FANNY DAVIS

OSMANLI HANIMI

ÇEVİREN
BAHAR TIRNAKCI

YKY

Fanny Davis (1904-1984) *Archivum Ottomanicum*'un yardımcı editörlüğünü yaptı. Columbia Üniversitesi Türk Tarihi ve Kültürü Semineri'nin üyesiydi. Öteki yapıtları: *Getting to Know Turkey* (New York, 1957) ve *The Palace of Topkapi in Istanbul* (New York, 1970).

FANNY DAVIS

OSMANLI HANIMI

1718'den 1918'e Bir Toplumsal Tarih

ÇEVİREN:
BAHAR TIRNAKCI

YKY
İSTANBUL

Yapı Kredi Yayınlan - 2377
Tarih - 28

Osmanlı Hanımı - 1718'den 1918'e Bir Toplumsal Tarih
Fanny Davis
Çeviren: Bahar Tırnakcı

Kitap Editörü: Tamer Erdoğan
Düzelti: Korkut Tankuter

Kapak ve Sayfa Tasarımı: Nahide Dikel

Baskı: Üç-Er Ofset
Yüzyıl Mah. Massit 5. Cad. No: 15 Bağcılar / İstanbul

1. Baskı: İstanbul, Ağustos 2006
ISBN 975-09-1124-0

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2005

Fanny Davis'in ilk olarak Greenwood Publishing Group, Inc. Westport, CT, USA tarafından yayımlanan *The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918* adlı kitabının İngilizce basımından çevrilmiştir.
Türkçeye Greenwood Publishing Group, Inc.'le yapılan anlaşma uyarınca çevrilmiş ve yayımlanmıştır.
Copyright © 1982 by Fanny Davis. Tüm haklan saklıdır.
Bu kitabın herhangi bir bölümü Greenwood Publishing Group'un yazılı izni olmadan fotokopi, yeniden basım ve herhangi bir bilgi depolama sistemi dahil olmak üzere elektronik ya da mekanik bir araç kullanılarak tekrar basılamaz ve dağıtımı yapılamaz.
www.greenwood.com

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 285 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.yapikrediyayinlari.com
e-posta: ykkultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://yky.estore.com.tr
www.teleweb.com.tr

Olağanüstü bir hanımın,
Seniha Sami Moralı'nın anısına

İÇİNDEKİLER

Resimler • 8
Önsöz • 9
Giriş • 11
Saray • 15
Doğum • 47
Eğitim • 59
Evlilik • 75
Çokeşlilik ve Odalık Kurumu • 103
Kadın Köle • 115
Boşanma • 137
Ev Dışı Sosyal Yaşam • 149
Ev İçi Sosyal Yaşam • 177
Entrikalar • 191
Giyim Kuşam • 207
Ev ve Eşyalar • 227
Mimarlık ve Güzel Sanatlar • 237
Din • 265
Hastalık, Yaşlılık ve Ölüm • 285
Kaynakça • 301
Dizin • 313

Resimler

Haremde Osmanlı hanımı ve halayık • 123
Bir Osmanlı hanımı (1851) • 213
Bir Osmanlı hanımı (1887) • 221

ÖNSÖZ

Üst zümre Osmanlı kadını bugüne dek sistematik bir araştırmanın konusu olmamıştır. Yazar, bu konuyu ele almakla büyük bir iş üstlendiğini ve nihai olmaktan uzak bu çalışmanın, ancak konuya giriş işlevi görebileceğini gönül rahatlığıyla kabul ediyor. Böylesine engin bir konuda kaynak belirlemenin güçlüğü ortadadır. Osmanlılar, kadınları hakkında yazmamıştı. Bu onlar açısından olabildiğince yersiz olurdu. Bu nedenle, Batılı kaynaklardan yararlanmak gerekti. Ama Batılı gözlemcilerin çoğu erkek olduğu ve hiçbir zaman bir Osmanlı haremine kabul edilmediği için, burada bile bir sınırlanma oldu. Sonuçta, Osmanlı hanımıyla ilgili olarak verebilecekleri her bilgi en iyi olasılıkla ikinci eldendi. Geriye Batılı kadın gözlemciler kalıyor ki bu çalışma Julia Pardoe gibi gözüpek hanım gezginlerin gözlem gücüne ve güçlü kalemine çok şey borçludur. Ayrıca, Halide Edip ve Emine Foat Tugay gibi iki Türk kadınının üst zümre yaşantısına ilişkin anılarını kaleme almış olmalarının, bu çalışmanın her ne ise değerine büyük katkısı olmuştur.

Ne var ki, Osmanlı hanımıyla ilgili başka bir kaynak daha vardır; Osmanlı ailelerinin bugün hayatta olan üyeleri. İmparatorluğun son dönemlerine ilişkin anıları ve aile arşivleri, geleneksel Türk aile yaşantısı konusunda bilgi hazinesidir. 1960'lı yıllarda çeşitli defalar bulunduğum Türkiye'de, başta Mithat Akçit, Perihan Arıburun, Beraet Bolayır, Leylâ Cebesoy, Nesteren Dirvana, Belkıs Erad, Fazilet Keçeci, Nesrin Moralı, Seniha Sami Moralı, Nazlı Tektaş ve Emine Foat Tugay olmak üzere, bu kayda değer kişilerle görüşme ve söyleşi yapmaktan büyük mutluluk duydum. Kişisel anıları ve bana gösterdikleri belgeler, yazılı malzeme olarak erişebildiğim bilgi dağarına büyük bir zenginlik kattı. Fazilet ve Nazlı Manyas, Suphiye ve Ahmet Gürün, Nesime Moralı, Nuri H. Arlasez, Kemal Kem-

Merzuka Nayır ve Şehbal Teilmann'a da anı, bilgi ve içgörülerini benimle paylaştıkları için teşekkür borçluyum.

Son olarak, Profesör Tibor Halasi-Kun ve Profesör Kathleen R. F. Burrill'e sonsuz şükran duyuyorum. Osmanlı İmparatorluğu'na merakımı ve Osmanlıca bilgimi onların esinlendirici ve yol gösterici eğitmenliğine borçluyum.

Fanny Davis

Not: *Osmanlı Hanımı'* nın yazan Fanny Davis, 10 Mayıs 1984 tarihinde ölmüştür. Çalışma metni, Türk Araştırmalan Enstitüsü'nün desteği sayesinde yayına hazırlanmıştır.

GİRİŞ

Türk kadını yüzlerce yıla yayılan kişisel özgürlük yolculuğunda fırsat tepelerinden ve soyutlanma vadilerinden geçmiştir. Türklerle ilk kez sekizinci yüzyılda, Orta Asya'nın Altay Dağları'ndaki Orhun Irmağı ülkesinde karşılaştığımızda, kadınlarının hareket alanında hiçbir kısıtlama olmadığını ve han eşlerinin saygı uyandırdığını görüyoruz. İslamiyet öncesi Orhun yazıtlarında, önderleri Bilge Kağan, annesini tanrıça Umay'a benzetir ve göğün "onlara" ülkeyi bahşettiğinden söz eder. Burada "onlar" ile kastedilen anne ve babasıdır. Annesine İlbilge der ki *il,* "halk veya devlet" anlamındadır.[1]

Türk dünyasında saray kadınları, yüzlerce yıl, hatta İslamiyete geçtikten sonra bile özgürce yaşamayı sürdürdü. Bu, İbn Battuta'nın ondördüncü yüzyılda Küçük Asya'dan Kafkas Dağları'ndaki Kuma Irmağı ülkesine yaptığı seyahatin notlarından da anlaşılır. Özbek Hanı Sultan Muhammed'in kızı tarafından onurlandırılmak, klasik İslamiyetin baskın olduğu ve kadınların toplumdan soyutlandığı Arap topraklarından gelen İbn Battuta'yı hayrete düşürmüştü. Sultanın karılarının maiyetinde çok sayıda kişinin bulunması da onu şaşırtmıştı. Yolculuğu sırasında karşılaştığı Türk kadınlarıyla ilgili olarak şöyle der: "Bu ülkede çok dikkat çekici bir şeye tanık oldum; [Türklerin] kadınlarına gösterdiği saygı. Aslında, erkeklerden daha itibarlılar."[2] Bir emirin karısıyla ilgili olarak da şöyle der: "Çadırın perdeleri açık ve yüzü görülebiliyor, çünkü Türk kadınları yüzlerini örtmezler."[3]

Kadınlara yönelik bu yaklaşım, onikinci ve onüçüncü yüzyıllarda Orta-Batı Anadolu'da Konya'yı merkez alan Selçuklu Türklerininkiyle tezat oluşturur. Selçuklu hanedanı klasik İslamiyete bağlıydı ve sonuç olarak kadınlar göz önünde değildi. Bu kadınlar hakkında bazılarının mimarlık hamisi olması dışında öğrenilebilecek fazla bir şey yoktur. Bu dönemde yalnızca toplumun alt kesimlerindeki

kadınlar görece özgürdü. Bunlar arasında dini önder Hacı Bektaş'ın öğretisini benimseyen ve Konya'da şeyhlerin ayinlerine katkıda bulunan kadın müritler vardı. Üstelik, Güneydoğu Anadolu'da Dulkadır bölgesinde, kadın savaşçılar bulunduğu yolunda kayıtlar vardır. Kuşkusuz Türkmen olan Dulkadıroğulları, Selçuklu saray halkına göre daha kuraldışı bir yaşam sürdürüyordu.[4]

İki yüzyıl sonra, farklı bir çevrede, kadınların, özellikle önemli konumlardaki kadınların özgürlüğe sahip olduğu görülüyor. Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'da Akkoyunlu Türkmen birliğinde, toplumun önde gelen kadınları önemli roller oynuyordu. Bunlardan en kayda değer olanı, bir Akkoyunlu beyinin kızı ve bir diğerinin karısı olan Sâra Hatun'du. Akkoyunlu boylar birliğinin başına art arda geçecek olan Cihangir ve Uzun Hasan'ın annesiydi. Diplomasi becerisi nedeniyle her iki oğlu da ondan iktidarda bulundukları sırada aracı olarak yararlandı; kimi zaman kendi aralarındaki ölümcül kavgalarda, kimi zaman da yabancılar karşısında amaçları için ricacı olarak.[5] Uzun Hasan'la Osmanlı sultanı II. Mehmed arasında Trabzon yakınlarındaki mücadelede barış yapmalarını sağlayan Sâra Hatun olmuştu.[6]

Yine aynı dönemde, onbeşinci yüzyılda Osmanlı devleti, bir sınır beyliğinden İslam imparatorluğuna dönüşmekte, kadınların statüsü de bununla birlikte değişmekteydi. Fatih Sultan Mehmed, tahta geçmeden önce babasının arzusu doğrultusunda ve debdebeli bir törenle Dulkadır beyinin kızı Sitti Hatun'la evlenmişti. Kendi seçimi olmayan bu kadını sevememiş ve onunla pek ilgilenmemişti.[7] Anlaşılan, babasının yüksek konumu onu etkilemiyordu. Sitti Hatun hakkında fazla bir şey bilinmiyor. Bu dönemde Osmanlılar klasik İslamiyete bağlanmaya başlamıştı ve ulema yavaş yavaş kadınları toplumdan soyutlamakta başarılı oluyordu. İbn Battuta ondördüncü yüzyılda Orhan döneminde sultanın kadınlarından biri tarafından ağırlanmışken[8], onaltıncı yüzyılda, Kanuni Sultan Süleyman dönemine gelindiğinde, Osmanlıda kadınların toplumsal rolü sona ermişti.

Ne var ki, Osmanlı kadınının yaşamında görülen bu değişiklik, örtündüğü için tutsak olduğu kanısına yol açmamalıdır. Çoğunlukla kapalı kapılar ardında sürdürdüğü yaşamı kısıtlı da olsa, büyük bir etkinliğin odağındaydı. Osmanlı hanımı, açıkça kullanmasa da belli bir nüfuzdan ve aile dışındaki ilişkileri kadınlarla sınırlı da olsa sosyal yaşamdan yoksun değildi. Üstelik, *büyük hanım*ın, önemli bir erkeğin birinci sırada gelen karısı olarak çekip çevirmesi gereken koca bir hanehalkı vardı ve burada buyurgan, hatta zorba bir kişiydi.

Toplumsal merdivenin basamakları çıkıldıkça, Osmanlı hanımının kişiliğini geliştirmekte daha çok fırsata sahip olduğu görülüyor. Bu çalışmada inceleme konusu olan dönemin başında, kabaca onsekizinci yüzyıl dönümünde, sultan anne-

lerinin açıkça olmasa da idareyi elinde bulundurduğu onyedinci yüzyılın Kadınlar Saltanatı'nın baskın karakterleri artık görülmez. Yine de, bir sultanın annesi veya kızının varlık göstermesi için hâlâ şansı vardı.

Osmanlı hanımının dünyasındaki gezimize Topkapı Sarayı haremiyle başlıyoruz. Üst zümre Osmanlı kadınının yaşamını belirleyen en sıkı kuralların çiğnendiği yer burasıydı çünkü.

Notlar

1 Talat Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic,* s. 265, 267-268.
2 Sir Hamilton A. R. Gibb, *The Travels of Ibn Battuta, A. D. 1325-1354.* C. s. 450–451, 482, 484.
3 A.g.e.
4 Fuat Köprülü, *Les Origines de l'Empire ottoman,* s. 112-113.
5 John E. Woods, *The Aqqukunlu, Clan, Confederation, Empire,* s. 55, 56, 59, 92, 94, 97, 107.
6 Franz Babinger, *Mahomet II, le Conquérant et son temps, 1432-1481.* çev. ve ed. H. E. Del Medico (Paris, 1954), s. 233.
7 A.g.e., s. 76-77.
8 Gibb, *Ibn Battuta,* s. 454.

1
SARAY

Haremde Hiyerarşi

Saray haremi, *harem-i hümayun,* sıkı bir hiyerarşiye göre düzenlenmişti. Bununla birlikte, inceleme konusu olan dönemde, yani yaklaşık 1700 yılından Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna değin bu kurumda, batılılaşmanın Osmanlı sarayında etkisini göstermesiyle birlikte birtakım değişiklikler gerçekleşti. Burada, saray hareminin daha çok 18. yüzyıldaki ve 19. yüzyıl başlarındaki durumu, "Sultan Mahmud'un yenilikçi yönetimiyle birlikte... ortaçağdaki görkemini yitirmesinden öncesi" irdelenecektir.[1]

Haremin üst noktasında *valide sultan,* yani sultanın annesi bulunuyordu. Resmen bütün hareme yayılan, kimileyin de gayri resmi olarak harem sınırlarını aşan bir güce sahipti. İkinci sırada, *sultan* diye anılan padişah kızları geliyordu. Onları sultanın resmen odalık olarak seçtiği, harem içerisinde ayrı birer daire tahsis ettiği ve yasal olmasa da toplumsal anlamda eş statüsündeki *kadın*lar[2] izliyordu. Bir sultanın, genelde meşru sayılan dört sayısına bağlı kalınmışsa da, kadınlarından birinin ölmesi veya Eski Saray'a çekilmesi nedeniyle yaşamı boyunca daha çok sayıda kadını olabiliyordu kuşkusuz.[3] Sultanın kadınları, kadınlık konumuna yükselme sırasına göre birinci, ikinci, üçüncü veya dördüncü olarak belirtiliyordu.[4] Yasal nikâh uygulamasına, II. Osman (hük. 1618-1622), İbrahim (hük. 1640-1648) ve daha sonra Abdülmecid (hük.1839-1861) gibi tekil örnekler sayılmazsa, Kanuni Sultan Süleyman'la birlikte (hük. 1520-1566)[5] son verilmişti.[6]

Sultanın odalıklarının *haseki* veya *haseki sultan* diye bir unvanı daha vardı; sultanın yatağına giren her kadın bu unvanla anılıyordu.[7] Arapçadan gelen *haseki* sözcüğü "bir kimseye özel olan" anlamındadır.[8] Dolayısıyla haseki, yalnızca sulta-

na ait olan kişidir. Sultanın hizmetinde olup sarayın selamlık bölümünde yaşayan erkek hasekiler de vardı. Charles White'a göre, 19. yüzyıl ortalarına, Abdülmecid dönemine gelindiğinde, haseki unvanı artık kadınlar için kullanılmaz olmuştu.[9]

Sıralamada kadının ardından gelen *ikbal* de sultanın odalığıydı. Sayıları değişmekle birlikte, sultanın gözüne girme sırasına göre, *baş ikbal,* ikinci, üçüncü ikbal diye sıralanıyorlardı.

Saray haremi değerlendirilirken unutulmaması gereken bir nokta da, her zaman incelikli birtakım davranış kurallarına uyulduğudur.[10] Sultan, belli bir düzen içinde odalıklarına âşıkane ilgisini gösterirken bu kurallara bağlı kalıyordu. Her birinin *nöbet gecesi* vardı.[11] Bir odalık ancak herhangi bir rahatsızlığı olması durumunda nöbet gecesini kaçırıyordu.[12]

Nöbet sırası gelen bir kadın, sultan onu odasında ziyaret etmeyi yeğlemediyse, sultanın haremdeki dairesine götürülüyordu. Bu ona sultan tarafından zenci haremağası, *kızlar ağası* aracılığıyla iletiliyordu; kızlar ağası bunu *kâhya kadın*a, o da ikbalin hizmetindekilere bildiriyordu.[13] Bazen kadınlarından biri akşam yemeğinde sultanın davetlisi oluyordu. Osmanlı hanedanının ilk yıllarında böyle bir durumda kadın ayrı bir masaya oturtuluyordu. II. Mehmed (hük. 1451-1481) döneminden itibaren hanedan üyeleri dışında kimsenin padişahla aynı sofraya oturması söz konusu değildi.[14]

Sultan bazen bir kadın veya ikbalini, eğer hastaysa veya küçük çocukları varsa, dairesinde[15] ziyaret ediyordu. Topkapı Sarayı günlerinde bu gibi durumlarda sultan, harem sakinlerinin ortalıktan çekilmesi için, gümüş kabaralı ayakkabılar giyerek gelişini duyuruyordu. Çünkü, tesadüfen sultanın karşısına çıkmak saygısızlık sayılıyor, kazara sultanla karşılaşmaya *hünkâra çatmak*[16] deniliyordu. Dahası, Darüssaade (sultanın özel alanı) içinde, hükümdarın bulunduğu ortamda sessizliğin sağlanması, sıkı sıkıya uyulan bir kuraldı.

Bildiklerinin çoğunu Osmanlı tarihçisi Ahmed Vefik'e borçlu olan Charles White şöyle anlatır:

> *Her kadının hizmetinde küçük bir mutfak ekibi var. Hepsi de hükümdarı lezzetli yiyeceklerle, ki [Abdülmecid'in] buna düşkünlüğü biliniyor, hoşnut etme yarışında. Kadın akşam saatlerini, eğer çocuğu varsa onunla oynamaya, en hünerli kölelerin şarkı veya öykülerini dinlemeye, mücevher ve giysileri tetkike ayırıyor. Kısacası, bu kadınlar da zamanı, haremlerinin mahremiyeti içindeki diğer varlıklı Türklerden farksız bir biçimde geçiriyor. Haremde bulunduğu zamanlarda Sultan, her zamanki yatma saatinde kendi dairesine çekiliyor. Zira, geceyi başka bir yerde geçirdiği pek görülmemiş.*[17]

White, sultan kadınları hakkında başka bilgiler de verir:

> *Evli olmadıkları halde bu kadınlardan 'Sultan'ın karıları' diye söz edilmesi yaygın bir hatadır. Hükümdar kızlarına verilen sultan unvanıyla da anılamazlar. Bu kadınlar sultanın huzurundayken divan ya da sandalyeye bile oturamıyorken, sultanın kızları böyle bir ayrıcalığa sahiptir; kadınların yeriyse, yere yayılmış olan minderlerdir. Önceki sultanlar ilk sırada gelen gözdelerine haseki adını uygun görmüşlerse de, bu resmi düzeyde bir unvan değil. Bazı kadınlar haliyle diğerlerine yeğleniyor; ama Sultan'ın bu kadınları, tehlikeli olabilecek kıskançlıklara ve rahatsız edici yaygaralara yol açmadan göz göre göre aldatması zordur. İktidardaki hükümdar...şimdiye dek yalnızca beş hanımı kadınlık konumuna yükseltti. Bunlardan biri...1842 yılında öldü.*
>
> *Büyük Kadın, Esma Sultan'ın (sultanın halası) hediyesiydi... İkincisi, Rıza Paşa tarafından satın alınarak Esma Sultan'a verilmişti. Esma Sultan, yanında yetiştirdiği bu kadını daha sonra yeğenine hediye etmişti. Üçüncüsü Valide'nin hediyesiydi. Dördüncüsü ise, Rıza Paşa'nın ilk karısının yanında yetişmişti.*[18]

Bu alıntının ikinci paragrafında anlatılan, kadınlık konumuna yükselme şansına sahip fevkalade güzel ve hünerli bir köleyi padişaha armağan ederek sarayda itibar kazanma çabasıdır. Sözü edilen Rıza Paşa, Abdülmecid'in muhafız birliğinin komutanı Hasan Rıza Paşa'ydı kuşkusuz. Kanlarının, sultanın bu iki kadınıyla kişisel ilişkisi olması, büyük olasılıkla sarayda ona çok yarar sağlamıştı.[19] Kadınların saray dışından ziyaretçi kabul etmelerine veya başka bir konutuna giden sultana eşlik etmek dışında saraydan ayrılmalarına izin verilmiyordu.[20] Eskiden sarayda köle olup sonradan evlenmesine izin verilen kadınlar istisnaydı. Bunlar, sarayla bağlarını hiçbir zaman koparmadıkları için, sık sık aracılık yapmaları isteniyordu. Sırf bu yüzden bile talipleri çoktu.

Saray dışından olup da hareme girip çıkmasına izin verilen bir diğer grup da, azınlıklardan gelen satıcı kadınlardı. Genellikle haremin bu iş için ayrılmış bir odasına alınıyorlardı. Bu satıcı kadınlar saray kadınlarına süs eşyası temin ediyordu. Bir sütannenin, sultanın kadınlarından biriyle olan ilişkisini az çok sürdürmesi de olasıydı. Örneğin, Abdülmecid'in kadınlarından Bezmâra'nın, hastalanan sütannesini ziyaret edebildiği biliniyor.[21]

White, sultan kadınlarının dış dünyadan soyutlanmasının nedeni olarak şunu yazar:

> *hanedanın çeşitli üyelerinin yakınları olarak hak iddia edebilecek yoksul akrabaların talepte bulunmasına ve entrika çevirmesine engel olmak.*[22] *–Nüfusunun büyük bölümü serflik yapan ve kötü hayat koşullarında yaşayan Çerkezistan'ın dörtte birinin sarayla bağlantısı olabileceği düşünüldüğünde, yararlı bir önlemdi bu.*[23]

*Kadın*lar saray hareminden olanlar dışında kimseyi kabul edemediği halde,

> *Valide ve evli sultanların, kendi yetkilerini kullanarak elçilerin ve saygın yabancıların eşlerini kabul ettiği oluyor. Haremağaları bile kadınların dairesine aksi buyrulmadığı sürece pek girmedikleri gibi güzel hanımlarının yüzünü de asla açık olarak görmüyorlar.*[24]

Bazen bir bahçe köşkünde geçirilen bir gün sayesinde bu tekdüzeliğin dışına çıkılıyordu. Bu gezinti, her zaman sultanın özel izniyle ayarlanıyor ve *bostancılar*a ortalıktan çekilmeleri buyruluyordu. Kimi zaman sultan da köşkteki kadınlara yemekte katılıyordu. Bu, büyük bir törenle gerçekleşiyor ve çoğunlukla *kethüda*nın gözetimi altında sadrazamın mutfaklarında hazırlanan yemek, kırmızı örtülü tepsilerde köşke getiriliyordu. Böyle bir güne *halvet* deniliyordu.[25] Köşk gezintisi geleneği, II. Abdülhamid dönemine değin sürdürüldü.[26]

Sultanın kadınları başka bir saraya gitmek üzere Topkapı'dan ayrıldıklarında, kimse tarafından görülmemelerine büyük özen gösteriliyordu. Gündoğumundan önce saraydan ayrılıyorlardı. Perdeli ve örtülü arabalar içinde saray alanından geçiyorlar ve Yalı Köşkü'nden bindikleri kayıklarda etrafları çevrili olarak oturuyorlardı. Bütün bu kafile, sözgelimi Beşiktaş'a gitmek üzere Boğaz'dan geçtiği sırada, kimsenin yaklaşmaması için başka kayıkların sıkı gözetimi altında oluyordu.[27]

Bir sultan öldüğünde, çocuk sahibi olmayan veya bir kız çocuk dünyaya getirmiş ya da oğlu ölmüş olan kadın ve ikballeri, genellikle azat edilerek bir devlet adamıyla evlendiriliyordu.[28] Diğerleriyse Eski Saray'a çekiliyordu.

Saray hiyerarşisinde kadın ve ikballerden sonra *gedikli*ler (*kalfa* da deniliyordu) geliyordu.[29] Sultanın özel hizmetindeydiler ve her birinin unvanı, vermekle yükümlü olduğu hizmetin bir göstergesiydi.[30]

Haremden sorumlu tutulan ve bütün harem örgütlenmesinin başında olan *kâhya kadın,* gediklilerden biriydi. Genellikle sultan tarafından en deneyimli ve yaşlı kadınları arasından seçiliyordu. Makamının bir işareti olarak gümüş bezeli bir değnek taşıyordu ve sultan ve sadrazamla birlikte mühr-i hümayuna sahip üç kişiden biriydi. Kızlar onun sözünden çıkmıyor, sultan kadınları bile ona saygıda

kusur etmiyordu. Valide öldüğünde, sultan ona "valide" diye hitap ediyordu. Sultan, maiyetindekilerle birlikte başka bir yere taşındığında, o Topkapı Sarayı'nda kalıyordu.[31]

Onun altında, yine yaşlıca bir kadın olan *hazinedar usta* vardı. Sultanın mücevherleri ve değerli giysilerini gözetmek ve harem ekonomisinin genel gidişiyle ilgilenmekte kâhya kadına yardım etmekle görevliydi. Sultan, maiyetindekilerle birlikte diğer saraylardan birine geçtiğinde, saray haremine eşlik ediyordu.[32] Bu düzenleme, 18. yüzyıl boyunca, 19. yüzyılda ve büyük olasılıkla II. Abdülhamid'in Yıldız'a geçmesine dek yürürlükte kaldı. II. Abdülhamid döneminde, *kâhya kadın*ın Dolmabahçe Sarayı'nda bırakılması üzerine *hazinedar usta* Yıldız Sarayı haremine kıdemli bir konuma gelmişti. Emrinde, sıradan 20 *hazinedar gedikli* veya *kalfa*nın yanı sıra bir yamak ve kıdemli üç usta daha bulunuyordu.[33]

Ayrıca, hepsi de yaşını başını almış çeşitli hizmetlerden sorumlu başka kişiler de vardı: *çamaşırcı usta*, sultanın giysilerinin yıkanmasını denetliyor ve oda hizmetçisi işlevi görüyordu; *çaşnigirbaşı*, haremde sultanın sofra hizmetleriyle ilgilenen bir çeşit hanım başuşaktı; *ibriktar usta,* sultan aptes alırken ve yemek sonrasında el yüz yıkarken su döküyordu; *külhancı usta*, sultanın banyosundan sorumlu *hamamcı*ydı; *kahveci usta*, her zaman kahve çekmeye hazırdı; *kilerci usta* ise sultan için şurup ve leziz yiyecekler hazırlıyordu.[34] Bu kadınların her biri birer *baş* veya *usta*ydı ve hizmetlerine verilmiş birkaç *gedikli*nin yanı sıra yamakları da bulunuyordu. Hatın sayılır bir özgürlükten yararlanıyor ve şehirde alışverişe çıkmalarına izin veriliyordu. Ayrıca envanter tutan ve gerekli yazışmalarla ilgilenen birkaç *kâtibe* ve kadınların saçını yapan bir *berberbaşı* bulunuyordu.[35]

Kızların en güzel ve yeteneklileri sultana özel hizmet veren ustalara yardım etmek üzere seçiliyordu. Sultan has odalıklarını veya ikballerini çoğunlukla bunlar arasından seçiyordu; kadınlarının yanı sıra yatağına aldığı bu kızlar da onun *gözde*leriydi.[36] Kadınlar arasında yer açıldığında, gözde sıralamasına uygun olarak kadınlık konumuna yükseliyorlardı. Uluçay,18. yüzyıla gelindiğinde, sayılarının altıyla sınırlı olduğunu belirtmişse de, 52 çocuklu III. Ahmed'in has odalık veya ikballerinin sayıca daha çok olduğunu varsaymamak olanaksız.[37] Ne var ki, önceki yüzyıllarda bu konuda böylesi bir serbestlik söz konusu değildi. Süleyman'ın torunu III. Murad'ın 40 ikbali olduğu sanılıyor.[38]

Yine de, ikballerin hükümdarla ilişkisi, sayıca çok oldukları dönemde bile gevşek değildi. White, hep gözlemlenegelen usûl erkânı anlatır:

> *Haşmetmeapları harem hamamında yıkanacak olduğunda... bu işle görevli kadınlar ona hizmet eder... Birkaç yaşlı ustanın denetimi altında bel-*

li kurallar çerçevesinde adabıyla yerine getirilen bir iştir bu. Sultan, peştamel denilen altın işlemeli koyu kırmızı ipek kumaşlara sarınmış, hizmetliler ise bol ve hafif giysiler giymiştir.

... Sultan sıcaklıktayken gerekli hizmetleri yaşlı ustalar yerine getirir; Genç gedikliler ise yanına ancak camekânlığa dönmesinden sonra gider. Burada yiyecek içecek servisi yaparlar ve sultanı oyalamak için şarkılar söyler, öyküler anlatırlar. Tüm bunlar usulünce yapılır.[39]

Sultanın aşka gelip yeni bir kız seçmeye karar vermesi yolunda anlatılan pek çok hikâye vardır; böyle zamanlarda haber saldığı haremden sorumlu kâhya kadın, sultanın teftişi için kızlan sıraya diziyordu. Sultan, içlerinden birinde karar kıldığında, omzundan aşağı bir mendil bırakıyor, bunun üzerine karşısında diz çöken kız, defalarca mendili öpüp giysisine sıkıştırıyordu. Ancak, bu pek olası değildir.[40] En güzel ve yetenekli kızlar sultanın zaten özel hizmetinde olduğundan, âşığını seçmek için teftişe gerek duymuyor olmalıydı. Lady Mary Wortley Montagu'nün görüştüğü II. Mustafa'nın gözdesi Hafise Kadınefendi, mendil hikâyesini kesinkes yalanlamıştı. Sultanın seçimini Darüssaade ağasına (zenci haremağası), ağanın kâhya kadına, onun da kıza bildirdiğini söylemişti.[41] Fransız araştırmacı Jean Deny de, mendil hikâyesini uydurmaca diye niteler.[42] Her halükârda, diğer kızlar, sultan tarafından seçilen kızı kutluyor ve onunla birlikte hamama giderek onu yıkıyor, kokular sürüyor, giydiriyor ve mücevherlerle donatıyorlardı. Sonunda, çalgı ve şarkılar eşliğinde, onu sultanın odasına götürüyorlardı. Hükümdann yatak odasına girmesine izin verilen kız sultanın ayağını öpüyordu. Ertesi sabah yeniden, bu kez kâhya kadının gözetiminde törenle hamama götürülüyordu. Sultanı hoşnut edebilmişse, Uzunçarşılı'nın belirttiğine göre, hükümdann yeni odalığı olarak ona uygun bir daire tahsis ediliyordu. Ne var ki bu, padişahın çok sayıda odalığının bulunduğu durumlarda pek olası değildi. D'Ohsson'un da işaret ettiği gibi, bu durumda bir ikbal, diğerleriyle bir arada kalıyordu. Hem d'Ohsson hem de Uzunçarşılı, bir ikbalin hamile kalması durumunda, kadınlık konumuna yükseldiğini ileri sürmüşlerse de, bu her zaman geçerli değildi. Örneğin Alderson, II. Mahmud'un 36, Abdülmecid'in 41 çocuğu olduğunu yazar. Tüm bu çocuklann anneleri, kadınlık konumunda olamazdı. Ayşe Osmanoğlu'nun anlattığına göre annesi Müşfika, Ayşe'nin doğumundan sonra kendisine özel bir daire verilmesine karşın yıllarca ikbal konumunda kalmıştı.[43]

Müşfika'nın öyküsü, 19. yüzyıl sonlannda bir genç kızın saraya nasıl girebildiği konusunda iyi bir örnek oluşturur. Müşfika, Osmanlı ordusunda gönüllü askerlik yapan bir Çerkez'in kızıydı. Kıdemli bir Türk subay, onu ve kız kardeşini, il-

gilenmesi için karısının yanına, İstanbul'a göndermişti. Zira, subayın Çerkez karısı, Müşfika'nın ailesiyle akrabaydı. Subayın karısı bu iki kız kardeşi, Sultan Abdülaziz'in ölüm acısını bir nebze olsun dindirmek için küçük çocuklarla ilgilenen Pertevniyal Valide Sultan'a emanet etti. Pertevniyal'in ölümü üzerine kızlar Dolmabahçe Sarayı'na götürüldü ve Müşfika daha 14 yaşındayken II. Abdülhamid'in dikkatini çekti. Abdülhamid'in ölümüne dek onunla oturan iki kadınından biri oldu. Kız kardeşi ise 25 yaşında azat edilerek evlendirilinceye değin Abdülhamid'in *hazinedar usta*larından biri oldu.[44]

Sıralamada *gediklı*lerden sonra *usta*lar geliyordu; bunlar, gediklilerin padişaha verdiği özel hizmetleri valide, sultan kadınları ve kızları için yerine getiriyordu. Bu kızlar 20-30 kişilik gruplar halinde toplanmıştı ve her grup, hizmet edilen kişinin adını taşıyordu; valide kahveci ustası, başkadın çamaşırcı ustası vs. olarak geçiyordu.[45]

Onların ardından hanedan mensuplarına özel hizmet vermek üzere eğitilen *şagird*ler veya çıraklar geliyordu. Yer açıldığında terfi ediyorlardı.

Şagirdlerin altında *cariye*ler, yani sıradan kadın köleler bulunuyordu. Merdivenin en alt basamağında ise saraya yeni kabul edilmiş olan *acemi*ler vardı. Saraya çoğunlukla çocuk yaşta geliyor ve burada yetiştiriliyorlardı. Her durumda, saraya adım atmalarıyla birlikte bir kusur veya lekelerinin olup olmadığının anlaşılması için tepeden tırnağa inceleniyorlardı. Uygun görülmeleri durumunda, *saray terbiyesi* denilen bir eğitimden geçiyorlardı; önceden öğrenmemişlerse Türk dili ve İslamiyetin ilkelerini, okuma yazmayı, resim, müzik, dans, dikiş nakış gibi becerileri ve görgü kurallarını öğreniyorlardı.[46]

Saray kadınlarındaki yazma becerisi üzerine bir çalışma yapmış olan Uluçay şöyle der:

> *Saraydaki tüm kızların okuma yazma bildiği kesin olarak söylenebilir. Bu gerçeği arşivlerdeki belgelerden biliyoruz. Ne var ki, bu hanımların eğitim düzeyinin yüksek olmadığı kabul edilmeli. Mektupları imlâ, dilbilgisi ve sözdizimi yanlışlarıyla dolu. El yazıları çoğunlukla düzensiz ve okunaksız. Mektuplarında sözcüklerin yazılış biçiminden telaffuzlarının kötü ve bozuk olduğu açıkça anlaşılıyor. Görünüşe bakılırsa, sözcükleri söyledikleri gibi yazıyorlardı. Diğer yandan, sultan* kadınlarının *mektuplarında bu tür hatalar görülmüyor. Sözcüklerin imlâsı ve cümle yapıları düzgün, üslupları renkli ve ilgi çekici. Bu, sultan kadınlarının daha iyi bir eğitim aldığının kanıtı.*[47]

Köleler çeşitli kaynaklardan sağlanıyordu. Çekici kızları saray için ayırmak *gümrük emini*nin göreviydi. Görüldüğü gibi, bazı kişiler sultana hediye olarak fevkalade güzel kızlar veriyorlardı. Sultan, valilerinden armağan ve Kırım Hanı'ndan yıllık vergi olarak da kız kabul ediyordu.[48] Son olarak, Abdülmecid dönemindeki Çerkez göçmen akını gibi bazı özel durumlar da oluyordu. Sultan bu göçmenlerden birkaçını saray haremine kabul etmiş, burada kanınları doyurulmuş ve üst baş verilmişti. Hiçbir yakını olmayanlar sarayda alıkonulmuş ve sultan kadınlarının hizmetine verilmişti. Bu kızlardan biri, II. Abdülhamid'in annesine tahsis edilmiş, annenin ölümü üzerine Abdülhamid'e devredilmişti. Bu kadın yaşamının sonuna dek Abdülhamid'in kapısı önünde uyumuştu.[49] Saray halkına dahil olmalarıyla birlikte kızlara genellikle Farsça kökenli yeni adlar veriliyordu.[50] Saraydaki bu düzenleme, devlet erkânının konakları için de örnek oluşturmuştu.

D'Ohsson'a göre, 18. yüzyıl sonlarına doğru saray hareminde beş yüz ila altı yüz kadın bulunuyordu.[51] Uluçay'a göre ise aynı yüzyılda bu sayı dört yüz ile sekiz yüz arasında değişmekteydi.[52] White, kadın sayısının 19. yüzyıl ortalarında 350'yi aştığını görmüştü. "Bunların yüz elli kadarı adi işlerde görevlendirilmiş zenci kadınlardı."[53] Lane-Poole, Abdülaziz döneminde (1861-1876) bu sayının 1,200 kadar olduğu kanısındaydı.[54] Elimizde II. Abdülhamid dönemine (1876-1909) ilişkin bir sayı bulunmasa da, genelde II. Abdülhamid'in harem nüfusunu önemli ölçüde azalttığı varsayılır.

Topkapı haremi, iki tunç ve iki demir kapıyla kapatılıyor ve zenci hadımlar gece gündüz bu kapılarda nöbet tutuyordu.[55] Dolmabahçe haremi de sarayın geri kalan bölümünden aynı şekilde demir kapılarla ayrılmıştı.[56]

Harem sakinlerinin her biri, haremdeki konumuna göre devletten belli bir aylık alıyordu. D'Ohsson'un yaşadığı dönemde, birinci kadına ayda 10 kese veya 5,000 kuruş ödenmekteydi; sultanın diğer kadınlarına, konumlarına göre belirlenen bir miktar ödenmekteydi.[57] Kâhya kadın ayda beş kese, hazinedar usta ise üç kese alıyordu. Bu paralar haremeyn evkafından (Mekke ve Medine vakıflarından) geliyordu. 1689 yılından itibaren II. Süleyman'ın izniyle kâhya kadın yılda ayrıca onbeş kese veya 7,500 kuruş daha almaya başlamıştı.[58] Geri kalan kadınların maaşları İstanbul gümrüğünden tahsis ediliyor ve üç ayda bir ödeniyordu: Üç ayda bir her gedikli ve ikbale 250; her ustaya 200; her şagirde 50 ve her cariyeye 35 kuruş verilmekteydi.[59]

Kadın kölelerin işi hafifti. Sultanın ailesine hizmet etmenin yanı sıra dikiş nakışla uğraşıyor, ip eğiriyorlardı. Mobilya bile yaptıkları oluyordu. Eğlenceleriyse sınırlıydı; yüzmek, şekerleme yapmak, en şık saray kıyaftelerini giyinip kuşanmak, şarkı ve masal dinleyerek oyalanmak ve ara sıra bahçede dolaşmak veya

kayık ya da arabayla gezintiye çıkmak mümkündü.[60] II. Abdülhamid döneminin son yıllarında, bir bölümünün hayli bilgili olduğu anlaşılıyor.[61]

Köleler sık sık azat ediliyordu; kimileyin bir kadın veya ikbal doğum yaptığında, kimileyin de bir sultanın, çoğu zaman da tahta çıkan yeni bir sultanın andı üzerine ve *bayram* veya *kandil* gibi özel durumlarda azat ediliyorlardı. Kandil gecelerinden birinde bir köle, sultanın bulacağından emin olduğu bir yere, "Köle efendisinden bir lütufta bulunmasını diliyor" yazılı bir notu koyuyor ve sonrasında sultanın huzuruna çıkmaktan sakınıyordu. Sultan genellikle bu dileği yerine getiriyor ve kıza biraz para ve çeyiz eşyası vererek uygun bir eş bulununcaya değin saray halkından birisinin evine gönderiyordu. Azatlı olmayan kadınlar emekli olduklarında veya *kadın* ve *ikbal*ler tahta yeni bir sultan geçtiğinde Eski Saray'a taşınıyorlardı. Sultanın Dolmabahçe'ye yerleşmesinden sonra Topkapı Sarayı'na götürüldüler. Padişah Yıldız'a taşındığındaysa, Dolmabahçe, kadınların emeklilikte çekildikleri bir yer haline geldi.[62]

Harem hizmetlilerine gelince; hiç değilse 19. yüzyılın ikinci yarısında, sultan değiştiğinde, yalnızca hazinedar ustalar emekli oluyordu; geri kalanı yeni hükümdara hizmet etmeyi sürdürüyordu. Kâhya kadının da yerini koruduğu anlaşılıyor. Ayşe Osmanoğlu, II. Mahmud'a Mısırlı Mehmed Ali'nin hediye ettiği bir kâhya kadını ve Abdülmecid ve Abdülaziz döneminden bazı kalfaları tanıyordu. Çalışamayacak kadar yaşlandıklarında Topkapı Sarayı'na çekiliyorlardı. Bir şehzadenin, sultan kızları veya kadınlarından birinin ölümü üzerine, o kişinin maiyetindekiler *saray ocağı*na[63] kaydoluyordu. Demek ki, onların da emeklilikte çekilebileceği bir yer vardı.

Bir kölenin hizmet döneminde ölmesi durumunda eşyaları sahibine, yani sultana geçiyordu. Azat edilmiş ve evlenmiş de olsa saray malının sarayda kalmasına özen gösteriliyordu. II. Ahmed'in 1695 yılında İstanbul kadılarına gönderdiği bir hükme göre, saraya ait cariyeler öldüklerinde ev eşyaları, Eski Saray'daki zenci haremağalarının onayı olmaksızın kimseye verilmemeli ve mirasta hak iddia eden kişiler bunu kanıtlayamadığı sürece dikkate alınmamalıydı.[64]

Sultan kadınları, birer köle olarak haremin geri kalanıyla aynı miras kanununa tabiydi. Bununla birlikte, öldüklerinde genellikle türbeye gömülüyorlardı. II. Mahmud'un iki kadını ve bir ikbali, annesi Nakşidil Valide Sultan'ın türbesinde yatmaktadır. Abdülmecid'le V. Mehmed'in birer kadını ise türbe haziresinde yatar.[65]

Valide[66]

Valide sultan unvanının ilk kez III. Murad (hük. 1574-1595) tarafından annesine verildiği kabul edilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda sultanın annesi bu zamana değin, başka bazı Doğu devletlerindeki gibi, *mehd-i ulya,* diye anılagelmişti.[67] Buna zaman zaman *valide-i macide, valide-i muhtereme* gibi başka unvanlar da eklendi. Sultanın annesi, hanedan soyundan gelmediği halde sultan unvanını kullanabilen tek kadındı.[68]

Bir sultanın birden fazla karısı veya resmi odalığı olsa da bir tek annesi vardı. Padişah anası konumunun bir eşinin olmayışı, onun saraydaki yüksek statüsünü açıklar. Kadınların ikincil görüldüğü Osmanlı İmparatorluğu'nda valide sultanın durumu kural dışıydı. Hatırı sayılır bir kişisel özgürlüğe ve çoğunlukla büyük bir güce sahipti. Oğlu da dahil olmak üzere bütün saray halkından her zaman saygı görüyordu. Topkapı ve Dolmabahçe[69] saraylarında ve kuşkusuz Yıldız Sarayı'nda[70] kendisine geniş daireler tahsis edilmişti. Özel hizmetlileri vardı; bunlardan biri olan *kethüda,* valide sultanın saray dışındaki işleriyle ilgileniyor ve genellikle devlet adamları arasından seçiliyordu. III. Selim'in annesi Mihrişah'ın Yusuf Ağa adında aynı zamanda sultanın sağ kolu olan son derece yetkin bir kethüdası vardı. III. Selim'e karşı düzenlenen ayaklanmalar sırasında (1808) zulme uğramış ve sonunda Kabakçı Mustafa'nın entrikaları yüzünden öldürülmüştü; *mukataa*sı, IV. Mustafa'nın validesine verildi.[71]

Topkapı'nın hâlâ saltanat sarayı (1853 öncesi) ve Eski Saray'ın, sabık kadın ve ikballerin hizmet dönemleri sona erdiğinde çekildikleri bir yer olduğu günlerde, yeni bir valide sultan genellikle Eski Saray'da oturuyor olurdu (IV. Murad'la ardılı İbrahim'in anneleri Kösem Mahpeyker ve II. Mustafa'yla ardılı III. Ahmed'in anneleri Rabia Gülnuş buna birer istisnaydı). Bir sultan tahta geçtikten birkaç gün sonra devlet görevlilerine, bir sonraki gün annesinin Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na nakli töreninin, yani *valide alayı*nın düzenlenmesi için haber gönderirdi.[72]

Kararlaştırılan günde, valide sultan bir arabayla (önceleri tahtırevanla) Eski Saray'dan ayrılır ve Beyazıt Meydanı'ndan Topkapı'ya doğru Divanyolu boyunca görkemli bir alayla ilerlerdi.[73]

Uzunçarşılı, III. Selim'in annesininkine ilişkin bir anlatıya dayanarak valide alayını renkli bir üslupla betimler:

> *Divan çavuşları mücevveze ile önlerine düşüp bâdehû haremeyn-i şerifeyne müteallik gerek mansub ve gerek tevliyette olanlar da yine mücevveze ile yürüyüp bunlardan sonra valide kethüdası Mahmud Bey, paşalı kavu-*

guyla ve bol yenli samur kürk ve elinde asâ ile gidip, bundan sonra iki taraflı baltacılar ve daha sonra mücevveze ile Darüssaade ağası ve ondan sonra altı beygirli ve perdeleri örtülü araba ile valide sultan ve arkasından iki tarafa para saçarak diğer bir memur geçmişti. Valide arabasının arkasından Yeni Saray'a nakledilen cariyeler ile sultanlar vardı; bunların arabaları seksen. yüz kadardı.

Valide alayı Bâb-ı Hümâyundan içeri girip sağ taraftaki has fırın önüne gelince Sultan Selim validesini istikbal ile üç defa temenna edip sağ tarafından açılan arabanın penceresinden annesinin elini öpmüş ve önüne düşüp Harem-i Hümâyuna getirmişti.[74]

Valide alayı, yol boyunca birkaç yerde duruyordu. Bu duraklardan ilki Beyazıt'taki Yeniçeri kulluğuydu. Alay burada *yeniçeri ağası*, eğer ağa seferde ise *sekbanbaşı* tarafından karşılanıyordu. Ağa önce yer öpüyor, ardından kendisine hil'at giydiriliyordu. Ona ve hizmetindekilere, bu vesileyle hazırlanan bir deftere özenle kaydedilmiş olan hediyeler veriliyordu. Bu hediye sunumu, Divanyolu üzerindeki her Yeniçeri kulluğunda ve Topkapı Sarayı'nın birinci avlusundaki silah deposunda yineleniyordu. Babıhümayun'dan geçen alay iki sıra halinde dizilmiş saray muhafızları arasından birinci avluyu geçiyor ve has fırın önünde duruyordu. Burada valide, yukarıda betimlenen usule uygun olarak oğlu tarafından karşılanıyordu.[75]

III. Selim annesine özellikle düşkündü. Nizam-ı Cedit'i[76] başlattığında, annesi ve kethüdası Yusuf Ağa,[77] Selim'i yürekten desteklemişlerdi. Mihrişah, gönlündeki reformları gerçekleştirmesi için oğlunu teşvik etmek üzere, Hasköy'deki humbarahane (topçu kışlası) için bir cami inşa ettirmiş ve Üsküdar'da bir tıp okulu kurmuştu.[78]

Valide, Topkapı Sarayı'na getirilişinin ertesi günü sadrazama, eğer o yoksa, sadaret kaymakamına (vekiline) bir *hükümname* göndererek saraya geldiğini Paşakapısı'na bildiriyordu. Bu hükümnameyle birlikte bir samur kürk ve bir hançer gönderiliyordu. Sadrazamın hizmetindekilere de birtakım armağanlar gidiyordu. 18. yüzyılın ikinci yarısında, validenin şeyhülislama da kürk hediye ettiği görülüyor. Böylece, üstün konumu, ona da hatırlatılmış oluyordu.[79]

Bir sultanın annesine bağlı olması doğaldı. Yaşamının etkilenmeye en açık olduğu çocukluk yıllarını annesinin etkisi altında geçiriyordu. Annesi, gerçek anlamda yakın bir ilişki kurabileceği tek kişiydi. Topkapı ve Edirne saraylarının planları da bunu yansıtır; her ikisinde de, sultanın özel odalarına en yakın daire valideninkiydi. 18. yüzyılda Topkapı hareminin ikinci katında valide için inşa

edilen yeni odalar bile sultanın odalarından biriyle bitişiktir.[80] Sultanların annelerine olan geleneksel düşkünlüğünden dolayı bir validenin nüfuz sahibi olması kaçınılmazdı. Valide, sultana genellikle *arslanım, kaplanım* diye hitap ediyordu.[81]

Düşüncelerinde kararlı bir valide, özellikle inceleme konusu olan dönem öncesinde, yani Kadınlar Saltanatı sırasında ve 18. ve 19. yüzyıllar boyunca da devlet işlerinde sözünü geçirmekte hayli başarılı oldu. III. Selim'in annesinden bu bağlamda zaten söz edilmiştir. II. Mustafa 1703 yılında tahttan indirildiğinde, halk, sultanın İstanbul yerine Edirne'de oturmayı yeğlemesinden ve payitahttaki genel karışıklıktan dolayı annesi Rabia Gülnuş'u suçlamıştı. Rabia, II. Mustafa'nın ardılı III. Ahmed'in de annesi olduğu için onun iktidarı sırasında da valide konumunda kaldı. Ancak, yeni hükümdar, halkın annesine duyduğu tepki yatışıncaya değin onu gözden uzak tutarak sağduyulu davrandı. Bu yüzden Rabia, Edirne'den döndüğünde, Eski Saray'a gitmiş ve bir süre burada kalmıştı.[82] Öldüğündeyse halk onu, Galata ve Üsküdar'da inşa ettirdiği camiler ve yoksullar için yaptırdığı imarethane gibi hayır işleriyle anmaya hazırdı.[83]

1755 yılında III. Osman'ın annesi Şehsüvar'ın, oğlunu, Kızkulesi'ne hapsedilmiş olan Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'yı idam etmekten caydırması, validelerin iyi sonuçlanan etkilerine bir örnektir.[84] Diğer yandan, Abdülaziz'in annesi ünlü Pertevniyal, devlet işlerinde sürekli dar görüşlü bir müdahaleye örnek oluşturur. Savurganlığıyla tanınan sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın yanında yer almış ve oğlunu kendisine öylesine bağımlı kılmıştı ki sultan, 1876'da tahttan indirilmesi için Dolmabahçe Sarayı önünde toplanan kalabalığın sesini duyduğunda, teselliyi annesinde aramış ve onun yol göstericiliğine sığınmıştı.[85]

IV. Mustafa'nın bir yıllık iktidarı sırasında (1807-1808) valide sultan konumunda bulunan annesi Sineperver, oğlunun ölümünden sonra bir kenara çekilmiş ve kendini kızı Esma Sultan'a adamıştı. Zor günler geçirmiş olmalı ki II. Mahmud'a yazdığı bir mektupta oturabileceği bir ev istemişti.[86]

V. Murad'ın annesi Şevkefza'nın (Servetseza), oğlunun tahttan indirilmesini hiç kabullenemediği söylenir.[87] 1877 yılında, Ali Suavi olayının yaşandığı gece, yandaşları V. Murad'ı yeniden tahta geçirmeye kalkıştığında, üzerine düşeni yapması için oğlunu cesaretlendirmişti. Ancak, Murad bu komploya önayak olamayacak kadar gergindi ve sarsılmıştı. Oysa onun önderliği olmaksızın bu asla başarıya ulaşamazdı.[88]

II. Abdülhamid'in validesi Perestu (aslında süt annesiydi), siyasi bir kişi olmamakla birlikte kişisel meselelerde nüfuzunu kullanmaktan çekinmiyordu. Abdülmecid'in kızlarından Mediha Sultan, tesadüfen gördüğü Samipaşazade Necib Bey'e âşık olmuştu. Abdülhamid, Necib Bey'i, ailesinin Ali Suavi'yle (1877 yılın-

da hükümdara karşı darbe girişiminde bulunan gazeteci ve eğitimci) ilişkisinden dolayı uygun görmediği için, Paris'e gönderdi. Necib Bey ancak Mediha Sultan'ın analığı Verdicenan Kadın'ın valideye ricasından sonra geri çağrılmıştı. Paşalığa getirildi ve Mediha Sultan'la evlenmesi sağlandı.[89]

Valide sultanlar arasında güçlü olanlar, doğrudan sadrazama emir veriyorlar ve birçok devlet adamıyla ilişkilerini kâhyaları aracılığıyla sürdürüyorlardı.[90] Eğer bir kâhya rüşvete açıksa, ki bunun örnekleri vardı, servet sahibi oluyor, valideyse gözden düşüyordu. Abdülaziz'in validesi Pertevniyal'in fazlasıyla açgözlü ve oğlunun iktidarının son döneminde yaşanan mali krizden azımsanmayacak derecede sorumlu olduğu anlaşılıyor.[91]

Bir validenin kendi maiyeti vardı. 1806 dolayında sultan ve maiyetindekiler başka bir yerdeyken Topkapı'nın yazlık haremi gezdirilen E. D. Clarke, validenin buradaki arz odasının aynalarla çevrili olduğunu anlatır. Koyu kırmızı kumaşla kaplı basamaklar, kafesle kapatılmış bir tahta çıkıyordu. Valide burada mutevazı bir biçimde gizlenerek erkekleri huzuruna çağırabiliyordu.[92]

Valide sultanın saray dışındaki nüfuzu, oğlunun, sadrazamın veya kendi kişiliğinin gücüne bağlı olarak değişkenlik gösterse de, haremde her zaman güçlü bir nüfuzu vardı. Hanedanın Hırka-i Şerif ziyaretinde olduğu gibi her resmi ortamda öncelik ona aitti. Haremdeki her toplantıda şeref yeri onundu. Tüm diğer kadınlar ona saygı gösteriyor, huzuruna kabul ettiğinde el öpüyorlardı. Cariyeleri eğiten ustaların yanı sıra haremi idare eden kadınlar da ona karşı sorumluydular. Ona teklifsiz hitap edilemiyordu. Bir kadın onun izni olmaksızın saray dışına çıkamıyordu. Kendisi saraydan ayrılırken nöbetçiler selam duruyor ve her zaman maiyeti ona eşlik ediyordu.[93]

Bezmiâlem'in 1850 yılında Anadolu'ya giden Abdülmecid'e yazdığı mektuplar, bu validenin hem haremdeki hâkimiyetini hem de sultan karşısındaki özel yerini sergiler. Onun gidişini aile üyelerinin nasıl izlediğini anlatır ve şöyle der:

> *Benim güzelim cümlesi, başta bilâderiniz Aziz Efendi, Hemşire Âdile Sultan ve valideleri firade firade hâk-i pây-i şerifiniz(e) yüzlerin sürdükte, dışarıdakilerin geçeceğinizi işitmiş nasıl birdenbire vapuru görmüşlerse şaşırmışlar. Cümlesinden haber geldi, hâk-i pây-i şerifiniz(e) yüzünü sürmüşler. Vesvese etmiyesin. Rahat ile maslahatınız gör, pek eyülükleri var cümlesin. Bâki yaradan mevlâya emanet ettim aslanım.*[94]

Başka mektuplarında ise kadın efendilerin onu sorup durduğunu; içlerinden birinin ona yazmış olduğunu; çocukları bizzat hamama götürdüğünü; herkesin onun

için dua ettiğini yazıyor ve sağlık haberlerini bekliyordu. Sultanın göndermiş olduğu kumaşları kadın efendilere, kız kardeşlerine ve erkek kardeşine dağıtmıştı. İkballerinden birinin ikiz erkek çocuk dünyaya getirdiği haberini vermişti. Son olarak da, dönüşüyle ilgili hazırlıkları anlattığı sevinçli mektuplar yazmıştı.[95]

Charles White, Bezmiâlem'in kayıkla Boğaz ve Haliç'ten geçişini görmüştü. Bizlere bununla ilgili olarak şu anlatıyı bırakmıştır:

Hükümdarın annesi Bezmiâlem, sabık sultanın kız kardeşi Esma'nın satın alıp yetiştirdiği bir Gürcü köleydi. Becerikliliği ve güzelliğiyle nam salmıştı; güzelliğini, ince bir yaşmağın kıvrımları arasından değerlendirilebildiği kadarıyla, 38 yaşına gelmiş Doğulu kadınlara göre daha iyi korumuştu...

Bu gösterişli hanımı, maiyetindeki kadınlarla birlikte bir kayık sefasına çıkmışken görmek son derece ilginç olduğu kadar büyük bir zevktir de. Bu zevki, beraberindeki huri alayıyla Tarabya Köşkü'ne çıktığı zaman olduğu gibi, defalarca yaşadım...

Saltanat kayıklarının yaklaştığını gören Kaptan Mitchell (İngiliz korvetinin kaptanı), saltanat bayrağını göndere çekmiş, tatil kıyafetleri içindeki çapkın mürettebatını sıraya dizmiş, serene adam çıkarmış ve top atışıyla selam durmuştu. Ardından... mürettebat, bu zarif Türk grubunu İngilizlere özgü bir nidayla selamlamıştı.

Bir defasında da... şans eseri, Haliç'in iki yakasını birbirine bağlayan köprünün güney kemeri üzerinde duruyordum. Eyüp'te ibadet etmiş olan Valide o sırada Haliç'ten aşağıya dönüyordu.

Zengin bezemeleri olan ondört kürekli birinci saltanat kayığında bulunan Valide, altın saçaklı, mor renkli bir kadife halının üzerindeki işlemeli minderlerde oturmaktaydı. Kethüdası (başkâhya veya birinci kadın) ve hazinedarı (kesedarı veya ikinci kadın) tam karşısında, sırtları kürekçilere dönük olarak oturuyorlardı. Zengin bir İran halısıyla kaplı arka tarafta iki genç Lala oturmaktaydı. Üçüncü Lala da ön tarafta oturuyor ve kayık bir saltanat dümencisi tarafından yönetiliyordu.

Kayık köprünün altından süzülüp geçtiği sırada şapkalarımızı çıkardık. Avrupa usulü nezaket kurallarını gayet iyi bilen Valide, o an gözlerini kaldırdı ve ona yönelik saygı gösterimize sabit ve delici bir bakışla karşılık verdi. Bu, Sultan'ın kabulünün olağan belirtisi, yerli ve yabancıların selamını tek karşılama biçimiydi.

Beş çift kürekle çekilen diğer kayıkların dışı siyah boyalı, kenarı sarı çizgiliydi. Birincisinde Harem Ağası oturuyordu. Karşısında Oda Lalası ve

Hazinedarbaşı, arkalarında ise gencecik iki Lala vardı. Lalalardan biri, efendisinin geniş yüzü ve biçimsiz bedenine koyu kırmızı bir şemsiye tutuyordu. Diğer dört kayıktakiler ise birbirinden farksızdı. Her birinde yedi hanım, gençlik ve güzelliğin yedi yıldızı, altın saçaklı koyu kırmızı ihramlar üzerinde oturuyor ve onlara, bu neşeli tayfayı büyük şemsiyelerle rüzgâr ve güneşten korumakla görevli olan ikişer zenci haremağası eşlik ediyordu. Bununla birlikte, bazı hanımlar, fevkalada bir buluş olan güneşlikleri sergileyerek onları bu zahmetten kurtarıyorlardı.[96]

*Valide sultan*ın geçimi, özel olarak ona tahsis edilen parayla sağlanıyordu; başlangıçta bu, onun kullanımına ayrılmış olan bazı *has*ların geliriydi.[97] Bu gelir bir süre Babıhümayun'un hemen üstündeki odada, doğrudan hazinedarı tarafından toplanmıştı.[98] 19. yüzyıldaki reformlarla birlikte bu düzenlemeden vazgeçildi ve sonrasında validenin geçimi doğrudan Hazine-i Devlet'ten gelen bir aylıkla sağlandı. 1844 yılında yazan Charles White, validenin gelirinin kısmen yıllık ödenekten, kısmen de "hediye ve birikimlerin meyvesi" olan gayrimenkulden sağlandığını kaydetmiş, toplam yıllık gelirinin 110.000 İngiliz sterlini olduğu tahmininde bulunmuştu.[99]

Valide Osmanlı saltanatı boyunca varlıklı bir kadın oldu ve servetinin büyük bölümünü kentin bayındırlaştırılmasına ve yoksullara yardıma harcadı.

Valide, sultanın ondan önce ölmesi durumunda, Eski Saray'a dönüyordu. Ancak, önce o ölürse, sultan naaşına saray sınırları içinde eşlik ediyordu. Şeref yerinin sadrazam ve şeyhülislama ayrıldığı cenaze alayının kent sokaklarından geçişi görülmeye değerdi. Valide, çoğunlukla hayattayken kendisi için hazırlattığı türbesine gömülüyor ve adına kırk gün boyunca yas tutuluyordu.[100]

Kadın Sultan

Padişahın kızı, adından sonra gelen *sultan* unvanına sahipti.[101] Sarayda annesi, o hayatta değilse, sultanın çocuksuz kadınlarından biri veya yaşlı bir gedikli tarafından yetiştiriliyordu. İlk dönemde *sultan*lar, Küçük Asya'daki beyliklerin Müslüman beyleriyle evlendirilmişse de, 18. yüzyıla gelindiğinde, kocaları devlet erkânından seçilir olmuştu.[102]

Bir kadın *sultan*, hanedan soyundan gelen biri olarak diğer saray kadınlarına göre hatın sayılır bir özgürlüğe sahipti. Vezir eşlerini ziyaret etmek, alışveriş yapmak ve dolaşmak üzere saray dışına çıkabiliyor ve evlendiğinde kendi sarayında

oturuyordu.[103] Sultan kadınlarının tersine, saray dışından konuk, hatta kimi zaman yabancı kadınları kabul edebiliyordu.[104] Melek Hanım[105] ve Julia Pardoe[106] II. Mahmud'un kız kardeşi Esma Sultan'ı ziyaret etmişlerdi. Hatta III. Selim'in kız kardeşi Hatice Sultan bir yabancının evini, Hollanda maslahatgüzârı M. de Huebsch'nin Büyükdere'deki köşk ve bahçelerini ziyaret etmiş ve ünlü Avusturyalı peyzaj mimarı Antoine Ignace Melling'in buradaki çalışmasını görmüştü. Bu ziyaret kuşkusuz Selim'in izniyle, belki de onun teşvikiyle gerçekleşmişti. Zira, İstanbul'u bayındırlaştırmak isteyen Selim, Avrupa'yı örnek alıyordu. Bu ziyaret sonrasında Hatice Sultan, Melling'i Beşiktaş'taki sarayıyla ilgili olarak görevlendirdi.[107]

Hanedan üyeleri arasındaki bağlar güçlüydü. III. Selim, diğer kız kardeşi Beyhan Sultan'ın savurganlığından rahatsız olmakla birlikte o sırada darphanenin başında bulunan Yusuf Ağa'ya özür türünden bir not yazarak kız kardeşinin yardımına koşmuştu: "Halihazırda giderlerimiz son derece yüksek ve darphaneden para almak beni utandırıyor; ama, o benim öz kardeşim ve ne yaparsa yapsın hâlâ himayemde. Kimseye bir şey sezdirmeden Kethüdası Abdullah Berri Efendi'ye 50.000 kuruş verin ve bunu aylık deftere olduğu gibi kaydetmeyin."[108]

II. Mahmud özellikle kız kardeşi Esma Sultan'a çok düşkün ve hoşgörülüydü. Bu hanım hayatını, Osmanlıda başka hiçbir kadına nasip olmayacak ölçüde dilediğince yaşamıştı. Adolphus Slade bize onun renkli bir portresini bırakmıştır:

> *Sultanın anne bir baba ayrı kız kardeşi, hem zekâsı hem de kişiliğiyle büyüleyici bir hanımdır. Birden çok Avrupalının ülkeyi alelacele terk etmek zorunda kalmasına neden olan Belgrad Ormanı'ndaki[109] çapkınlıklarıyla ünlüydü. (109) Genç yaşta yetenekli ve cömert kaptanpaşa Küçük Hüseyin'le evlendirilmişti...ve Osmanlı hanedanında ilkel bir politika gereği kocalarının toplum hayatına katılmaktan alıkonulmamış olan az sayıdaki sultandan biri olarak mutluydu; onları evlendirmekteki amaç, sarayın kısıtlamalarından özgür kılmak ve kocalarının hükümetten sağladığı gelirle çekip çevirdiği ve genellikle saraya uzak ve gösterişli olan ayrı bir konut vermekten ibaretti. Bu kocalar, varlıkları saraydan aldıkları gelinin hoşnutluğuna bağlı olduğu için, İslamiyetin çokeşlilik ayrıcalığından yararlanmaya yeltenmiyorlardı. Doğu'da aynı anneden olan çocuklar birbirini öylesine sever ki sözü edilen hanımın dilediği gibi bir dulluk geçirmesi mümkün olabilmişti. Sonuçta, ayrıksılığı yüzünden Osmanlılar ona deli sultan dedi ve herkes onu bu adla tanıyordu. En büyük eğlencesi arabayla dolaşmaktı...Deli sultan özellikle Frenklerin gittiği yerlere gitmeyi seviyor-*

du çünkü hayranlıklarını dile getirmekteki açıklıkları hoşuna gidiyor ve hiçbir zaman bu anlamlı bakışların maiyetindeki küçük hanımlara yönelik olabileceği gibi kadınca bir düşünceye kapılmıyordu; bir Frenk ilgisini çektiğinde, onunla konuşmakta duraksamıyor ve ona "Hekim" diye hitap ediyordu. Bu hitap tarzı, bir gâvura itibar etme lütfunda bulunmak gibi bir uygunsuzluğu örtüyordu. Bir gün beni de selamıyla onurlandırmış ve bulunduğum yerde arabasını durdurması beni iyice şaşırtmıştı; ancak, muhafızları, aynı gün içinde iki laubaliliği fazla bularak beni yürümeye davet etmişti.[110]

Belli ki, yaşamının sınırlarını genişletmeye çalışan bir kadındı ve ona *deli* lakabını getiren de bu olmuştu. Layard, Esma Sultan'ın onunla ve bir İngilizle daha ahbaplık kurmasını, onları gizlice sarayına davet ederek burada Batı göreneği hakkında sorular sorup durmasını anlatır. Bu tür bir ilişki, erkekler açısından son derece tehlikeliydi ve içlerinden biri ülkeden kaçtı.[111]

Esma Sultan 1792 yılında, on dört yaşındayken Küçük Hüseyin Paşa adlı biriyle evlendirilmiş ve Divanyolu üzerindeki kendi sarayına taşınmıştı. 1803'te kocası ölmüş ama çoğu dul sultanın tersine ona yeniden evlenmesi için baskı yapılmamıştı. Her iki erkek kardeşinin, IV. Mustafa ve II. Mahmud'un himayesi altında birkaç evi birden oldu ve rahat bir yaşam sürdürdü. Serbest tavırları dedikodulara yol açsa da, Mahmud onun arkadaşlığından hoşnuttu ve birlikte çokça zaman geçiriyorlardı. Mahmud'un ölümünden sonra geçimini sağlamakta güçlük çektiği anlaşılıyor. Zira, 1848 yılında öldüğünde, mal varlığının bir bölümü borçları karşılığında satıldı.[112]

Ondan bir kuşak önce, I. Abdülhamid'in kardeşi olan bir Esma Sultan daha vardı. O da Batı'yı merak ediyordu. Baron de Tott'un (yıllarca Türk hükümetine askeri danışman olarak hizmet vermiş olan Macar soylu) kansı ve kayınvalidesini ağırlamış ve onlarla hem Avrupalı kadınların özgürlüğü üzerine konuşmuş hem de daha on üçündeyken (ona çocukmuş gibi davranan) yaşlı bir adamla evlendirilmesine neden olan düzenden yakınmıştı. Bu paşa ölünce daha hoşlanacağı genç bir adamla evlendiyse de, *sultan* kocalarının uzak *paşalık*lara gönderilmesi yüzünden birbirlerinden ayrı düşmüşlerdi.[113]

Kadın *sultan*la damat, gelenek olduğu üzere altı ay, bazen bir yılı birlikte geçirebiliyor, sonrasında damat uzak bir paşalığa gönderiliyordu (görünüşte, damadın payitahtta tehdit edici bir güç odağı oluşturmasını önlemek için). Bu dönemde *sultan*, kocasının yanına gidemiyordu. Oysa, hiyerarşide kendisinden sonra gelen evli kızı *hanım sultan,* kocasının peşi sıra gidebiliyordu.[114] Bu uygulamanın bili-

nen tek istisnası, III. Mustafa'nın kızı Hatice Sultan'dı (daha önce III. Selim'in kız kardeşi olarak söz edildi). İzmit'e sürülen kocasıyla birlikte gitmesi mümkün olabilmişti. Ne var ki, kocası üç yıl sonra Mısır'a vali olarak atandığında, Hatice Sultan İstanbul'a dönmek zorunda kaldı.[115]

Kadın *sultan*lar daha çocuk yaştayken *silahtar*, *kaptanpaşa* veya *sadrazam* gibi önemli bir kişiyle, kimi zaman da nikâhın kıyılmasına dek birden çok kişiyle nişanlanmış oluyordu. Bu erkek, bazen kızın büyükbabası yaşında ve de önemli bir kişi olduğu için, yaş, savaş ve siyasal entrika gibi olaylar yüzünden çoğu zaman kız evlenecek yaşa gelmeden yaşamını yitiriyordu. Kadın *sultan*ların benzer nedenlerden ötürü sık sık dul kaldığı görülüyordu. Ne var ki, bu durumun uzun sürmesine pek fırsat tanınmıyor, birçoğu yaşamı boyunca birkaç eş ediniyordu. III. Ahmed'in kızı ve III. Mustafa'nın kız kardeşi Saliha Sultan bunlardan biriydi. İlkin Sarı Mustafa Paşa'yla evlendirilmişti; onun ölümünden sonra Sarhoş Ali Paşa'yla, ardından Sadrazam Ragıb Paşa'yla ve son olarak, Kaptanpaşa Mehmed'le evlendirildi.[116]

Osmanlı sarayında hiçbir zaman III. Ahmed dönemindeki kadar çok sayıda nişan ve düğün yapılmamıştır. Bu sultanın 30'u kız 52 çocuğu olduğuna göre bu, anlaşılabilir olsa gerek. 1709 yılında kızlarından Ümmügülsüm, iki yaşındayken yaşını başını almış bir vezirle, Abdurrahman Paşa'yla nişanlandırılmıştı. Bu iş, Paşa açısından masraflı olmuştu. Topkapı Sarayı'na *nişan takımları* denilen çok sayıda değerli nişan hediyesi gönderdi: nişanlısına tepsiler dolusu çiçek ve meyvenin yanı sıra bir mühür yüzüğü, bir sorguç, altı bohça kumaş; padişaha bir gürbüz at, mücevherli bir kuşak ve beş bohça kumaş; baş kadına bir elmas bilezik ve beş bohça kumaş göndermişti. Diğer kadınlar, *sultan*lar, şehzadeler ve töreni düzenleyenlere de armağanlar verilmişti. Çağatay Uluçay, bu nişanın Abdurrahman'a maliyetinin 10.000 lirayı aştığı tahmininde bulunur.[117] Ne var ki Paşa, bu evlilik gerçekleşmeden öldü.

Ümmügülsüm on altı yaşındayken, kardeşi Fatma'nın düğününü sönük bırakan bir düğünle Damat Ali Paşa'yla evlendirildi. Bununla birlikte, yaşamı zorluklarla geçti. Karı koca çok geçmeden mali darboğaza girdi ve Ümmügülsüm babasından yardım talebinde bulundu. "Yüce sultanım" diye hitap ettiği ve sultanın kulu olan paşa eşinin içler acısı mali durumuna işaret ettiği bir mektubu bulunur. Ne yazık ki, III. Ahmed'in bu mektuba nasıl bir tepki gösterdiğini bilmiyoruz. Yine de, her ne kadar bu döneme gelindiğinde Hazine'de durum kritik olduğu için miktarı sınırlı da olsa, kızına yardımda bulunduğuna kuşku yoktur. Babasına karşı düzenlenen Patrona Halil İsyanı, Ümmügülsüm'ün sayılı güzel günlerinin de sonunu getirmiş ve 1732 yılında 24 yaşındayken ölmüştü.[118]

Bir diğer talihsiz *sultan* da, Abdülmecid'in bir ikbalinden olan kızı Mediha'ydı ve padişahın ölümünden yalnızca beş yıl önce dünyaya gelmişti. Daha küçükken annesi de ölmüş ve Abdülmecid'in üçüncü kadını Verdicenan tarafından evlat edinilmişti. Samipaşazade Necib Bey'le bir aşk evliliği yapmış ancak, Necib Bey 29 yaşındayken ölmüştü. Bunun üzerine daha sonra sadrazam olan Ferid Paşa'yla evlenmesi için Mediha'ya baskı yapılmıştı. Bağımsızlık Savaşı sırasında Ferid Paşa, Mediha'nın da etkisiyle son Osmanlı sultanı Vahideddin'in yanında yer almış, sonunda her ikisi de ülkeden kaçmak zorunda kalmıştı.[119]

19. yüzyılda her yer gibi saray da vereme kurban verdi. Abdülmecid'in kızı Behice Sultan bunlardan biriydi. Sıtmaya yakalanan Feleksu Kalfa'nın ona yazdığı dokunaklı bir mektup günümüze ulaşmıştır. Behice'nin düğünü yaklaşmaktaydı ve Feleksu, yakında kendi sarayına taşınacağı için onun adına sevinmekle birlikte sağlığı için endişeleniyordu. "*Tımara oraya gideceğim*," diye yazıyordu. "*Hazır Pertev Kalfa da çok ilaçlar biliyor.*"[120] 1876 yılında Behice'nin sağlığının evlenebilecek kadar düzeldiği düşünülmüş ve ona Boğaz kıyısında Kuruçeşme'de bir saray tahsis edilmişti. Oysa, düğünden yalnızca iki hafta sonra öldü.[121]

Bir padişah kızıyla evlenen bir paşa, önceden evlenmiş ise eski karılarından boşanmak zorundaydı. Sonrasındaysa ne birden çok kadın, ne de karısı yaşlandığında odalık alabiliyordu. Karısı onu boşayabilse de o hanedandan olan kansını boşayamıyordu. Kadın *sultan*ların kızlarının, yani *hanım sultan*ların kocaları bile hükümdarın izni olmaksızın bu kadınlardan boşanamıyordu.[122]

Kadın *sultan*lar hakkında bir nokta dışında güvenilir bir anlatı bırakmış olan D'Ohsson, onların erkek çocuklarının doğar doğmaz, güya hanedan içinde rekabeti önlemek için, göbek bağları bağlanmayarak öldürüldüğünü söyler.[123] Bu görüş, başka birçok yazar tarafından da yinelenmiştir. Ne var ki, Uzunçarşılı bunun böyle olmadığını kanıtlamış ve bazı sultan oğullarının sancakbeyi yapıldığını ve içlerinden Sultanzade Mehmed Paşa'nın sadrazamlığa getirildiğini göstermiştir. Hanım sultanların oğulları genellikle saray eğitiminden geçiyor ve onlara *bey* deniliyordu.[124]

Her kadın *sultan*ın padişah tarafından atanan ve hanehalkıyla mali işlerinden sorumlu olan bir *kethüdası* vardı. Diğer saray kadınları gibi ona da bir ödenek bağlanmıştı; bu, bir *mukataa*nın veya bir *mukataa*nın bir bölümünün geliri olan bir *has* ya da yaşam boyu gelir tahsisi demek olan *malikâne suretiyle mukataa* biçiminde oluyordu. Bu gelir genellikle, Sakız Adası'nın sakızı, Naksos'un süngeri, Bozcaada'nın şarabı gibi Adaların ürünlerine getirilen bir vergiden oluşuyordu.[125] Sonraları *sultan*lar hazineden aylık aldılar. Kimi zaman da bir padişah, Laleli Camisi için bir vakıf kuran III. Mustafa örneğindeki gibi, kurduğu vakfın ge-

lirinin bir kısmını bir *sultan*a tahsis ediyordu. III. Mustafa her oğluna ayda 1.500, her kızına 1.000, her kadınına ise 500 kuruş tahsis etmişti.[126] *Hanım sultan*lar her ay 300 kuruş aylık almaktaydı.[127] Dul ve çocuksuz olarak ölen bir *sultan*ın serveti hükümdara geçiyordu.

Bir kadın *sultan*ın yaşamındaki en önemli olay düğün töreniydi. Bu törenin görkemi, kısmen devlet hazinesine kısmen de hükümdann kadın sultanı ne kadar sevdiğine bağlıydı. Törenlerin debdebesi düğünden düğüne değişmekle birlikte hiçbirinin sönük olduğu söylenemezdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun son 200 yılındaki düğün törenleri arasında belki de en aşırıya kaçılmış olanı, III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'la Nevşehirli İbrahim Paşa'nınkiydi.

Osmanlı hanedanından bir hanımla evlenmek damat açısından her zaman masraflı bir girişimdi. Büyük bir *mehr* (nikâh bedeli) ve bitmez tükenmez armağanların yanı sıra hanedana mensup geline yakışır bir saray da sunması gerekiyordu. Ne var ki, damat her zaman yüksek bir göreve atanıyor, çoğu *kaptanpaşalığa* getiriliyordu. Yine de, bütün bütüne gıpta edilesi bir talih değildi onunkisi. Yaşını başını almış bir erkek olduğundan, önceki evliliklerinden çocuklarının olması neredeyse kaçınılmazdı ve bu durum yeni karısının sık sık kıskançlığa kapılmasına neden oluyordu.[128]

Dahası, damat karısının kölesiydi; üstelik, onun için hazırlamış olduğu saraya düğün alayıyla getirildiği günden itibaren. Aynı gün akşam duasından sonra, kadın sultanın armağanı olan samur kaftanı giymiş olarak *kızlar ağasının* (haremden sorumlu olan zenci haremağası) eşliğinde karısının onu beklemekte olduğu odaya gidiyordu. Odanın önüne geldiklerinde ağa, "Şanlı *sultan*, işte paşanız, kulunuz" diye sesleniyor ve hemen oradan ayrılıyordu. D'Ohsson'a göre, zengin bir kumaş perdenin ardına gizlenmiş olan *sultan* oturmuş oluyor ve yanında *yenge kadın* (gelinle ilgilenen yaşlıca bir kadın) bulunuyordu. Yenge kadın çifti birbirine takdim ediyor, hatta evlilikle ilgili ayrıntılarda onlara yardımcı oluyordu. Paşa bir köşede dua ettikten sonra karısına yaklaşıyor, etek öpüyor ve yanına oturmak için bir işaret bekliyordu.[129]

Düğün gecesi olup bitenler, hiçbir paşa ya da *sultan* tarafından yazılmadığından, bu ortamda bulunmayan kişilerin birbirinden farklı anlatılarını temel almak zorundayız. Yukarıdaki, d'Ohsson'a göre anlatılmıştır. Ne var ki, "tanıklığından kuşku duyulmayacağını" iddia ettiği birisinin anlattıklarına dayanan Charles White, damadın, çağrılıncaya dek gelinin odasına adım atmadığını söyler. Odaya girdikten sonraysa yatak ucuna diz çöküyor ve yatak örtüsünü dudaklarına ve alnına götürüyor, sonunda usulca yatağa sokuluyordu. White, hanedana mensup gelinlerden birinin, III. Selim'in kız kardeşi Şah Sultan'ın öyküsünü de anlatır; yata-

ğının ucunda diz çöken Kara Mustafa Paşa'yı tekmeleyip tırmalamış ve sonunda onu odadan dışarı atmıştı.[130] Evlilik yaşamları boyunca yakın olmamalarına şaşırmamak gerekir.

III. Mustafa'nın kız kardeşi Saliha Sultan'ın Ragıb Paşa'yla evliliğini anlatan Hammer daha çok ayrıntı verir. Damadın konağına gelen gelin, damatla ilk kez olarak karşılaştığı *koltuk* töreni sırasında, âdet olduğu üzere damadın yüzüne bakmaya bile tenezzül etmemiş ve çok geçmeden odayı terk etmişti. Haremağaları derhal damadın ayakkabılarını çıkarmış ve haremin eşiğine bırakmışlardı; bundan böyle haremin efendisi olduğuna işaret eden küçük bir törendi bu. Son olarak damat, gelinin karşısında diz çökmüş ve sessizlik içinde ağzından çıkacak sözleri beklemişti. Sonunda gelin, "bana su getir" demişti. Karşısında diz çökerek ona su ibriğini sunduktan sonra inci bezeli ve işlemeli duvağını kaldırmak için izin istemişti. Bu arada köleler odaya, birinde kızarmış güvercin, diğerinde şekerleme bulunan yiyecek dolu iki tepsi getirmişti. Damat geline yiyeceklerden ikram etmiş, gelin kabaca geri çevirmişti. Bunun üzerine damat, ortaya çıkardığı müthiş hediyelerle gelini yatıştırmış ve birbirlerinin elinden yemek yeme merasimi için masaya yöneltmişti. Daha sonra, kutlamalar sona erdiğinde, *kızlar ağası* onu gelinin odasına götürmüş, burada gelini rahatsız etmemeye dikkat ederek soyunan damat, gelinin yatağı kenarına diz çöküp ayaklarını öpmüştü.[131] Gelin kendisini sakınmadıysa gerdeğe girilmişti. Ne var ki gelin, gerdeğe giremeyecek kadar küçükse, sultan damada, gelin erişkin yaşa gelene dek avunması için, bir odalık sunuyordu. Daha sonra bu odalığa yol vermeli ve hanehalkındaki genç köle kızlar kendilerini, kanısının rahatını sağlamaya ve bakımını üstlenmeye adamalıydı.[132]

Kadın sultanlar 19. yüzyılla birlikte giderek daha bağımsız oldular ve onlar adına yaşça çok daha büyük erkeklerin eş olarak seçilmesinden hoşnutsuzluk duydular. II. Mahmud kızları için genç ve yakışıklı erkekler seçmeye çalıştı. Böylece Said Paşa, Ahmed Fethi Paşa ve Halil Paşa gibi kişiler görece genç yaşta hanedana *damat* oldular. Gerçekten de, II. Mahmud'la birlikte gençleri yaşlılarla evlendirme göreneği ortadan kalktı. Bazen de bir kız kendi seçimini yapabiliyordu. Mihrimah'ın, bir fotoğrafını gördükten sonra Said'de karar kıldığı,[133] Emine Naciye'nin ise II. Abdülhamid'in oğluyla nişanlı olduğu halde gönlünü Enver'e kaptırdığı söylenir.[134]

Osmanlı İmparatorluğu'nda yirmi yıl İngiliz elçi kızı ve eşi olarak yaşamış olan Fanny Blunt, onun zamanındaki *sultan*ların hayli yetersiz bir eğitim gördüğü kanısındaydı; "boş zamanlarda verilen ve canları isterse aldıkları basit bir anadil, müzik, nakış eğitiminin yeterli olduğu sanılıyor". Ve oldukça kötü bir şöhretleri vardı:

Taşkın ve güdümsüz mizaçları, hiç de imrenilecek durumda olmayan kocalarına zalimce ve çoğu zaman acımasızca davranışları, İstanbulluların sonu gelmez dedikodularına yol açıyor. Bu kurala istisna oluşturan az sayıdaki sultan, himayesindeki birçok kişi tarafından hâlâ sevgiyle anılıyor.[135]

Belli ki, *sultan*lar kişilik olarak birbirinden farklıydı. İyi veya kaprisli, mizaçları nasıl olursa olsun, İstanbul toplum hayatında mutlaka ki önemli birer kişiydiler.

Kızlarağası

Kızlarağası veya *darüssaade ağası,* saray kadınlarıyla öylesine yakın bir ilişkişi içindeydi ki, bu kadınlarla ilgili bir değerlendirme, ondan söz edilmediği sürece eksik kalır. Kızlarağası, inceleme konusu olan dönemin başlangıcında, Harem-i Hümayun'un girişinde nöbet tutan haremağalarının başıydı. Zenci harem ağaları, 16. yüzyıl sonlarında akağalardan devraldıkları bu görevi, İmparatorluğun sonuna değin sürdürdü.[136] Kızlarağası, üç tuğlu vezir rütbesiyle devlet hiyerarşisinde sadrazam ve şeyhülislamın ardından üçüncü sırada geliyordu. Hem hükümdarın iletilerini hareme aktaran kişi, hem de sadrazamın haberlerini sultana iletmekle yetkili tek kişi olarak sultana erişebiliyordu. Sultanın özel izni olmaksızın hareme girmediği düşünülse de, valideye her zaman ulaşabildiği anlaşılıyor. Valideyle dolaysız bir ilişkisi vardı kuşkusuz. Osmanlı tarihinde bu ikisinin, yani kızlarağasıyla validenin çoğu zaman fesat karıştırmakta işbirliği yaptığı görülüyor.[137]

Kızlarağası, bizzat sultan tarafından hatt-ı hümayun ile bu göreve atanıyor ve hil'at giydiriliyordu.[138] Hizmette bulunduğu sürece kendisine çoğunlukla bir has veriliyor, işine son verildiğindeyse *azatlık* denilen bir aylık bağlanarak Mısır'a, bazen de Hicaz'a gönderiliyordu.[139] Böyle yüksek bir konuma gelmek için kıdem esasına göre önce "en aşağı"dan (nöbetçilik görevi) başlamalı, sonra acemi ağalığa, hatta belki de nöbet kalfalığına yükselmeliydi. Bu yolda yeterince talim gördükten sonra nöbetçilik görevinden alınarak bir hanedan üyesinin hizmetine verilebiliyordu. Validenin, padişah kadınlarının, kadın sultanların ve şehzadelerin hizmetinde birer *başağa* ve ona tabi birkaç haremağası bulunuyordu.[140] *Musahip ağalar* diye anılan ve haremde bulunduğu sırada hükümdarla ilgilenmekle görevli olan bir grup vardı. Ayrıca kadınlara namaz kıldıran *imam* haremağaları, bir *hazinedar ağa* ve diğer haremağalarının çalışmalarını denetleyen bir *müsendereci* vardı. Bu görevlerden her biri, kızlarağalığı için basamak işlevi görebiliyordu.

Kızlarağası saraydaki tüm haremağalarından sorumluydu. Üstelik, kadın köleler de içinde olmak üzere özel hizmetlilerin hizmetinden yararlanma ayrıcalığına sahipti.[141] Kızlarağası, harem halkının harem duvarları dışındaki dünyayla bağlantısını sağlıyordu. Harem ve selamlık arasında haber getirip götürüyordu. Saray ambarlarına haremin ihtiyaçlarını sipariş ediyordu. Devlet törenlerinde belli bir yeri vardı ve Hırka-ı Şerif ziyaretine katılıyordu. Haremeyn-i Muhteremeyn'in, yani Mekke ve Medine kentlerinin koruyucusuydu ve her yıl *sürre*nin (sultan tarafından Haremeyn-i Muhteremeyn'e törenle gönderilen armağanlar) gönderilmesinden sorumluydu. Bir validenin, sultan kadınlarından birinin veya bir kadın sultanın cenaze töreninde şeref yerinde, yani en arkada yürüyordu. Kadın sultanlara aylıklarını o dağıtıyor; *koltuk töreni* öncesinde damada gelininin odasına kadar eşlik ediyordu.[142]

Ayrıca, güç odaklarına yakınlığından ötürü çoğu zaman son derece nüfuzlu bir kişiydi. İnceleme konusu olan dönemde, her ikisi de Beşir adında olan iki önemli ağa bu nüfuzlarından siyasal amaçlarla yararlanmıştı. Yaşça büyük olan Beşir Ağa, III. Ahmed ve I. Mahmud'a, genç olanıysa yalnızca I. Mahmud'a hizmet etmişti. Yaşlı olanı, devlet işlerine o kadar çok karışıyordu ki, sonunda sadrazam Kabakulak İbrahim Paşa, görevden alınıp Mısır'a gönderilmesi için sultanı ikna etti. Bu plandan haberdar olan Beşir Ağa, validenin merhametine sığındı ve sonuçta işinden olan, İbrahim Paşa oldu. Aynı Beşir Ağa'nın sultanın Nadir Şah'ın teklifini reddetmesinde de etkili olduğu düşünülür. Buna göre, Osmanlı İmparatorluğu'yla İran arasındaki anlaşmazlık, Osmanlı idaresinin, bir Şii grubunu sünni İslamiyetin beşinci mezhebi olarak tanımasıyla giderilecekti.[143] Beşir Ağa, tutucu ve iktidar delisi olmakla birlikte ardında İstanbul'da birkaç çeşmenin de aralarında bulunduğu birçok hayır eseri bıraktı.[144]

Yaşlı Beşir Ağa'nın ardılı olan genç Beşir Ağa iyice iktidara susamıştı. *Çırak-ı has* dediği bir adamının sadrazam olarak atanmasını sağladı. Bir defasında, bir sadrazamın görevden alınması için çok uğraştı. Önce başarısız oldu, sonra kentte bir yangın çıkmasını ve sadrazamın bu felaketten dolayı suçlanarak yerinden olmasını sağladı. Bu Beşir, devlet memurlarını rüşvetle kontrol altında tutuyordu. Sonunda halkın ve yeniçerilerin hoşnutsuzluğu öyle bir noktaya geldi ki öldürüldü.[145]

Kızlarağasının perde arkasındaki nüfuzu sadrazamlar için büyük rahatsızlık kaynağıydı. Şehit Ali Paşa 1715'te sadrazam olduğunda, Mısır valisine bir *hüküm* göndererek Zencileri hadım etme ve Mısır'dan Babıâli'ye hadım gönderme uygulamasına bir son vermesini istedi. Ne var ki bu buyruk, belki de Şehit Ali Paşa bundan kısa bir süre sonra, 1716 yılında öldüğü için, hiçbir zaman yerine

getirilmedi. Aynı yıl *kızlarağası*, zaten kendi idaresinde olan Haremeyn'e ait vakıflann yanı sıra hanedan vakıflarının denetimini de ele geçirerek gücünü pekiştirdi.[146]

Kızlarağasının siyasal gücü, II. Mahmud'un 1830'larda yönetimi yeniden örgütlemesiyle birlikte kırıldı. 1834'te Haremeyn'e ait vakıflarla hanedana ait vakıfların idaresi kızlarağasından alınarak bu amaçla kurulmuş olan Evkaf Nezareti'ne devredildi.[147]

Ne var ki, kızlarağası siyasal rolünü ve vakıflardaki önemli yerini yitirmişse de, törensel görevlerini saltanatın sonuna değin yerine getirdi.[148]

Notlar

1 Stanley Lane-Poole, *Turkey,* s. 292. Türkiye'de her ev, harem (kadınların odaları veya özel bölüm) ve selamlık (erkeklerin odaları veya genel bölüm) olarak ayrılmıştı.

2 Jean Deny (*Grammaire de la langue turque*, Paris, 1920, s. 783 ve 1164), *kadın* teriminin, *hatun*'un eski bir biçimi olduğunu söyler ve şunu belirtir: "Bu sözcüğün onurlandırıcı anlamı, yalnızca saraydaki kullanımında korunmuştur."

3 Eski Saray, Fatih Sultan Mehmed tarafından inşa edilmişti ve günümüzde İstanbul Üniversitesi'nin bulunduğu yerdeydi.

4 Ignatius Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman,* VII, s. 65; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı,* s. 151-153. M. Çağatay Uluçay ("The Harem in the XVIIIth Century," *Akten des Vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten-Kongresses, München, 28 August bis 4. September 1957,* s. 394-398), onsekizinci yüzyılda bir sultanın kadınlarının sayısının 8'e kadar çıktığını, ikballerininkinin ise 4 ile 6 arasında değiştiğini söyler. Bu rakamların ondokuzuncu yüzyıl için geçerli olmadığı anlaşılıyor. Zira, Ayşe Osmanoğlu (*Babam Abdülhamid,* s. 235), babasının beş ikbaliyle birlikte kadınlık konumuna gelmiş ikisini sıralar. Bu durumda, toplam sayı yedidir.

5 Süleyman'ın Hürrem'le yasal bir nikâh yapıp yapmadığı konusunda görüş ayrılığı vardır. Bu mesele, söz konusu evlilik inceleme konusu olan döneme girmediği için, burada değerlendirilmiyor.

6 II. Osman, Şeyhülislam Hacı Mehmed Esadullah'ın kızıyla (A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty,* Table XXXV), İbrahim ise Telli diye adlandırılan bir köleyle evlenmişti. Alderson, evlendikten sonra adının Hümaşah olarak değiştirildiğini söyler; d'Ohsson'a göreyse (*Tableau général,* VII, s. 63) Şah Sultan adını almıştır. Abdülmecid, Mısırlı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İsmail Paşa'nın evlatlığı olan Bezmâra adlı bir kadınla evlenmişti (M. Çağatay Uluçay, *Haremden Mektuplar,* s. 167). Ayşe Osmanoğlu (*Babam,* s. 167), Abdülmecid'in, halası Esma Sultan'ın evlatlığı Perestu'yla bir düğün töreni yaparak evlendiğini söyler. Düğün alayı da içinde olmak üzere tüm ayrıntıları verir. Ne var ki, d'Ohsson'a göre (*Tableau général,* VII, s. 66), onsekizinci yüzyıldan iki sultan, III. Mustafa ve I. Abdülhamid, nikâhı vicdani bakımdan gerekli görmüştü. Zira, söz konusu kadınların Müslüman olarak doğduklarını, bundan dolayı da köleleştirilmelerinin ve odalık yapılmalarının (bunlar her zaman köleydi)

mümkün olmadığını düşünmeleri için geçerli nedenleri vardı. Her iki örnekte de sultan, şeyhülislamın huzurunda kızın hür olduğunu beyan etmiş ve evlilik yeminini onun adına yinelemiş ve hiçbir gösterişe kaçılmamıştı. D'Ohsson, bir Müslüman nikâhının yasal sayılması için gerekli olan kalının* ödenip ödenmediğini kaydetmemiştir. Sonraki sultanların bir çeşit düğün töreni yaptığına ilişkin kanıtlar vardır. Ayşe Osmanoğlu (*Babam,* s. 100), II. Abdülhamid'in, annesi Müşfika'yla nikâh töreni yaptığını söyler ve şahitlerin adını verir. Abdülhamid, onu baş ikballiğe getirmiş, tahttan çekilmesinden sonra, kadınlık konumunda bir boşluk oluşuncaya dek kadınlığa terfi ettirilmemişti (bkz. *Babam,* s. 142. Abdülhamid'e Selanik'e gittiğinde eşlik edenlerin listesinde Müşfika hâlâ baş ikbal diye geçer).

7 Burada Uzunçarşılı (*Saray Teşkilâtı,* s. 151 ve n. 1) temel alınmıştır. O da onaltıncı yüzyıl tarihçisi Mustafa Âli'yi temel alır. D'Ohsson'a dayanarak farklı bir görüş benimseyenler de olmuştur.. Bu kitabın yazarı, sultan ve haseki sözcüklerinin, bir unvan olacak şekilde bir arada kullanıldığından kuşkuludur ve yalnızca hanedan mensuplarına sultan denilebildiğini (valide sultan istisnasıyla) söyleyen Charles White (*Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844,* III, s. 9) ile aynı kanıdadır.

8 J. G. Hava, *Arabic-English Dictionary* (Beyrut, 1951), s. 169.

9 White, *Three Years,* III, s. 9. Jean Deny'ye göre ("Walida Sultan," EI, IV, s. 1113-1118) onsekizinci yüzyıl başlarına dek odalıklara da sultan unvanı verilmişti. Bu çalışmada, *sultan* sözcüğü, Osmanlıdaki kullanımına uygun olarak, Fatma Sultan örneğindeki gibi, adın arkasına geldiğinde padişah kızları ve Sultan Ahmed örneğindeki gibi, adın önüne geldiğinde bizzat padişah için kullanılmıştır. Sultan sözcüğü, bir padişah kızı için kullanıldığında ve adın bir parçasını oluşturmadığında italik yazılmıştır; padişahı belirtmekte kullanıldığında, düz yazılmıştır.

10 Ayşe Osmanoğlu, II. Abdülhamid kadınlarından birisini çağırdığında, daima unvanını kullandığını ve kadın kölelerle (cariyeler) konuşurken bile 'siz' diye hitap ettiğini söyler (*Babam,* s. 24-25).

11 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 74. Bezmâra, Abdülmecid'e yazdığı bir mektupta, hasta üvey annesini ziyaret nedeniyle saraydan uzak kalmasına yazıklanarak nöbet gecesini özlediğini söyler (Uluçay, *Haremden Mektuplar,* s. 169-170).

12 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 74.

13 White, *Three Years,* III, s. 12.

14 Bu gelenek sonunda kaybolmuştu. Ayşe Osmanoğlu (*Babam,* s. 23), annesinin babasıyla düzenli olarak aynı sofrada akşam yemeği yediğini yazar.

15 Topkapı Sarayı'nda birinci ve ikinci kadınların dairelerinin yeri belirlenmiştir. Zemin katta olan başlıca odalar, mutevazı bir büyüklükte olmakla birlikte zarif bir biçimde bezenmişti. Her iki daire de, bir içavlu olan Valide Taşlığı'na bakıyor ve yalnızca Ocaklı Oda'yla Altın Yolu'na açılıyordu. (Haremin bir planı için bkz. Fanny Davis, *The Palace of Topkapı in İstanbul,* s. 210-211; açıklama için bkz. s. 212). Böylece sultan kadınlarının, validenin sıkı gözetimi altında olduğu ve haremin zemin katının geri kalan bölümden iyice yalıtıldığı görülecektir. Dolmabahçe Sarayı'nda kadınların odaları tek kişilikti ancak bu odalar hem büyük hem de Boğaz manzaralıydı. Yıldız Sarayı, hiçbir zaman incelemeye elverişli olmamıştır. Yine de, Ayşe Osmanoğlu'nun an-

* Mehr demek istiyor (Ed.)

lattığından, II. Abdülhamid'in bazı kadınlarının hareme, bazılarının da ayrı köşklere yerleştirildiği anlaşılıyor.

16 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 74; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 149.

17 White, *Three Years,* III, s. 10-11. White, Abdülmecid'in Dolmabahçe Sarayı'na taşınmasından önceki dönem hakkında yazar. Muhtemelen o sırada bugün ayakta olmayan saraylardan birinde oturuyordu.

18 White, *Three Years,* III, s. 10-11. Sultan kadınlarının yere oturma âdeti, II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde kalkmıştı; bkz. Ayşe Osmanoğlu, *Babam*, s. 123.

19 Sonraları Rıza Paşa, İmparatorluğun en yüksek makamlarına geldi; bkz. İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi,* s. 328-329.

20 Rabia Gülnuş, IV. Mehmed ava çıktığında, sık sık ona eşlik ediyordu; bkz. Alderson, *The Structure,* s. 102, n. 1.

21 Uluçay, *Haremden Mektuplar,* s. 169.

22 Sultan kadınlarının akrabalarına resmi görevler verildiği oluyordu. Abdülaziz'in kadınlarından birinin kardeşi olan Çerkez Hasan, sultanın himayesinde ve Şehzade Yusuf İzzeddin'in hizmetlileri arasındaydı; II. Abdülhamid'in kadınlarından birinin erkek kardeşi, sultanın *bendegânı* arasındaydı; bkz. Osmanoğlu, *Babam*, s. 143.

23 White, *Three Years,* III, s. 11.

24 A.g.e.

25 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 81; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 150; J. de Hammer-Purgstall, *Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à* nos jours, XIV, s. 72.

26 Osmanoğlu, *Babam*, s. 103-104.

27 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 83.

28 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 152. D'Ohsson, hanedana mensup çocukların annelerinin azat edilmediğini ve Eski Saray'a kapatıldığını söyler. Oysa, II. Mustafa'nın dul karısı Hafise (Hafsa) örneği bunun doğru olmadığını göstermiştir; Hafise, kendisi istemediği halde saray hareminden ayrılmış ve reisülküttap'la evlendirilmişti; bkz. Lady Mary Wortley Montagu, *Letters,* s. 155. Hafise'nin bir kızı vardı.

29 Gedik, "boşluk", "yarık" anlamındadır. Bir şey üzerindeki "denetim ayrıcalığı" anlamında kullanılmıştır. Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon* (Constantinople, 1921), s. 1531.

30 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 66-67; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 148.

31 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 69; *Saray Teşkilâtı,* s. 150.

32 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 69-70; Uluçay, "The Harem", s. 395.

33 Osmanoğlu, *Babam, s. 77-78.*

34 White (*Three Years,* III, s. 23-24), 1844 yılında, "sultan karşısında içoğlanları ve hizmetlilerden beklenen görevleri yapmak üzere 'atanmış' " 12 gedikli bulunduğunu yazar. "...Odaları, yemekleri ve hamamları ayrı ve bunlara üçüncü ve dördüncü kademedeki köleler tarafından hizmet ediliyor. Pahalı giysileri ve mücevherleri var; sürekli olarak para, süs eşyası ve elbiselik kumaş gibi armağanlar alıyorlar... Özellikle onlara hizmetle görevli olan ağaların eşliğinde ara sıra araba veya kayık gezintisi yapmalarına izin veriliyor."

35 White (*Three Years,* III, s. 11-12) ve Uluçay ('The Harem", s. 396). Uluçay, haremdeki işleri denetleyen bir saray denetçisinden ve görevinin tam olarak ne olduğunu belirleyemediği bir saray memurundan söz eder. Bu ikisinin Türkçe unvanlarını belirt-

mez. Bu bilgiyi Topkapı Sarayı arşivlerinden almıştır. Osmanoğlu (*Babam,* s. 77-82), aynı ustaları, Yıldız için sıralar. Ayrıca, gece boyu hareme gözcülük yapmakla görevli olan *nöbetçi kalfa*lardan ve sarayın önce Dolmabahçe'ye, ardından Yıldız'a taşınmasından sonra emeklilerin kaldığı bir yer haline gelen Topkapı Sarayı'na gönderilen hasta kalfalarla ilgilenen *hastalı usta*dan söz eder. Yıldız'da farklı olan bir diğer şey, *kâtibe*lerin, yazmanlık veya sekreterlik yapmak yerine haremde düzeni sağlayan kişiler olmasıydı. Osmanoğlu'nun, nöbetçi kalfalarla ilgili olarak verdiği bilgi White'ın kitabında da (*Three Years,* III, s. 18) desteklenir.

36 II. Abdülhamid'in, tahttan çekildiği sırada altı ikbali vardı. (Osmanoğlu, *Babam,* s. 146-235).

37 Alderson, *The Structure,* Table XLI.

38 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 68.

39 White, *Three Years,* III, s. 13-14.

40 Hammer (HEO, XIV, s. 71-73), Batı'da, sultanın seçtiği kızın üzerine bir mendil bıraktığı yolundaki inanışın, aslında şu görenekten kaynaklandığını söyler; nişanlı kız, damat adayının düğün hediyeleri bir haremağası tarafından sepet içinde getirildiğinde, damat adayına, hediyeleri aldığının işareti olarak "nişan mendili" denilen bir mendil gönderiyordu. Bu göreneğe *nişan makraması* deniliyordu.

41 Burada, Montagu (*Letters,* s. 155) ve Hammer'ı temel aldık. Hafise, Lady Montagu'ye, bir kızın sultanın yatağına ayak ucundan girmesi ve yukarı sürünmesi gerektiğini yalanlamıştı.

42 "Walida Sultan."

43 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 67; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 148; Alderson, *The Structue,* Tables XLVI ve XLVII; Osmanoğlu, *Babam,* s. 100, 102, 142.

44 Osmanoğlu, *Babam,* s. 101-102.

45 Uluçay, "The Harem", s. 395. Ayrıca bkz. D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 68; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 148. Burada, bazı gediklilerin *usta* unvanı olduğu ve *kalfa* da denilebildiği konusunda karışıklık söz konusudur.

46 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 68-69; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 148-149; Uluçay, "The Harem", s. 394; Mithat Sertoğlu, "Gedikli cariye", *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi,* s. 114.

47 Uluçay, "The Harem", s. 398.

48 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 63-64; Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı,* s. 147.

49 Osmanoğlu, *Babam,* s. 36.

50 Uluçay, "The Harem", s. 397. Şöyle der; "15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, sultanın kanları da içinde olmak üzere Harem'deki odalıklara, idarecilere ve tüm kadınlara Farsça adlar vermek gelenek haline geldi. Öte yandan, padişah kızlarına, 18. yüzyıla değin Arapça adlar verildi." Örneğin, III. Murad'ın (1574-1595) odalıkları arasında, her ikisinin de adı Farsça olan, Mihriban ve Nazperver; kızları arasındaysa adları Arapçadan alınmış Ayşe ve Fatma vardı. Bununla birlikte bu geleneğe sıkı sıkıya bağlı kalınmadı. Bkz. Alderson, *The Structure,* Table XXXII.

51 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 69.

52 Uluçay, "The Harem", s. 397.

53 White, *Three Years,* III, s. 23.

54 Lane-Poole, *Turkey,* s. 293.

55 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 7.

56 Kişisel gözlem. Kitabın yazarının Yıldız'da bunu doğrulama olanağı olmamıştır. Ayşe Osmanoğlu, Yıldız'ın harem kapılarının, *harem ağalarınca* (zenci hadımlar) akşam 7:30'da kilitlenip, sabah 7:00'de açıldığını söyler (*Babam,* s. 58).

57 H. 1278 (1861-1862) yılından bir *hazine-i hassa defteri'* ne göre, II. Mahmud'un ölümünden sonra dört ikbali, 20,000'er kuruş; beş kadını 25,000'er kuruş aylık almıştır (Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 148, n. 1).

58 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 72-73.

59 *A.g.e,* s. 73.

60 White, *Three Years,* III, s. 25.

61 Halide Edip [Adıvar], *Memoirs of Halide Edip* (s. 79) adlı kitabında, sarayda öğretmenlik yapmış olan ve babasıyla evlenen saraylıyı (saray eğitiminden geçmiş kadınlar) anlatır.

62 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 85-86; Osmanoğlu, *Babam,* s. 80.

63 Osmanoğlu, *Babam,* s. 79-81.

64 Ahmet Refik [Altınay], *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200),* Enderun Kitabevi, No. 118, s. 20, n. 30, İstanbul, 1988.

65 Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul,* s. 138-139. III. Selim öldürüldüğü sırada çıkan bir meydan kavgasında II. Mahmud'u kurtaran ünlü Cevri Kalfa da Nakşidil'in türbesinde yatmaktadır.

66 "Anne" anlamındaki *valide,* Arapçada, "doğurmak" demek olan *walada* sözcüğünden gelir; Hans Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic,* ed. J. Milton Cowan (Ithaca, 1961), s. 1097.

67 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 154. Ne var ki Deny ("Walida Sultan"), "sultanın annesinin, muhtemelen II. Bayezid döneminden sonra *valide sultan* diye adlandırıldığını ileri sürer. Demek ki, bu, I. Selim zamanında olmalıdır. Selçuklu döneminde, padişah annesine *hatun* deniliyordu. Osmanlı döneminde valide için "Sedef-i dürr-i hilafet" [Halifelik incisinin sedefi] de deniliyordu; Moriz Wickerhauser *Eine Deutsch-Turkische Chrestomathie,* s. 53 (Osmanlı bölümü).

68 Deny, "Walida Sultan".

69 Kişisel gözlem. Topkapı Sarayı için bkz. Davis, *Topkapı,* s. 222-226.

70 II. Abdülhamid'in *validesi* Perestu'nun Maçka'da kendi evi vardı (Osmanoğlu, *Babam,* s. 14).

71 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedit ricalından Valide Sultan Kethüdası meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazade Arif Efendi", *Belleten,* 20 (Temmuz, 1965), s. 485-525. Yusuf Ağa, Giritli yoksul bir adamın çocuğuydu ve babası onu Süleyman Ağa adlı bir yeniçeri ağasına evlatlık olarak vermişti. Süleyman Ağa çocuğu yetiştirdi ve *mühürdar* ve *kaymakam* (sadrazamın vekili) olarak atandığında, Yusuf'u önce *haznedar,* sonra da *kethüdası* yaptı. Yusuf buradan I. Abdülhamid'in kız kardeşi Esma Sultan'ın kethüdalığına ve ayrıca *darphane eminliğine* ve sonunda valide sultanın kethüdalığına dek yükseldi.

72 Uzunçarşılı "Nizam-ı Cedit".

73 A.g.e.

74 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, VIII. Seri, No. 15, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 155, Ankara, 1945. Türk Tarih Encümeni tarafından Türk Tarih Kurumu'na devredilmiş bir koleksiyondan alınmıştır.

75 A.g.e, s. 155-156.

76 Nizam-ı Cedit, III. Selim'in Osmanlı İmparatorluğu askeri kuvvetlerini ve bir dereceye kadar devlet aygıtını batılılaştırma yolundaki girişimiydi. Bu konuda ayrıntılı bilgi için, bkz. Stanford J. Shaw, *Between Old and New, The Ottoman Empire under Selim III, 1789-1807.*

77 Yusuf Ağa, Valide Mihrişah'ın ikinci kethüdasıydı; birincisi olan Mahmud Ağa, bu görevde bulunduğu sırada ölmüştü. Selim, onu kethüda olarak atadığı hattında şöyle yazar: "Onu, onurlu ve iffetli annemin kethüdası olarak atıyorum ve ona saray erkânının huzurunda hil'at giydirmiş bulunuyorum". Valide'nin ve Yusuf Ağa'nın siyasal nüfuzu için bkz. Shaw, *Between Old and New.*

78 Hammer, HEO, XVIII, s. 65.

79 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 156. Hem sadrazamın hem de şeyhülislamın kürklü kaftan giymesi gelenekseldi. Sadrazam, kemerine sıkıştırılmış bir hançer de taşıyordu.

80 Bkz. Davis, *Topkapı,* harem planı, s. 210-211 ve Rifat Osman, *Edirne Sarayı,* katlamanın karşısında, s. xıv.

81 Deny, "Walida Sultan", d'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 88.

82 Aubrey de la Motraye, *Travels through Europe, Asia and into Part of Africa,* I, s. 246. Bu, Rabia Gülnuş'un Eski Saray'da ikinci kez kalışıydı. Kadınlarından biri olduğu IV. Mehmed'in ölümünden II. Mustafa'nın tahta geçmesine dek (yani, 1687'den 1695'e kadar) buraya kapatılmıştı (Hammer, HEO, XIII, s. 288).

83 De la Motraye, *Travels,* I, s. 246.

84 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 157. Kız Kulesi, Boğaz'la Marmara Denizi'nin birleştiği yerde küçük bir adadır.

85 Enver Ziya Karal ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* VII, s. 109-110.

86 Uluçay, *Haremden Mektuplar,* İstanbul Vakıt Matbaası, s. 118-120, 1956, İstanbul.

87 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 267.

88 Sir Austin Henry Layard, *Autobiography and Letters,* II, s. 412.

89 Uluçay, *Haremden Mektuplar,* s. 199-202.

90 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 87.

91 Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876,* s. 282.

92 Edward David Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa,* III, s. 27 vd. Kıyıda ayrı bir yapı olan yazlık hareme başlangıçta, Topkapı adını taşıyan kapıya yakın olduğu için, Topkapı deniliyordu. Burası 1862/3'de yandı ve bu tarihe değin Eski Saray'dan ayırt etmek için Yeni Saray denilen saraya Topkapı adı verildi. Bkz. Barnette Miller, *Beyond the Sublime Porte,* s. 100-103 ve Davis, *Topkapı,* s. 276-278.

93 Osmanoğlu, *Babam,* s. 60, 65, 71, 87; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 156-157; Deny, "Walida Sultan".

94 Uluçay, *Haremden Mektuplar,* s. 153-155, İstanbul Vakıt Matbaası, 1956.

95 A.g.e., s. 148-164.

96 White, *Three Years,* III, s. 3-5.

97 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 157-158; D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 87.

98 Miller, *Porte,* s. 141-142.

99 M. Tayyip Gökbilgin, "Başmaklık (Paşmaklık)", *İA,* II, s. 333-334; Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon* (Constantinople, 1921), s. 326; White, *Three Years,* III, s. 2.

100 Deny, "Walida Sultan".

101 J. H. Kramers ("Sultan", *EI*², IV, s. 543-545), sultan kızlarına verilen *sultan* unvanının, erotik şiirdeki yaygın kullanımdan kaynaklandığı kanısındadır. Ne var ki, bunun açıklaması için bu kadar ileri gitmeye gerek yoktur. Her iki kullanım, hem sarayda hem de erotik şiirde, sözcüğün aslında "güç" veya "güç kullanan kişi" anlamında olmasından kaynaklanıyor olabilir.
102 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 88-89.
103 Abdolonyme Ubicini, *La Turquie actuelle,* s. 145.
104 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 93-94.
105 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar,* Çev. İsmail Yerguz, Oğlak Anı, İstanbul, 1999.
106 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı,* Kitap Yayınevi, Çev. Banu Büyükkal, Ekim 2004.
107 Bkz. Miller, *Porte,* s. 127-128; Antoine-Ignace Melling, *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore d'auprès les dessins de M. Melling,* I; Celâl Esat Arseven, *L'Art turc depuis son origine jusqu'à nos jours,* s. 117, 134, şekil. 268, 268A, 268B.
108 Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedit".
109 İstanbul yakınlarında bir orman.
110 Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece, etc., and of a Cruise in the Black Sea, with the Captain Pasha, in the Years 1829, 1830 and 1831,* I, s. 121-123.
111 Layard, *Autobiography,* II, s. 145-150.
112 Uluçay, *Haremden Mektuplar,* s. 120-123.
113 Bkz. Baron de Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares,* I, s. 80-88; Alderson, *The Structure,* Table XLIV.
114 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 92.
115 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 164.
116 Hammer, HEO, XIV, s. 193; Karal ve Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* IV, s. 391; Alderson, *The Structure,* Table XLI.
117 Uluçay, *Haremden Mektuplar,* s. 108-113.
118 A.g.e.
119 A.g.e., s. 196-203; Alderson, *The Structure,* Table XLVII.
120 Uluçay, *Haremden Mektuplar,* s. 194-196; Alderson, *The Structure,* Table XLVII.
121 Uluçay, *Haremden Mektuplar,* s. 194-196.
122 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 163.
123 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 316.
124 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 166.
125 White, *Three Years,* III, s. 2. J. H. Mordtmann ("Damad", *Encyclopaedia of Islam,* second edition, III, s. 103), Süleyman'ın, bir sultan kızı için kalın bedelini* 100,000 düka altını olarak belirlediğini söyler. Has geliriyse, günde 1,000 ila 1,500 akçeydi.
126 Bkz. D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 95; sarayda önemli bir rütbe göstergesi. Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 165.
127 Bkz. D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 96.
128 Fatma Sultan'ın bu konuda bir istisna olduğu anlaşılıyor. İbrahim Paşa'nın önceki evliliğinden olan çocuklarıyla ilişkisine karışmadığı düşünülür. Evlendiklerinde kocası

* Mehr-i muaccel (Ed.)

50'sinde kendisi 13'ünde olduğu için, Paşa'nın çocukları ondan büyüktü; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 165.

129 D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 91-92.

130 White, *Three Years,* III, s. 180. White, bu hikâyeyi III. Selim dönemine tarihlendirir. Bununla birlikte, Alderson'da Tablo XLIII'e göre, Şah Sultan'ın üç evliliği de III. Selim'in tahta geçmesinden önce gerçekleşmişti. Olay, anlatıldığı gibi olabilir veya olmayabilir; bu tür saray dedikoduları, Batılı gözlemcinin kulağına gelinceye dek mutlaka ki birçok kişiden geçiyor ve bu süreç içinde birçok değişiklik olabiliyordu. Bu bilgi, doğrudan White'a haber getiren Ahmed Vefik'ten gelmiş olsa da, Vefik'e gelinceye dek bazı ayrıntılar büyütülecek kadar uzun süre geçmişti.

131 Hammer, HEO, XIV, s. 21-24. De la Motraye (*Travels,* I, s. 253-254), şunu anlatır: *Sultan,* kemerine, gücünün işareti olarak elmas, zümrüt ve yakutlu bir hançer yerleştirir. Güvey onun odasına ilk kez olarak girdiğinde, kapıyla kız arasında durup üç kez eğilir, kızın eteğini öper ve elini alnına vurur. Ardından, güveyin aşkını ilan ettiği, gelinin sinirlenir gibi yaptığı bir oyun sahnelenir. Gelin, kendisini korumak istermiş gibi hançerini çıkarırsa da, güvey sultanın nikâhlarıyla ilgili hattını ona sunduğunda, yatışır. Hattı öper ve alnına bastırır ve şöyle der: "Sultanın arzusu yerine getirilecek." Erkek yeniden etek öper ve geri adımlarla çekilir. Daha sonra gelin için hazırlattığı saraya gider. Gelin artık buradadır. Soyunur ve usulca ayak ucundan yatağa sokulur.

132 Hammer, HEO, XIV, s. 21-24.

133 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar,* Çev. İsmail Yerguz, Oğlak Anı, İstanbul, 1999.

134 Ziya Şakir, "Enver Paşa ile Emine Naciye nasıl evlendiler?" *Resimli Tarih 10* (Ekim, 1950), s. 376-378. Emine Naciye, Abdülmecid'in oğullarından birinin* kızıydı. Şehzadelere çocuk yapma yasağı kaldırıldıktan sonra şehzade kızlarına verilen unvanlar konusunda güvenilir bir bilgimiz yoktur. Ne var ki, Emine Naciye genellikle *sultan* olarak geçer.

135 Fanny Blunt, *The People of Turkey,* I, s. 268-269.

136 Bir haremağasında aranan nitelikler, onbirinci yüzyıldan *Kabusname* adlı bir kitapta verilir. Konuya dolaylı da olsa ilginç bir bakış açısı getirir: "Geldik imdi hadım etmeğe kul alırsan nişanı budur ki gayet kara ola ve türş yüzlü ola. Ve yüzü buruş buruş ola. Ve gövdesi arık ve derisi kuru. Ve saçı yufkacık ve dişleri seyrek ve avazı incecik ve baldırı ince ola. Ve dudağı kalın ola ve burnu yassı ola. Ve parmakları kısacık ola ve boyu büğrü ve boynu ince ola. Bu dediğim bigi olıcak sarayda hadım olmaya yaraya. Filcümle bu dediğim bigi ya dev gerekmiş hadım olmaya veya devin kardaşı oğlu. Amma gerekmez ki sarayda ak hadım ola. Hâssa ki benzi kızıl ola. Ve gayet sakın sanışın hadımdan, ve katı hazer et bu cinsden. Hâssa ki saçı yoluk ve gözü cımluzrak ve çapaklı ve yaşarır ola. Aydurlar ki kendi sever avreti veya ayruk kişye sevdirmek için gidilik eder. Hasılı bunun bigiden hayır gelmez imiş (Keykâvus, *Kabusname,* Çev. Mercimek Ahmet, Milli Eğitim Basımevi, İkinci Basılış, s. 147, İstanbul, 1966).

137 Bkz. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 172; H. A. R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West,* 1, Part 1, s. 363; D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 54-62.

138 III. Selim'in lalası Bilal Ağa'yı, darüssaade ağası olarak atadığı *hatt*a şöyle denir: "... sen benim çok zamandır mutemed kulum ve sadık ve muhlis lalam olub her etvarın

* Süleyman Selim Efendi, 1861-1909 (Ed.)

nezd-i mülûkânemde pesendîde ve makbul ve sadakat ü istikametin malûm-ı hümayunum olmağla seni cümle kullarımdan mümtaz kılub Darüssaadem Ağası ve Haremeyn-i muhteremeyn Nazırı nasbeyledim. Bil-cümle Ağayan-ı harem ve Saray-ı Atîk-ı ma'murem ocakları sagîr ve kebîr ve eski ve acemi üzerlerine seni zabit nasb ve ta'yin eyledim. Cümle harem-i hümayunum Ağaları ve Saray-ı Atîk teberdarını ve kozbekçiyan ve hademe-i Haremeyn-i şerifeyn cümlesi kâffe-i umur u hususlarında seni zabit bilüb ve hiç kes sözünden hariç hareketde olmayub sana kemal-i itaat ve inkiyad ideler." Bkz. İsmail Baykal, "Silahdâr-ı Şehriyari ve Darüssaade Ağası Tayinleri Hakkında Hatt-ı Hümayunlar", *Tarih Vesikaları*, 2 (Şubat 1943), s. 338-341.

139 Süleyman Ağa'nın görevden alınarak Mısır'a gönderilmesi, öldürülmesi ve mal varlığıyla kadın kölelerinin saray yararına satılmasına ilişkin hükümnameler için bkz. Altınay, *İstanbul Hayatı,* s. 45-46, No. 68 ve s. 51, No. 73.

140 Devlet erkânının da evlerinde birkaç ağanın hizmetinden yararlanmaya hakkı vardı.

141 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 174; Gibb ve Bowen, *Islamic Society,* I, s. 330-331; D'Ohsson, *Tableau général,* VII, s. 54. Zenci haremağalarına ilişkin daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Davis, *Topkapı,* s. 185-201.

142 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 163, 180; Osmanoğlu, *Babam,* s. 82.

143 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 175-177.

144 İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, s. 380-381.

145 Hammer, HEO, XV, s. 229-232; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 177.

146 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 172. Gibb ve Bowen (*Islamic Society,* I, Bölüm 1, s. 76 ve n. 3), sadrazamın Damat Çorlulu Ali Paşa olduğu saptamasında yanılmışlardır.

147 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 180.

148 Kızlarağası hakkındaki bu anlatı, temelde d'Ohsson ve Uzunçarşılı'yla aynı çizgidedir. Farklı bir anlatı için, bkz. Gibb ve Bowen, *Islamic Society,* I, Bölüm 1, çeşitli yerlerde.

2
DOĞUM

Bir Osmanlı kadınının yaşamında evlilikten sonraki en önemli olay doğumdu. Bu, düğünden aşağı kalmayan bir dini ve toplumsal tören eşliğinde gerçekleşiyordu. Nasıl ki yenge düğünde önemli bir kişiydi, *ebe kadın* da doğumun vazgeçilmez kişisiydi.[1]

Göreneksel olarak her ailenin sevdiği ve güvendiği bir ebesi vardı. Gerçekten de, bu kadınlar arasında tamamen deneysel yöntemlerle büyük bir ustalık kazanmış olan ve el üstünde tutulan ebeler vardı.[2] Bir doğumun ancak son derece riskli olması doktor çağrılmasını gerekli kılıyordu. Ne de olsa böyle bir zamanda bir erkeğin varlığı bütün aile açısından utandırıcıydı.[3]

Ebe kadın, anne adayı altı veya yedi aylık hamileyken, kundaklan ve *nazar takımını* derleyip toplamak üzere eve çağrılıyordu. Bütün bu donatıyı bir *bohça*ya yerleştiriyor ve bu sırada *bismillah* diyerek çörekotu serpiyordu.[4] Sonra minik bir Kuran torbasını bohçaya iliştiriyor ve bu düzeneği kıble yönünde duvara asıyordu.

Ebe kadına, doğum vakti gelip de yeniden çağrılıncaya değin bir daha ihtiyaç duyulmuyordu. Kadının doğum sancıları yeterince artttığında, ebe onu kol dayayacak yeri, yüksek bir sırtı ve oturma yerinde doğumu kolaylaştıran bir oyuğu olan doğum iskemlesine oturtuyordu. Bebeğin başının görünmesine ramak kala ebe odadaki diğer kadınlarla birlikte tekbir alıyordu: "Allahü ekber." Bebek doğar doğmaz ise yüksek sesle kelime-i şahadet getiriyorlardı.[5] Ebe bebeği hemen ılık suda yıkayıp göbek bağını kesiyor ve bu sırada "Sesi güzel olsun!" diyordu. Ardından bebeğe göbek adını veriyor ve üzerine üç kez çörekotu serpiyordu.

Bebek artık kundağa sarılmaya hazırdı. Üzerine bir keten gömlek geçiriliyor, omzu ve ayakları muslin şeritlerle sarılıyor, beline Türklere özgü *gayret kuşağı* dolanıyordu. Başına inci püsküllü bir takke geçiriliyor ve buna bir demet sarmı-

sak, bir parça şap, Kuran'dan birkaç ayetin yazılı olduğu mavi bir kumaş parçası ve mavi boncuklardan oluşan bir muskayla birlikte birkaç altın para iliştiriliyordu; tüm bunlar nazar takımının birer parçasıydı. Ebe daha sonra bebeği nazar takımının geri kalanıyla, bir *yazma yemeni*, yeşil bürümcükten işlemeli bir duvak ve bir kırmızı kurdeleyle sarıp sarmalıyordu. Bu şekilde giydirilip kuşatılan bebek annesinin yatağına götürülüyordu.

Bu arada anne sedef işlemeli ahşap bir divan (*sedir* ya da *yataklık*) üzerindeki, altın ya da gümüş pullarla bezeli saten, kadife ya da ipek örtülerle donatılmış *loğusa yatağı*na[6] yatırılmış oluyordu. Yataktan yerlere şifonumsu bir kumaş olan *bürümcük* sarkıyordu. Ailenin olanakları elverdiğince zengin bezenmiş olan bu loğusa yatağına *gelinlik yatağı* da deniliyordu. Yatağın başucunda, işlemeli bir çanta içinde bir Kuran asılı duruyordu; ayak ucunda veya hemen yakınındaysa, bir şişe geçirilmiş ve sarmısak ve mavi boncukla süslü kırmızı bir musline sarılmış bir soğan asılıydı. Bunların anneyi, yeni doğum yapmış bir kadınla bebeğin özellikle hassas olduğu nazara karşı koruması bekleniyordu.

Doğumun ikinci gününde bir *müjdeci*, kapağı kırmızı bir tülle bağlanmış olan bir sürahi şerbetle akrabaların ve eş dostun evine doğum haberini götürüyordu. Bebek erkekse, tül sürahinin boğazına, kızsa, yalnızca kapağa bağlanıyordu. Müjdeciye gittiği her evde bahşiş veriliyordu.[7]

Yeni annenin, diğer deyişle *loğusa*nın evine dönersek; kadın kocasını karşılamak üzere giydiriliyordu. Çocuğu eline verilen baba, onu kıbleye doğru tutuyor, sağ kulağına ezan okuyor ve kelime-i şahadet getiriyor; sol kulağına besmele ile bebeğin göbek adından ayrı asıl adını üç kez söylüyordu.

Loğusanın durumu yeterince iyiyse, doğumun üçüncü gününde akraba ve arkadaşlarını kabul ediyor ve buna *cemiyet* deniliyordu.[8] Konuklar, kıskançlığa meydan vermemek ve nazar değdirmemek için bebeğe hayranlık göstermiyordu. Onu ya göz ardı ediyor ya da çirkin şey diyerek tiksintiyle üzerine tükürür gibi yapıyorlardı.[9]

Ne var ki, anneye büyük ilgi göstermek yerinde bir davranıştı. Bununla birlikte, bebek kız ise, konuklar annenin kederine bir nebze olsun ortak olabilirdi.[10] Anneye Kuran'dan ayetler taşıyan, kenarı incili altın bir mücevher, bebeğe de elmas bir *maşallah*[11] getiriyorlardı. Birtakım gümüş parçalar, dokumalar, şekerlemeler, devaimiskler ve anasonlu gevrekler de getirilenler arasındaydı.[12]

Konuklar gider gitmez ebe kadın mangala konuk başına birer karanfil atıyor ve odayı onların getirebileceği kem gözlere karşı tütsülüyordu. Karanfillerden birinin patlaması, gerçekten kem gözlü birinin odada bulunmuş olduğu anlamına geliyordu. Ebe kadın duayla bunu defetmek üzere mangala anne ve bebeğin (varsa)

saçından birer tel ve ele geçirilebildiği takdirde şüpheli kişinin giysisinden bir parça atıyordu. Bunlar yandığı sırada dua ediyor, araya tükürüklerin serpiştirildiği sözler okuyordu.[13] Bunlardan biri şöyleydi:

Üzerliksin havasın,
Her dertlere devasın,
Ak göz, kara göz,
Mavi göz, yeşil göz,
Sarı göz, elâ göz,
Hangisi nazar etmişse,
Onların nazarını boz.[14]

Bu iş, bebeğin tütsüyle ağırlaşan havanın da etkisiyle çok geçmeden esnemesine dek sürüyordu. Bu esneme, kötü ruhların kaçıp gittiğinin bir işaretiydi.[15]

Yorulmak bilmez İngiliz hanım Julia Pardoe, 1837 yılı öncesinde Bursa'nın Çekirge semtinde yeni doğum yapmış olan bir hanımı ziyarete gitmişti. Bu sahneyi, en ince ayrıntısına dek betimlemiştir. Ev sahibesi, bir *kadı*'nın eşiydi.

Daireye varmadan çok önce, açık kapıdan taşan gürültü kulaklarımı az daha sağır edecekti. Şarkı söyleyen kadınların sesleri, deflerin dümtekleri, konukların kahkahaları, hizmet eden halayıkların bağırışları, kahve ve şerbet bardaklarının şangırtısı; velhasıl bir hasta odasına girmek üzere olduğuma inanasım gelmedi...

Kapının tam karşısında hanımın yatağı duruyordu. Odanın perdeleri çekilmişti ve kavisli kordonlar haline getirilen, altın ve gümüş işlemeli hamam tülbentleriyle tutturulan kaşmir şallar geçici bir sayvan oluşturacak biçimde yatağın çevresine asılmıştı. Hanımın elliden fazla şalı olduğu için, hepsi böyle dar bir alana sığmayan pahalı döşemelik kumaşların kalan bölümü dairenin öte ucundaki tavana gerilmiş bir ipek kordona asılarak sergilenmişti. Şallara renkli tülden, çiçekli veya altın ve gümüş çizgili hotozlar tutturulmuş, aralara portakallar, limonlar ve meyve şekerlemeleri serpiştirilmişti. Kapitone pembe satenden iki yorgan yatağın ucunda katlanmıştı; kenarına kalın sırma saçak geçirilmiş çizgili bürümcükten bir çarşaf yere kadar iniyordu.

Bebek beyaz satenden, renkli ipeklerle süslenmiş ve annesinin çarşafı gibi saçaklı bir minderin üstüne yatırılmıştı. Bebeğin kendisi de altın brokar ve elmaslarla adeta örtülmüştü. Öncelikle genç anne dikkatimi çekti...

Belinden çok aşağılara inen koyu renkli saçları yirmi ya da otuz örgülüydü. Gerdanına dizi dizi iri inciler dolanmış, bunlara göğsünün üzerine gelen elmas bir yıldız asılmıştı. Yeleğiyle birlikte, pahalı bir şalla göğsünün altında kavuşturduğu iç gömleğine altın boncuklarla kenar suyu işlenmişti. Simli mavi tülden hotozuna elmaslar serpiştirilmiş ve hotozun alnı örten bölümüne bir sıra altın para takılmıştı. Omuzlarına düşen mavi tül, elmas küpelerini zaman zaman gözlerden gizliyordu. Saten entarisi son derece canlı renkler taşımaktaydı; şalvarı uçuk pembe ipektendi ve üzerine gümüş benekler serpiştirilmişti. Yastığının yanında beyaz zambaklar konmuş bir vazo, tavuskuşu tüyünden bir yelpaze ve renkli bir yemeni duruyordu. Loğusalığından önce kaşlarını tamamen aldırmış ve kaşlarının olması gereken yerin üç santim yukarısına siyah boyayla iki çizgi çekmişti...

Daha önce Türkiye'de, çalışan sınıftan insanların zenginlerin evlerine kolayca girebildiğinden söz etmiştim... Anneler vardı... güneş yanığı kolları ve çıplak ayakları meşakkatle geçirilmiş bir ömrün kanatları ydı...Yarım düzine kadar tafralı hanım, koyu kırmızı kadife sedirin üzerine oturmuş, harika minderlerde yan geliyorlardı. Bazıları çubuk tüttürüyordu.[16]

Loğusa yaşantısı işte böyleydi; yedi gün boyunca gösterişli bir şekilde yatağında yatıyor ve su değil, yalnızca şerbet içiyordu.[17] Yedinci gün gelinlik yatağı kaldırılıyor ve bebeğin anneannesi, bebek için sedef veya gümüş kakmalı ahşap oyma bir beşik getiriyordu. Bebek, bir metre uzunluğunda ve yaklaşık yirmi beş santimetre genişliğinde altın veya gümüş işlemeli iki kundak kuşağıyla sarmalanıyor, biri göğsünden diğeri ayaklarından sarılan bu kuşaklar beşiğe bağlanıyordu. *Sübek* denilen bir lazımlık temin ediliyordu.

Yedinci gün bebek için *mevlit* okutuluyor[18] ve bir çingene kız raks ediyordu. Sonrasında bebeğin yaşantısı, bulunduğu yer ve zamana göre normal sayılan bir şekilde akıyordu. Ona ninniler söyleniyordu. Örneğin:

Tanrı tanrı uludur,
Toprak rızık doludur,
Yaşamanın yoludur,
Uyusun da büyüsün, ninni.[19]

Ya da şöyle:

Âbadi kızım âbadi
Kızım gözlerini kapadı
Uyusun da büyüsün ninni
Tıpış tıpış yürüsün ninni[20]

Anneyle çocuğu kem gözden korumak için sabah akşam tütsü yakılıyordu. Bebek yine de huysuzsa, bir ***kurşuncu kadın***[21] çağnlabiliyordu. Bu kadın, bebeğin başı üzerinde tutulan soğuk suya kurşun eriyiği dökerek kötü ruhları defediyordu. Kurşunun suda aldığı biçim ne denli karmaşıksa, kem gözün çocuk üzerindeki etkisi de o denli güçlüydü.[22] Demek ki, bu uygulamanın, üç defaya kadar yinelenmesi gerekebilirdi. Kadın suya kurşun eriyiğini her döküşünde şöyle diyordu: "Benim elim değil, Ayşe, Fatma anamızın eli."[23] İnsanın iyileşme yönünde sağlıklı bir eğilimi olduğundan, kurşuncu kadının her derde deva olduğuna inanılması kaçınılmazdı.

Anne, kırk gün boyunca kötü ruhların etkisi altında olduğuna inanıldığı için, yalnız bırakılamıyordu. Tek başına kalmasının kaçınılmaz olduğu durumlarda ise kapı arkasına bir süpürge konuluyordu;[24] bu, tarlaya korkuluk dikmeye benzer bir görenekti.

Bu dönem, loğusanın ***kırk hamamı***yla[25] sonlanıyordu. Varsa evin özel hamamında, yoksa bir halk hamamında yıkanıyordu. Anneyle akraba ve arkadaşlan ve kucağında bebekle ebe kadın, düğün töreniyle yarışır bir şenlik için hep birlikte hamama gidiyorlardı. Loğusa, işlemeli büyük bir ipek havluya sarınarak *hamamcı* ve *usta*nın koluna giriyor, gümüş ve sedef kakmalı nalınlarının tıkırtısı eşliğinde *soğukluğa* gidiyordu. Burada çingeneler onun için raksederken tek tek konuklarını selamlıyordu.

Anne yıkanır yıkanmaz sıra bebeğe geliyor ve bu arada ***kırklama***[26] denilen bazı törenler yapılıyordu. Ebe kadın ilkin, kırk İslam velisinin adını okuyordu. Bebeğin sabunlanıp durulanmasından hemen sonra onu, bir kapta çırpılmış bir taze ördek yumurtasıyla ovalıyordu. Yumurtayla birlikte çocuğa, ördeğin suya olan alışkanlığının geçeceğine inanılıyordu. Bebeğin yumurtayla iyice sıvanması ve kurnaya su dolması sırasında ebe kadın üç kez tekbir getiriyor ve üç fatiha okuyordu.[27] Yumurta sıvası kurnada birikmiş olan suyla durulanıyor ve böylece bebek hamamda ilk kez yıkanmış oluyordu.[28]

Anneye gelince; vücuduna yeniden dirilik kazandırması beklenen ıtırlı bir bal sürülüyor ve bu macun üzerinde bir saat bırakılıyordu. Konuklardan biri ara sıra, macunun faydasına ortak olmak için, buna bir parmak çalıyordu. Bir saatin sonunda durulanıyordu.[29]

Bu işlemler arasında çingeneler raksedip şarkı söylüyor; helva, dolma, şerbet, turşu ve kahve gibi yiyecek içecekler sunuluyordu. Bu kutlama gün boyu sürebiliyor ve ilk doğumun ardından yapılanı en özenlisi oluyordu.[30] Kırk hamamının sona ermesiyle birlikte anne de loğusalıktan çıkıyordu.

Hanedandaki doğumlarda da hemen hemen aynı usul izleniyordu; tek fark, bu hazırlıkların daha incelikli olması ve beşik alayı gibi bir törenin daha yapılmasıydı. Sultanın kadınlarından biri hamile kaldığında, resmi bir duyuru yapılıyor ve beklenen doğum kutlanıyordu. III. Selim zamanında, *başkadın*ın hamile kaldığı yolunda yanlış bir duyuru yapılmış ve sonradan bunun düzeltilmesi gerekmişti.[31] Hanedandaki doğumdan sonra loğusa, tıpkı her loğusa gibi, gösterişli bir biçimde yatağa yatırılıyor ama onunki yakut, zümrüt ve inci işlemeli kırmızı saten bir kumaşla örtülü oluyordu. Kırmızı, hanedan için uygun görülen tek renkti.[32]

Yeni doğan hanedan bebeğine üç beşik armağan ediliyordu. Birincisi, *hazine-i hümayun kâhyası* tarafından darphanede gümüş kabaralı olarak yaptırılıyordu. Bu beşik Darüssaade ağasına sessiz sedasız sunuluyor ve doğum sırasında el altında oluyordu. Valide ve sadrazam tarafından temin edilen diğer iki beşik, daha sonra resmi bir alayla saraya getiriliyordu. Bu arada doğum haberi yayılmış oluyordu.[33] Enderun dışındaki ilk duyuru, bir *hat-ı hümayun* ile Paşakapısı'na, yani sadrazamın dairesine ulaşıyordu. Ayrıca, bu sevindirici haber *ağalar* tarafından devlet erkânına iletiliyor, onlar da habercilere hil'at, güzel koşumlu atlar ve başka armağanlar veriyorlardı. Doğumun ertesi günü *sadrazam, şeyhülislam, reisülküttap*[34] ve diğer devlet görevlileri, tebrikte bulunmak üzere saraya geliyor ve bu ziyaret sırasında padişah onlara hil'at veriyordu. Eyalet yöneticileri ve yerel kadılar bir *hüküm*le, halk ise bir tellal aracılığıyla doğumdan haberdar ediliyordu. Topkapı Sarayı'nın beşinci yerindeki toplarla çocuk erkek ise her gün beş vakitte yedişer, kız ise üçer top atılıyordu; Şehir, *donanma* denilen ışıklar ve süslerle donatılıyordu.[35]

Bu arada Darüssaade ağası veya kâhya kadın, devlet adamı eşlerini loğusanın ziyaretine davet ediyordu. Sadrazamın konutunda bir araya gelen bu hanımlar arabayla saraya götürülüyordu. Davetliler arasında bulunan kadın *sultan*lar ise saraya ayrı olarak gidiyordu. Devlet adamı eşleri için sadrazamın hanehalkının eşliğine gerek duyulduğu, oysa hanedandan olan kadın *sultan*ların saraya kendi başlarına girebildikleri varsayılabilir. Loğusa odasına gelen konuklar onu selamlıyor, yatak örtüsünü öpüp bir divana oturuyorlardı. *Sultan*lar loğusa yatağının karşısına, başköşeye yerleşiyordu. Bu sırada bebek, yatağın ayak ucunda oturmakta olan sütanne[36] tarafından emzirilmekteydi. Konuklar anneyle bebeğe ve loğusanın odasında toplanmış olan padişah kadınlarına[37] değerli armağanlar

sunuyordu. Bu hanımlar üç gün boyunca sarayda kalıyor, türlü oyun ve taklitlerin yanı sıra kadın kölelerin icra ettiği müzikle hoşça zaman geçiriyordu.[38]

Kadınlar bunlarla meşgul olduğu sırada beşik alayları yapılıyordu. İlki, validenin yaptırdığı beşik için düzenlenen alaydı. Bu beşikle birlikte güzel bir yorgan ve işlemeli bir yatak örtüsü (*puşide*) taşınıyordu. *Teşrifatçı* bu törenden bir gün önce katılması beklenen devlet görevlilerine davetiye gönderiyordu. Eski Saray ve Beyazıt Camisi civarından yola çıkan alay, Divanyolu'ndan geçiyor ve Ayasofya'nın çevresini dolaşıp Topkapı Sarayı'nın Babıhümayun denilen kapısına geliyordu. Saray alanına buradan giriliyor, Orta Kapı'ya doğru ilerleniyor ve burada herkes atlarından inerek iki sıra halinde diziliyordu. Yine sıra halinde yürüyerek Orta Kapı'dan geçiyorlar ve haremin Araba Kapısı'na yöneliyorlardı. Burada valide başağası beşik, yorgan ve yatak örtüsünü Darüssaade ağası sunuyor, ağa yorgan ve yatak örtüsünü teslim etmeden önce öpüyordu. Daha sonra Darüssaade ağası, alaydaki erkeklere hil'at sunuyor ve protokole göre çeşitli armağanlar dağıtılıyordu.[39]

Loğusanın altıncı gününde, sadrazamın armağanı olan beşik, benzer bir alayla saraya getiriliyordu. Bu beşikle birlikte mücevherler ve bebek erkek ise bir sorguç hediye ediliyordu. Konuklara davetiyeler, validenin beşik alayındaki gibi, bir gün önceden gönderiliyor ve belirtilen zamanda herkes sadrazamın sarayında toplanmış oluyordu. Buradan yola çıkan erkekler, belirli bir düzen içerisinde Divanyolu boyunca yürüyor ve Babıhümayun'a geliyordu. Alayın peşi sıra *mehterhane* (sadrazamın bandosu) müzik icra ediyordu. Bu alay da diğeri gibi harem kapısında Darüssaade ağası tarafından karşılanıyordu. Mabeyincinin sultanın huzurunda Darüssaade ağasına sunduğu beşik, daha sonra kâhya kadın tarafından Harem-i Hümayun'a götürülüyordu. Alaydaki erkeklere, âdet olduğu üzere, hil'at ve başka armağanlar veriliyordu.[40]

Beşiğin loğusanın odasına getirilmesiyle birlikte tüm kadınlar ayağa kalkıyordu. Kadınlar konumlarına göre sıralanmış oluyordu; hanedan üyeleri loğusanın sağında, diğer konuklar ise solunda yer alıyordu. Valide, beşiğe bir avuç dolusu para atıyor, konuklar da aynı şeyi yapıyordu. Ebe kadın önce dua ediyor, sonra bebeği beşiğe yatırıyordu. Üç kez salladıktan sonra bebeği beşikten alıyordu. Ardından konuklar güzel kumaşlarla beşiği örtüyordu. Tüm bunlar, beşiğe atılan parayla birlikte ebe kadının malı oluyordu.[41]

Osmanlı toplumunda ebenin rolü öylesine önemliydi ki, Osmanlı yönetimi 19. yüzyılın epeyce başlarında ebeleri eğitmenin önemini anladı. 1826/7 yılında tıp okulu açıldığında, cerrahi derslerinde tıp öğrencilerine ebelik konusunda da biraz bilgi verilmekteydi; 1842'de bizzat ebeler eğitim almaya başladı. Aynı yıl *hekim-*

başı tarafından yetkililere, ebelik kursunun açıldığını duyuran bir memorandum verildi. Aynı zamanda İstanbul'daki patrik, hahambaşı ve kadılar, kendi yetki alanlan içinde ebelik mesleğini denetlemekle yükümlü kılındı. Ebelere haftada iki gün tıp okulunda ders veriliyordu. Bu dönemde kadınların bu tür konularda erkeklerden eğitim alması düşünülemezdi. Bu nedenle, yerel ebelere eğitim vermek üzere iki Avrupalı kadın getirtildi. Bu derslerde ebeler, doğurması yakın olan bir kadındaki hastalık belirtileri konusunda bilgilendiriliyor ve hamile kadının genel bakımı konusunda eğitiliyordu. Bu dönemde eğitim tamamen anlatıma, resimlere ve örneklere dayanmak zorundaydı. Ebelerin bir klinik veya hastanede eğitim alması hâlâ mümkün değildi.[42]

1845 yılına gelindiğinde, 10 Müslüman ve 26 Hıristiyan ebelik eğitimi almıştı. Özellikle bu meslekte zaten isim yapmış olan ebeler, ders almakta hâlâ isteksizdi. Hükümet bir *irade* çıkararak halkı onlann hizmetine başvurmaktan caydırmaya çalıştı. Bu iradede eğitimsiz ebelerin kayıtlara geçmediği, bu nedenle onlara itibar edilmemesi gerektiği belirtiliyordu. Yine de, iradenin bu dönemde etkili olduğu şüphe götürür.[43]

Bu yüzyılın ileriki yıllarında ebelik eğitimi giderek yaygınlaştı. 1871 yılına ait bir memoranduma göre, Topkapı surlarının hemen dışında, Ahırkapı Otluk Ambarı bölgesinde bulunan mahallelerin çoğu, ebelik okulu açmakla yükümlü tutulmuştu. 1885'te bir ebe hastanesi inşası planlandıysa da bu proje sonuçlanmadı. Bununla birlikte, 1862 yılında Gülhane Parkı'nda küçük bir doğum kliniği açıldı. Halkın bu kliniğe yaklaşımının nasıl olduğu, halk arasında buraya piçhane denilmesinden anlaşılabilir. 1895'te ebelerin hastayla bilfiil ilişki içinde eğitilmesine başlanmasıyla birlikte önemli bir adım atılmış oldu. 1905/6'da Kadırga'da ebeler için birer klinik ve okul açıldı. 1908 yılında Jön Türk Devrimi, ebelik eğitimine ayrıca ivme kazandırdı.[44]

Yine de, en iyi koşullarda bile Türkiye'de doğumun riski büyüktü. Mihrimah Sultan 1839 yılında, evlendikten yalnızca iki yıl sonra doğum sırasında ölmüştü.[45] İlginç olan, Mihrimah'ın bir doktorun hizmetinden yararlanmış olabileceğidir. Zira, aynı yüzyılın başlarında valide sultan saraya yabancı hekimler getirtmişti.[46] Ne var ki, 19. yüzyıl ortalarında Semmelweis'ın[47] doğum hekimliğini geliştirmesine dek doktorların ebelere göre daha güvenli doğum yaptırdığı şüphelidir.

Osmanlı kadını için çocuk gurur kaynağı olsa da, birçok kadın istediği kadar çocuk yaptıktan sonra kürtaja başvurmaktan çekinmiyordu.[48] İslam hukuku, evlilikte kocanın onayı, odalık düzeninde efendinin takdiriyle doğum kontrolüne imkân veriyordu.[49] Uygulama düzleminde çoğunlukla bu, ne dini ne de etik ola-

rak menedilen kürtaj anlamına geliyordu. Dr. Madden'in, ulemadan birinin cariyelerinden birine kürtaj yaptırmasını istemesini kızgınlıkla anlatması, düpedüz Batılı bakış açısını yansıtır.[50] Kadınların kürtajın tehlikesini kabullendiği ve ne sıklıkta olduğunu bilmesek de zaman zaman kürtaj yüzünden öldüğü anlaşılıyor. Lady Blunt gezilerinden birinde, bir kürtajın trajediyle sonuçlandığını görmüştü. Şişmanlamaktan çok anne olmak düşüncesinden rahatsız olan bir genç kadın, "çocuk düşürmek için...bazı sert yöntemlere başvurmuş ve banyosunda ölü bulunmuştu."[51]

Ne var ki Osmanlı kadını, sağlık koşullarının yetersizliğine karşın çocuk dünyaya getirmenin, buna yüklenen saygınlıktan dolayı, karşısında olmaktan çok yanındaydı kuşkusuz.

Notlar

1 Doğumla ilgili göreneklerde, başka bir kaynak belirtilmedikçe, Musahipzade Celâl'in *Eski İstanbul Yaşayışı* adlı kitabı (s. 20-23) temel alınmıştır.
2 Lady Fanny Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 1-2.
3 Ignatius Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman,* IV, s. 320.
4 Kuran'da her sure, bismillahirrahmanirrahim, "Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adı ile" açılır.
5 Tekbir için, bkz. H. C. Hony. Fahir İz'in danışmanlığında, *A Turkish-English Dictionary,* (Oxford, 1975), s. 354; şahadet için bkz. şehadat, s. 333.
6 Loğusa, Yunancadan gelen bir sözcüktür. Mehmet Ali Ağakay'ın tanımına göre (*Türkçe Sözlük*, Ankara, 1966, s. 490), yeni doğum yapmış ve iç organları henüz önceki durumuna dönmemiş olan kadındır.
7 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 4.
8 A.g.e.; ve Lucy Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 229.
9 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 4; Garnett, *Home Life,* s. 230.
10 Sir Edwin Pears, *Turkey and Its People,* s. 71.
11 Maşallah, "Allah'ın istediği gibi" demektir.
12 Celâl, *Eski İstanbul,* s. 23.
13 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 5-6.
14 Mehmet Halit Bayn, *İstanbul Folkloru,* s. 10.
15 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 5-6.
16 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı,* Çev. Banu Büyükkal, s. 334-336, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.
17 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 4.
18 Mevlid, Peygamber'in doğumu konulu bir manzumedir.
19 Celâl, *Eski İstanbul,* s. 23. Başka dizeler de vardır.
20 A.g.e.
21 Burada kötü ruhları defeden bir kadın anlatılır.
22 Celâl, *Eski İstanbul,* s. 23.
23 Bayn, *İstanbul Folkloru,* A. Eser Yayınları, İstanbul Serisi, No. 1, s. 91, İstanbul, 1972.

24 Halide Edip, *Memoirs of Halide Edip,* s. 42.
25 Lady Fanny Blunt'ın kitabına göre, hamam merasimi sekizinci günde yapılıyorsa da bu olası değildir. Bununla birlikte, yedinci günde loğusa yatağı kaldırılıyordu ve sonrasında muhtemelen daha hareketli bir yaşam sürdürüyordu; Celâl, *Eski İstanbul,* s. 22. Lucy Garnett ve Clara Erskine Clement (*Constantinople, The City of the Sultans* adlı kitabın yazarı) da, hamam gününü, sekizinci gün olarak belirtirler. Ancak, doğumla ilgili görenekler konusunda anlattıkları, Lady Blunt'ın kitabından alındığını düşündürtecek kadar yakındır.
26 40. gün merasimi.
27 Kuran'ın ilk suresi Fatiha şöyledir:
1-4. Hamd, âlemlerin Rabbi, merhametli olan, merhamet eden ve Din Günü'nün sâhibi olan Allah'a mahsustur. 5-7. (Allah'ım) Ancak Sana kulluk eder ve yalnız Senden yardım dileriz. Bizi doğru yola, nimete erdirdiğin kimselerin, gazaba uğramayanların, sapmayanların yoluna eriştir. *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı,* Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986.
28 Kırk hamamıyla ilgili bu anlatıda Celâl'in, *Eski İstanbul* kitabı temel alınmıştır. (s. 22-23). Bayrı, kırklamanın aslında bir Arap göreneği olduğunu ve Türklerce benimsendiğini söyler. Ördek yumurtasından söz etmez (*İstanbul Folkloru,* s. 96-97). *Türk Dil Kurumu. Söz derleme dergisi-folklor sözleri* (VI, s. 69) adlı kaynağa göre, çocuğun doğumundan kırk gün sonra, son kırnadaki suya kırk kez bir altın para veya anahtar sokulup çıkarılır ve çocuk bu suyla yıkanır. Bu görenek İstanbul, Konya ve Gaziantep'te görülmüştür. Lady Blunt da bundan söz eder (*The People of Turkey*).
29 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 8.
30 A.g.e., s. 9.
31 Tahsin Öz, "Selim III.ün sırkâtibi tarafından tutulan ruzname," *Tarih Vesikaları,* 13, (Ağustos, 1944), s. 26-43.
32 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı,* s. 167-171.
33 Hanedandaki doğumlar, kız olsun erkek olsun, resmi vakayinamelere geçecek kadar önemliydi. Örneğin, Raşid, III. Ahmed'in kızlarının doğumunu sağlam bir görev duygusuyla kaydeder. Saliha Sultan'ın doğumu için, bkz. Mehmed Raşid Efendi, *Tarih-i Raşid,* IV, s. 43; Rabia Sultan için, bkz. s. 176.
34 Başkâtip; sonraları hariciye nazırı.
35 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 167-171.
36 Bebeği emzirme işinden dolayı hem sütnine hem de çocukları, emzirdiği çocuğa mahremdi (evlenmeleri yasaktı). Büyütüp yetiştirme ilişkisi yaşam boyu sürüyordu. D'Ohsson, sultanları da katarak tüm kadınların kendi bebeklerini emzirdiklerini ve bir sütnineye gereksinim duyulması durumunda buna üzüldüklerini yazar (*Tableau général,* IV, s. 331).
37 Bunun, sultan kadınlarının saray dışından başka kadınları görmesinin olanaklı olduğu tek durum olduğu anlaşılıyor.
38 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 170.
39 A.g.e., s. 169-170.
40 A.g.e., s. 170-171.
41 A.g.e.
42 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* II, s. 449-452.
43 A.g.e.

44 Ergin, *Maarif Tarihi,* II, s. 449-452. Ayrıca, bkz. Mary Mills Patrick, *Under Five Sultans,* s. 168. Ebelerin doğum sırasında doğum uzmanlığı gerektiren aletleri kullanmaları kanunen yasak olmakla birlikte (Sir George Young, *Corps du droit ottoman,* III, s. 197) bunu uygulamaya geçirmenin zor olduğu açıktır.

45 Mihrimah, II. Mahmud ve Huşyar Kadın'ın kızıydı. Said Paşa'yla evliydi (bkz. Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar*; A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty,* Table XLVI).

46 Melek Hanım'ın ilk kocası valide sultanın hekimiydi; 1820'li yıllarda evlenmişlerdi (bkz. Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar*). Saraya ilk ne zaman doğumda doktor çağrıldığı konusunda bir bilgimiz yok. Ancak II. Abdülhamid'in kendi kadınları için çağırttığını biliyoruz. Ayşe Osmanoğlu'nun annesinin, doktor denetiminde Ayşe'yi dünyaya getirmesiyle ilgili olarak bkz. Ayşe Osmanoğlu (*Babam Abdülhamid,* s. 103). Valide sultan Batılı hekimlerin hizmetinden yararlandığı ve üst kesim tuptaki ilerlemelerle ilgili olduğu için, saraydaki doğumlarda hekimlerin ilk önce ebelerin yerini almış veya yanında bulunmuş olması olasıdır. D'Ohsson'a göre, onun döneminde, yani onsekizinci yüzyıl sonlarında, hem sarayda hem de dışarda yalnızca ebelerin hizmetinden yararlanılıyordu (*Tableau général,* IV, s. 320).

47 *Columbia Viking Desk Encyclopaedia* (New York, 1963), s. 1926.

48 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 18-20.

49 Joseph Schacht, konferans notları (Columbia Üniversitesi).

50 R. Robert Madden, M.D., *Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine in 1824, 1825, 1826 and 1827,* I, s. 23. Madden, böylesi yöntemlere başvuranların Yahudi kadınlar olduğunu kaydetmişti. Prens Christina Trivolzio de Belgiojoso (*Oriental Harems and Scenery* s. 115vd), çocuk düşürmek için bir ilaç salık vermesinin istendiğini yazmıştı: Söz konusu kız, bir tarikat şeyhinin kızıydı. Orduda bulunan kocası evden uzaktı ve babası kürtaja başvurmasına karşı çıkmamıştı.

51 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 19-20.

3
EĞİTİM

Osmanlı kadınının 19. yüzyıl öncesindeki eğitimi konusunda söylenebilecekler sınırlıdır; zira, yok denilecek kadar azdı. Bununla birlikte, ilk dönemlerdeki Türk ve İslam kadınına ilişkin kısa bir değerlendirme, Osmanlı kadınının, bu çalışmanın kapsadığı dönemin başlangıcı olan 18. yüzyıl dönemündeki eğitim durumuna ışık tutabilir.

İslamiyet öncesi dönemde Türk kadınına, bir göçebe eşi olarak gereksinim duyabileceği pratik beceriler kazandırılıyordu: ata binmek, hayvanlara bakmak, bez dokumak, çadır kurmak. Kadın kâtipler olduğuna ilişkin herhangi bir kayıt bulunmayışı hiç olmadığı anlamına gelmez. Yine de, bugünkü bilgimizle, yok denilecek kadar az olduğu varsayılmalıdır.

Bununla birlikte, ilk dönemlerde, Şamanlık gibi özel bir eğitimden geçen kadınlar vardı. Yaşlı bir Şamandan bunun gereklerini öğreniyorlardı: dans, büyü, cezbe.[1] Ancak, okuryazarlık anlamında bir öğrenim, hiçbir zaman bu kadınların eğitiminin bir parçası olmadı.

İlk Türklerde kadının, görece yüksek konumuna bakılırsa, erkek kadar iyi bir eğitim aldığı öne sürülebilir; dolayısıyla, Orta Asyalı Bilge Kağan okuryazar veya Tonyukuk bilge idiyse, karısı veya kızları da bir ölçüde eğitim almış olmalıydı. Hükümdar karısı eğitimliyse bu, Osmanlıda saray kadınlarına verilen eğitim biçimine yansımış olabilirdi.[2] Kuşkusuz Şamanlık geleneği ve kadınların dini ayinlere katılımı, Bektaşi (Osmanlı döneminin en önemli tarikatlarından biri) görenekleriinin de kanıtladığı gibi, devam etmekteydi. İlk Osmanlı hükümdar eşlerinin eğitimi konusunda bilgi sahibi olmasak da, Asya Türklerinin ortaçağdaki görenekleriinden yola çıkarak bir benzerlik kurmak anlamlı olabilir. İran etkisine girilmesinden ve İslamiyetin kabulünden sonra bile, kadınlara yönelik soyutlayıcı ve ayrımcı bir uygulama hiçbir zaman hâkim olmadı.

Ünlü Kutluğ Terken'in kızı olan 13. yüzyıl Kirman hükümdarlarından Safvetüddin Padişah Hatun'un eğitimli ve yetenekli olduğu biliniyor. Düzyazı ve şiir yazıyordu. Hem çok iyi bir hattat hem de nakkaştı.[3] Aynı yüzyıl içinde kısa süreliğine Hindistan Delhi Sultanlığının başına geçen İltutmuş'un kızı Sultan Raziyye ise "bilginleri seven bir kadındı".[4] Babası onu oğlundan daha zeki bulup ardılı olarak atadığına göre, büyük olasılıkla çok iyi bir eğitim almıştı. Bir yüzyıl sonra Özbek Muhammed Han'ı ziyaret eden İbn Battuta, Han'ın ikinci karısı Kebek'in Kuran okuduğunu görmüştü.[5] Bu, onun bir emirin kızı olması dolayısıyla anlamlıdır. 16. yüzyılda Babür'ün son derece zeki ve iyi bir gözlemci olan kızı Gülbeden Begüm, aile biyografisini, Babürlü hanedanlığı tarihinin önemli kaynaklarından biri olan *Hümayunname* 'yi yazmıştı.

Tüm bu kadınlar Müslümandı.

Müslümanların kadınların eğitimi konusundaki yaklaşımı tam olarak nasıldı? İslamiyetin ilk yıllarında hoşgörülü olduğu anlaşılıyor. Hazreti Muhammed'in eşlerinden Hafsa, okuma yazma biliyordu. Bu yeteneği sayesinde yüksek bir konumda olduğu anlaşılıyor.[6] Bazıları yalnızca okuyabiliyordu; bir bölümüyse kara cahildi.

Ignácz Goldziher, hem kadınlara hem de erkeklere bilimle uğraşmayı emreden erken tarihli bir hadisten söz eder.[7] Bu, genel eğilimi bir süre temsil etmiş olsa gerek; her hâlükârda, erkek bilginlerde rekabet korkusu uyandıracak sayıda kadının bilgisiyle sivrilmiş olması, kadınların zamanla ulema sınıfından dışlanmasına yol açtı. İlk *medrese*lerde kız öğrencilerin görüldüğü oluyordu. Aslında sayıları, azımsanmayacak kadar olmalıydı. Zira, Arap bilimci el-Buhari'ye göre, belirli günler kadınların eğitimine ayrılmıştı. Bazıları hakkını vererek bilgin olmuş ve öğrencileri onların yolundan gitmişti.[8] 12. yüzyılda "fahrünnisa" (kadınlığın övüncü) diye anılan Şuhde binti el-İbari bu kadınlardan biriydi. Hem yazar hem de hadisler konusunda uzman bir kişi olarak ünlenmişti.[9] 14. yüzyılda yaşayan Arap edebiyat eleştirmeni Sefedi kızlarına okumayı öğretmişti.[10]

Mısır'da, inançları bakımından gelenekçi olmayan Fatimiler döneminde (10. - 12. yüzyıllar), el-Ezher Medresesi'nin himayesi altında Kahire sarayının avlusunda, halktan kadınlara konferanslar veriliyordu. Fatimi döneminin yüksek eğitim kurumu Darülhikme'de (Bilgelik Evi) bazı sınıflar kadınlara ayrılmıştı.[11]

Oysa, sonraki yıllarda ne kadınlara yönelik derslerden ne de kadın bilginlerden söz edilir. Bunun yerine kadınlara yönelik tutum, Fatima'nın el değirmeni öyküsünde sergilendiği biçimde gelişti. Bu öykü, kadına yemek yapmanın, ip eğirmenin, çocuk bakmanın, kocasına boyun eğmenin ve yatakta onu mutlu etmenin

tembihlendiği bir vaazdır.[12] Öykünün hiçbir yerinde aklını kullanmayı öğrenmesi telkin edilmez.

Klasik Sünni İslamiyetin etkisi altındaki Anadolu Selçuklularında, kadınların eğitim aldığını gösteren herhangi bir belge yoktur. Selçuklu sultan kızlarının elişi yaptığına ve hayır işlerine yatkın olduğuna ilişkin veriler bulunduğu halde okuryazarlığına veya düşünsel başarılarına ilişkin hiç veri yoktur.[13]

Osmanlı sarayı İstanbul'a taşınmadan önceki dönemde, Müslüman saray kadınlarının gördüğü eğitim konusunda da sağlam bir bilgiden yoksunuz. Ne var ki, II. Mehmed İstanbul'u idari merkez yapıp devlet adamlarının eğitimi için Enderun'u kurduğunda, saray kadınlarının eğitimiyle de ilgili olarak bazı düzenlemeler yapmıştı. Dikiş nakış, arp çalmak ve şarkı söylemek gibi kadınlara özgü becerilerin yanı sıra Türkçe konuşmayı ve okumayı ve şeriatın gereklerini öğreniyorlardı. Yine de, hünerlerinin bunlarla sınırlı kalmadığı anlaşılıyor. Mehmed öldüğü sırada İstanbul'da bulunan İtalyan tarihçi Giovanni Mario Angiolello'ya göre, Fatih'in kızı, babasının cenaze töreninde bir konuşma yapmış ve bilgeliği, "Arap edebiyatıyla ilgili engin bilgisi ve kendi konumundaki bir kadını ilgilendiren her konudaki yetkin bilgisiyle" pek çok övgü toplamıştı.[14]

Saray dışında da, sayılarını kestirmek güç de olsa, yetenekli ve eğitimli kadınlar vardı. 15. yüzyılda Anadolu kentlerinden Amasya'da, Zeynep ve Mihri adlı böyle iki kadının görülmüş olması,[15] açık görüşlü bir tutumun veya belki de bu kentte üst zümre kadınlarının eğitiminden yana olan bir geleneğin işaretidir. Diğer yandan, 19. yüzyıl sonlarında yaşayan Nigâr Hanım'a gelinceye değin, haklarında bilgi sahibi olduğumuz tüm kadın şairler ulema ailelerindendi. Bu, ilk dönem İslam geleneğinin bir kalıntısı olabilir mi? Daha çok bilgi edininceye dek kesin bir şey söylemek olanaksız.

Tüm bu kadınlar kuşkusuz evde babaları ya da büyükbabalarından eğitim almışlardı. Medreselerde verilen eğitimin dışında kadınlara yönelik devlet eğitim kurumları olmadığı gibi 19. yüzyılda bu tür olanaklar sağlandığında bile üst zümre Osmanlı kızları evde eğitim almaya devam etti. Bugün bile İstanbul'da eğitimini tamamen veya kısmen evde almış olan üst sınıftan kadınların görülmesi, bu geleneğin ne kadar köklü olduğunu gösterir.[16]

İstanbul'da bir kız çocuğunun her zaman Kuran okumayı öğrenme fırsatı oldu. Bu eğitim, cami okullarının yanı sıra özel evlerde veriliyor[17] ve bir çocuk disiplinle ilk kez bu sayede tanışıyordu. Zira, istediğinde yatıp istediğinde kalkan Türk çocukları hayli serbest yetiştiriliyordu. Bir üst zümre çocuğunun küçüklüğünde, tüm zamanını ilk adımlarını atmaya başlayan çocuğun bakımına adayan bir dadısı oluyordu. Kız çocukları küçük yaşta *sıbyan mektebi* veya *mahalle*

mektebi denilen cami okullarına gönderiliyordu.[18] Halide Edip bu okulları, kubbe örtülü küçük bir oda ve öğrencilerin üzerinde bağdaş kurup oturduğu hasır bir yer yaygısından ibaret olduğu için, "duvarda birer delik" diye niteliyordu.[19] Arap alfabesi, *tecvit* (Kuran'ı ahenkli okuma sanatı), *ilm-i hal*, *namaz*, Kuran'daki belli ayetleri ezberden okumak, bazı özel dualar, aritmetik ve yazı öğretiliyordu. Sonraları bu derslere biraz tarih ve coğrafya da eklendi.[20]

Osmanlı eğitim tarihçisi Osman Ergin, cami okullarının ana okulu düzeyinde olduğu görüşündedir.[21] Her mahallede camiye bağlı böyle bir okul vardı ve Evkaf (dini vakıflar) tarafından destekleniyordu. Bir çocuğun okula başlaması büyük olaydı. Halide Edip bunu anlatmıştır: "güzel giysiler, sırma işlemeli okul çantası, törenle okula gidiş, öğretmenin elini öpmek ve yeni öğrencinin ailesinin öğrencilere altın para dağıtması".[22]

Yaşlı bir kişinin elini öpmek, tüm Türklerin çocuk yaşta öğrendiği ve yaşam boyu yerine getirmeye özen gösterdiği bir görenekti; bu, bir gencin yaşlıyı, daha önemli bir kimseyi selamlama biçimiydi. *Temenna* denilen selamlamada, kişi elini önce dudaklarına, sonra da alnına götürürken selamlanan kişiye duyulan saygı derecesine göre az ya da çok eğiliyordu. Eğer bir genç kız yaşlı bir hanımı selamlıyorsa, neredeyse hanımın etek ucuna dokunacak kadar eğiliyordu.[23]

Halide'nin büyükannesi üç yaşında okumayı söktüğünü ve yedi yaşına geldiğinde Kuran'ı hatmettiğini ileri sürmüşse de, eskiden çocuklar bu okullara dört yaşında başlıyordu.[24] Halide'nin ailesi kızlarının eğitimine evde başlamasına karar vermiş, sarayda kâtip olan babası İngiliz eğitim yöntemine hayranlık duyduğundan olsa gerek bunun için yedi yaş uygun görülmüştü. Halide tatlı dili sayesinde altı yaşındayken başlayabildi. Okula başlamasının şerefine evde komşuların ve saraydan gelen konukların huzurunda akşam namazından sonra bir tören yapılmıştı.[25]

Din öğretmenleri, her ne kadar Halide'ninki erkek olsa da, çoğunlukla kadındı (*hoca hanım*) ve bu hanımlar evlere gidiyordu.[26] Çoğu kadının aldığı eğitim bu düzeydeydi. Birçok Batılı gözlemcinin ve zamanla daha çok Türk'ün bunu olumsuz değerlendirmesi şaşırtıcı olmasa gerek. Örneğin d'Ohsson, kız çocuklarına anne, yakın akraba veya köleler tarafından ilm-i hal ve ahlak kurallarının, bazen de okumanın öğretildiğini söyler; yazı yazmak ise ender olarak öğretiliyordu. Ne var ki, eğitimdeki bu açığı örten doğal bir zekâ ve duyarlığa sahip olduklarını düşündüğü için, resmi bir eğitimden yoksunluklarını küçümsemekte ileri gitmez.[27]

Bir yüzyıl sonra, aslında Türk adı almış bir yabancı olan Osman Bey, Türk kadınının Kuran'ı bile anlamayacak kadar cahil olduğu ve bütün zamanını yiyip içmek, giyinip kuşanmak, gezip tozmak ve düğün dernekle harcadığı görüşün-

deydi.[28] Melek Hanım ise Kıbrıslı onu boşadıktan sonra bir süre ayrı kaldığı kızı Ayşe'nin, Paşanın ikinci karısından öğrendiklerinin Kuran okumak ve biraz yazı, biraz da dikişle sınırlı kalmasından yakınmıştı. Bunun dışındaki bütün zamanı çene çalmakla geçmişti.[29]

19. yüzyılda yazan De Amicis de hemen hemen aynı görüşteydi. Kadınların, ne kitabi ne de sözel, hiç eğitim almadığını söylüyor ve Türklerin bu tutumuyla ilgili olarak bir özdeyişlerini aktarıyordu: "Kadının saçı uzun, aklı kısa olur." Yine de, yabancı kadınlarla sohbet edebilmek için bir yabancı dil öğrenmeye hevesli olduklarını belirtir.[30]

20. yüzyıl dönümünde özyaşam öyküsünü yazan Halil Halid adlı bir Türk, annesinin okuyabildiğini ama yazamadığını kaydeder. Yazı yazmayı öğrenmenin kadınları cadılaştıracağı yolunda bir batıl inanç olduğunu söyler.[31] Sıklıkla öne sürülen bir bahane de, yazı yazma becerisinin onları aşk mektubu yazmaya kışkırtacağıdır.[32] Okuma becerisi, Halil Halid'in annesine fazla bir şey kazandırmamıştı. Oğlunun cahil diye nitelediği hocalardan tamamen dini bir eğitim almıştı ve anlaşılan en sevdiği yazın türü dini söylenceler ve ilahilerdi.[33]

Bir kız çocuğunun ne kadar eğitim alacağı, büyük ölçüde aile reisine bağlıydı. Kız çocuklarının eğitimine karşıysa, çocuğun cahil kalmak dışında bir seçeneği yoktu. II. Abdülhamid döneminde Kosova ve Trablusşam valisi olan Erzurumlu Hafız Mehmed, kadınlara din eğitimi verilmesi ve ev yaşamına yönelik beceriler kazandırılması dışında bir şey öğretilmesine o kadar karşıydı ki, kızları ve yeğeni cahil yetişti.[34] Eğitimin gerekliliğine inanan erkekler yok değildi ama kadınlann ne kadar eğitim alacağına ilişkin kuşkuları vardı. Jön Türkler döneminde kadın bağımsızlığının sıkı bir savunucusu olan Celâl Nuri bile şu soruyu sorabilmişti: "Nisvanımızın dimağ ve asabı ne raddeye kadar mütehammildir? Vakıa bazı nevadir çok okuyabilir, çok hıfz etmek istidadını haizdir... Acaba fazla malumat kadının seciyesini tahvile sebep olmaz mı? Biraz âlî malumat kadını mütekebbir, müteazzım, nev-perrân ve hatta cahil etmez mi?... Kadın her eline geçeni okuyor, fakat her şeyi hazm edemiyor".[35]

Kadınların uzun süredir okuma yazma öğrendiği sarayda bile eğitimin ne düzeyde olacağına ilişkin soru işaretleri vardı. Abdülaziz'in tahta geçirmeyi planladığı ama bunda başarısız olduğu büyük oğlu Yusuf İzzeddin, kadınla erkeğin aynı düzeyde eğitim almasının yanlış olduğu kanısındaydı. Zekâ ve aklın aşırısının kadına yalnızca zarar getireceğini düşünüyordu. Onda asıl önemli olan erdemli ve alımlı olmasıydı.[36] Çoğu zaman zalim diye nitelenen II. Abdülhamid aslında bu konuda çok daha açıkgörüşlüydü. Kadınların eğitim almasına değil, yabancı okullarda okumasına karşıydı.[37]

Osmanlı dünyasının önde gelen birçok kişisi, kadınlara yönelik eğitimin hikmetine ilişkin kuşkularını dile getirmişse de, 19. yüzyılın son birkaç onyılında, kadınlara daha çok eğitim fırsatı tanınması yönündeki baskı (hiç değilse İstanbul ve diğer kozmopolit merkezlerde) giderek arttı. Bu, dönemin edebiyatına da yansımıştı. Örneğin, ünlü yazar ve gazeteci Namık Kemal (1840-1888), kadınlara yönelik eğitimin ateşli bir savunucusuydu. Uygar ülkelerde kadınların da erkekler gibi eğitim gördüğünü biliyoruz diye yazmıştı. Bu ülkelerde yirmi yaşın altındaki kızların öğretmenlik yapacak kadar iyi bir eğitim aldığına ve okuryazar erkeklerin eşlerini bunlar arasından seçtiğine işaret ediyordu.[38] Ansiklopedici ve sözlükçü Şemseddin Sami (1850-1904), 1880 yılında yayımladığı *Kadınlar* adlı kitapçığında, insanlığın yarısını kadınlar oluşturduğundan, eğitim almaları gerektiğini ileri sürüyordu. Kadınların, genç kızlık döneminde yalnızca ev idaresi ve çocuk yetiştirme konularında değil, çocuklar büyüyüp evden ayrıldığında değerlendirebileceği beceriler edinecek şekilde de eğitilmesi gerektiği kanısındaydı.[39]

Bu dönemde kadın konusunda yazdıklarıyla etkili olmuş bir diğer yazar da Kasım Emin'di (1865-1908). Mısır'da yaşamış ama yapıtları Osmanlı payitahtında da yaygın olarak okunup tartışılmıştı. *Tahrirü'l-mer'e* (Kadının Özgürlüğü) ve *el-Mere'tü'l-cedide* (Yeni Kadın) adlı kitaplarında, kadınların modern toplumdaki işlevlerini ancak eğitim sayesine yerine getirebileceğini ileri sürüyordu.[40]

Osmanlı yönetimi, kız çocuklarına hiç değilse temel bir genel eğitim olanağı sunma gereğinin farkına vardı ve gerekli reformları ilkin ürkek ama giderek yüreklice gerçekleştirdi. İstanbul'da kız çocukları için ilk *rüştiye* 1858 yılında açıldı. Bu öylesine büyük bir yenilikti ki resmi gazete *Takvim-i Vekayi* 'de erkekler için okuryazar eşlerin yararına işaret edilmesi zorunlu görülmüştü:

> *Erkeklerin yanı sıra kadınların da okuma yazmayı öğrenebileceği kurumların açılması, erkeklerin evle ilgili meselelerin yükünden kurtulup önemli konulara eğilmesine olanak verir.*[41]

1867 yılında Maarif Nazırı Subhi Paşa'nın sonradan Arkeoloji Müzesi olan kurumu kurması, kadınların ufkunu açan bir diğer fırsat oldu. Yeni kurumun haftada bir gün kadınlara açık olmasına karar vermişti.[42]

Osmanlı hükümeti 1869 yılında devlet eğitimine ilişkin bir yasa çıkardı. Geniş kapsamlı sonuçlar doğuracak olan bu yasanın Osmanlıda eğitimin modernleşmesine büyük katkısı oldu. İmparatorluk halkını oluşturan çeşitli *millet*ler için ayrı rüştiyelerin açılması şart koşuluyordu. Her milletin çocuğu anadilinde eğitim alacak ve kendi dini konusunda bilgilendirilecekti. Kanunda Müslüman milleti

için öngörülen ders programında Osmanlıca, Arapça ve Farsça; tarih; coğrafya; temel matematik; temel doğa bilimleri; müzik; resim ve çeşitli pratik becerilerin kazandırılması (*enva-i ameliyat-i hayatiye*) yer alıyordu.[43]

Her okul, yıllık maaşı 1.500 kuruş olan bir müdürün idaresinde olacaktı. Öğretmenler ve *usta*lar 750, hizmetliler ise 150 kuruş alacaktı. Bu düzenleme, bazı dersler, nitelikli öğretmen açığından ötürü ertelenmişse de, bir buçuk yıl sonra yürürlüğe girdi. 1870'te *kız rüştiyeleri* için bir sınav sistemi getirildi. Maarif Nazırı Saffet Paşa, alt kademelerdeki bir grup devlet görevlisinin de yardımıyla 32 kız çocuğunu dilbilgisi (*emsile*), matematik (*a'mâl-i erbaa*), coğrafya, imla, sülüs yazısı, resim, nakış ve terzilik (*hıyatet*) derslerinden imtihan etti. Hepsi geçti.[44] 1874 yılına gelindiğinde, İstanbul ve dış mahallelerinde toplam öğrenci sayısı 248 olan dokuz rüştiye bulunuyordu. Bu sayının sınıflara göre dağılımı şöyleydi: 38 birinci sınıf, 35 ikinci sınıf, 55 üçüncü sınıf ve 120 dördüncü sınıf öğrencisi.[45] Bu rakamlar, ortaokula başlayan kız öğrenci sayısında zamanla bir artış olduğunu gösteriyor. Bu ise kadınların eğitilmesi ilkesinin giderek benimsendiğinin bir işaretiydi. 1901 yılına gelindiğinde, toplam 1.640 öğrencisi ve 40 öğretmeni olan 11 kız rüştiyesi bulunuyordu.[46]

Kız çocukları için açılan rüştiyelerin sayısının artmasıyla birlikte bu okullara personel temini giderek ciddi bir sorun oluşturdu. Kadın ve erkeğin bir arada bulunmasına hâlâ sert bir şekilde karşı çıkıldığı için, kadın öğretmen kadrosu yetiştirme zorunluluğu doğdu. Bu sağlanıncaya değin kız rüştiyelerine yalnızca temiz karakterli yaşlıca erkek öğretmenler atandı.[47] 1872 yılında bu duruma bir çare olarak İstanbul'da bir kız öğretmen okulu (*Darülmuallimat*) açıldı.[48] Başlangıçta yalnızca 29 öğrencisi ve geçici bir binası olsa da çok geçmeden gelişti. 1895 yılına gelindiğinde öğrenci sayısı 350'ye çıkmıştı.[49]

Darülmuallimat, aralarında seçkin Türk yazar Rıza Tevfik'in [Bölükbaşı] ilk eşi Ayşe Sıdıka Hanım'ın da bulunduğu bazı müstesna hanımları bünyesine aldı. Ayşe Sıdıka Hanım, Topkapı Sarayı'nda *enderun hocası* olan Mustafa Hoca'nın kızıydı. Mustafa Hoca belli ki kadınlarda eğitimin gerekliliğine inanan bir kişiydi. Kızını Rum okulu Zapyon'a ve buradan mezun olduğunda Darülmuallimat'a göndermişti. Ayşe Sıdıka Hanım 1891 yılında öğretmen okulundan mezun olduktan sonra *fenn-i terbiye* ve *usul-i tedris* öğretmeni olarak atandı. Eğitimciliğinin yanı sıra müzisyen ve ressamdı ve çok güzel nakış işliyordu. Genç sayılacak bir yaşta ölmeseydi, hakkında söylenecek çok şey olurdu kuşkusuz.[50]

1875 yılında Üsküdar'da, sonradan Konstantinopolis Kız Koleji adını alan bir Amerikan okulu açıldı.[51] Başlangıçta yalnızca azınlık ailelerinin kızları bu okulda okuduysa da 19. yüzyılın son yıllarında üç Türk baba, kızlarını bu okulda okuta-

bilmek için II. Abdülhamid'in tepkisine göğüs gerdi. Bu kızların hepsi üst zümre ailelerinden gelmekteydi. İlki, annesi bir saraylı, babası ise orduda albay olan Gülistan İsmet'ti; ikincisi, bir saray kâtibinin kızı olan ünlü Halide Edip'ti; üçüncüsü, önemli bir sabık devlet görevlisinin torunu olan Nazlı Halid'di. Hiçbiri için basit bir adım değildi bu. Protestan Misyon Heyetinin desteklediği bu okul, öğrencilerin İncil konusunda bilgilendirilmesini gerekli görüyordu. Halide Edip anılarında, okuldan ayetleri ezberlemek üzere eve getirdiği İncillerin babasının hanehalkı tarafından nasıl saklandığını ve kendisini azınlık kültürlerinden kızlar arasında önceleri nasıl yalnız hissettiğini anlatır. Bu kızların sorunu, tamamen yeni bir ortama uyum sağlamakla bitmiyor, devlet görevlileri tarafından da sürekli rahatsız ediliyorlardı. Sonuçta, Halide'nin babası kızını bir süreliğine okuldan aldı. Nazlı ise sultanın ailesine uyguladığı baskıya bağlı olarak okula bir gidiyor bir gitmiyordu. Bir defasında okul yetkilileri, Abdülhamid'in emrindekiler Gülistan'ı almak üzere okula geldiğinde, onu gizlemek zorunda kalmıştı. Tüm bu sorunlara karşın üç kız da bu okuldan mezun oldu.[52]

1877'de ilk *kız sanayi mektebi* kuruldu. Osmanlı yönetimi bu kurumu Midhat Paşa'ya borçluydu. Midhat Paşa bunun gibi bir okulu ilk kez 1865'te, Tuna Vilayeti valisi olduğu sırada Rusçuk'ta yetim kızlar için açmıştı. Avrupa'dan ithal edilen makinelerle ordu için giysi dikmeleri öğretiliyordu. İstanbul'a döndüğünde, burada da ilk kız sanayi mektebinin kurulmasında etkili oldu. Bu okulda kızlar, silahlı kuvvetler için sargı bezi ve iç çamaşır imal eden Yedi Kule fabrikasında çalışmak üzere yetiştiriliyordu.[53]

1878 yılında Osmanlı tarihçisi ve devlet adamı Ahmed Vefik, Üsküdar'da üç dereceli bir okul açtı. Bu okulun amacı kadınları, kendi geçimlerini sağlayacak şekilde eğitmekti; böylece zamanlarını süslenip püslenmek dışındaki şeylerle geçireceklerdi. 1881 yılında bu okul, o sırada ikinci kez maarif nazırlığı görevinde bulunan Subhi Paşa tarafından ikinci bir kız sanayi mektebine dönüştürüldü. Başlangıçta rüştiyenin programı izlenmiş, sonraları buna bir atölye eklenerek eğitim süresi yedi yıla çıkarılmıştı. 1912 yılında okulda sil baştan bir düzenlemeye gidilmek üzereyken faal müdürü Fatma Zekiye buna sert bir biçimde karşı çıkmış ve okulun adı değişmekle birlikte, bilgi ve uygulamanın bir bireşiminden oluşan programına temelde dokunulmamıştı.[54]

1879'da Topkapı Sarayı yakınlarında üçüncü el sanatları okulu açıldı. Bu okulun yatılı olması ayrı bir yenilikti. Osman Ergin'e göre, 1907 yılına dek Tursunlu Mehmed Paşa'nın Sultanahmet'teki konağı bu okula mekân oldu. İlk birkaç ay okula kayıt için yalnızca üç kız öğrenci başvurmuştu. Beş yıl sonra, 1884 yılında yatılı öğrenci sayısı 75, gündüzlü öğrenci sayısı 125'ti. Okulun kuruluş

amacı, kız çocuklarına bilgi ve beceri kazandırmaktı.[55] Bilgi ve uygulamanın bireşiminden oluşan ders programlarıyla bu kız sanayi mektepleri, birçok defa isim ve yer değiştirdiği halde İmparatorluğun son günlerine dek varlığını korudu.

Bu devlet okullarında bazı üst zümre ailelerinin kızları da okudu. Subhi Paşa'nın kızı Hamiyet Hanım bunlardan biriydi. 1876'da doğmuş ve İstanbul'da babasının kurmuş olduğu *Leylî Sanayi Mektebi*'ne gitmişti. Sonralan çok üretken bir yaşamı oldu. 1912'de ilk Balkan Savaşı sırasında muhacirleri korumayı amaçlayan Esirgeme Derneği'ni kurdu. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nde de etkinlik gösterdi. Evlendi, dul kaldı, Erenköy Lisesi'nde müzik öğretmenliği yaptı. 1930 yılında öldü.[56]

19. yüzyılın ikinci yarısında kurulan devlet eğitimi düzeninin ortaya çıkardığı isimlerden biri de Nimet Günaydın'dı. 1894 ve 1897 yıllarında Uluslararası Şarkiyatçılar kongrelerinde Türkiye'yi temsil etmiş olan II. Abdülhamid'in kâtibi Kâmil Bey'in kızıydı. Annesi Çerkezdi ve Nimet üç yaşındayken ölmüştü. Babası yeniden evlenmiş ve birkaç kızı daha olmuştu. Onların eğitimini de, Nimet'inki gibi bilfiil destekledi. Türkiye'de bu dönemin en iyi örgütlenmiş kız okulu olan ve o sırada Fıtnat Hanım'ın idaresi altında bulunan yedi yıllık Emirgân Rüştiye Mektebi'ni bitirdiler. Nimet okulu *pek iyi* dereceyle bitirmişti. Daha sonra evde Arapça ve tarih dersleri aldı. Özellikle tarihe ilgi duyuyordu.

1895 yılında Uluslararası Coğrafya Kongresi'nde Türkiye'yi temsil etmek üzere Londra'ya giden babasına eşlik etti. Belgrad, Budapeşte, Viyana (üç gün kaldılar), Paris (iki hafta kaldılar) üzerinden sonunda Londra'ya (burada bir ay geçirdiler) ulaştılar. Henüz 12 yaşındayken babasını kaybetti.

Nimet Hanım evlendiğinde 19 yaşındaydı. Mutsuz bir evliliği oldu; karı koca boşanmaya karar verdiler. Dört çocuğu vardı. Nimet Hanım öldüğünde bunlardan üçü hayattaydı. En büyük kızı, II. Abdülhamid'in süt kardeşi ve esvapçıbaşısı İsmet Bey'in oğlu Tevfik Bey'le evlenmişti.

Türkiye I. Dünya Savaşı'na katıldığında ve kadınlar askere çağrılan erkeklerin yerine istihdam edildiğinde, Nimet Hanım, Maliye Bakanlığı'nda göreve başlayan ilk 15 kadından biri olmuştu. Bu kadınlar hâlâ çarşaf giyiyor ve erkeklerden ayn odalarda çalışıyorlardı.

Nimet Hanım Avrupa, Kuzey Afrika, Suriye ve Lübnan'da epeyce seyahat etmişti. Lübnan izlenimlerini, 1960'ta *Çölde Bir Gece ve Tedmür Melikesi Zennuba* başlığıyla kitap halinde yayımladı.[57]

Yine de, Hamiyet Hanım ve Nimet Günaydın gibi kadınlar, yazılı olmayan bir kuralın istisnasıydılar. Bu kurala göre üst zümre Osmanlı ailelerinin kızlan tamamen evde eğitim almalıydı. Eğitim görüyorlarsa, gelenek olduğu üzere, Kuran'ı ve İran şiirini okuyabilmek için klasik Arapça ve Farsça öğreniyorlardı.[58] Ne var ki,

19. yüzyılın ikinci yarısında batılılaşmanın hız kazanmasıyla birlikte, Batı dillerini de öğrenebilmeleri için kız çocuklarına yabancı mürebbiyeler tutuldu. Başlangıçta, Avrupa dilleri arasında en gözde olanı Fransızcaydı. Sonraları Almanca ve İngilizce de moda oldu. Bu diller sayesinde yeni ve heyecan verici bir dünyaya açılan zengin Avrupa yazın geleneğine ulaşabildiler.

Bu grupta yer alan kadınların dört dörtlük bir temsilcisi olan Emine Foat Tugay, 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nın kahramanı Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve Hıdiv İsmail'in torunuydu. *Three Centuries, Family Chronicle of Turkey ve Egypt* (Üç Yüzyıl, Türkiye ve Mısır Aile Vakayinamesi) adlı aile biyografisinde, Osmanlıda üst zümrenin benimsediği eğitim modelini açık seçik anlatır. Yabancı dil öğrendiği sırada doğru telaffuzun üzerinde durulduğunu, bu nedenle ailedeki çocukların, anadili Almanca, Fransızca ve İngilizce olan öğretmenlerden bu dilleri öğrendiklerini söyler. Türkçe, Farsça ve Arapça dilbilgisi dersleri de verilmişti. Zira, Türkçenin tam anlamıyla anlaşılabilmesi için bu tür bir bilgi gerekli görülüyordu. İslam ve Türk tarihi ve hatta hüsnühat da görmüşlerdi.[59]

Yirminci yüzyıl başlarındaki durum buydu. Ancak, bir kuşak öncesinde, Bayan Tugay'ın annesi Nimetullah Sultan döneminde de mürebbiye uygulaması yaygındı. Bu hanımın önce bir İngiliz, sonra bir Fransız mürebbiyesi olmuştu. Fransız mürebbiyeden piyano dersi de almış, bu dersi daha sonra hidivlik askeri bandosunun Alman-Huguenot şefi vermişti. Batılılaşmayla birlikte piyano çalmayı öğrenmek, bir kız çocuğunun eğitiminin önemli bir öğesi haline gelmişti.[60]

Hıdiv İsmail'in kızlarından biri olan Nimetullah Sultan, hıdiv ailesinde Batılı mürebbiye tutulan ilk kuşaktandı. Annesi bir Çerkez köleydi ve İstanbul'da bir paşa hanımının yanında yetişmişti. Yalnızca din eğitimi almış ve okumayı öğrenmişti; yazı yazmayı bilmiyordu.[61] Hıdiv ailesi elbette Türk'tü ve siyasal bakımdan ne denli bağımsız olursa olsun Osmanlı toplumsal göreneklerinin dışına çıkmıyordu.

Seniha Moralı'nın eğitiminde de aynı model izlenmişti. Onun da öğretmeni, Emine Foat Tugay'ınki gibi erkekti; sanklı bir yaşlı adam. Haftada birkaç gün Türkçe okuma yazma, Türk ve İslam tarihi dersleri alıyordu. Sonraları bir *hoca hanım*dan (din dersi veren *hoca hanım*dan ayrı bir kişi) Türk edebiyatı ve dilbilgisi dersleri aldı. Zamanı geldiğinde, hem İngiliz hem de Fransız mürebbiyeler tutuldu. Çoğu Osmanlı ailesinde bu mürebbiyeler, tıpkı Seniha, kız kardeşleri ve kuzenleri örneğindeki gibi, ailede aynı yaş civarındaki tüm çocuklara ders veriyordu.[62]

Seniha Moralı'nın baba tarafından büyükbabası, önce de görüldüğü gibi, kadınlara yönelik devlet eğitimi yolunda büyük ilerleme sağlamış olan Maarif Nazırı Subhi Paşa'ydı. Yine de, biri dışında tüm kızları yabancı mürebbiyelerden özel ders aldı.[63]

Maarif nazırı kızlarına bir diğer örnek de, 19. yüzyıl sonlarında bu görevde bulunan Zühdü Paşa'nın kızı Lûtfiye Hanım'dı. Zühdü Paşa eğitimle ilgili bir kişi olduğu halde, kızının ileri düzeyde eğitim görmesini gerekli bulmadığı anlaşılıyor. Lûtfiye Hanım yalnızca, semtleri Kızıltoprak'ta babasının açtığı bir ilkokula gitmişti.[64]

Bir diğer örnek de, Tanzimat Dönemi maarif nazırlarından Saffet Paşa'nın kızı Seniye Cenani'ydi. Bu dönemin batılılaşmış ailelerinde moda olduğu gibi evde eğitim almıştı: Fransız dili ve edebiyatı için bir Fransız mürebbiye, Türk ve İran edebiyatı ve Arapça sözdizimi için yaşlıca bir Türk ve piyano dersi için bir Alman tutulmuştu. Ud çalmayı, şarkı söylemeyi, resim yapmayı da öğrenmişti. Çok az sayıda ailenin bütçesi bu tür bir eğitime olanak vermişse de, bu sayede geniş kültürlü kadınlar yetişti.[65]

Ne var ki, yabancı mürebbiyeler büyük eleştiri konusu oldu. Bu eleştirilerin ne derece sağlam bir dayanağı olduğunu belirlemek bugün bile zordur. 1928 yılında *Hayat* dergisinde yazan Mehmet Emin, ailelerin bu yabancı mürebbiyeleri Beyoğlu'ndan topladığını düşünüyordu. Zira, çocuklarının bir yabancı dil öğrenmesi modaydı. Ne var ki, seçilen kadınlar öğretmenlik için gerekli niteliklerden çoğunlukla yoksundu. Bu âdet yüzünden çocuklarda vatan sevgisi kalmadığı ve "işe yaramaz" bir hale geldikleri kanısındaydı. Türkçeyi bile doğru düzgün telaffuz etmeyi unutmuşlardı.[66] Ne var ki, Mehmet Emin Türkçüydü ve mürebbiye konusunu aşırı milliyetçi bir bakış açısından değerlendiriyordu.*

Müslümanlığa geçmiş bir İngiliz olan Marmaduke Pickthall, Türk ailelerin mürebbiye seçmeyi bilmediğini, bu yüzden kimi zaman rezil kişilerin mürebbiye diye tutulduğunu düşünüyordu. Söylediğine göre bir İngiliz mürebbiye, bütün zamanını yatakta içerek geçiriyordu.[67] Yine de, çoğunun öğretmenliği iyi olmalıydı ki iyi yetişmiş birçok Osmanlı kadını onların elinden çıktı. Pickthall bile Osmanlı kadınlarının "çoğunlukla iyi yetiştiğini ve Avrupa sanatı ve düşünüyle tanışık olduğunu" kabul eder.[68]

Sözü edilen bu kadınlar, kızlarının da iyi bir eğitim almasını sağladılar. Birçoğu Türkiye'nin modernleşmesinde etkin bir rol oynadı. Kuşkusuz işine son verilmeyi hak eden mürebbiyeler de vardı. Yine de, bunlara muhalefet daha çok her tür yeniliğe karşı olan gelenekçilerden kaynaklanmış olsa gerek. Bu konuda yazılmış bir roman bile vardır. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın ilk kez 1895 yılında yayımlanan *Mürebbiye* adlı romanında mürebbiye, ahlaksız bir tip olarak betimlenir.[69]

* Yazar, sözkonusu makalenin yazarı Mehmet Emin Erişirgil'le Türkçü şair Mehmet Emin Yurdakul'u karıştırmaktadır. (Ed.)

Jön Türkler döneminde kadınlara eğitim alanında tanınan fırsatlar iyice yaygınlaştı. 1911 yılında kız öğrenciler, rüştiyenin bir üst basamağı olan *idadiye*lere girebildiler. İstanbul Üniversitesi kadınlara kapısını 1916 yılında açtı.[70] Başlangıçta kadınlara, herhangi bir dalda diploma alma hakkı verilmemiş, derslere, dinleyici olarak, erkek öğrencilerden ayrı sınıflarda katılabilmişlerdi. Ne var ki, 1919 yılına gelindiğinde, hem üniversiteye kayıt olabiliyor hem de erkeklerle aynı sınıflarda oturabiliyorlardı.[71] Hans Kohn'a göre, "Şubat 1914'te İstanbul Üniversitesi'nde kadınlar için açılan özel kurslara, 250 öğrenci kayıt oldu." Hijyen, ev idaresi ve kadın hak ve görevleri konularında dersler verilmekteydi."[72] 1913 yılında kız lisesine bir Türk kadın jimnastik hocasının atanması, ileri bir adıma daha örnek oluşturdu.[73]

Yabancı düşmanı Abdülhamid'in sahneden çekilmesinden sonra daha çok sayıda Müslüman kız çocuğu Amerikan Kız Koleji'ne girdi ve bu okulun etkisi daha geniş bir alana yayıldı. 1922 yılında bu okuldan mezun olan 24 Müslüman kız öğrenciden 16'sı öğretmen oldu ve yeteneklerini Türkiye'de kadının eğitimi yolunda seferber etti. İkisi doktor, biri avukat oldu. Birkaçı yazarlık yaptı. Diğerleri toplumsal hizmet verdi. Hepsi de söz sahibi kişiler oldu.[74]

Bu mezunlardan biri olan Halide Edip'i daha sonra maarif nazırı olan Said Bey öğretmenlik yapmaya ikna etmişti. Edip, Said Bey'i, Türkiye'de kadına yönelik eğitimin modernleştirilmesinin önde gelen savunucusu olarak görüyordu.[75] Önde gelen savunucu ifadesi yanlış olabilir, çünkü diğer eğitim bakanlarının da bunda payı vardı. Ama Said Bey, Jön Türklerin iktidara gelişiyle birlikte bellibaşlı reformları gerçekleştirmenin olanaklı olduğu bir dönemde bakan olmuştu. Ne var ki Halide Edip, son derece haklı olarak, eğitim bakanlığı görevinde çok önemli kişiler bulunduğu halde amaç ve ilkelerde belirsizlik olduğuna işaret eder. Jön Türkler döneminin bir diğer eğitim bakanını, Emrullah Efendi'yi, devlet eğitimi konusunda ne yapmak istediğini bilen ilk kişi olarak görür.[76] Liselere bir düzenleme getirmiş ve böylece üniversite öncesi okulları kadınlara açmıştı. Ardılı Şükrü Bey üniversite kapılarını kadınlara açtı.[77] Jön Türkler döneminde kadınlar ilk kez olarak eğitim için yurt dışına gönderildi.[78]

1914 yılında Amerikan Kız Koleji'nden iki Amerikalı kadın tarafından yayınlanan bir makalede, bu dönemde kadınlara yönelik Türk eğitim sistemi ana hatlarıyla anlatılıyordu. Bu tarihte Amerikan Koleji'nde "devlet yardımı alan sekiz öğrenci bulunduğunu ve bu kızların devlet okullarında birkaç yıl hizmet etmeyi taahhüt ettiğini" belirtiyorlardı. Aynı dönemde, Avrupa'daki okullarda okuyan yirmi altı Türk kızının eğitim giderleri devlet tarafından karşılanmaktaydı. Bazıları resim ve pedagoji eğitimi almak üzere İsviçre'ye gönderilmişti.

Jön Türkler başlangıçta, İstanbullu okumuş kızları öğretmenlik yapmak üzere taşraya göndermeyi düşünmüştü. İslamiyetin kadınlara getirdiği kısıtlamalardan ötürü bunun zor olacağı anlaşıldı. Bunun yerine taşralı kızların İstanbul'a getirtilmelerine ve burada eğitim almalarına karar verildi. Ellis ve Palmer, Darülmuallimat'ta okuyan kız öğrenci sayısının, 1913 yılında yukarıda sözü edilen makaleyi yazdıkları sırada 143 olduğunu belirttiklerine göre, Jön Türkler bunda başarılı olmuş olmalıydı. Bu kızlar arasında azınlıktan olanlar da vardı. Ne var ki, kızlar erkek öğretmenlerin yanında hâlâ peçeliydi.[79]

Bu arada kız okullarını örgütlemek amacıyla *Osmanlı Kadınları Cemiyet-i Hayriyesi* kurulmuştu. Bu derneklerden biri 1913 sonbaharında Nişantaşı'nda açıldı. Bu dönemde kurulan benzer bir örgütlenme de *Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti*'ydi; kadınların eğitimi desteklendiği gibi peçe yerine başörtüsü getirilerek yüzün açıkta bırakılması ve kişisel özgürlüklerin artırılması yolunda da çaba gösteriliyordu. Bu derneğin çalışmaları, iyi bir aileden gelen bir Türk kızına Konstantinopolis telefon şebekesinde iş verilmesinin de gösterdiği gibi, başarılı olmuştu. Daha sonra ele alınacak olan *Kadınlar Dünyası* adlı bir dergi yayınlamaktaydı.[80] Kadınlar bizzat hemcinslerinin eğitimiyle ilgilenmeye başladı. 1908 yılında Halide Edip, *Teali-i Nisvan Cemiyeti* adı altında bir kadın derneğinin kurulmasına destek verdi. Bu dernek İstanbul'da kadınlara yönelik kurs ve konferanslar düzenledi. Halide Edip bunun Türkiye'nin ilk kadın kulübü olduğunu düşünüyordu. Dernek üyelerine konferans vermek üzere çeşitli mesleklerden erkekler davet ediliyordu. Bu dernek aracılığıyla çocuk bakım merkezleri de açıldı.[81]

Kadınlarda vatanseverlik duygusunu harekete geçiren Balkan savaşları, kişisel özgürlük arayışında da kışkırtıcı olmuştu. 1913'te hem Halide Edip'in hem de Nimetullah Sultan'ın (Emine Foat Tugay'ın annesi) İstanbul Üniversitesi konferans salonunda, kalabalık bir kadın topluluğundan oluşan bir toplantıda konuşma yaptıkları görüldü. Birkaç gün sonra aynı salonda Fatma Aliye, kadınları, vatan yararına mücevherlerini vermeleri için harekete geçiriyordu. *Tasvir-i efkâr* gazetesinde bununla ilgili olarak şöyle yazıyordu: "Kuşkusuz bu konferanslar kadınlarımızın sahip olduğu yüce ahlaki değerlerin birer kanıtıdır."[82]

I. Dünya Savaşı sonuna gelindiğinde, kadınların devlet eğitiminden yararlanmasının önündeki tüm yasal engeller kaldırılmıştı. Gerisi zamana ve kişisel sınırlamaları kaldırma yolunda bir tutum değişikliğine bağlıydı. Üst zümre kadınlarının aldığı özel eğitim ve bazı orta sınıf kadınlarının aldığı devlet eğitimi bunda katalizör işlevi gördü. Kız çocuklarının Batı tarzında, laik bir eğitim al-

ması isteği, Jön Türkler döneminden itibaren hızla yayılacaktı. Sonuçta, Cumhuriyetin gelişi ve cinsiyetler arası eşitliğin vurgulanmasıyla birlikte, eğitimli kadınlardan oluşan bir kadro, Cumhuriyetin amaçları doğrultusunda ilerlemeye hazırdı.

Notlar

1 Mircea Eliade, *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy* (New York, 1964), s. 115-122, 189.
2 Hans Kohn (*A History of Nationalism in the Near East,* s. 241) der ki: "Akdeniz dinleri, Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık, her zaman kadını ikincil bir konumda görmüştür; din adamlığı görevi erkeklerle sınırlıydı." Öyleyse, Şamanizmin egemen olduğu Altay bölgesinde kadının konumu, birçok uygarlığın beşiği olan Doğu Akdeniz'e göre çok daha yüksekti. Aynca, bkz. Fuat Köprülü, *Influence du chamanisme turco-mongol sur les ordres mystiques musulmans,* s. 8.
3 Bahriye Üçok, *İslâm Devletlerinde Kadın Hükümdarlar,* s. 91.
4 A.g.e., s. 26.
5 Sir Hamilton A. R. Gibb, *The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325-1354,* II, s. 487.
6 L. Veccia Vaglieri, "Hafşa", *EI,* III, s. 63-64.
7 Ignácz Goldziher, *Muhammedanische Studien,* II, s. 300.
8 Johannes Pedersen, "Mescid: Talebeler", *İA,* VIII, s. 69.
9 Reuben Levy, *The Social Structure of Islam,* s. 132.
10 Seeger Bonebakker, *Some Early Definitions of the Tawriya and Şafadi's Fadd al-Xitam 'an at-Tawriya wa-'l-Istixdam (The Hague, 1966), s. 67, n. 10-11.*
11 *Bayard Dodge, Al-Azhar: A Millennium of Muslim Mearning* (Washington, D.C., 1961), s. 17.
12 Arthur Jeffery, *Islam, Muhammad and His Religion,* s. 217-222.
13 Faruk Sümer, "Eski Türk Kadınlan", *Türk Yurdu,* 3 (Eylül, 1954), s. 191-194. Ne var ki, entelektüel olduğu söylenebilecek önde gelen iki Selçuklu kadını vardı: Müneccime Hatun ve edebiyat dünyasından Erguvan Hatun; bkz. A. Afet İnan, *The Emancipation of the Turkish Woman,* s. 24.
14 Barnette Miller, *The Palace School of Muhammad the Conqueror,* s. 30-31'den aktarılmıştır.
15 Elias John Wilkinson Gibb, *History of Ottoman Poetry,* II, s. 123-125, 135-137.
16 Nesteren Dirvana, dört dörtlük bir örnektir. İstanbul Üniversitesi'nde Latin Dilleri ve Edebiyatı profesörü olan bu hanım, üniversiteye kaydoluncaya değin tüm eğitimini evde almıştır. Özel eğitim geleneği olan bir aileden gelir. Özel görüşme, Temmuz, 1966.
17 Vedat Günyol, "Mektep", *İA,* VII, s. 659; özel eğitim konusundaki bilgiler Seniha Moralı'dan alınmıştır.
18 Lady Fanny Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 157-159.
19 Halide Edip, *Memoirs of Halide Edip,* s. 351.
20 Mehmet Zeki Pakalın, "Sıbyan mektebi," *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* III, s. 201-203.
21 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* II, s. 381-382.
22 Halide Edip, *Memoirs,* s. 86-87.

23 Nesrin Moralı'yla özel görüşme, 1968.
24 Halide Edip, *Memoirs,* s. 85.
25 A.g.e., s. 87-89.
26 Seniha Moralı'yla özel görüşme, Temmuz 1966.
27 Ignatius Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire ottoman,* IV, s. 338. D'Ohsson, devlet erkânının evlerinde karşılaştığı kadınların, dilindeki arılık, ifade gücündeki rahatlık, söyleşi üslubundaki soyluluk ve zariflikleri karşısında şaşkınlığa düştüğünü söyler. D'Ohsson, Türkiye'de İsveç elçisi olarak bulunduğu ve İstanbullu bir hanımla evli olduğu için, Osmanlı kadınlarını uzaktan da olsa tanıyan az sayıdaki Avrupalıdan biriydi.
28 Osman Bey [Frederick Millingen], *Les Femmes de Turquie,* s. 50.
29 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar,* Çev. İsmail Yerguz, Oğlak Anı, İstanbul, 1999.
30 Edmondo de Amicis, *Constantinople,* s. 225.
31 Halil Halid, *The Diary of a Turk,* s. 19.
32 Seniha Moralı'yla özel görüşme, Temmuz 1966.
33 Halil Halid, *The Diary of a Turk,* s. 19.
34 Hafız Mehmed ailesinin bir üyesi olan Suphiye Gürün'le özel görüşme, Aralık 1967.
35 Celâl Nuri [İleri], *Kadınlarımız,* s. 121, 123.
36 Necmeddin Erim, "Yusuf İzzeddin'e dair yeni vesikalar", *Tarih Dünyası,* 1 (Haziran 15, 1950), s. 211-213. Yusuf İzzeddin'in görüşleri, eski bir dizeyi çağrıştırır: "İyi ol yeter, tatlı kız, zeki olmayı başkalarına bırak."
37 Joan Haslip, *The Sultan: The Life of Abdul Hamid,* s. 155; Mary Mills Patrick, *Under Five Sultans,* s. 164.
38 Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret gazetesi,* s. 86-90.
39 Tezer Taşkıran, "Şemseddin Sami ve kadınlar", *Türk Yurdu,* 1 (*Haziran, 1955*), s. 946-950.
40 Thomas Philipp, "Feminism and National Politics in Egypt", Lois Beck ve Nikki Keddie, ed., *Women in the Muslim World* (Cambridge, Mass., 1978) içinde, s. 278-279.
41 Ergin, *Maarif,* II, s. 557.
42 İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi,* s. 358; Seniha Moralı, "Arkeoloji Müzesi, Suriye ve Lübnan ile Kanlıca Körfezine dair", *Hayat Tarih ve Edebiyat Mecmuası,* 4 (*Nisan,* 1978), s. 55-61 ve görüşmeler, Ağustos 1966. Subhi Paşa (1818-1886) ünlü vezir Sami Paşa'nın (1795-1878) oğlu ve Seniha Moralı'nın baba tarafından büyükbabasıydı. Cumhuriyet döneminde, Seniha Moralı Arkeoloji Müzesi'nde müzecilik yaptı.
43 Ergin, *Maarif,* II, s. 557-572.
44 A.g.e.
45 A.g.e., s. 381-382.
46 Ergin, *Maarif,* II, s. 740-742.
47 Ergin, *Maarif,* II, s. 557.
48 Reşat Ekrem Koçu (*İstanbul Ansiklopedisi,* I, s. 447), 1867 tarihini verir.
49 Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* II, s. 113.
50 Ergin, *Maarif,* II, s. 557-572; Ayşe Sıdıka'nın kızı Munise Başıkoğlu'yla özel görüşme, Ağustos 1966.
51 1914 yılında bu okul, Boğaz'ın Avrupa yakasında Arnavutköy'e taşınmıştır. Bugün Boğaziçi Üniversitesi'nin parçasıdır.

52 Halide Edip, *Memoirs,* s. 148-150; Patrick, *Under Five Sultans,* s. 56-57, 192-194, 251-252.
53 Ergin, *Maarif,* II, s. 572-581.
54 A.g.e.
55 A.g.e.
56 Seniha Moralı, "Çocuk Esirgeme Kurumu'nun kurucularından Hamiyet Hanım", *Hayat Tarih Mecmuası,* 1 (*Şubat,* 1969), s. 69-71; özel görüşme, 1966.
57 Seniha Moralı'yla özel yazışma.
58 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 161; Lucy M. Garnett, *Turkey of the Ottomans,* s. 241.
59 Emine Foat Tugay, *Three Centuries, Family Chronicle of Turkey and Egypt,* s. 240-241. Bayan Tugay, Emine Sultan diye de biliniyordu.
60 Tugay, *Three Centuries,* s. 208.
61 A.g.e., s. 179.
62 Seniha Moralı'yla özel görüşme, Temmuz, 1966.
63 Seniha Moralı'yla özel görüşme, Temmuz, 1966.
64 Lütfiye, güçlü bir kadın oldu. I. Dünya Savaşı sırasında evini hastaneye çevirdi ve tüm giderlerini kendisini karşıladı. Torunları onu son derece alımlı, konukseverliğiyle ünlü bir kadın olarak anımsar; Lütfiye'nin torunu Nezih Manyas ile özel görüşme, Nisan 1967.
65 Seniha Moralı'yla özel görüşme, Temmuz, 1966; Seniye Cenani'nin oğlu Kadri Cenani'yle özel görüşme, Ağustos 1966.
66 Mehmet Emin, "Mürebbiye", *Hayat,* 4 (Ağustos 6, 1928), s. 1-2.
67 Marmaduke Pickthall, *With the Turk in Wartime,* s. 98-99.
68 A.g.e., s. 153.
69 Hüseyin Rahmi [Gürpınar], *Mürebbiye,* çeşitli yerlerde.
70 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey,* s. 225; Patrick, *Under Five Sultans,* s. 304.
71 Patrick, *Under Five Sultans,* s. 304.
72 Kohn, *Nationalism,* s. 243.
73 Ellen Deborah Ellis ve Florence Palmer, "The Feminist Movement in Turkey", *The Contemporary Review,* 105 (Ocak-Haziran, 1914), s. 857-864.
74 Amerikan Kız Koleji'nin Öğrenci Derneği'yle özel yazışma, Ocak 1967; Nesime Moralı'nın incelik göstermesiyle.
75 Halide Edip, *Memoirs,* s. 297-300.
76 A.g.e.
77 A.g.e.
78 Halide Edip, *Conflict of East and West in Turkey,* s. 263.
79 Ellis ve Palmer, "The Feminist Movement", s. 859-860.
80 A.g.e.
81 Tezer Taşkıran, Seniha Moralı aracılığıyla, 1978; Edip, *Conflict of East and West,* s. 262.
82 "The Patriotic Awakening of the Turkish Woman", *The Literary Digest,* 46 (Ocak 1913-Haziran 1913), s. 563-564.

4
EVLİLİK

Bir Osmanlı kızı yetişkinlik yaşamına[1] evlilikle adım atıyordu.[2] Bu, yeterince büyümeye fırsat bulamadan 12 ila 14 gibi hayli erken bir yaşta gerçekleşiyor ve daha sonra kayınvalidesinin idaresi altında yetişiyordu. Osmanlıda evlilik, kadının doğal durumu sayılıyor, örneğin, dul kalan bir kadın, hemen yeniden evlenmeye teşvik ediliyordu. Ne var ki bir genç kız, bundan böyle yaşamını biçimlendirecek çok önemli bir olay olan ilk evliliği öncesinde, geçmişi çok eskiye dayanan bir oyunda üzerine düşen rolü katı görenekler çerçevesinde oynuyordu. Bu oyunun ilk sahnesi *görücü*[3] veya *kılavuz*un[4] ziyaretiydi.

Görücü, damat adayının ailesi adına gelin arayan bir kadındı.[5] Bu kişi damadın annesi, yakın bir kadın akraba veya bu amaçla tutulmuş bir kadın olabiliyordu. Görücü, bir akraba ise, tıpkı İrfan Orga'nın *Portrait of a Turkish Family* (Bir Türk Ailesinin Portresi) adlı kitabında betimlediği büyükanne gibi, seçimini muhtemelen hamamda yıkanırken gördüğü çıplak kızlar arasından yapıyordu. "Gözü yalnızca çiçek açmış on üç yaşlarındaki kızlardaydı. Hoşnut anneye, uzun uzadıya böyle bir kızı bulunabilecek en güçlü erkekle olabildiğince çabuk evlendirmenin doğru olacağını anlatıyordu."[6] Görücü, çöpçatanlığı iş edinmiş biriyse, genellikle yaşlı bir komşu kadın karakterinde sahneye çıkıyordu; belki de mahalledeki harem kadınlarına öteberi satan bir satıcı kadın, yani *kira*nın ta kendisi olarak.[7] Kira, evlerin haremine rahatça girip çıkabildiği için evlenme çağına gelmiş alımlı kızları hangi evlerde bulabileceğini biliyordu. Sonrasında, umut vaat eden kızların evlerini ziyarete koyuluyor, kimi zaman damat adayının annesi de ona eşlik ediyordu.[8]

Bazen de bir aile dostu görücülük işini üstleniyordu; tıpkı Osmanlı devlet erkânından Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın eşi Melek Hanım[9] örneğindeki gibi. Bu örnekte damat adayı, Gözlüklü Reşid adında bir paşaydı ve İstanbul'da hiç kadın

akrabası yoktu. Gelinin tıpkı bir Avrupalı kadın gibi ince uzun olmasını istiyor ama Melek Hanım ne zaman ki böyle bir kız bulup çıksa koşullarına yenisini ekliyordu. Evlenme çağına gelmiş kızları olan birçok evin divanına kurulan Melek, odaya en güzel giysileri içinde giren, konuğu elinde bir mendille ve bakışları yerde selamlayan ve gümüş zarflı zarif fincanlarda kahve servisi yapan kızları bir bir süzüyordu. Kahvesini, hem gözlem yapmak için yeterince zaman kazanmak, hem de yol vermekte acele ederek kızı incitmemek için, ağır ağır içiyordu. Çünkü kahve bittiğinde kız odadan çekiliyor,[10] onun odadan çıkmasıyla birlikte büyükler de sadede geliyordu. Kızın annesi Melek'e ne düşündüğünü soruyor, o da kaçınılmaz olarak, doğru veya eğri, övücü sözler ediyordu. Anne, mücevherat da dahil olmak üzere kızının çeyizindekileri bir bir sıralıyordu. Melek alışılmış abartılan da hesaba katarak dikkatlice dinliyordu.[11]

Melek nazırlar, generaller, ulema mensuplan ve diğer devlet ileri gelenlerininin haremlerini ziyaret etmişse de Gözlüklü Reşid'i sonuçtan hâlâ memnun edememişti. Sonunda bu arayıştan bezdi ve Boğaz'da sarayı olan bir paşanın uzun boylu, kızıl saçlı, gürbüz kızında karar kıldı. Kızın kaşlarını modaya uygun olarak siyaha boyadı ve Gözlüklü Paşa'ya danışmaksızın onun bu iş için vermiş olduğu elması kıza takdim etti. Melek övünerek bu evliliğin iyi sonuç verdiğini yazar. Paşa yaşamının sonuna dek kızıl saçlı kansından ayrılmamıştı. Dahası, hanehalkına hiçbir zaman ikinci bir kadının katılmamış olması bunun en inandırıcı kanıtıydı.[12]

Halide Edip, evlilik yolunda ilk adım olan görücü ziyaretini değerlendirirken, kahve fincanı merasiminin önemi üzerinde durur. Onun anlattığına göre genç kız, konuklardan kahvesini ilk bitiren hanımın fincanını tepsiye koymasıyla birlikte odadan çekiliyordu ve görücü gittikten sonra sancılı bir heyecanla sıkça sorulan bir soru, kahvelerini çabuk içip içmedikleriydi.[13]

Bu ziyaretin her aşaması törensel bir biçimde düzenlenmişti. Kapıda karşılanan görücü şöyle diyordu: "Küçükhanımı görmeye geldik." Evin en güzel odasına alınan görücü havadan sudan bir sohbetle oyalanırken genç kız da en göz alıcı kıyafetlerini giyinip hazırlanıyordu. Bir hizmetçi kız veya sütnine *şalvar* ve üç etekli entarisini giymesine yardımcı oluyor; bir yandan da görücünün onu küstah bulmaması için gözlerini yerden kaldırmaması ve çok konuşmaması uyarısında bulunuyordu. Odaya usulca ve mahcup bir edayla giren kız yine aynı tarzda çıkıyordu. Başı önünde oturuyor ve ancak görücünün ağzından şu sözlerin çıkması üzerine başını kaldırıyordu: "Yavrucuğum, biraz başını kaldır da güzel yüzünü görelim."[14]

19. yüzyılda yaşamış çoğu genç kız için incelenmek doğal kabul ediliyordu. Görücünün yaklaşan ziyaretinden dolayı gerginlik duyması anlaşılabilirse de, bu ziyarete içerlemesi olası değildi. Yine de, görücü usulüyle evlilik, bir genç kızın

düşleri ve yüzyüze kaldığı gerçek arasında korkunç bir uçurumun açılmasına neden olabiliyordu. Bu, genç kızın düş dünyası, aldığı eğitim oranında zenginleştikçe derinleşen bir uçurumdu. Hüseyin Cahit Yalçın 1899 yılında yazdığı bir öyküde böyle bir mutsuzluğu gözler önüne serer. [15]

Öykünün kahramanı Seniha artık eski tarz bir Osmanlı kızı değildi. Okumanın kadınlar arasında pek yaygın olmadığı bir dönemde roman okuyor olması bile başlıbaşına bir şeydi. Hem bu romanlar hem de hayalleri, zihninde, açık kahverengi saçlı, mavi gözlü, ince bir genç *bey* imgesinin yer etmesine neden olmuştu. Ansızın kapıda beliren iki görücü, bu düş ve özlemlerin farkına varır mı diye düşünmüş, aklından geçenleri tahmin etmelerinden korkarak utançtan kıpkırmızı kesilmişti.[16]

> *Artık mahalle mektebinde büyüklerden kemal-i dikkatle dinledikleri tafsilât, tatil günlerinde komşu çocuklarıyle oynadıkları oyunlar, tahammül olunmaz bir sabırsızlıkla, tecessüsle beklenen bu şeyler artık hakikat oluyordu.*
>
> *Fakat bu, kendisini korkutuyordu. Birkaç çift yabancı gözün kendisinde türlü ayıplar arıyarak, akla gelmedik kusurlar bulmak istiyerek ta saçlarından, gözlerinden, kirpiklerinden ayaklarına varıncaya kadar saldıracakları düşmanca bir nigâh-i tetkik karşısında bütün şu geçen hayat-ı masunane-i tıflanesine veda etmek lâzımgeleceğini anlıyor; şu görücü sandalyesinin hayatta kim bilir nereye musil bir tarik-i meçhulün ilk vakfegâh-i ciddisi olduğunu hissediyordu.*[17]

Karşısında bulduğu, hayallerindeki genç beyin temsilcileri yerine şuydu:

> *Fakat işte şimdi bunlar, kimisi geline hiç rahat vermiyen bir görümce, kimisi güzel beyini pek seven genç bir gelini kocasından zorla ayırtarak zevceyi verem döşeklerine yatıran kaynana, bütün bu mahalle dedikodularını, kadın muhaverelerini dolduran siyah hikâyelerin korkunç umacısı oluyordu; cesaretini kırıyordu.*
>
> *...Seniha kasnağını bırakmayacaktı. Fakat bu öyle bir şeydi ki içtinap kabil değildi. İpekli pembe esvaplarını giydi. Odanın orta yerinde hazırlanmış iskemleye varıncaya kadar ayakları birbirine karışarak, –başı iğilmiş, yüzü kızarmış,– yürüdü. Sandalyenin üzerine adeta yığıldı.*
>
> *Şimdi, ağır ağır içilen kahvelerin her yudumunda işitilen şapırtı kendisine bir şamar gibi azab-engiz geliyordu. O kadar tatlı olmak üzere tahayyül ettiği bu görücü sandalyesini bu kadar dikenli bulmaktan neş'et eden*

bir nedametle, her tarafını sarmış zannettiği nazarların ağırlığından eziliyor; kaçmak, ağlamak istiyordu.

Karşısında kaç hanım vardı, halleri nasıldı? Seniha bunları bilmiyordu. Yalnız, kapıdan girerken minderin ta köşesinde başında kundak bağlanmış koyu renk bir yemeni bulunan buruşuk yüzlü bir ihtiyar kadın fark edebilmişti. Zerre kadar sevmediği komşu, şu acuze Habibe Hanıma benziyen bu ihtiyar kadının kendi yüzünden hiç ayrılmayan –bunu hissediyordu– nazarından, yüzünde ihtimal ki pençe pençe pembelikler, tombulluklar, parmak kadar kaşlar, tekerlek gözler arıyan gayr-i memnun nazarının ifade-i nahoşnudisinden süzülen bâr-i istihfaftan bir saniye evvel kurtulmak için müddet-i ömründe bir daha görücüye çıkmamaya razı idi.

Nihayet, asırlar süren muayeneden sonra, ter içinde kalan Seniha bu işkenceden tahlis edildi; bir tehalük-i bedihi ile sofaya şitaban oldu. Adeta koşarak çıkarken validesinin bir eda-yi itizar ile kendisinin ilk defa görücüye çıktığından bahsettiğini işitmiş, ne kadar kızmıştı. Annesi bu kadınları ah niçin kovmuyordu? İşte o her zaman böyle yapardı.

Ağlıyarak odasına koştu: asabi parmaklarıyla korsesinin bağlarını gevşeterek kanepeye atıldı. Bu kundak yemenili, hiyanet yüzlü ihtiyar kadının karşısına çıkmak için mi bu kadar ruyalar görmüş, bu pembe ipeklileri yapmıştı? Bir fırsat bulup da giyemediği için geceleri, pek canı istedikçe gündüzleri bile omzuna alıp da aynada biçimine, nasıl yakışacağına baktığı bu kıymetli esvaplarını hırsından parçalamak istiyor gibi unf ile arkasından attı. Ev içinde giydiği basma entarisi ne güzel, ne asude geldi.[18]

Zavallı Seniha, ya kendisi geri çevirmiş ya da karşısına çıkan her olası eş tarafından geri çevrilmişti. Öyle ki, on iki yıl sonra, 26 yaşındayken bile hâlâ görücüler tarafından incelenmek üzere çağrılıyordu.

Makine gibi ne yaptığını bilmeden, Seniha kalktı, giyindi, süslendi. O kadar senelerden beri Seniha'yı göre göre bıkmış olan aynı odanın aynı sandalyesi üzerine oturdu. Artık hasırlarının örgüsü gevşeyen bu sandalyede Seniha kısmetini beklerken oradan ne kadar kadınlar gelip geçmişti.

Bunlar Seniha'yı o kadar nevmit etti, müstehzi kahve şapırtıları o kadar mahcup eyledi ki "Küçük hanımı rahatsız ettik..." müsaadesini beklemeden, giyip çıkardığı esvaplarla beraber eskimiş emelleriyle bir daha bu neticesiz mahcubiyete arz-i nefs etmemek kat'îsiyle göz yaşlarını tutmağa çalışarak, odadan fırladı.[19]

Anlaşılan, Seniha kızkurusu olma yolunda ilerliyordu; önceleri, görücü usulüyle evlilik düzeni, bir Türk kızının bu yazgıdan kaçınmasına olanak sağlıyordu. Zira, Osmanlı Türkiyesi'nde aile çevresi, eş seçiminde kişisel güzellik kadar önemliydi. Ailenin itibarı, bir kızın sönüklüğünü gidermekte etkili olabiliyordu.[20]

Bir yığın ziyaretin ardından oğlanın annesi, alışılageldiği üzere, kocası ve oğluna gördüğü kızlar hakkında bilgi veriyor ve her olası eş, artısı ve eksisiyle aile meclisinde değerlendiriliyordu.[21] Özellikle hoş bir kızın anlatılması veya çocuklukta bir araya gelişin anısı, erkek üzerinde etkili olabiliyordu.[22] Kız ve erkek çocuklar evlerin hem harem hem de selamlık bölümlerinde serbestçe dolaşabildiği ve evli oğullar, gelenek olduğu üzere, çoğunlukla baba evinde oturduğu için, aday, çocukluktan anımsanan bir amcazade olabiliyordu. İstanbul örneğinde, kız da erkek de muhtemelen bu kentte büyümüş oluyordu. Zira, İstanbullu bir ailenin kızlarını İstanbullu olmayan bir erkeğe vermesi ender görülen bir durumdu. Böyle bir durumda damat hiç değilse bu kentte iyi bir yer edinmiş olmalıydı. Eski İstanbul ailelerinin yaşam tarzı aynıydı; dolayısıyla, evliliklerin bu aileler arasında gerçekleşmesi doğaldı. Taşrada ise yaşam tarzı farklıydı.[23]

Oğlanın ailesi bir kız seçtiğinde, bütün iş kızın babasının onayına kalıyordu. Çoğu zaman aileler zaten birbirini tanıyor ve onay çabucak veriliyor ya da verilmiyordu. Oğlanın ailesi hakkında yeterince bilgi sahibi olunmadığı durumlarda, kızın babası bu ailenin maddi durumu ve toplum içindeki yeriyle ilgili ince bir araştırma yapıyordu. Bu arada kız tarafı *istihare*ye yatıyor, talip reddedilecekse, bahaneleri hazır oluyordu: "İstiharemiz uygun çıkmadı."[24]

Kız tarafının damadın kişiliğini ve ailesini beğenmesi durumunda bunu bir dizi ziyaret izliyordu. Her iki ailenin temsilcileri, çeyiz ve mehr[25] konusunda iki taraf için de uygun koşullarda anlaşmak, nişan ve nikâh[26] tarihlerini belirlemek üzere bir araya geliyordu. Daha sonra oğlanın babasıyla birkaç erkek akrabası, kızın babasını ziyaret ederek "Allah'ın emri Peygamber'in kavliyle" kızını istiyordu. Genç çiftin kız evinde mi (*içeri*), yoksa oğlanınkinde mi (*dışarı)* oturacağına aralarında karar veriyorlardı.

Bunun ardından sıra, ağırlık ya da kalın da denilen *Mehr-i muaccel*'in oğlan tarafı temsilcilerince ödenmesine geliyordu. Başlık parası, Orta Asya'daki göçebe Türklerden kalma bir görenekti ve İslamiyetin buyruklarıyla pekişmişti.[27] Bu göreneğin adı bile Orta Asya ve Osmanlı Türklerinde aynıydı: birinciler buna *kalym*[28] derken, ikinciler *kalın*'ın[29] yanı sıra *mehr*[30] diyordu. İslamiyetteki uygulamaya bağlı kalarak mehr ikiye bölünüyordu. Osmanlıların *ağırlık*[31] dediği birinci bölümü, nikâhın kıyılmasından önce ödeniyordu. Bununla amaçlanan, düğün giderlerinin karşılanmasına yardımcı olmak ve genç çiftin evinin döşenmesi-

ne katkıda bulunmaktı. 19. yüzyıl ortalannda ağırlık 5,000 ile 20,000 altın kuruş arasında değişmekteydi.[32] Mehrin asıl kısmı nikâh bedeliydi ve kocanın kansını boşaması durumunda bu miktarın kadına verilmesi konusunda anlaşma yapılıyordu. Bu miktar, evli oldukları sırada erkeğin ölmesi durumunda da kadına geçiyordu. *Ağırlık* yani *mehr-i muaccel* hemen yapılan nikâh ödemesiydi; nikâh bedeli yani *mehr-i müeccel* ise ertelenen nikâh ödemesiydi.[33] Mehirsiz bir Müslüman evliliği geçerli değildi.[34]

Ağırlığın ödenmesiyle birlikte çift, *nişanlı* sayılıyor ve güveyin annesinin önderliğinde kadın akrabaları gelini ziyarete gidiyordu. Yanlarında birkaç metre kırmızı ipek ve bir sepet şekerleme götürüyorlardı. İleride geline içgiyim yapılacak olan kırmızı ipek şimdilik yere seriliyor ve kız, belki de bunun üzerinde müstakbel kayınvalidesinin dualarını kabul ederek el öpüyordu. Bir şeker seçen kız bunu ısınıp ikiye bölüyor ve yarısını, yaşamını oğluyla paylaşmaya istekli olduğunun bir işareti olarak ona götürmesi için, yaşlı kadına veriyordu.[35]

Kız daha sonra oğlana, içinde ailesi ve onun için hediyeler bulunan bir *nişan bohçası* gönderiyordu; oğlan da buna kendi hediyelerinden oluşan bir *nişan takımıyla* karşılık veriyordu.[36] Gelinin hediyeleri yaşlı bir akraba ya da sütninesi olan *yenge* tarafından iletiliyordu. Bir şal, inci işlemeli bir gömlek (belki de kızın kendi eliyle işlediği), aynı şekilde işlenmiş mendiller ve pantolon askıları ve şeker dolu sedef kakmalı bağa bir kutudan oluşan bu armağanlar bir bohçaya konuluyordu. Kız ve oğlan birbirine ayrıca çeşit çeşit yiyecek gönderiyordu.[37]

Nişan takımı genellikle nişan bohçasından daha incelikliydi. Varlıklı kesimde bu takım beş tepsiden oluşuyor ve beş hizmetkârın başları üzerinde taşınıyordu. İlk tepside şunlar oluyordu: gelinle kadın akrabaları için şık *şıpıdık*lar, yani ev terlikleri; aile hizmetkârlan için şıpıdık kadar şık olmayan terlikler; bir gümüş el aynası; minik billûr şişelerde kokular; içinde hem nişan hem de evlilik yüzüğü işlevi gören bir yüzüğün bulunduğu gümüş bir telkârî kutu, yani *çekmece*.[38] Bu yüzük genellikle iri bir zümrüt, yakut veya elmas gibi tek taşlıydı. İkinci tepside çiçekler götürülüyordu; üçüncüsünde meyve sepetleri; dördüncüde şekerlemeler, baharatlar, kahve, rengârenk mumlar ve torba içinde Mekke kınası bulunuyordu. Beşincide ise gelinlik kumaşı ve başka kumaşlar, inci işlemeli bantlan olan bir çift sedef kakmalı güzel *nalın*, küçük bir gümüş tas ve gelin hamamı için zarif taraklar bulunuyordu. Bu tepsiler muslinle sarılıyor ve kurdeleyle süsleniyordu.[39]

Bu arada mahalle imamı da belli bir ücret karşılığında kadıdan *izinname*yi, yani evlenme iznini almış oluyordu.[40]

Kararlaştırılan günde gelinin evinde *akit* yapılıyor, yani sözleşme imzalanıyordu.[41] Bu, gelin ve damadın erkek akrabalan veya vasileri tarafından imam ve

erkek şahitlerin huzurunda yapılıyordu. Gelin ve hizmetkârları genellikle yan odada oturuyordu.[42] İmam yüksek sesle anlaşma koşullarını okuyor ancak, mehr-i müeccel'in gerçek miktarı ne olursa olsun, bunu bir kuruş olarak beyan ediyordu.[43]

Gelinin bu törendeki tek rolü, imam kapı aralığından rızasını almak istediğinde, üç kez "evet" yanıtını vermekti. Bunun ardından imam sözleşmeyi imzalıyor ve hemen sonrasında çiftin, Adem'l› Havva, İbrahim'le Sârâ, Yusuf'la Züleyha, Muhammed'le Hatice ve Ali'yle Fatma kadar mutlu olması ve bolluk içinde yaşaması için dua ediyordu.[44] Sonrasında, nikâhın kadı mahkemesi kayıtlarına geçmesi için gerekeni yapıyordu.

Güveyin bu törende hazır bulunması gerekmiyordu; bir *vekil* tarafından temsil edilmesi yeterliydi. Gelini de bir vekilin temsil ettiği oluyordu.[45] Eğer güvey bir vekil tarafından temsil edilmişse, nikâh sözleşmesi imzalanır imzalanmaz bir *müjdeci* güveyin evine koşup evlendiğini bildiriyordu.

Nikâh töreni, gelin ve güveyin ailelerine verilen bir ziyafetle noktalanıyordu. İşin bu aşamasında bu iki ailenin fazla bir şey yapması gerekmese de, düğünle birlikte sıra onlara geliyordu.

Düğün, evlilik oyununun düğüm noktasıydı. Aileler, bir hafta boyu süren ve nikâhı toplum gözünde geçerli kılan bu kutlama için cüzdanlarını ve evlerini seferber ediyordu.[46] Düğün, nikâhın hemen sonrasında yapılabildiği gibi yıllar sonrasına da ertelenebiliyordu. Bu gecikme, kimi zaman görüldüğü gibi, gelinle damadın çocuk yaşta başı bağlanmışsa,[47] büyümelerini bekleme gereğinden kaynaklanıyordu. Bazen düğün giderlerinden ötürü gecikme kaçınılmaz oluyor; bazen de gelinin evlilik yaşamına adım atmaktaki isteksizliği buna neden olabiliyordu; tıpkı Melek Hanım'la Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın kızı Ayşe örneğindeki gibi.[48]

Sonunda düğün yapıldığında, bu kutlama ve şenlikler bir hafta sürüyordu. Kadınlar gelin evinin hareminde, erkekler güvey evinin selâmlığında, ayrı eğleniyor ve köklü bir geleneğin gerekleri günü gününe yerine getiriliyordu. Pazartesi günü çeyiz, gelin evinden damadınkine[49] alayla taşınıyordu. Bu tören de, düğünün her aşaması gibi, yengenin denetimindeydi.[50] Saltanat düğünlerinde çeyiz alayı, halkın izlemek için yollara dizildiği görkemli bir olaydı. Eşyalar köle veya hizmetkârların başları üzerinde veya altın yaldızlı kafes benzeri koca sepetler içinde taşınıyor,[51] sepetler üzerinde hurma dalları (*nahil*) sallanıyordu.[52] III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'ın çeyiz alayı en görkemlisiydi. Bu öylesine büyük bir alaydı ki dar sokaklardan geçtiği sırada evlerin şahnişleri yıktırılmıştı. Şatafatlı bir diğer çeyiz alayı da II. Mahmud'un kızı Mihrimah'ınkiydi. Julia Pardoe bunu şöyle anlatır:

Mızıka üflemeli çalgılarıyla Mahmudiye Marşı'nı çalarak önden gidiyor, askerler düzen içinde onu izliyordu...

Bu birlikleri yanlarında yürüyen yaverleriyle güzel atlarının üzerine kurulmuş elli üst rütbeli zabit, yani imparatorluğun erkân-ı harbiyesi izledi. Arkalarından Saray'ın yirmi üst rütbeli zabiti geldi. Bunlarla birlikte, manzara Doğulu ve ilginç bir hal almaya başladı; göğüslerinde ve ellerinde parlayan elmaslar ve atlarının ışıltılı eyerleri ilerleyişlerinin tekdüze yavaşlığını affettiriyordu. Bu harika grubu Bursa'nın altın ve gümüş kumaşlarıyla örtülü, hayvanların üzerine ipek kordonlarla bağlanmış bohçalar taşıyan on dört katır izledi. Bohçalarda Sultan'ın haremi için hazırlanmış kadife ve saten şilteler ile evi için kullanılan tüy fırçaya kadar olmak üzere, bunların tümü, Padişah tarafından temin ediliyor.

Derken, kızıl üniformalar giymiş içoğlanlarının çektiği on iki güzel beyaz katır muhteşem eyerleriyle göründü. Haşmetli Babası'ndan Sultan'a bir armağandı bu.

Sırada, her biri dört doru at tarafından çekilen gümüş tel kafesli, çatıları ve perdeleri renkli ipekten dokuz araba vardı. Saydam kafeslerin arasından kumaşlar ve nakışlı sedir örtüleri, kadife yastıklar ve gelinin konağındaki salonları süsleyecek altın saçaklar parıldıyordu.

Bunların arkasından üç açık droşki geldi; yavaş gittikleri için sabırsızlanan ve kakmalı gemlerini ısırdıkça ağızlarından köpükler saçan şahane atların dizginleri içoğlanlarının elindeydi. Arabalar altın saçaklı koyu kırmızı kadife kumaşlarla örtülmüştü ve üzerlerinde zengin kabartmalı gümüş sofra takımları sergilenmekteydi.

Daha sonra, gene içoğlanlarının denetimindeki dörder azametli atın çektiği beş araba geçti; bunlar içinde saraylı geline ait çarşafların durduğu, renkli kadifeler, altın ve gümüş dokumalarla kaplı, gümüş süslemeli kilitleri olan sandıklar taşımaktaydı.

Ardından, arabaların kaldırdığı toz bulutu içinde ilk bakışta hareketli lale tarhları gibi görünen, göz alabildiğine uzayan bir kervan belirdi. Bu yanılsama pek de zorlama değilmiş doğrusu; alayın bu kısmının, başlarının üzerinde içlerine altın sarısı tül kumaş serilmiş, yapma çiçeklerin süslediği renkli tüllerle kapatılmış hasır sepetler taşıyan ve hepsine birer içoğlanın eşlik ettiği yüz elli adamdan oluştuğu anlaşıldı. Bu saydam örtülerin altında genç Sultan'ın tuvalet eşyaları görülebiliyordu. Altın ibrikler, mücevher kakmalı leğenler, elmasla kaplı parfüm şişeleri ve değerli taşlarla süslü sürahiler; parıltılı porselenler, zümrüt kakmalı saç fırçaları ve soylu-

ların odalarını büyüleyici biçimde kalabalıklaştıran bütün ufak tefek eşya. Doldurulmuş kuşların yer aldığı altın kafesler, ağır parfüm kokusu yayan kakmalı şişeler, işlenmiş altın ve mücevherlerle kaplı çalgılar, üzerine altınların yığıldığı tepsiler ve on bin parlak oyuncak, isimleri olmadığı gibi neredeyse hiçbir işe yaramayacak şeyler birbiri ardı sıra geçti; sonra, ansızın sertleşerek değerli taşlar haline gelmiş meyveler gibi parıldayan şekerleme yığınları ile her biri başlı başına bir servet değerindeki şalların durduğu tepsiler ortaya çıktı. Şallar ayrı ayrı renkli tüllere sarılmış ve uzun kurdelelerle bağlanmıştı.

Ama en şahane gösteri daha yeni gelmekteydi: Sim ve sırmaları her renkten ipekle karıştırılarak işlenmiş ve dokuları örümcek ağı gibi incecik olan nakışlı yemeniler; yenlerine ve göğüslerine değerli taşların işlendiği kadife cepkenler; altın ve gümüş yıldızlar serpiştirilmiş şalvarlar; renkli mücevherlerle süslenmiş beyaz ipek entariler; üzerine inci tozu saçılmış saten kaftanlar; Külkedisi'ninkiler kadar minnacık, ipek saçakları olan ve yakut tozu serpilmiş terlikler; ve son olarak, başlarının üzerinde kırmızı kadife yastıklarla dengeledikleri ipek tel kafeslerde gelinin elmaslarını sergileyen on altı taşıyıcı. Önümüzden geçtiklerinde güneş ışığı bunların üzerinde öyle bir parlıyordu ki bakmak bile olanaksızlaşıyordu.[53]

Hiçbir çeyiz alayı saltanatınkiyle boy ölçüşemese de, üst zümreden bir aileninki buna olabildiğince yaklaşıyordu. Ailedeki kadınlar, gelinin doğumundan itibaren dikiş nakış yaparak çeyiz düzmüş oluyordu. Bu elişlerine, paşanın kızı örneğindeki gibi, eş dosttan ve itibar arayışında olan birtakım kişilerden gelen çeşit çeşit pahalı hediyeler de ekleniyordu.[54]

Böyle bir çeyizе[55] çok sayıda gümüş tepsi, kâse ve ibrik dahildi. 19. yüzyılda çeyiz eşyaları arasında şunlar da bulunuyordu: beyaz sarmal şeritleriyle renkli bir cam türü olan *çeşm-i bülbül*ler;[56] *laledan*lar; kristal kâseler; altın veya gümüş sırmayla[57] süslenmiş ev eşyaları, ki çoğu, gelinin kendi eliyle yaptığı işlerdi; cam muhafazalı mücevherler ve iki oda takımı. Oda takımında bulunanlara gelince; mangallar, sedef kakmalı tabureler, halılar ve çoğunlukla sırmalı kırmızı kadifeden yastık ve perdelerle aynı kumaştan *makat* denilen saçaklı divan örtüleri; mutfakta, yemekte ve apteste kullanılan eşyalar. Ceviz ağacından yapılma gümüş kakmalı faraşlar bile zarifti.[58] Yatak takımı sayısı elliye kadar çıkabiliyordu.[59] Ve elbette gelinin, çoğunu kendi eliyle sırmayla işlediği gecelikten yaşmağa türlü giysilerden oluşan bir gardırobu vardı. Bütün bu bolluk sergilenirken güvenlik gereği iple sınır çekiliyordu. Zira, hem her iki ailenin akraba ve dostları hem de gelin

ve damadın çevresinden olan kadınlar ve tesadüfen oradan geçmekte olan hanımlar eve buyur ediliyor ve takdir toplanıyordu.[60]

Çeyizin bu şekilde sergilenmesi hayranlık kadar kıskançlık da uyandırıyor ve sinsice bir yorumda bulunan çok oluyordu. Kızına kimsenin eleştirmeyeceği güzellikte bir çeyiz vermekte kararlı olan bir Bağdat valisinin öyküsü günümüze kadar gelmiştir. Öyküye göre vali, tüm çabalarını, odanın ortasına yerleştirdiği som altından bir mangalla taçlandırmak istemiş ve övgülerin tadını çıkarmak için kapı arkasına gizlenmişti. Oysa duyup duyacağı, yaşlı bir kadının dışarı çıkarken söyledikleriydi: "Hep gösteriş, hep gösteriş!". Paşa hiddetle yerinden fırlamış ve kadına bununla ne demek istediğini sormuş, yaşlı kadınsa hiç istifini bozmadan şöyle demiş: "A Bağdat paşası, a Bağdat paşası! Hani ya o altın mangalın maşası?"[61]

Çeyiz eşyaları, gelinin yeni evindeki odalarından birine, çeyiz alayına yürüyerek katılan veya alayın peşi sıra at arabasıyla giden kadın akrabaları, arkadaşları ve *askıcı*lar (gelinin hizmetkârları) tarafından güzelce yerleştiriliyordu. İşlerini bitirdiklerinde çeyiz odası, rengârenk halılar, Bursa işi brokarlar, makatlar, bohçalar ve peşkirlerle şenlenmiş oluyordu. Bunların hepsi görkemli camilerin çinilerinden köylü kızların başörtülerine dek Türkiye'nin her yerinde görülen çiçek motifi çeşitleriyle bezenmişti.[62] Bu motifler muhtemelen Orta Asya'daki Altaylı halkların çadırlarına işledikleri motiflerdi.[63]

İkinci bir odada *askıcı*lar, çeyiz mobilyalarını yerleştiriyor ve konuklara hoşaf ikramında kullanılacak olan tepsi ve kristal kâseyi hazır ediyorlardı. Yine aynı odanın bir köşesinde gül renginde bir tül, işlemeler ve krepon kâğıdından yapılma çiçeklerden oluşan *askı*yı kuruyorlardı. Gelin, konuklarını tahtında oturarak bunun altında ağırlıyordu.[64] Pazartesi gecesi daha çok bu işlerle geçiyordu. İki oda artık perşembe günü gelinin gelişi için hazırdı; bundan böyle bu odalar onun kocasıyla paylaşacağı özel mekânı olacaktı. Baba evi, genç çifte iki oda ayrılacak kadar büyük değilse, buna yeni bir kanat ekleniyordu.

Salı günü gelin ve konukları hamama gidiyor ve gelin hamamının gideri damat tarafından karşılanıyordu. Gelin birkaç saat boyunca hamam ustası tarafından sabunlanıyor, şampuanlanıyor, kaynar sularla yıkanıyor ve geline kokular sürülüyordu. Vücudundaki tüyler, Hanefilerin kadında edep anlayışı gereğince bir macunla alınıyordu.[65] Daha sonra *soğukluk* bölümünde yarım saat kalıyor; burada saçı, inci ve altın boncuk veya para geçirilmiş iplerle sekiz ya da on örgü halinde örülüyor ve kaşlan koyulaştırılıyordu. Sonunda, *camekân* bölümüne, konukların onu beklemekte olduğu soyunma odasına dönmeye hazır bir hale geliyordu. İçeri girişi Çingenelerin müziğiyle duyuruluyordu. Annesi veya usta onu, konuk çemberinin etrafında üç kez dolaştırdığı sırada tebrikte bulunan her hanımın elini öpüyordu. Bunun ardın-

dan, geleneğe göre başkasından ödünç alınmış bir düğüne hazırlık kıyafeti giyiyordu. Perşembe sabahı kendi gelinliğini giyinceye dek bu giysi üzerinde kalıyordu.

Daha sonra tül, kurdele ve yaldızla süslenmiş bir tahta oturtulan gelin çingenelerin gösterisini izliyordu. Çoğunlukla "Korsan Kızı"[66] adlı bir oyun sahneleniyordu. Gemisi Türkler tarafından tutsak alınan bir Hıristiyan babayla kızının öyküsünün anlatıldığı bu oyunda baba Müslüman oluyor ve kız bir Türkle evleniyordu. Babayı canlandıran çingene kız, korsan[67] gibi giyiniyor, kemerine silah niyetine bir kaşık ve kepçe sıkıştırıyor ve bir tencere kapağını kalkan gibi kullanıyordu. Oyunun sonunda gelin, çingenenin uzattığı tencere kapağına altın para ve şekerler atarak beğenisini gösteriyordu.

Her hamam toplantısının değişmez bir parçası olan yiyecek içeceklerden sonra toplantı sona eriyordu.[68]

Gelin çarşamba öğleden sonra damadın kadın akraba ve arkadaşlarını kabul ediyordu.[69] Bugüne dek yapılan kutlamalara yalnızca kendi kadın akraba ve arkadaşları katılmış oluyordu. Konuklar kapıda iki sıra halinde dizilen gelin tarafınca karşılanıyor ve her konuğa üst kata kadar ikişer kişi eşlik ediyordu. Konukların koluna, bir saygı gösterisi olarak âdeta havaya kaldırırmışçasına giriliyordu. Oturduklarında sade kahve ve sigara ikram ediliyor ve yarım saat kadar[70] yalnız bırakılıyorlardı. Zira, çarşamba öğleden sonraki merasimlerde iki ailenin üyelerinin kaynaşmasına yer yoktu. Bu yarım saatin sonunda içecekler tazeleniyor, bu defa şekerli kahve veriliyordu. Derken gelin kapıda beliriyor ve iki kadın eşliğinde odayı dolaşıyordu. Bu ikisi, hayatlarında yalnızca bir kez evlenmiş kadınlardı. Gelin, olağan el öpme merasimine kayınvalidesiyle başlıyordu. Konuklarının yanında kısa bir süre kalıyor ve kayınvalidesinin yanında oturduğu birkaç dakika içinde birbirlerine sevgi göstergesi olarak bir parçasını yedikleri şekerleri veriyorlardı.[71] Gelinin götürülmesinden sonra konuklar müzik ve raksla eğleniyordu. Şeriata göre müzik ve raks yasak da olsa, Osmanlıda düğün[72] ve benzeri kutlamaların değişmez bir alışkanlığıydı.

Konuklar evden ayrılırken gelin onları uğurlamak üzere kapıya geliyor ve konuklar bu sırada başı üzerinden sokağa paralar atıyordu. Umutla kapıyı gözlemekte olan sokak satıcıları, dilenciler ve çocuklar sokağa atılan bu paralara koşuşturuyordu. Gelin bu konuklarla aynı akşam *kınagecesi*nde yeniden bir araya geliyordu.[73]

Kınagecesi,[74] gelinin genç kızlığa vedasıydı. Kaynağı bilinmeyen bu çok eski Ortadoğu göreneği, Araplar, İranlılar ve Türklerde benzer şekilde uygulanıyordu.[75] Türkiye'deki bir kınagecesinde, genç gelin ve genç bekâr arkadaşları, rengârenk giysiler giyiyor ve saçlarını çiçek ve değerli taşlarla süslüyordu. Ardından,

yanmakta olan ince mumlar ellerinde, merdivenlerden aşağıya inerek bahçeye çıkıyorlar, ağaç ve çalıların arasında kıvrılarak yürüyorlardı. Bu arada çalgıcılar onlara eşlik ediyor ve raks eden kızlar zil çalarak ve geniş eteklerini döndürerek etraflarında zikzaklar çiziyordu.[76]

Bu tür bir geçit, Asya Türklerinde de bilinmekle birlikte, kabile dışı evlilik göreneğinden dolayı buradaki tören hüzünlü oluyordu. Kazak gelin, arkadaşlarıyla birlikte çocukluğundan beri tanıdığı herkesin, akraba ve komşularının yurtlarını ziyaret ediyordu çünkü artık kocasının yurduna, uzaklara gitmek üzere buradan ayrılmak zorundaydı. Bu alay yurt yurt dolaştığı sırada, sözcük anlamı yakınmak veya sızlanmak olan *synsu*[77] veya gelinin vedası anlamına gelen *gyz tanysu* adlı bir raks sahneleniyordu. Bu raksa şu dokunaklı sözler eşlik ediyordu:

Bir kuğu gidiyor akıntıyla birlikte küçük bir ırmakta.
Terk etmeli artık genç bir kadın anayurdunu.
Suya damlattığın kanın sürüklenir suyla birlikte hızla
Ve eğer evlenirsen, bir yabancı götürür seni uzaklara.[78]

Oysa, yerleşik Türklerde gelinin vedası, yeni evi baba evinden nadiren uzak olduğu için, sözde bir vedaydı ve kınagecesine genelde neşeli bir hava hâkimdi. Kızların oyunları çok özeldi. Bu oyunlardan birinde, her kız kına tepsisi üzerinde yanmakta olan bir mum taşıyor, oyun sona erdiğinde kına yanmaya başlıyordu. Kızlar gelinin gecesinde bunu oynarken şöyle şarkılar söylüyordu:

A kız a gelin
Kınan kutlu olsun
Orda da burda da
Dilin tatlı olsun.[79]

Kına oyunlarının ardından sıra kına sürmeye geliyor ve bu işi kaynana üstleniyordu. Gelinin önce sağ, sonra sol eli bu karışımla kalınca sıvanıyor ve konuklar buna altın para bastırıyordu. Daha sonra iki eli de küçük birer torbaya sarılıyordu. Son olarak, çingene çengiler gelin için son gösterilerini yapıyordu. Lady Blunt, *sakusum* dediği bu dansı şöyle betimler: "dansözlerin, bazen arsız alınlarına bırakılan ağızda ıslanmış küçük bir altın para ödülü için her konuğun karşısında diz çöküp olmadık biçimlere girmesiyle sonlanan terbiyesiz ve ölçüsüz bir dans."[80] Hiç kuşkusuz bu, çoğu 19. yüzyıl yazarının şaşkın bir suskunluk içinde es geçtiği göbek dansıydı.

Konuklar, gelinin muhtemelen evlenme düşüncesine alışmasının amaçlandığı bu gösterinin ardından dağılıyordu. Gelin kınayı, boyasını bırakacak ama kararmayacak kadar bir süre elinde tutuyordu. Kararması uğursuzluk işaretiydi.

Ahmed Midhat, 1908 yılında yayımlanan *Jön Türk* adlı romanının bir bölümünde, bir kınagecesini renkli bir üslupla betimler. Öyküyü kızın üvey annesinin gözünden anlatarak eski kuşakla Jön Türkler döneminin yeni kuşağı arasındaki farkı gösterebilmiştir:

> *Bir çarşamba akşamını bir perşembe akşamına isal eden gece Ahdiye Hanım'ın kına gecesi oldu. Hariçten çalgı getirmek, hele çengi oynatmak gibi şeyler Dilşinas Hanım'ın hanesine sığar mı?*
>
> *Çalgısız çengisiz düğün de olmaz. Artık Dilşinas'ın itirazlarına bakılmıyarak bir kibar komşudan güzel bir piyano getirildi. Yine komşu hanımların utları, kemanları, yalnız birisinin mandolinası ve birkaçının tefleri saz takımını teşkil etti.*
>
> *...Geceye mahsus olacak meyve tepsileri pek mükellef ve mükemmel surette hazırlandı. Şerbetlere, şekerlemelere, pastalara, dondurmalara varıncaya kadar her şey düşünüldü. Yatsı namazlarını kılacak olanlar kıldıktan sonra fasla başlandı. Her biri bir başka ustadan meşk etmiş bulunan ve hemen hiçbirisi tarafından usul-i musikîyye riayet vazifesi düşünülmemiş olan hanımlar beş altı saz birden fasıl ettikleri zaman muzikada matlup olan birlik hususunda büyük kusurlar ediyorlar idi ise de muzikanın inceliklerine vâkıf hanımların nedreti hasebiyle işbu usulsüzlüğün kimse farkında olmuyordu. Piyanonun diyapazonu ile sazların diyapazonları arasında akort hâsıl edebilmek bu hanımların kârı olabilir mi? Bu halde incesazların piyanoya refakat edebilmeleri ihtimalin haricine çıktı. Piyanistler nöbet nöbet ayrı çalıyorlar. Bazılarının ustaları, parmakları bozulmasın diye (!) alaturka hiçbir şey öğretmemişler. Alafranga marşlar, polkalar, valsler çalıyorlar. Hattâ bazı ilerlemişleri opera ve operetlerin en kolay parçalarını da çalabiliyorlar. Ama usul denilen şey alafrangada da var. Buna ne kadar riayet ettiklerini ve falsolarının azlığını çokluğunu kim fark edecek? Mevcut hanımların hepsi nezdinde alafranga muzika bir gürültüden ibaret olmak üzere telâkki ediliyor.*
>
> *Gece ilerledikçe alaturka raksetmek hevesleri de arttı. Oynamaları rica edilen hanımlar ziyadesiyle nazlandılar ise de bazı yaşlıca hanımlar tarafından mazhar-ı teşvik olunca mahcubiyeti bertaraf eylediler. Bu defa dahi alaturka muzikanın usulündeki mubalatsızlık bunların raksına mâni*

oluyordu. Yörük semai usuliyle raksedemiyorlar. Zaten sazlar da bu usulün hakkını veremiyorlar. Bir mubahase dahi bu yüzden zuhura geldi. Her taraftan lâkırdıya karışıldı. Nihayet yaşlı hanımlardan birisi:

Sazları bırakınız. Ses ile okuyarak ve el çırparak raksolunsun.

Deyince alaturka raks dahi bu suretle düzeltilmiş oldu.

Mahaza pek güzel eğleniyorlardı. Hele bazı hanım kızlar Peruz gibi Eleni gibi tiyatrolarda okudukları kantolar ile erkeklerden ziyade kadınlar arasında şöhret kazanmış olan aktrisleri pek güzel taklit eylemiş olduklarını bu gece ispat ettiler...

Bulunsa bulunsa bu eğlencelerden yalnız bir şikâyetçi bulunabilir idi ki o dahi Dilşinas Hanım olur idi. Adi bir muzikayı bile havsala-i kabulüne sığdıramıyor. Hele o tiyatro kızlarını taklidi, o kantoları, bütün bütün edep dairesinden hariçte buluyor.

Kimsenin fikrine itiraz olunmaz. Fikrinden dolayı kimse muahaze edilemez. İşte başkalarına mâni olamıyor ya! Bununla iktifâ etmeli. Şu kadar ki böyle şeylerde Dilşinas Hanım görgülü bir kadın olsa idi de başka emsali ile bu kına gecesini mukayese etse idi bunu en ehven, hakikaten kibarane bir cemiyet olmak üzere telâkki eder idi. Bu mukayese için iki makîsünaleyh bulur idi: Birisi eski zaman kına geceleri, diğeri de yeni zaman.

Eski zaman kına gecelerinde "çengi" denilen cemaat-i rezilenin oyun çıkarmak tâbiriyle komedya yollu yaptıkları şeyler, temaşasından hakikaten haya edilecek rezaletler idi. Çocuk olduğumuz halde hatıralarımızdan bir türlü çıkamaz. Çenginin birisi erkek kıyafetine girer, dudakları üzerine bir de bıyık resmeder. Yine kendilerinden kızlar, kadınlar ile o kadar rezaletler yapar idi ki o zamanın perdelerinde Karagöz'ün rezaletlerini de geçerdi.

Yeni zamanın bazı kına gecelerini hiç sormayınız. Hele birtakım erkek çalgısı da olursa var ya! Hele kına gecesi esasen kadınlara mahsus olmak üzere tertip olunmuş bulunduğu halde hısımdan akrabadan, konudan komşudan bazı delikanlılar dahi mücerret uzaktan (!) dinlemek için selamlık tarafında bulunurlar ise var ya! Bunların bazıları hakkında kulaklarımıza o kadar sesler gelmiştir ki ne bilelim ama, yalnız müslüman değil, gayrimüslim düğünlerinde dahi ahvalin o türlüleri garip görülür.

İşte bu eski ve yeni kına gecelerine kıyasen bu akşamki kına gecesi hakikaten Osmaniyane ve edibane bir kına gecesi olmuş ve herkes pek güzel eğlenmiş olduğundan bihakkın muahaze edilecek hiçbir şey görülmemiştir. İşte bunun için dedik ki ertesi gün yüz yazısı olmasa idi eğlence sabah-

lara kadar devam edecek idi de kimse şikâyet etmiyecekti. Nasıl şikâyet olunabilir ki gece yarısına doğru çocuklar uyumuşlar idi. Bu gibi kadın cemiyetlerini haşarılıklariyle bizar eden o minimini muaccizler birer tarafa büzülüp gürültüleri patırdıları ortadan kalkmış idi. Lâkin ferdanın yüz yazısı olması, gece yarısından biraz sonraca eğlenceye son verdirdi. Gece yatısına davetli olmıyan yakın komşular çekildiler. Konak yavrusu hane geniş olduğu için gece yatısına kalacak olan hanımlar bazı kına gecelerinde olduğu gibi enine serilmiş olan yataklara üçü dördü bir yerde yatırılmak mecburiyeti bu kına gecesinde görülmedi. Kiracı hanımlarla Dilşinas Hanım'ın yatak takımları zaten lüzumundan fazla oldukları gibi eşten dosttan dahi yardımla misafirler pek rahat yatırıldılar.[81]

Perşembe sabahı sıra *yüz yazısı*na geliyordu; sözcüğü sözcüğüne bu, gelinin yüzünün bezenmesi anlamına gelse de tepeden tırnağa düğün kıyafetinin giydirilmesi de buna dahildi. Gelinin üzerine giydiği hemen her şey süslemeliydi. Beyaz ipek bürümcük gömleği minik altın pul ve incilerle, *şalvarı* kurdele ve sırmayla süslenmişti. Bunun üzerine giydiği *entari* güzel bir koyu kırmızı, bazen de mor kadifeydi ve altın ve gümüşten ağır bir işlemesi vardı. Varlıklı kesimde bu, inci işlemeli oluyordu. Gelinin boynuna *akarsu* denilen değerli taşlardan yapılma tek sıra bir kolye, kulaklarına ise bir mücevher salkımı takılıyordu. Bileklerinde bilezikler sallanıyor; parmaklarında ise genellikle iri tek taş yüzükler ışıldıyor, entarisinin önü değerli taşlarla parıldıyordu.[82]

Saçları sekiz veya on örgü halinde sırtından aşağıya iniyor ve her bir örgü gümüş veya altın telle örülüyordu. Örgünün bittiği yerde hem saç hem de tel, püskül halinde, şakaklarında birer tutam saç da lüle halinde bırakılıyordu. Koyu kırmızı bir bürümcük üzerine gümüş ve altın tel geçirilmiş olan gelinlik duvağı, entarinin eteğine kadar iniyordu. Şakak hizasında duvağın kenarından uzun gelin telleri iniyordu. Duvağın üzerinden başına, kendi seçtiği renkte ince kesim camdan bir sorguçlu hotoz ve *divanhane çivisi* denilen bir düzenleme içinde elmaslar tutturuluyordu. Divanhane çivisi, küçük bir yumurta başı gibi oval bir altın kadehten oluşuyordu ve içine oturtulmuş küçük elmaslar çivilenmiş gibi duruyordu.[83] Son olarak da güne adını veren *yüz yazısı* yapılıyordu. Gelinin yüzüne pudra ve allık sürülüyor; alnına, yanaklarına ve çenesine altın tozu, pullar ve hatta elmaslar yapıştırılıyordu.[84]

Gelin, tellenip pullanmış olarak annesi ve varsa kız kardeşlerinin eşliğinde şal kuşatma töreni için babasının huzuruna gidiyordu. Bu noktada kadınların ağlaması âdettendi ama gözyaşları genellikle sahici oluyor, babanın gözleri bile yaşa-

rabiliyordu. Zira, bu kısacık merasim, bir kızın baba himayesinden çıktığını gösteriyordu. Babasının önünde diz çöken genç kız önce ayağını, sonra ellerini öpüyor; baba onu yerden kaldırarak beline kuşak bağlıyordu.[85] Bu kuşak mücevherli bir kemer veya zarif bir şal olabiliyordu. Osmanlının son dönemlerinde ise bu, kuşağı simgeleyen basit bir kurdele biçimindeydi.[86] Daha sonra baba kendi köşesine çekiliyordu.[87]

Bu arada damat tarafı, kadınlar arabalarda, erkekler at sırtında olmak üzere gelini almaya gelmiş oluyordu. Gelin, harem ve selamlıkta yiyecek içecek ikramından sonra arabasına götürülüyor ve yanında yengesiyle birlikte yeni evine gidiyordu. *Yaşmak* takmadığı bu yolculuk sırasında tamamen gelinlik duvağıyla örtünmüş oluyordu.[88]

Bu alayın başını ipek boyunbağı takmış olan at sırtındaki *vekil*ler (erkek tarafının temsilcileri) çekiyordu. Onları zarif arabalardaki hanımlar izliyor ve her arabanın önünde işlemeli veya yaldızlı bir çuha bulunuyordu. Bu alaya ellerinde darbukalarıyla durmaksızın hoplayıp zıplayan ve para dilenen soytanlar eşlik ediyordu.[89]

Damat gelini karşılamak üzere kapıda bekliyor,[90] yenge gelini ona şu sözlerle devrediyordu: "Al emanetini yavrum, Rabbim uğurlu kademli etsin." Damat bir koluna girdiği gelini, diğer kolunda yüksek sesle maşallah deyip duran yengeyle birlikte kadınlardan oluşan bir kalabalığın arasından üst kattaki odasına çıkarıyordu.[91] Bu aşamada kadınlar, belki de damadın onlarda gözü olmayacağı gibi sağlam bir varsayıma dayanarak yaşmak takmamış oluyordu. Merdivenlerden yukarı çıkan gelinle damat, eve kimin daha hâkim olacağını belirlemek için, birbirlerinin ayağına basmaya çalıştıkları küçük bir oyun oynuyorlardı.[92]

Damat gelini *askı*nın, yani tahtının bulunduğu *hacle'* ye (gerdek odası) doğru götürürken yenge dışarıda duruyor ve onlara baş başa kalabilecekleri birkaç dakika veriyordu. Damadın duvağı kaldırıp gelinin yüzünü bir an olsun görmesi için bir fırsattı bu; tabii buna cesareti varsa. Ama yenge ona fazla zaman tanımıyor, kapıyı çaldığında damat gelinin çehresiyle henüz tanışmamış oluyordu. Damadın, gelinin koluna girdiği bu ilk karşılaşma törenine *koltuk merasimi* deniliyordu.[93] Çoğu zaman bu, yan odadan bağırarak genç çifte akşamı bekleme uyarısında bulunan kadınların edepsiz yorumlarına vesile oluyordu.[94]

Damadın artık erkek konuklarının yanına dönmesi gerekiyordu. Kapı önünde bekleşen kadın kalabalığı arasından kendine yol açıyor, ilgiyi dağıtmak için etrafa çil para saçarak aralarından sıyrılıyordu.

Bunun üzerine kadın konuklar, *düğün saçısı* denilen düğün hediyeleriyle birlikte gelinin odasına üşüşüyordu.[95] Gelinin çeyizini incelemek ve geline bakmak üzere sağdan soldan gelmiş kadınlardı bunlar. Her biri, *soygun kadın* denilen ve

bir elinde *buhurdanlık,* diğerinde gülsuyu olan bir hizmetkâr tarafından evin kapısında karşılanıyordu.[96] Bir diğer *soygun kadın* da konuğun *feracesi* ve *yaşmağını* alıp onu gelinin odasına götürüyordu. Konuğa burada *peynir şekeri* denilen ve peynirli olduğundan değil, yumuşak olup kolayca eridiği için böyle adlandırılan bir tür şeker ikram ediliyordu.[97] Halayıklar, *sitil* denilen, bezeli gümüş bir tas içine zincirle tutturulmuş gümüş bir ibrikten kahve koyuyordu.

Gelin birkaç saat kadar herkese sergilendikten sonra ziyafet ve eğlencenin sürmekte olduğu haremin başka bir bölümündeki kendi düğün konuklarına katılıyordu.[98] Sonunda, akşam duasından sonra damadı karşılamak üzere gelin, odasına dönüyordu.

Bu süre içinde damat selamlık bölümünde eğlenmiş oluyordu. Akrabalar, dostlar ve mahalle muhtanndan oluşan konuklara durmaksızın yiyecek, kahve, nargile ve şerbet, bazen de rakı ikram ediliyordu. Konuklar akşam ezanı okunduğunda damatla birlikte camiye gidiyorlar, duadan sonra hep birlikte eve dönüyorlardı. Burada damat, aralarında babası ve kayınpederinin de bulunduğu tüm büyüklerin elini öpüyor ve diğerleriyle el sıkışıyordu. "Uğurlu kademli olsun! Allah mübarek etsin!"[99] diye seslenerek onu harem kapısına doğru, kimileyin sırtına vurarak itiyorlardı. Sonra, *soygun kadınlar,* gelinin odasına kadar damada eşlik ediyordu. Damadın gelinin odasına resmen adım atmasına *zifaf* deniliyordu.[100] Gelinin bu yeni ortamda tanıdığı tek kişi olan yengesi yanından ayrılmamış oluyordu. Damat odaya girer girmez yenge gelini ona götürüyor ve elini tutup şöyle diyordu: "Rabbim dirlik düzenlik versin; bir yastıkta kocayın!"[101]

Yine de hâlâ, damadın, karısını görmeden veya ona dokunmadan önce yerine getirmesi gereken bir görev daha vardı. Ayakkabılarını çıkarıp onun için serilmiş olan seccadede[102] de iki rekat namaz kılıyordu.[103] Nihayet karısının yüzünü görme ayrıcalığına sahipti. Onu yeniden *askı*sına oturtuyor, duvağını kaldırıyor ve beğenisinin bir işareti olarak *yüz görümlüğü* denilen ve gelinin yüzünü ilk kez görme vesilesiyle sunulan bir armağan veriyordu. Varlıklı kesimde bu armağan çoğunlukla saça tutturulan bir elmas oluyordu.[104]

Daha sonra yan yana bir divana oturuyorlardı. Yenge onlara aynadaki yansımalarını gösteriyordu; artık bu yakınlık, önlerindeki yaşamın simgesiydi. Birbirlerine, bir parçasını ısırdıkları şekerleri paylaşmanın simgesi olarak veriyorlar, biraz kahve içiyorlar ve yengenin akşam yemeğini hazırlamak üzere gitmesiyle birlikte baş başa kalıyorlardı.[105]

Bu iki kişi bu vakte dek karşılıklı bir çift söz etmemiş oluyordu; karısının dilinin çözülmesi için damadın dil dökmesinin gerektiği bir andı bu. Evli arkadaşları geline, güya damadın merakını kızıştırmak için, olabildiğince suskun kalmasını

öğütlemiş oluyordu. Bu dil dökme süresinin uzunluğu çifte bağlıysa da, gelin sonunda pes ediyordu. Damat artık yengeye yemeği getirmesi için işaret verebilirdi. Birlikte ilk yemeklerini yiyorlardı. Etin yer almadığı bu yemek genellikle tatlı ve yumurtadan oluşuyordu. Böyle bir gecede et yemek kavgaya davetiye çıkarmak demekti.[106] Yemekten sonra yenge, düğün kıyafetini çıkarmasında geline yardımcı oluyor ve yeni evli çift, evliliğe özgü bir mahremiyetin ilk acemiliğinin üstesinden gelmekte öğüdüne gerek duyarsa diye fazla uzaklaşmıyordu.[107] Genellikle perşembe akşamı gerdeğe girilmesi bekleniyordu.[108]

Cuma sabahı gelinle damat el ele ailenin huzuruna çıkıyor ve yıldızlarının uyuşup uyuşmadığının anlaşılması için gereğince inceleniyorlardı.[109] Cuma *paça günü*ydü.[110] Koyun paçası, pilav ve kaymak hazırlanıyordu. Varlıklı kesimde ayrıca börek, dolma, hoşaf ve şeker gibi *ince yemekler* ikram ediliyordu. Cuma öğleden sonra gelin yeniden konuklara teşhir ediliyordu. Cumartesi iki aile bir kez daha birlikte yemek yiyor, bu kez bir tatlı ziyafeti çekiliyordu. Bu, düğün şenliklerinin sonuydu.[111]

Yeni evli çiftin gelinin ailesiyle oturması durumunda, önceki düzenlemeler biraz farklı oluyordu. Kadınlar gelini kendi evinde ziyaret ediyorlardı. Konuklar, babanın gelinin beline şal bağladığı sırada çeyize bakmak üzere gelmeye başlıyor ve soygun kadınlar tarafından karşılanıyordu. Gelin daha sonra konuklara katılıyor ve *bekçi*nin[112] kapıyı çalıp damadın gelişini haber vermesine dek onlarla oturuyordu. Bazen bir davul sesi bekçiden önce bunun habercisi oluyordu. Bunun üzerine kadınlar damadı karşılamak üzere kapıya koşturuyor, yüzü koyu kırmızı bir yaşmakla örtülü olan gelin de yengesinin eşliğinde gidiyordu. *Koltuk merasimi* yapılıyor, ardından damat kendi evine dönüyor ve akşam namazı için camiye gittikten sonra yeniden gelinin evine geliyordu.[113]

Tüm bu incelikli merasimler bakire bir gelin içindi. Eğer gelin daha önceden evlenmişse, hazırlıklar çok daha basit oluyordu. Nikâh yukarıda anlatılana benzer bir şekilde kıyılmakla birlikte bu işlemin tamamlanması ve imamın bir dua okuyup biraz şerbet içmesinden hemen sonra şahitler evden ayrılıyor ve damat karısının yanına hareme gidiyordu. *Yenge* olmazdı, çünkü onun rolü deneyimsiz gelin içindi. Kadının yüzü ilk kez olarak açılmadığı için *yüz görümlüğü* merasimi de yapılmıyordu. Bununla birlikte ertesi gün, gelin en cafcaflı giysilerini giyiyor, başına değerli taşlar iliştiriyor ve pek çok kişi ziyarette bulunuyordu. Gelin bütün gününü konuk ağırlamakla geçiriyordu.[114]

Önce de belirtildiği gibi, genç çiftin gelinin baba evinde oturması durumunda, bu düzenleme *içeri,* damadın baba evinde oturması durumundaysa, *dışarı* olarak adlandırılıyordu. Gelin, içeri hanehalkı tarafından *gelin hanım,* kocası da *küçük*

bey diye çağrılıyordu. Bazı hanehalklarında ise kocaya *iç güveysi*, geline de *hanım efendi* denilen annesinden ayırt etmek için, *küçük hanım* deniliyordu. Eğer ailede bir büyükanne varsa, ona *büyük hanım* veya eskiden olduğu gibi *kadın efendi* deniliyordu.[115]

Batılılaşmada yol alındığında ve 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçildiğinde Avrupa modası hâkim oldu. Modaya uygun giyinen İstanbullu gelin, işlemeli koyu kadife gelinliğini, pastel renkler veya Batılıların beyaz sateni uğruna terk etti.[116] Yüz yazısı göreneğinden de vazgeçti. Yine de, saltanat varlığını koruduğu sürece eski görenekler sürdürüldü. Enver Paşa, I. Dünya Savaşı sırasında Harbiye Nazırı iken, karısının *askı*sı olan altın iskemle, hâlâ evinin başköşesinde duruyordu. Ne var ki karısı, hanedan mensubu bir sultan olduğu halde, devlet işlerine karışmıyordu. Kocasını ziyarete gelen Amerikan büyükelçisini kapı aralığından gözetleyerek merakını gidermişti.[117]

19. yüzyılın ikinci yarısında görücü usulü evlilik ve gelinle damadı nikâh sonrasına dek birbirini görmekten men eden görenek giderek daha çok eleştirildi. Bu eleştiriler yazın dünyasındaki kişilerden ve Batı yanlılarından oluşan yeni bir Türk grubundan gelmekteydi. İbrahim Şinasi (1824-1871), daha 1860 yılında görücü usulü evliliği hicvettiği *Şair Evlenmesi* adlı bir komedi yazmıştı. Kısa süre sonra, 1873-4'te Namık Kemal, *Zavallı Çocuk* adlı oyununda, bu tür evliliklerde yaşanabilecek trajedilerin üzerinde duruyordu. Yine aynı dönemde, genç bir kızın erkek kılığına girerek sevgilisinin ardından savaşa gidişini anlattığı *Vatan yahut Silistre* adlı oyununda romantik aşkı yüceltti.

Bu yazarlar yaşadıkları dönemin çok ilerisindeydiler. Yine de, yapıtları sayesinde eski evlenme görenekleriyle örülmüş duvarda ilk çatlak oluştu. 1915 yılında yayımlanan *Kadınlarımız* adlı kitabında Türkiye'de kadın meselesini ele almayı üstlenen Celâl Nuri'yle (1877-1939) birlikte eleştiriler giderek sertleşti. Karpuzu alırken bakarsınız, diye yazıyordu. Peki, nasıl olur da karı ya da koca alırken görme hakkı tanınmaz?[118] Kitabın başka bir yerinde de, nesnel olarak bakıldığında, evlilik göreneklerinin ne kadar gülünç olduğunu söylüyordu. Bir kadına yüzük alırken bunu görebiliyoruz, yüzüğü bu alanda uzman bir kişiye gösterebiliyoruz ama kadının kendisini göremiyoruz, bu ülkede sağduyu iflas etmiş, diyordu.[119]

20. yüzyıl dönümünde Fatma Aliye (1864-1924), başarılı bir evlilik için bir dizi koşul öne sürmekteydi. Öncelikle, her iki tarafın rızasının alınması gerektiğini yazıyordu. İkinci olarak, bedensel ve ruhsal sağlığın gerekliğine inanıyordu. Üçüncü olarak, erkeğin karısına şefkat göstermesi gerektiği kanısındaydı. Dördüncü olarak, erkekle kadının birbirlerine olan görevlerine bağlı kalması gerekti-

ğini vurguluyordu: sadakat, güven, saygı, sevecen bir düşüncelilik ve duygusal destek. Son olarak da, kadın, hanehalkının idaresinde ekonomik yararı gözetmeli ve uysal olmalıydı.[120]

Genç çiftin, kısıtlamaların azaldığı bir dönemde bile, karşı cinsle sosyal ilişkiye girememekten kaynaklanan bir çekingenliğin üstesinden gelmesi kolay değildi. 20. yüzyıl başlarında çöpçatanlık yapan bir İngiliz kadın, bir yüzyıl öncesindeki Melek Hanım'dan daha başarısız olmuştu. Bu İngiliz hanım, Filan Bey adında şair bir damat adayını, Gülistan adlı batılılaşmış çekici bir Türk kızıyla tanıştırmak üzere evine davet etmişti. Birbirilerine tek kelime etmemişler ve sadece ev sahibeleriyle konuşmuşlardı. Bu buluşma sonuçsuz kaldı. Gülistan kendisine hayalindeki hayatı sunan batılılaşmış bir Türkle evlendi; okumuş bir kız bulmayı umut eden zavallı Filan Bey ise basit bir kızla evlendi ve onu eğitmeye kalkışması üzerine karısı ondan boşandı.[121]

Önce de belirtildiği gibi, Müslümanlığa geçmiş ve Türkler arasında yaşamış olan Marmaduke Pickthall, kızların tanımadıklan erkeklerle evlenmeyi reddetmeye başladığını yazıyordu.[122] Yazılarını kaleme aldığı dönemde, I. Dünya Savaşı sırasında gençlerin kısa da olsa birkaç kez yüz yüze buluşmalarına izin verilmesi moda olmuştu. Ne var ki bu buluşmalar, yüzeysel bir tanışıklıktan fazlasına şans tanımayan son derece resmi ortamlarda gerçekleşiyordu.[123]

Batı tarzı bir eğitim alan ve 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı romantik Fransız romanından beslenen bir Türk kızının yaşadığı ikilem, Pierre Loti'nin 1906 yılında yayımlanan *Les Désenchantées* (Bezgin Kadınlar) adlı ünlü romanında çarpıcı bir biçimde anlatılır. Bu romanın öyküsü ve yol açtığı kızgınlık, kentli Türk kadınının eski ve yeni görenekler arasında sıkışıp kaldığı bir dönemin kafa karışıklığını yansıtıyordu. Romana konu olan öykünün Pierre Loti'ye, Batı eğitiminden geçmiş ve hayatta düş kırıklığı yaşamış üç Türk kızı tarafından anlatıldığı varsayılır.[124] Kadın okurların, görücü usulü evlilik ve çokeşli hanehalkı kıskacındaki trajik kadın kahraman için içleri titremişti; ama bu romanın ardındaki gerçek öykü neredeyse yirmi yıl sonrasına dek ortaya çıkmadı.

Loti'ye bu öyküyü aktaran üç kızdan ikisi, Türkiye'ye yerleşerek Müslümanlığa geçen ve Reşad Bey adını alan bir Fransızın, Comte de Chateaneuf'ün torunlarıydı. Kızların babası, yani Reşad Bey'in Çerkez bir kadından olan oğlu, önemli bir devlet makamındaydı. Öykünün kahramanı olan ve üç kız arasında öne çıkan Cenan, aslında Türk kılığında gazetecilik yapan ve Marc Helys takma adıyla yazan Marie Léra adlı bir Fransız kadındı. Bu dönemde İstanbul'da bir Fransız *stationnaire*'in komutanı olan Loti, hem *Aziyade*[125] (köle kız konulu bir roman) hem de diğer yapıtları dolayısıyla İstanbulluların zaten aşina olduğu bir tipti. Bu üç kız

Loti'yle, hakkında okuduğu ve düşlediği bir yaşamı hâlâ hayata geçirememiş olan eğitimli bir Türk kızının yaşadığı ikilemi yansıtan bir roman yazmaya ikna etmek üzere bağlantıya geçmişti. Bayan Léra'nın, gerçek kimliğini, onu Türk sanan Loti'den gizlediği söylenir.[126] Kendisi Türk olmasa da bazı Türk kızlarının yaşadığı ikilemi ona aktarmakta başarılı olmuştu.[127]

Léra –ve Pierre Loti– o denli başarılı olmuştu ki, dokuz yıl sonra *Kadınlarımız*'ı yazan Celâl Nuri, *bezgin kadınlar* kitlesinden kaçınmak için, eğitimli kadınların kapalı bir dünyanın dışına çıkmasına fırsat verilmesinin önemi üzerinde durmuştu.[128]

Osmanlıları yakından gözlemlemiş olan Sir Edwin Pears, Loti'nin gözler önüne serdiği tablonun doğru olmadığı[129] kanısındaydı. Kuşkusuz, söz konusu *désenchantée* [bezgin kadınlar] sayısı, eski düzeni benimseyen kızların sayısından çok düşüktü. Yine de, Pickthall'ın yorumuna bakılırsa, devir değişmekteydi. Evliliklerin tamamen görücü usulü olduğu bir dönemde her kadına bir koca bulunuyordu. Aslında, boşanmış ya da dul kalmış bir kadının yeniden evlenmesi dini bir zorunluluktu.[130] Oysa artık daha kişisel bir seçicilik ve tercih yüzünden yeterince çekici ve varlıklı olmayan kızlar açıkta kalmaya başlamıştı.[131] Böylece, Osmanlılar bu zamana dek bilmedikleri bir şeyle, evde kalmış kız mefhumuyla tanıştı.

Notlar

1 Türklerde evlenme konusunda anlatılanlar büyük ölçüde Musahipzade Celâl'in, *Eski İstanbul Yaşayışı* adlı kitabından alınmıştır (s. 3-26). Daha sonra belirtilecek olan diğer kaynaklardan edinilen bilgi, bu konuda aydınlatıcı ve tamamlayıcı olmuştur.

2 "Nikâhta keramet vardır" diye eski bir İstanbul deyişi vardır. (Şehbal Teilmann ile özel yazışma; Mehmet Halit Bayrı, *İstanbul Folkloru,* s. 38).

3 Anadolu Türklerinde, bir diğer görücü türü, evlilik yoluyla akraba olunan kimse için kullanılan dünür sözcüğünden gelen dünürcüdür. Dolayısıyla, dünürcü, dünür arayan kişidir. İnan, Türk halklarında, başlangıçta görücünün, gelin aramak ve kız kaçırmak için uygun koşulları hazırlamak üzere aşiret tarafından yollanan bir casus olduğu kanısındadır (Abdülkerim İnan, "Türk düğünlerinde exogamie izleri", *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar,* 1, Ankara, 1934, s. 105-113).

4 Fanny Blunt, *The People of Turkey,* II, Ss. 96-97; Lucy M. J. Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 238-239.

5 Birçok örnekte, görücü ziyareti formaliteden ibaretti. Kızla oğlanın beşik kertiği olması durumunda, böyle bir ziyarete gerek kalmayabiliyordu; Charles White, *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844,* III, s. 197-198. Bu gibi durumlarda, kız ve oğlan, erginliğe eriştiğinde, evlenmeme hakkına sahipti (Sir George Young, *Corps de droit ottoman,* II, s. 218). Osmanlı döneminde, yakın akrabalar, hatta birinci dereceden kuzenler arasında evlilik doğal karşılanıyordu. Türkler bu

göreneği İslamiyeti benimsedikten sonra almış olmalı. Zira, göçebe Orta Asya Türklerinde dışevlilik uygulaması vardı (İnan, "Exogamie izleri", s. 105-113).

6 İrfan Orga, *Portrait of a Turkish Family,* s. 21.

7 Garnett, *Home Life,* s. 277.

8 A.g.e., s. 237-239.

9 Melek Hanım [Melek-Hanum], *Haremden Mahrem Hatıralar*, Çev. İsmail Yerguz, Oğlak Anı, İstanbul, 1999. İstanbullu Rum, Ermeni ve Fransız karışımı bir soydan gelen Melek, 15'indeyken valide sultanın hizmetinde olan bir İngiliz hekimle kaçmıştı. Ondan iki çocuğu olmuş, kocası onu boşayınca tası tarağı toplayıp Paris'e gitmişti. Burada, Osmanlı elçiliğine giderek ülkeye dönmek için yardımcı olmalarını istedi. 1828 yılı dolayıydı. Sonralan sadrazam olan Kıbrıslı Mehmed, bu sırada elçiliğin genç askeri ataşesiydi. Melek Hanım'a âşık oldu ve onu İstanbul'a geri göndererek orada evlendi. Yirmi yıl kadar birlikte yaşadılar. Anlattıklarına bakılırsa, Melek Hanım uyanık ve gizli işler çeviren bir kadındı. Planlarından biri geri teptiğinde, Kıbrıslı onu boşadı. Bu ikisinin anlaşmazlığı yıllar boyu sürdü. Melek, azımsanmayacak zekâsını, güç ve mevki sahibi Kıbnslıyla mücadelesinde seferber etti. Sonunda Paris'e kaçmak zorunda kaldı ve bu kentteyken Osmanlı idaresi altındaki yaşamının öyküsünü yazdı. Osmanlı yaşamı hakkında ilk elden birçok şeyin anlatıldığı bu kitap, ondokuzuncu yüzyıl başları ve ortalarındaki üst zümre Osmanlı kadınının yaşamı konusunda değerli bir kaynaktır.

10 Halide Edip, *Memoirs of Halide Edip,* s. 122.

11 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.*

12 A.g.e.

13 Halide Edip, *Memoirs,* s. 122.

14 Celâl, *Eski İstanbul,* s. 6-7.

15 Hüseyin Cahit Yalçın, "Görücü", *Hayat-ı Muhayyel'* den (İstanbul 1899). Mustafa Nihat Özön, *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi,* s. 249-252'de aktarmıştır.

16 Yalçın, "Görücü".

17 A.g.e.

18 A.g.e.

19 A.g.e.

20 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar* Müslüman erkeği açısından evlenmek itibarlı bir işti (Young, *Corps de droit,* II, s. 211). Bu bakış açısı, çok az erkeğin bekâr kalması ve dulların hemen yeniden evlenmesi sonucunu getirmişti (Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar*).

21 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 80. Bir Müslüman erkek bir Hıristiyan kadınla evlenebildiği halde, bir Müslüman kızın bir gayrimüslimle evlenmesi hoş karşılanmıyordu (Marmaduke Pickthall, *With the Turk in Wartime,* s. 96-97).

22 Garnett, *Home Life,* s. 239.

23 Belkıs Erad'la özel görüşme, Ağustos 1966.

24 Celâl, *Eski İstanbul,* s. 7.

25 İslam ülkelerinde, güvey veya ailesi *mehr* ödemekle yükümlüdür.

26 White, *Three Years,* III, s. 199.

27 İslamiyette ağırlık, nikâh gününde ödenmelidir (Young, *Corps de droit,* II, s. 219vd).

28 Alfred Emmons Hudson, *Kazak Social Structure* (Londra, 1938), s. 39-54; ayrıca bkz. M. A. Czaplicka, *The Turks of Central Asia, in History and at the Present Day,* s. 50.

29 H. C. Hony, Fahir İz'in danışmanlığında, *A Turkish-English Dictionary* (Oxford, 1957), s. 50.

30 Hony, TED, s. 234. İslamiyet öncesinde hem Türklerde hem de Araplarda mehr gelinin ailesine ödeniyor ve bu para aileye ait oluyordu. Muhammed, Arap kadınlarının yazgısında bir düzelme sağlamaya yönelik programının bir parçası olarak mehrin bizzat geline ait olduğunu buyurdu. Araplar için, bkz. Mansour Fahmy, *La Condition de la femme dans la tradition et l'évolution de l'islamisme,* s. 144. Türkler için, bkz. İnan, "Exogamie izleri".

31 White, *Three Years,* III, s. 119; Z. Duckett-Ferriman, *Turkey and the Turks,* s. 212; Mehmet Ali Ağakay, *Türkçe Sözlük* (Ankara, 1966), s. 13.

32 White, *Three Years,* III, s. 203.

33 Asaf A., A. Fyzee, *Outlines of Muhammadan Law,* s. 114, Hony, TED, s. 235 (*mehr* maddesine bkz; Hony'de izafet niteleyicidir). Celâl'de (*Eski İstanbul,* s. 7) iki terimin anlamı ters verilmiştir. Ayrıca bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* III, s. 44 ve Mithat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi,* s. 211.

34 Young, *Corps de droit,* II, s. 212, 219.

35 Blunt, *The People of Turkey,* II, sç 86; ayrıca bkz. Garnett, *Home Life,* s. 240. Blunt ve Garnett'ın kitaplarında anlatılan evlenme görenekleri, Garnett'ın büyük ölçüde Blunt'ı kaynak aldığını akla getirecek kadar benzeşir. Lucy Garnett, Lady Blunt'ın oğluna mürebbiyelik yapmak üzere Osmanlı ülkesine gelmişti (bkz. Fanny Blunt, *My Reminiscences,* s. 175).

36 White (*Three Years,* III, s. 203), hediyelerin, çeyiz alayının olduğu gün, nikâh sonrasında alınıp verildiği düşüncesindedir. Celâl (*Eski İstanbul,* s. 7) ise, açıkça nikâh öncesinde gönderildiğini belirtir ve böylesi daha akla yatkındır. Ayrıca, bu armağanların gelinin evine düğünden sekiz gün önce gönderildiğini söyleyen Clara Erskine Clement'e bkz. (*Constantinople, The City of the Sultans,* s. 274).

37 White, *Three Years,* III, s. 203.

38 Celâl, *Eski İstanbul,* s. 7. Hâmit Zübeyr Koşay, Isparta'da güveyin kadın akrabalarının, geline nişan ziyaretinde bulunmaya giderken yüzüğü götürdüklerini ve bunu gelinin parmağına takarken kocasıyla mutluluk içinde bir yastıkta kocamaları için dua ettiklerini söyler (*Türkiye Türk Düğünleri Üzerine Mukayeseli Malzeme,* s. 28).

39 Nişan bohçası ve nişan takımıyla ilgili olarak anlatılanlar şu kaynaklardan alınmıştır: White, *Three Years,* III, s. 203-204 ve Celâl, *Eski İstanbul,* s. 7. III. Mustafa, kızı Şah Sultan'ı Sadrazam Mehmed Emin Paşa'yla nişanlandırdığında, Şah Sultan yalnızca dokuz yaşındaydı. Yine de, karşılıklı zarif ve pahalı hediyeler alınıp verilmişti. Mehmed Emin'in hediyeleri önce Babıâli'ye, ardından saraya götürülmüş ve burada darüssaade ağasının kâhyasına teslim edilmiş, o da bunları Şah Sultan'a götürmüştü. Bu arada, Şah Sultan da aynı aracılarla, bu gibi durumlarda saray göreneği olan mendili göndermişti. Mehmed Emin'in ona gönderdiği hediyeler arasında bir elmas yüzük, küpelik iki zümrüt, elmas işlemeli bir yaşmak, bir çift bilezik ve elmas kakmalı bir kemer, bir ayna, inci işlemeli bir saray kostümü, inci ve yakut bezeli şıpıdıklar, süslü nalınlar, zengin kumaşlar ve çiçek, meyve ve şeker dolu vazo ve kaplar vardı. Hammer'e göre, bu gibi durumlarda, erkeğin değerli armağanlar göndermesi âdetten di. Bu örnekte, taç, yüzük, kolye, küpeler, bilezik, ayak parmağı için yüzük (?) ve kemer gönderilmişti. Mehmed Emin, buna başka değerli parçalar da eklemişti. Ayrıca,

sultanın iki erkek kardeşi ve küçük kız kardeşlerine çiçekler, meyveler ve şekerlemeler göndermişti (bkz. Joseph de Hammer-Purstall, *Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusquéà nos jours,* XVI, s. 165-167).

40 A. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Zia Gökalp, sa vie et sa sociologie,* s. 130.

41 Bu, hemen nişan sonrasında olabiliyordu (Celâl, *Eski İstanbul,* s. 7).

42 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.*

43 Celâl, Şeriat'ta bir kuruş diye belirtildiğini söyler. Şeriatla, Osmanlıların bağlı kaldığı Hanefi hukukunu kastediyor olabilir (*Eski İstanbul,* s. 7). Fyzee (*Outlines,* s. 115-116), Hanefi hukukuna göre en az on dirhem olduğunu söyler. Mehr'in, kızın ailesinin toplumsal konumu ve kızın nitelikleri göz önüne alınarak belirlendiğini söyler. Ayrıca bkz. 'Ali ibn Abu Bakr Marghinani, *The Hedaya, or Guide: a Commentary on the Mussulman Laws,* s. 44. Şöyle denir: "Kanun, kadına saygının gözetildiği bir miktar belirlenmesini buyurur; en düşüğü, kabul edilebilir bir biçimde belirlenmelidir."

44 White, *Three Years,* III, s. 202.

45 Halide Edip'in Adnan Adıvar'la evliliği vekâleten olmuştu. Bu sırada Suriye'deydi ve onu babası temsil etmişti. Bkz. *Memoirs,* s. 450.

46 İmparatorluğun son yıllarına gelindiğinde, bu, bir iki güne kadar inmişti (Belkıs Erad ve Seniha Moralı'yla görüşmeler. Sırasıyla Temmuz ve Ağustos, 1966'da).

47 Celâl (*Eski İstanbul,* s. 7), çocukların daha beşikteyken nişanlandırılmasına *beşik kertiği* der. Hony'de (TED, s. 39) bu şekilde nişanlanmış olan kişi *beşik kertme nişanlı* diye geçer. Bu gibi durumlarda, kızla oğlan daha çocuk yaştayken, nişanın ardından nikâh kıyılabiliyor veya kıyılmıyordu. Her halükârda, düğün için buluğa ermeleri bekleniyordu.

48 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.*

49 Burada gelenekleşmiş uygulamalar anlatılır. Elbette ki, değişik çeşitleri vardı. Çiftin, gelinin ailesiyle birlikte oturması durumunda, kuşkusuz çeyiz alayı törenine gerek kalmıyordu. Düğünün nikâhla bir arada yapılması durumunda, nikâh pazartesi kıyılıyordu.

50 White, Blunt ve Garnett'ta, hem *görücü*nün hem de *yenge*nin *kılavuz* diye geçmesi, hepsinin aynı ve tek kişi olabileceği yanılgısına yol açar. Oysa, bu söz konusu değildi. Görücü, güveyin temsilcisi iken, yenge her zaman gelinin bir yakınıydı.

51 Antoione-Ignace Melling, *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore d'après les dessins de M. Melling,* II (bu çalışmada sayfalar numaralandırılmamıştır).

52 Celâl Esat Arseven'e göre (*Sanat Ansiklopedisi,* III, s. 1496), *nahil,* Arapça hurma ağacı anlamındaki *nakil* sözcüğünden bozmadır. Balmumundan yapılma yapay bir ağaçtı ve altın ve gümüş yapraklarla bezeliydi. Gelin alayında taşınıyor ve gelinin odasına bir süs eşyası olarak yerleştiriliyordu. Ignatius Mouradgea d'Ohsson (*Tableau général de l'Empire othoman,* V, s. 150), bunun çoğu zaman insan ve hayvan figürlü olduğunu yazar. Nahil yapma sanatına *nahilbendi* deniliyordu. Pakalın'a göre (*Deyimleri ve Terimleri,* III, s. 642-644) Türklere muhtemelen Araplar aracılığıyla geçmiş pagan dönemden kalma bir görenekti.

53 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı,* Çev. Banu Büyükkal, s. 274-276, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.

54 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.*

55 Çeyiz anlatılırken temel alınan kaynaklar: Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar*; Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 89-90; White, *Three Years,* s. 204-205; Garnett, *Home Life,* s. 242 ve Melling, *Voyage Pittoresque,* II, çeyiz alayı resmi.

56 Arseven, SA, I, s. 390. Bu ad, camın, bülbül gözü kadar koyu renkte olmasından kaynaklanır. Çeşm-i bülbül sürahi ve şişeler, 1848 yılında Boğaz'ın Asya yakasında, Çubuklu'da kurulan bir fabrikada üretiliyordu. Bu camın örnekleri, İstanbul'da, Topkapı Sarayı Müzesi'nde sergilenir.

57 Hony, TED, s. 317. Celâl'in *Eski İstanbul Yaşayışı* adlı kitabında bir sırmalı peşkir resmi yer alır (s. 12).

58 Clement, *Constantinople,* s. 275.

59 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 89.

60 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar*, s. 179.

61 Celâl, *Eski İstanbul,* s. 14.

62 Koşay'ın kitabında, eski göreneklere hâlâ bağlı kalan çağdaş taşra evlerinde, sergilenmek üzere asılan çeyiz eşyalarının birkaç fotoğrafı yer alır.

63 Emel Esin, *Turkish Miniature Painting,* 9. Resim, kitabın arkasında. İşlemeler konusunda daha ayrıntılı bir değerlendirme için, bkz, s. 341-344.

64 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.*

65 White (*Three Years,* III, s. 305) sıkıştırıcı otlarla yapılan ve sönmemiş kireçle karıştırılıp odun külüyle hoş bir koku verilen tüy dökücü bir macunu anlatır. Buna ot deniliyordu (bkz. A. Vahit Moran, *Türkçe-İngilizce Sözlük,* İstanbul, 1945, s. 963).

66 White, buna "Koosan Kizy" der ve yanlışlıkla "The Knight's Daughter" diye çevirir. (*Three Years,* III, s. 207).

67 Celâl, çingenelerin benzer tarzda giyindiği bir kalyon dansını anlatır. Bunu bir sünnet düğününde seyretmiştir (*Eski İstanbul,* s. 8-9).

68 White'a göre (*Three Years,* III, s. 207-208), kına gecesi töreni, gelin hamamıyla aynı günde, günbatımından kısa süre sonra hamamda yapılır. Böylesi de olabilir ama başka kaynaklar, bunun kız evinde çarşamba akşamı yapıldığı konusunda birleşir.

69 White, bu ziyaretleri atlar ve çarşambanın dinlenme günü olduğunu söyler (*Three Years,* III, s. 207).

70 Garnett (*Home Life,* s. 243), konukların bir saat kendi başlarına bırakıldığını söyler.

71 A.g.e., s. 243-244.

72 D'Ohsson, *Tableau général,* IV, s. 414-434.

73 A.g.e., V, s. 150-151.

74 Celâl (*Eski İstanbul,* s. 8-10), Melek Hanım (*Haremden Mahrem Hatıralar*), Blunt (*The People of Turkey,* II, s. 94-95) ve Garnett (*Home Life,* s. 244-245). Hepsi de kına gecesiyle ilgili olarak ilginç şeyler anlatır.

75 Ortadoğu'da kına kullanımı konusunda, bkz. "Henna", *Encyclopaedia Brittannica* (New York, 1911), XXXIII, s. 271-272; ayrıca, bkz. Raphaela Lewis, *Everyday Life in Ottoman Turkey,* s. 102; Henri Massé, *Persian Beliefs and Customs,* s. 78.

76 Garnett, *Home Life,* s. 245-246; Clement, *Constantinople,* s. 276-277. Bir Osmanlı tabiri vardır: "kına gecesinde gibi gülmek" (E. J. W. Gibb, *History of Ottoman Poetry,* IV, s. 290n).

77 Bkz. Talat Tekin, *A Grammer of Orkhon Turkic,* s. 368.

78 Thomas G. Winner, *The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia,* s. 39 ve n.34.

79 Koşay (*Türk Düğünleri,* s. 180, 182), Malatya ve Muğla köylerinde, kına gecesinde gelinden ağlamasının beklendiğini belirtir.
80 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 95.
81 Ahmed Midhat, "Bir kına gecesi", *Jön Türk*'ten (İstanbul, 1908), Vasfi Mahir Kocatürk, *Metinlerle Edebiyat* içinde, s. 136-138.
82 White, *Three Years,* III, s. 208; Celâl, *Eski İstanbul,* s. 14; Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.*
83 *Divanhane çivisi*yle ilgili olarak söylenenler, Şehbal Teilmann ve Süphiye Gürün'le özel görüşmelerden edinilen bilgiye dayanır. Bu düzenlemeye *divanhane kakması* da deniliyordu.
84 Celâl, *Eski İstanbul,* s. 14; Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.*
85 Kuşak töreni için, bkz. Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar,* Celâl, *Eski İstanbul,* s. 13 ve Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 96.
86 Bu kıyafette kurdele kullanıldığına ilişkin bilgi Şehbal Teilmann'dan alınmıştır.
87 Celâl'e göre (*Eski İstanbul,* s. 13), baba, kızını kılıçtan atlatır ve Cenabıhak'tan niyaz eyler. "Dedelerin gibi bu kılıcı iyi kullanacak evlat ve torun yetiştir!" der. Söylediğine göre, bu eski bir Türk göreneğidir. Ne var ki, bu kılıç törenine ne başka bir kaynakta rastlanılmıştır ne de görüştüğümüz kişiler bunun hakkında bilgi sahibidir.
88 White, *Three Years,* III, s. 211.
89 White, *Three Years,* III, s. 211; Blunt, *The People of Turkey.* II, s. 98; Clement, *Constantinople,* s. 279. Musahipzade Celâl, düğün alayını anlatmaz. Görünüşe bakılırsa, anlatılan, *içeri* evliliğidir.
90 Garnett, *Home Life,* s. 246; White, *Three Years,* III, s. 211-212.
91 White (*Three Years,* III, s. 211-212), gelinle güveyin, kimin üstün olacağını belirlemek üzere, karşılıklı olarak ellerini iyice sıkıklarını söyler.
92 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 99.
93 Celâl, *Eski İstanbul,* s. 14.
94 Celâl Nuri [İleri], *Kadınlarımız,* s. 192. Edepsiz yorumlar, Celâl Nuri'nin yakındığı birçok eski görenekten biridir.
95 Celâl, *Eski İstanbul,* s. 14. Geline verilen düğün hediyeleri onun özel malı haline gelir (W. E. Grigsby, *The Mecjelle or Ottoman Civil Law, s. 171*).
96 Burada sözü edilen *soygun kadınlar,* konukların üstündekileri alan kadınlardı (Celâl, *Eski İstanbul,* s. 13).
97 *Peynir şekeri* bilgisi Şehbal Teilmann'dan alınmıştır.
98 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.*
99 Celâl, *Eski İstanbul,* s. 10-14.
100 A.g.e., s. 17.
101 A.g.e.
102 Varlıklı kesimde düğün seccadesinin zengin bir işlemesi oluyor ve halıdan çok örtüye benziyordu; bu seccadeler gelinin ailesi tarafından temin ediliyordu. Emine Foat Tugay'ın babasınınki, altın işlemeli koyu kırmızı kadifedendi (Emine Foat Tugay'la özel görüşme, Temmuz 1966).
103 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 96-97.
104 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.*
105 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 96-97.
106 A.g.e., s. 96-98.

107 Bir Türk kadınıyla özel görüşme.
108 Pierre Loti (Julien Viaud), *Les Désenchantées* (Paris, 1906) adlı romanında, bir üst zümre evliliğinde, gerdeğe ilk gece girilmediğini, güveyin, birkaç gün boyunca gelinin kendini rahat hissetmesi için ona kur yaptığını söyler.
109 Garnett, *Home Life,* s. 247.
110 Türkler bu yemeğin özellikle sağlıklı olduğu görüşündedir; Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.*
111 Celâl, *Eski İstanbul,* s. 18-20.
112 White, *Three Years*, III, s. 308.
113 Celâl, *Eski İstanbul,* s. 13-17.
114 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.*
115 Seniha Moralı'yla özel görüşme.
116 Pastel renkli düğün kıyafetine ilişkin bilgi, Şehbal Teilmann'dan alınmıştır. Yirminci yüzyıl başlarında, halaları, kendi düğünlerinde bu tarz bir giysi giymiştir. Beyaz saten giysilerle ilgili bilgiyse, Sir Edwin Pears'ın *Turkey and Its People* adlı kitabındandır (s. 59-60).
117 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story,* s. 114-115.
118 Celâl Nuri, *Kadınlarımız,* s. 186.
119 A.g.e., s. 187.
120 Fatma Aliye, "İzdivaca dair," *Hanımlara Mahsus Gazete* (*Nisan* 24. H. 1319), s. 175-176.
121 Mary A. Poynter, *When Turkey Was Turkey,* s. 163-181.
122 Pickthall, *With the Turk in Wartime,* s. 189.
123 Seniha Moralı'yla özel görüşme, Temmuz 1966.
124 Loti, *Bezgin Kadınlar,* çeşitli yerlerde. Türk kızlarından birinin adı Zeynep'ti. İngiliz yazar Grace Ellison ile yazışmıştı. Ellison bu mektupları, *A Turkish Woman's European Impressions* (Londra, 1913) adlı bir kitapta topladı. Bununla ilgili bilgi için Naile Minay'a teşekkür borçluyum.
125 Pierre Loti, *Aziyadé* (Paris, 1895; bu, 27. baskıydı).
126 Ne var ki, Loti'nin, kitabının kahramanına Lhéry (kulağa Léra gibi geliyor) adını vermesi, Marie Léra ile genelde sanıldığından daha yakın bir tanışıklığı olduğuna işaret ediyor olabilir.
127 Lucien Maury, "P.S. à Faut-il-tuer l'éditeur?" *Reveu bleue,* 5 (6 Mart 1926), s. 153-154.
128 Celâl Nuri, *Kadınlarımız,* s. 124.
129 Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople,* s. 320.
130 D'Ohsson, *Tableau général,* IV, s. 335.
131 Pickthall, *With the Turk in Wartime,* s. 189.

5
ÇOKEŞLİLİK VE ODALIK KURUMU

Osmanlı Türklerinde çokeşliliğin olduğu genelde bilinmekle birlikte bu uygulamanın yaygınlık derecesini saptamak kolay değildir. Batılı gözlemciler arasında daha keskin görüşlü olanlar, bunun ender görüldüğü kanısındaydı. Örneğin D'Ohsson, çokeşliliğin sanıldığı kadar yaygın olmadığını, az sayıda erkeğin iki karısı olduğunu ve dört eşliliğin ise ender görülen bir durum olduğunu belirtiyordu. Geçim kaynaklarından yoksunluk, evde huzuru kaçırma endişesi, zaten evli erkeklere kız vermekte gönülsüz olan ailelerin çekinceleri gibi nedenler kanunun bu konudaki hoşgörüsünü sınırlamaktaydı.[1] Pardoe[2] ve Rycaut,[3] çokeşlilik uygulamasının sınırlı olduğu kanısındaydılar. Rycaut'ya göre bunun nedeni, bir erkeğin birden çok başlık parası ödemekten kaçınmasıydı. Charles White, çokeşliliğe düşkün İstanbullu erkeklerin oranının yüzde beşi aşmadığı ve bunların çoğunluğunu devlet ileri gelenlerinin oluşturduğu görüşündeydi.[4] Çokeşliliğin toplumun üst kesimlerinde boy gösterdiğini gören Pardoe'yu bu konuda destekliyordu.[5]

Bu çalışmanın konusu, toplumun tam da bu üst kesimlerinde yer alan varlıklı ve nüfuz sahibi kadınlardır ve bu kitabın yazarı, çokeşliliğin bu kesimlerde daha çok görüldüğü kanısındadır.[6] White, çokeşli erkeklerin, genellikle her eşin ayrı oturabildiği büyüklükte konaklara sahip olduğunu görmüştü.[7] Dr. Madden, üst zümreye özgü bir görenek olduğu anlaşılan çokeşlilikle ilgili olarak şöyle diyordu: "Tanıdığım Türkler arasında... üç ya da dört eş ve bunun iki katı kadar kölenin geçimini üstlenmemiş olanı pek yok."[8] II. Abdülhamid döneminde yazan Sir Edwin Pears, çokeşliliğin varlıklı kesimde yayıldığını ve yer yer yoksullarda da görüldüğünü düşünüyordu.[9] Bu uygulamanın süreklilik göstermesinde açıklayıcı olabilen akla yatkın bazı nedenler vardı: karısı hasta olan erkekleri fahişelere gitmekten alıkoyuyor; nüfus artışı sağlıyor; bekâr ve dul kadınları, erkeksiz ve korunmasız bir durumda kalmaktan kurtarıyordu.[10]

Çokeşlilik, odalık uygulamasıyla birlikte büyük ölçüde arttı.[11] Kanun, bir erkeğin geçindirebileceği kadar köleye ve istediği kadar odalığa sahip olmasına olanak veriyordu. Bu, çoğunlukla hem erkeklerin hem de karılarının yeğlediği bir yoldu. Böylece erkek, nikâh bedeli konusunda kayınlarıyla pazarlığa oturma ve evliliğinde mutsuz olduğu takdirde baba evine dönebilecek olan bağımsız ruhlu bir Türk kadınıyla uğraşma derdinden kurtulmuş oluyordu. Kadın açısından bakıldığında ise, evin hanımı olarak yerinden olma korkusunu, yasal başka eşlere göre kölelerde daha az yaşıyordu. Pardoe bir erkeğin genellikle kendi sınıfından bir kadınla evlendiğini, daha sonra karısına boyun eğmekle yükümlü olan Gürcü ve Çerkez köleler satın aldığını görmüştü.[12]

Çokeşlilik, Hazreti Muhammed zamanında, Araplarda zaten kabul gören bir yaşam örüntüsüydü.[13] Muhammed'in çokeşliliği kaldırma girişiminde bulunduğu yolunda sağlam bir bulgu yoktur. Yalnızca sınırlamaya çalışmıştı. Türklere gelince; Ziya Gökalp, İslamiyet öncesinde göçebe Türklerde çokeşliliğin olmadığını ve bunun Türklere İslamiyetle birlikte geldiği görüşündeydi.[14] Ancak, bulgular bu yönde değildir. Örneğin Czaplicka, Yakut Türklerinde, toprakları Ruslar tarafından işgal edilinceye değin, çokeşliliğin olduğunu ve 1914 yılına gelindiğinde bile çokeşli erkekler bulunduğunu görmüştü.[15] Yakutlar hiçbir zaman İslam dünyasına katılmadılar; sözde Hıristiyanlaştırılmış olsalar da, eski Altay şamanizmini koruduular.[16] Kazak Türklerine ilişkin bulgular, çokeşliliğin onlarda da İslamiyetle bağıntılı olması gerekmediğini gösteriyor. Hudson, bir Kazak erkeğinin istediği ve geçindirebildiği sayıda kadınla evlenebildiğini ve bu sayının İslamiyete özgü dörtle sınırlı kalmadığını görmüştü. Tek kısıtlama, her kansına ve ondan olan çocuklarına ayrı bir *kibit* (yurt) sağlamasıydı.[17] Halide Edip, Türklerin tekeşli olduğu savını, günümüz Türkiyesi'nde hâlâ göçebe Türk göreneklerine bağlı olan Yörükler arasında "çokeşilik örneğine rastlamadığını" söyleyerek desteklemeye çalışmıştır.[18] Ne var ki, yakın zamanda Çukurova-Tarsus bölgesine yerleşen bazı aşiretler üzerine yapılmış olan günümüzden bir çalışma, çokeşliliğin yaşam örüntülerinin bir parçası olduğunu göstermiştir.[19]

Gökalp'ın, tıpkı onun yolundan giden Fındıkoğlu ve Halide Edip gibi, tekeşliliği kadının bağımsızlığıyla karıştırdığı anlaşılıyor. Orta Asya'daki göçebe Türklerin kadınlarının toplumdan soyutlanmadığı ve bir Türk hükümdarın ilk karısının bazen onunla eşit konumda bulunduğu doğrudur.[20] Ne var ki, buradan tek bir karısı olduğu sonucu çıkarılamaz.

Osmanlı Türklerinde birden çok yasal eşin olduğu birçok örnekte, ikinci ve varsa sonraki eşler, azat edilmiş köleler olabiliyordu; hanehalkı arasında uyumu sağlamaya yönelik bir düzenlemeydi bu. Zira, köleler erkeğin ilk karısına, yani

büyük hanıma itaat etmeyi öğreniyor ve evin hanımı konumunda bulunmasına ses çıkarmıyordu. İkinci eş, çoğunlukla çocuk istendiği için alınıyordu. Örneğin, Hüseyin Galib Paşa'nın (20. yüzyıl dönümünde) iki karısı vardı. Birincisi Türktü; ikincisi, Paşa'nın çocuk istediği için evlendiği ilkinden 15 yaş küçük bir Çerkez saraylıydı. Bu örnekte, erkek yeniden evlenmek için ilk karısından izin istemişti. Saraylının bir kızı olmuş ve bu çocuk Paşa'nın iki karısı tarafından dönemin Batı modasına göre yetiştirilmiş, Fransızca ve piyano dersleri almıştı. Oysa bu iki hanım ne Fransızca biliyor ne de piyano çalabiliyordu. Hanımlardan genç olanı diğerinin sıkı idaresi altında olmak üzere yaşam boyu birlikte yaşadılar. Aile içinde onlara *Büyük* ve *Küçük Yenge* deniliyordu.[21]

İlk karısının iyice yaşlanması üzerine ikinci eş olarak bir saraylı alan bir diğer kişi de Kâmil Paşa'nın kardeşiydi. Bu kız yetenekli bir müzisyendi ve ailenin Beylerbeyi'ndeki yalı hayatına neşe katmıştı.[22]

Kocanın ikinci bir kadın almasının ilki tarafından desteklenmediği durumlarda, koca kölelerle yetinmek zorundaydı. Arnavutluk'un yarı bağımsız valisi İşkodralı Mustafa Paşa'nın durumu böyle bir örnekti. Pardoe onunla karşılaştığında, Babıâli'ye boyun eğmeye ikna edilmişti ve İstanbul'da yaşıyordu. Arnavut eşinden bir kızı ve hasta bir oğlu vardı. Oğlunun ölmesinden endişe duyan Paşa, bir erkek çocuk daha istiyordu. Karısı ikinci eş fikrini hoş karşılamayınca, dört Çerkez köle satın aldı. Bunlardan biri ona iki erkek çocuk vererek haremin gözdesi haline geldi. Biri, bir kız çocuk dünyaya getirdi. Biri çocuksuzdu ve kendisini paşanın yetişkin kızına adadı. Biri de, Arnavutluk'a giderken yolda öldü. Kadınlar birbirleri karşısındaki öncelik kurallarına sıkı sıkıya uyuyordu. Pardoe bu eve konuk olduğunda, *büyük hanım* sedirin başköşesine geçmiş, iki erkek çocuk annesi olan Paşa'nın gözde odalığı ikinci yeri; küçük kızın annesi ise üçüncü yeri almıştı.[23] Çocuksuz olan kölenin orada bulunmadığı anlaşılıyor.

Doğu vilayetlerinden birinin valisi Cemal Bey de çocuksuz bir evliliğe duçar olmuştu. Çocukları olmadığı için mutsuz olduğunu bilen karısı bu duruma bir çare önerdi. Kocasına kendi Çerkez kölesini tek bir koşulla verdi; bu ilişkiden bir çocuk dünyaya gelirse, ona "anne" demeliydi. Çerkez kadın, biri erkek ikisi kız üç çocuk dünyaya getirdi ve üçü de *büyük hanım*a, gerçek anneleri olmadığını bildiği ve kocası ondan önce öldüğü halde ölünceye dek "anne" dedi.[24]

Çokeşli her erkek, başka bir kadınla daha yalnızca çocuk arzusundan evlenmiyordu. Bazısı düpedüz daha genç kadın istiyordu. 19. yüzyılda yaşayan Sami Paşa, karısı yaşlandığında, iki odalığını ayrı bir eve yerleştirmiş ve karısının onlardan haberi bile olmamıştı. Ayrı bir ev, ailede huzuru korumanın tercih edilen bir yoluydu.[25]

İlk karısına danışmayan kocalara bir örnek de Midhat Paşa'ydı. Midhat, babası kadı olan Fatma Naime adında bir Türkle yirmi yıldır evliydi. Bir tek kızı vardı ve bir oğlu olmasını çok istiyordu. Bağdat valiliği sırasında (1869-1872) karısı İstanbul'daydı. Son derece güzel ve çekici bir Çerkez kadın satın alarak evlendi. Ne var ki, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olan sultana görevlerini hatırlatma[26] cesaretini gösteren Midhat, ilk karısına ikinci bir kadın aldığını söyleme cesaretinden yoksundu. Midhat Paşa ikinci karısı Şehriban'la birlikte İstanbul'a döndüğünde, kendisi doğrudan saraya gitmiş, Şehriban'ı da Fatma Naime'yle baş başa görüşmesi için aile konağına göndermişti. Belki de böylesi, bu iki kadın rollerini iyi öğrendiğinden, daha iyi olmuştu. Fatma Naime, kocasının yeniden evlendiği yolundaki dedikodulardan haberdar olduğu için, çok da hazırlıksız değildi. Paşa'nın dönmekte ve kuşkusuz yeni karısının yanında olduğunu biliyordu.[27]

Şehriban Hanım arabadan inip Beyazıt'taki konaktan içeri adımını atar atmaz *büyük hanım*ın elini öpmek için eğildi. Fatma Naime ona engel oldu ve kızın başını avuçları arasına alıp öylece kaldırarak yanaklarından öptü. Böylece hanehalkı için model belirlenmiş oldu; Şehriban, Fatma Naime'nin üstünlüğünü; Fatma Naime de hanehalkına ikinci bir eşin katılmasını kabulleniyordu. Bunun üzerine konağın haremi, her eşin ayrı bir dairesi olacak şekilde iki bölüme ayrıldı ama bütün idare ilk eşin elinde kaldı.[28]

Midhat Paşa'ya biri erkek ikisi kız olmak üzere üç çocuk veren Şehriban Hanım, Paşa'nın idam edilmesinden kısa süre sonra veremden öldü. Bu sırada, bu iki kadın artık ayrı yaşıyordu. Aslında, Midhat Paşa'nın İzmir'de valilik yaptığı sırada tutuklanarak hapse atılmasından sonra ayrı evlere geçmişlerdi. Ama Fatma Naime Şehriban'ın çocuklarını hanehalkına aldı ve kendi çocuklarıymış gibi yetiştirdi.[29]

Bu iki kadın, Midhat'ın tutuklanmasından sonra evleri ayırmışsa da, aynı evde oturdukları sürece uyum içinde yaşamıştı. Ailedekiler aralarında hiçbir zaman sorun yaşanmadığını söylüyordu. Her ikisi de kendi konumunun gerektirdiği kurallara titizlikle uymuştu.[30] Midhat'ın tutuklanmasından sonra ona yazdıkları mektuplarda, birbirlerine saygı iletmeyi hiç ihmal etmediler. Midhat ise ikisine hiç değilse bir kez ortak bir mektup yazmıştı.[31] Ailenin mali durumu ve artık İzmir'de oturduklarına göre İstanbul'da bu işlerle ilgilenecek birini bulma gerekliği hakkında yazıyordu.[32] Bir defasında da eşlerine işiyle ilgili bazı konularda vekâlet vermişti.[33] Belli ki, aralarında bir çekişme olmayacağına güveni vardı.

Midhat'ın iki eşi de olağandışıydı. Her ikisi de okuryazardı,[34] son derece alımlıydı ve yol yordam biliyordu. Kadınların daha basit olduğu bazı çokeşli hanehalklarında bile huzur sağlanabiliyordu. Melek Hanım 1850'li yılların başlarında Konya'ya sürüldüğünde, buradaki valinin hanehalkına konuk olmuştu.[35] Va-

linin dört karısı vardı ve hepsi de Melek Hanım'da kızgınlık uyandıran bir uysallıkla bu durumu kabullenmişti. Kontes Belgiojoso, 1852 yılında burada rastladığı Melek'in Paşa'nın eşlerinde bağımsızlık ruhu uyandırmaya çalıştığını ve bunda başarısız olduğunu görmüştü. Bu kadınlar Melek'e, çokeşlilik karşısında bağımsız bir tutum almanın, onun gibi sosyal bir kadınla kocalarının haremi dışında bir hayat bilmeyen kadınlar açısından bir olmadığını söylerken akılcıydılar.[36]

19. yüzyıl başlarında Eski Zagra *âyan*ından Hacı Mehmed Ağa'nın kızı Benli Ayşe de kocasının çokeşli bir yaşantı sürdürdüğünden habersizdi. Babası onu erkek gibi yetiştirmiş ve toprak işlerini onunla birlikte yürütmüştü. *Yatağan* kullanmakta bile ustaydı. Aslında, gözüpekliği kadar albenisiyle de ünlüydü ama ileride ev idaresinde ona söz geçirememe korkusu, yöre gençlerini onunla evlenmekten alıkoyuyordu. Sonunda babası onu Balkan ayanından Alemdar'ın bir yandaşı olan yakışıklı Çubukdar Mehmed Paşa'ya verdiğinde 20'sini geçmişti. Eski Zagra'da büyük bir konakta oturuyorlardı ve Emin adlı bir oğulları ve Fatma adlı bir kızları oldu. Günün birinde beş yaşındaki Emin, nakış işlemekte olan annesinin yanına gitti ve kuşağını isteyip durdu. Sonunda kuşağı alan çocuk bunu ince beline iki kez sardı, daha sonra masadan üç sırmalı peçete alıp üç etekli bir entari gibi kuşağına sıkıştırdı ve kadın taklidi yaparak odanın içinde salınmaya başladı. Annesi gülerek ona ne yaptığını sordu, çocuğun yanıtıysa şu oldu: "Güzel kızlar var anne, çok güzel kızlar."[37] Bundan huylanan Benli Ayşe soluğu *mabeyn*de[38] aldı ve kapının kapalı olduğunu görünce girmekte diretti. İçeri adımını atmasıyla birlikte belli ki orada yaşamakta olan üç etekli entariler içinde dört güzel kızla karşılaştı. Öfkesinden korkan kızlar ayağına kapandılar.[39]

Benli Ayşe kendisine hâkim oldu ve kızlara korkmamalarını söyledi. Dörder bohça ve altın kesesi hazırlattı ve onları hemen İstanbul'a gönderebileceğini ama isterlerse yanında kalabileceklerini söyledi. Kadınlardan ikisi, bir Rum bahçıvanın kızı ve Çerkez Afet adıyla bilinen bir Çerkez, konakta onun yanında kalmayı seçti. Diğer ikisi İstanbul'a gitti ve burada belki de başka evlere yeniden satıldı. Benli Ayşe Çubukdar'dan boşandıysa da kocasının ölümünden sonra bir *hamamcı*dan olan çocuğunu yanına aldı.[40]

Çubukdar bu durumun ortaya çıkmasından sonra bir daha konağa dönmemiş ve bahçıvanın kızı onu yitirmeyi hiçbir zaman kabullenememişti Çerkez Afet'e hep şöyle deyip duruyordu: "Ah Afet, yüreğin nasıl dayanıyor buna ?" Onun bu tutumuna bakılırsa, bir odalık, erkeğini paylaşma konusunda hür doğmuş bir Türk kadınına göre daha tasasızdı.[41]

Çokeşli erkeklerin karılarının yazgılarından hoşnut göründüğü örnekler bile vardı. Kenan Bey Mevlevî tarikatından bir şeyhdi. Fatih'te bir konağı, Sarıyer'de

de bir evi vardı. Birçok dil biliyor, keman çalıyor, birçokları tarafından evliya gibi görülüyor ve insanlara şifa veriyordu. Sarıyer'deki evinde kadınlar için edebiyat toplantıları düzenliyordu. Zorlu bir adam olduğu anlaşılan Kenan Bey'in hepsi de ona tapan dört karısı vardı.[42]

Osmanlı göreneğine göre her kadın haftada bir kez kocasından âşıkane ilgi görmeliydi. Bir koca yasal karısına bu ilgide kusur ettiğinde, kadının şikâyet etme ve boşanma talebinde bulunma hakkı vardı.[43] Yine de, yalıtılmış bir yaşam sürdüren bir üst zümre kadınının böyle bir şikâyetle kadıya gitmesi pek olası değildi. Kanun ne derse desin, hanehalkını ilgilendiren bu tür düzenlemeler büyük olasılıkla mahremiyet içinde yapılıyordu. Kocaların köle odalıklara gösterdiği ilginin, yasal eşlerce görmezden gelindiği bilinen bir gerçekti. Öyküsü sonraki bölümde anlatılan köle kız Kanarya'nın hanımı bunlara bir örnekti. Hıdiv ailesinin mürebbiyesi olarak Mısır'da yaşayan Emmeline Lott, Hıdiv İsmail'in kölelerine kur yapmasını, karılarının görmeye tenezzül etmediğini yazmıştı.[44]

Yine de, tüm çokeşli hanehalkları burada değerlendirilenler kadar huzurlu değildi. Aynı annelerden olan çocuklar arasında çoğunlukla, anneleri görece uyum içinde yaşasa da, güçlü bir rekabet vardı. Halil Halid, 1876 Meclisi üyesi olan çokeşli amcasının hanehalkını gerçekçi bir gözle anlatır. Amcası ilkin, kendi ailesine denk bir aileden gelen bir kadınla evlenmiş ve bu kadın hayatta olduğu sürece başkasıyla evlenmemişti. Karısı öldüğünde satın aldığı üç Çerkez kadını azat ederek evlenmiş ve her birine evinde ayrı bir bölüm açmıştı. Bu durum eninde sonunda hanehalkının hayatına gürültü patırtı getirmişti. Zira, bu eşler birbirleriyle ilişkilerinde davranış kurallarına sıkı sıkıya uysa da, çocuklar ve hizmetkârlar uluorta kavga etmekteydi.[45]

Amiral Slade'in arkadaşı *Kaptanpaşa* Pabuççu Ahmed, aynı evin içinde iki kadının didişip durmasına katlanamayanlardandı. Bundan dolayı Kaptanpaşa'nın *büyük hanımı* İstanbul'da, *ortağı* (ikinci eş) güzel Gürcü ise Boğaz'da Büyükdere'de, amiral gemisinin durduğu yerin yakınlarında oturuyordu. Ne var ki, Paşa'nın edep anlayışı, ikinci karısını ancak hava kararıktan sonra görmeyi gerektiriyordu. Gürcü kadının aslında Paşa'dan hoşlanmadığı söylense de, Paşa'nın son zamanlarda gözüne girmiş olan bir Çerkez köleyi kıskanıyordu.[46] Çokeşliliğin işte böyle tehlikeleri vardı.

Halide Edip, babasının ikinci evliliğiyle birlikte hanehalkı arasında kopan duygusal fırtınaları ve babasının biraz olsun huzur sağlamak için evi iki ayrı bölüme ayırmasını anlatır.[47]

Çokeşliliği, boşanmanın veya odalık düzeninin ya da her ikisinin birden kolaylığından dolayı uç noktalara götüren erkekler de vardı. 18. yüzyıl sonlarında

yaşamış bir *kazasker* olan Damadzade Murad Molla bu erkeklerden biriydi. De Tott, mollayla birlikte kahve içtiği bir gün yalınayak, pejmürde bir çocuğun mollanın yanına gelerek elini öpmesini anlatır. Çocuğu okşayan Molla babasının kim olduğunu sorar.

"Sizsiniz " diye yanıtlar çocuk.
"Adın ne?"
"Yusuf."
"Annen kim?"
"Hatice."
"Ah tabii ya, Hatice."[48]

D'Ohsson'a göre Murad Molla, bir müftü ailesinden gelmekle birlikte, şatafat merakının yanı sıra şehvetperestliğinden ötürü de kınanıyordu. D'Ohsson onun bir istisna olduğu görüşündeydi.[49]

Bir kişinin siyasal konularda ilerici bir bakış açısının olması, özel yaşamında çokeşliliği benimsemesine engel değildi; tıpkı iki kanlı Midhat Paşa ve 19. yüzyılda maarif nazırlığı yapan Subhi Paşa örneklerindeki gibi. Subhi Paşa Türkiye'de eğitimin ilerlemesine büyük katkıda bulunmuş aydın bir kişi olmakla birlikte Fatih'teki konağında on kansı ve odalıklan vardı.[50]

Bununla birlikte, 19. yüzyılda yol alındıkça ve Türkler daha batılılaştıkça çokeşliliğe karşı olanların sayısı arttı. Bu artışla birlikte çokeşliliğin İslamiyetin ruhuna aykın düştüğünü açıklama yolunda birtakım çabalar gösterildi. Yazar Şemseddin Sami, daha 1880 yılında *Kadınlar* adlı yapıtında, Kuran'da çokeşliliğin caiz görüldüğüne ama önerilmediğine işaret ediyor ve "bir kadınla yetinmenin daha iyi olduğu" anlamına gelen bir cümle bulunduğunun unutulmaması gerektiğini ekliyordu. Dünyada her şeyin çift olduğunun ama bir erkeğin iki yüreği olmadığının ifade edildiği bölümlerin, çokeşliliğe karşıtlığın kanıtı olarak değerlendirilebileceğini söylüyordu.[51]

19 yüzyıl sonlannda yazan Osman Bey de, bu konunun Divan'da, çokeşliliği kanser olarak niteleyen ama Kuran ve Şeriat'tan dolayı çaresinin olmadığını söyleyen "R" başharfli birinin –muhtemelen Reşid Paşa– başkanlığında görüşüldüğü söylentisini kaydetmişti. Tekeşlilik arzu edilen bir durumsa da, devlet katındaki kişilerin bunun savunuculuğunu yapmasının, kuşkusuz onlan mevkilerinden ve belki de yaşamlannda edeceği düşünülüyordu. Söylentiye göre, Divan'da bunun özel bir mesele olarak bırakılmasına karar verilmiş olmakla birlikte devlet adamlan kendilerini bir kadınla, İstanbul'un Avrupai semti Pera'da oturan yabancı diplo-

mat eşleriyle karşılıklı ziyarette bulunacak bir "diplomasi" eşiyle sınırlandıracaktı. Osman Bey'e göre bazılarının aslında birden çok karısı vardı ama bu gerçeği saklıyorlardı. "R", evin hanımı olan "diplomasi" eşinin buyruğu altındaydı ama bu karısı öldüğünde diğer üçü ortaya çıktı. İçlerinde paşadan çocuğu olanlar da vardı ama paşayla bu kadınlar arasındaki ilişki gizli tutulmuştu.[52]

Pears, 19. yüzyıl sonlarında çokeşliliğin giderek azaldığı kanısındaydı. Çok masraflı olduğu düşünülüyordu ki yanlış sayılmazdı.[53] 20. yüzyıl başlarında yazan Garnett, çokeşliliğin hâlâ yürürlükte olduğunu görmüştü. Manisa'da iki karılı bir Mevlevî şeyhinin hanehalkını ziyaretinden söz etmişti. İkinci karısıyla, sıklıkla görüldüğü gibi, ilkinden çocuk sahibi olamadığı için evlenmişti.[54] Garnett, çokeşliliği sınırlayıcı etkenler olduğunu görmüştü. Bunlar konusunda d'Ohsson'la büyük ölçüde aynı görüşteydi: birden fazla eşin masraflı oluşu, çoğu ailenin, kızını *büyük hanım* konumunda görmek istediği için, zaten evli olan erkeklere kız vermekten kaçınması ve bunun için uygun yeterince kadın bulunmayışı. Garnett'ın yazdığı dönemde Çerkez köle kaynağı kurumaktaydı. Önceleri, özellikle Çerkezlerin Türkiye'ye göçünden sonra bir kadın bolluğunun yaşandığı doğru olabilir. D'Ohsson gibi Garnett da, dört karılı bir erkeğin alışılmış olmadığını, bu sayının genelde ikiyle sınırlı kaldığını düşünüyordu.[55]

Pickthall, Garnett'la aynı kanıdaydı. Balkan Savaşları sırasında yazan Pickthall, çokeşliliğin yaygın olmadığını ve bir erkeğin buna ancak ilk karısından çocuğu olmadığında başvurduğunu görmüştü. Kocası Bağdat veya Şam gibi uzak bir yere vali olarak gönderildiğinde İstanbul'dan ayrılmak istemeyen bazı Türk kadınlarının bu bağımsızlığının da çokeşliliğin nedenlerinden biri olduğunu düşünüyordu. Böyle bir durumda koca, yanına bir Çerkez köle alıyordu.[56]

Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi bunun bir örneğiydi. Mekke'ye sürüldüğünde karısı İstanbul'da kalmıştı. Bunun üzerine Mekke'de bir köle satın aldı ve sürgünde bulunduğu sürece bu kadınla birlikte yaşadı. Midhat'la birlikte Tâif'te hapse atıldığında bile bu kadın yakınında oldu.[57]

20. yüzyıla gelindiğinde, çokeşliliğe karşı seslerini yükseltenler oldu. Bu kişiler arasında bulunan Celâl Nuri, odalık ve çokeşlilik kurumunun, uygarlığın en temel birimi olan aileyi zayıf düşürdüğünü düşünüyordu.[58] Bugünün gereksinimlerinin tekeşliliği gerekli bir hale getirdiğini yazıyordu.[59] Çokeşlilik göreneğinin, masraflılığının yanı sıra kadınların giderek daha olgunlaşmasından dolayı da ortadan kalkmakta olduğu kanısındaydı. İslamiyetin temelde çokeşliliğe karşı olduğunu ve düpedüz yanlış yorumlandığını düşünüyordu.[60]

İnceleme konusu olan dönemde, toplumun üst kesiminde bile erkekleri çokeşlilikten caydıran bazı etkenler vardı. Tekeşlilik yasal düzlemde de güvence altına

alınabilirdi. İslam hukukuna göre bir koca boşanma hakkından vazgeçebilir ve evlilik sözleşmesine, kansının onayı olmaksızın ikinci bir kadınla evlenmesi durumunda kansına boşanma yetkisi veren bir madde ekleyerek kendisini tekeşle sınırlandırabilirdi.[61] 1917 yılında Aile Kanunu'nun Jön Türkler tarafından yürürlüğe geçirilmesiyle birlikte, kadının tek eş olma hakkı, sözleşmeyle güvence altına alınmış oldu.[62] Böylece, uzun süredir var olan bir uygulama yasalaşmıştı.

Türkiye'de çokeşlilik, batılılaşmayla birlikte bakış açısının değişmesi, İmparatorluk topraklarının yitirilmesi ve buna bağlı olarak zenginliğin azalması sonucunda ortadan kalktı. Subhi Paşa gibi biri seçimini on eş ve odalıklardan yana yapabilmiş ve hepsine bakabilmişse de, çocukları tekeşliliği seçtiler.

Notlar

1 Ignatius Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman,* IV, s. 343.
2 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı,* Çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.
3 Sir Paul Rycaut *The History of the Present State of the Ottoman Empire,* II, s. 288-289.
4 Charles White, *Three Years in Constantinople,* III, s. 7.
5 Miss Pardoe, *a.g.e.*
6 Halide Edip (*Memoirs of Halide Edip,* s. 41), kölelerin olmadığı hanehalklarında çokeşliliğin ender görüldüğünü söyler. Dolayısıyla, köle sahibi ailelerde bunun yaygın olduğu ileri sürülebilir.
7 White, *Three Years,* III, s. 39.
8 R. Robert Madden, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestin in 1824, 1825, 1826 and 1827,* I, s. 25.
9 Sir Edwin Pears, *Turkey and Its People,* s. 68.
10 Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar,* s. 61-62.
11 Adolphus Slade (*Records of Travels in Turkey, Greece, etc.,* II, s. 9), çokeşliliğin nüfusun azalmasına yol açtığı savının anlamsızlığına işaret eder.
12 Miss Pardoe, *a.g.e.*
13 Çokeşlilik, Küçük Asya'da Türkler öncesi dönemde de yaygın olmalıydı. Hıristiyanlığın ilk yüzyılında, Paul, piskopos ve diyakozların tekeşli olmasının önemi üzerinde durmuştu. Çokeşlilik olmasaydı buna gerek kalmazdı (bkz. *First Epistle of Saint Paul to Timothy*).
14 Gökalp, Orta Asya Türklerinin, kuma aslında odalıktan farksız olduğu için, çokeşli olmadığını öne sürmüştü (bkz. A. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu *Zia Gökalp sa vie et sa sociologie,* s. 128-129). Bu çalışmasında Fındıkoğlu, Gökalp'ın yanıldığını ileri sürmekle birlikte daha geç tarihli bir diğer çalışmada, Orta Asya Türklerinin çokeşliliği bilmediğini söyler (*Essai sur la transformation du code familial en Turquie,* s. 19). Gökalp, çokeşliliğin Osmanlı Türklerinde gözden düştüğü bir sırada, Orta Asya Türklerinin tekeşli olduğu görüşünü yaymaya çalışmıştı. Belki de halkını bu görenekten kurtarma arzusu onu buna yönlendirmişti.

15 M. A. Czaplicka, *Aboriginal Siberia,* s. 53-57.
16 A.g.e., s. 167.
17 Alfred Emmons Hudson, *Kazak Social Structure* (Londra, 1938), s. 39-54.
18 Halide Edip, *Conflict of East and West in Turkey,* s. 251.
19 Joseph S. Szyliowiczi, *Political Change in Rural Turkey: Erdemli,* s. 51
20 Hudson, *Kazak Social Structure,* s. 39-54.
21 Hüseyin Galib Paşa'nın torunu Beraet Bolayır'la özel görüşme, Ağustos 1966. Bu örnekte, "büyük" yaşlı, "küçük" genç anlamındadır.
22 Kâmil Paşa'nın torunu Perihan Arıburun'un anılarından (özel görüşme, Kasım 1967).
23 Miss Pardoe, *a.g.e.*
24 Cemil Bey'in torunu Saide Tanrıöver ile özel görüşme, Ağustos 1966.
25 Seniha Moralı'yla özel görüşme, 1966.
26 "*Meşrutiyeti vaz' ve ilândan muradımız, istibdadı ref ve Zatı Şahanenizi vezaifinizde îkaz ve vükelayi devletin vezafini tayin ve milletimiz meyanında müsavatı kâmileyi temin edip, elbirliğiyle ve gerçekten milletin ıslahına çalışmaktır.*" (Midhat Paşa'nın II. Abdülhamid'e yazdığı bir mektuptan. Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım 1872-1946,* Mithat Akçit Yayını, İstanbul, 1946, s. 26-27.)
27 Midhat Paşa'nın torunu Mithat Akçit'le özel görüşme, Haziran 1966.
28 Mithat Akçit'le özel görüşme, Haziran 1966.
29 A.g.e.
30 A.g.e.
31 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları,* s. 45.
32 A.g.e.
33 A.g.e., s. 43-44.
34 Mithat Akçit'le özel görüşme, Haziran 1966.
35 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.*
36 Prenses Christina Trivolzio de Belgiojoso, *Oriental Harems and Scenery,* s. 134. Belgiojoso, Melek Hanım'ın haremde kendisini dul diye tanıttığını anlamıştı. Ama vali onun gerçek öyküsünü biliyordu. Başka gözlemciler gibi, varlıklı olmayan Türklerin tekeşli olduğunu gören Belgiojoso da, tıptan anladığını duyan basit bir taşralı Türk'ün kör karısını ona götürmesiyle ilgili dokunaklı bir öykü anlatmıştı. Yaşlı çift biricik oğullarını çocukken kaybetmişti. Belgiojoso yaşlı adama, çocuk yapmak için neden başka bir kadın almadığını sorduğunda, adamın yanıtı şu olmuştu: "Oradaki zavallıyı kedere boğardı bu. Bu durumda çocuklarım bile olsa başka bir kadınla mutlu olamam... bu dünyada her istediğimiz olmuyor. Kırk yıldan fazladır seviyorum bu kadını ve başka bir kadın almayacağım." Bununla birlikte Belgiojoso, Ankara yakınlarında, birçok karısı olan yaşlı bir müftüye rastlamıştı. Ölenin yerini çabucak yeni bir kadın alıyordu ve bu kadınlar müftüye hesabını tutamayacağı kadar çok çocuk vermişti (*Oriental Harems,* s. 110vd).
37 Reşat Ekrem Koçu, "Benli Ayşe Hanım", *Türk Düşüncesi,* 2 (*Eylül 1,* 1954), s. 254-256 ve "Çubuktar Mehmet Paşa", *Türk Düşüncesi,* 2 (*Ekim 1,* 1954), s. 326-328.
38 Mabeyn, evin harem ve selamlık arasındaki bölümüdür.
39 Koçu, "Benli Ayşe Hanım" ve "Çubukdar Mehmet Paşa".
40 A.g.e.
41 "Meddah Yusuf ve Ayşe Reis hikâyesi" (*Türk Düşüncesi,* 2, *Ağustos* 1954, s. 170-173). Koçu, Meddah Yusuf'un, Eski Zagra'da küçük bir çocukken, yolda bir kahveciy-

le tanışmasını ve onun yamağı ve sonunda İstanbul'daki kahvehanesinin vârisi olmasını anlatır. Kahvehane İstanbul yönetimince kapatıldığı sırada, Yusuf meddahlığa başlamıştı. Anlattığı hikâyeler arasında Ayşe Reis adlı bir kadın korsan vardı. Bu kadın karakterini, çocukluğunun Zagra'sından bildiği Benli Ayşe'yi örnek alarak çizmişti.

42 Seniha Moralı'yla özel görüşme, Ağustos 1966.
43 White, *Three Years,* III, s. 8; Rycaut, *Present State,* II, s. 288-289.
44 Emmeline Lott, *Harem Life in Egypt and Constantinople,* s. 308.
45 Halil Halid, *The Diary of a Turk,* s. 39-41.
46 Slade, *Records of Travels,* I, s. 353-355.
47 Halide Edip, *Memoirs,* s. 143-148.
48 Baron de Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares,* I, s. 52.
49 D'Ohsson, *Tableau générale,* IV, s. 342-343.
50 Seniha Moralı'yla özel görüşme, Temmuz 1966.
51 Tezer Taşkıran, "Şemseddin Sami ve kadınlar", *Türk Yurdu,* (*Haziran,* 1955), s. 946-950.
52 A.g.e.
53 Pears, *Turkey and Its People,* s. 68.
54 Lucy M. J. Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 222-223.
55 A.g.e., s. 221-222.
56 Marmaduke Pickthall, *With the Turk in Wartime,* s. 91.
57 Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Tâif mahkûmları,* s. 201, n.1. Hasan Hayrullah'ın ilk karısından olan çocuklarının yanı sıra ondan da bir çocuğu vardı.
58 Celâl Nuri, *Kadınlarımız,* s. 129-138.
59 A.g.e., s. 139.
60 A.g.e., s. 140-141.
61 Asaf A. A. Fyzee, *Outlines of Muhammadan Law,* s. 104-105; 134-135.
62 Fındıkoğlu, *Essai,* s. 37-38.

6
KADIN KÖLE

Köleliğin, zaman saygınlık kazandırabiliyorsa eğer, Osmanlı İmparatorluğu'nda saygın bir kurum haline geldiği söylenebilir. İtibarlı bir kurumdu kuşkusuz.[1] İstanbul, bir Osmanlı kenti olmadan çok önce, Kafkasya köle ticareti açısından gelişen bir pazar ve durak noktasıydı. Ortaçağ boyunca Kırım'dan ve Kırım Yarımadası'ndaki liman kentlerinden, köle tacirlerinin en iyi müşterisi olan Mısır Memluklarına gönderilmek üzere köle satın alınmıştı. Bazı köleler karayoluyla götürüldüyse de, çoğu, İtalya'nın Hıristiyan kent devletlerine ait gemilerle Karadeniz üzerinden ve İstanbul ve Çanakkale boğazlarından geçerek taşındı. Papa[2] köle ticaretine karşı boyuna ferman çıkarmış ve köle tacirlerine aforozla gözdağı vermiş olduğu halde Venedik, Ceneviz ve Floransa bu yoldan zenginleştiler.[3] Köle ticareti öylesine kazançlı bir işti ki Memlûk sultanları kendi paylarını düşeni almaya karar verdiler. 1290 yılında Mısır sultanı, her yıl belli sayıda gemisinin, boğazlar üzerinden Azak Denizi kıyısında ve Don Irmağı'nın ağzında köle ticareti yapılan liman kentlerine gidebilmesi için Bizans imparatorundan izin aldı. 1431'de Sultan Baybars, aracılarının Ceneviz'in liman kenti Kefe'den köle satın almasına olanak veren bir anlaşma yaptı. Çok geçmeden d'Imperiali ailesinden Cenevizli bir tacir, köle ticaretinde Memlûklere aracı atandı. Hıristiyan tacirler, Karadeniz'in doğusu ve kuzeyindeki kıyı kentlerinde, hadım ve asker olarak Mısır'a satmak üzere erkek çocukları ve Mısır haremleri için kız çocukları arıyorlardı.[4] Küçük Ermenistan bile köle ticareti modasına kapılmış, 1285 yılında Mısır'a, at ve katırların yanı sıra her iki cinsiyetten köle için geçiş hakkı tanımıştı.[5]

Bununla birlikte, köleler yalnızca Müslüman Mısır'a gönderilmiyordu. Ev işlerinde çalıştırılmak üzere Venedik ve Ceneviz'e kadın gönderildiği biliniyor;[6] Venedik'te 15. yüzyıl sonlarında bile köle alındığının kanıtları vardır.[7] Bu, Türklerin kadını köleleştirmeyi Batı'dan öğrendiği anlamına gelmiyor. Kuşkusuz, Orta As-

ya'daki göçebelik günlerinde, kadın savaş tutsaklarından köle olarak yararlanmışlardı.[8] Sasanilerin ve Abbasi halifelerinin haremlerindeki cariyelerden de haberdardılar.[9] Bununla birlikte, Osmanlı hanedanının güç ve servet kazanmasıyla birlikte cariye kurumu, yani bir saygınlık belirtisi olarak köle kızların hizmetkâr ve odalık olarak kullanılması Osmanlı Türkleri arasında da yerini aldı.

Dünyada köleliğe karşı haklı bir öfke geç oluştu. Ortaçağda onaylanan bir kurumdu bu. Ortadoğu'da köleliğin yerleşmiş olduğunu gören Türkler, bu kurumu tanıyıp bazı düzenlemeler getirdiler. Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik, bu sözcüğün günümüz Batılısına çağrıştırdığı alçaltıcı niteliklerden bağımsızdı. Osmanlı ailesinde kadın köle, ister odalık, ister kalfa olsun, hanehalkının kabul gören bir üyesiydi; hanehalkının üyesi olduğu sürece ve çoğu zaman sonrasında da gözetiliyordu.[10]

İmparatorluğun ilk dönemlerinde, bir kadın köle veya cariye çoğu zaman bir savaş tutsağıydı; dolayısıyla, Kanuni Sultan Süleyman'ın Hürremi[11] gibi bir Rus, Safiye[12] gibi bir İtalyan veya bir Rum ya da Balkanlı olabiliyordu. İmparatorluğun yayılma süreci sona erdiğinde, eskisi kadar çok kadın tutsak bulunamadı. 18. yüzyıla gelindiğinde cariye, genellikle satın alınmış bir Çerkez veya Gürcüydü; ya ülkesindeyken kaçırılmış ya ailesi tarafından satılmış ya da İstanbul'a gitmek üzere kendi rızasıyla bir köle tüccarına teslim olmuş biriydi.[13] Satılmak üzere yetiştirilmiş bile olabilirdi. Çerkez köle sınıfından gelenlerin, efendilerinin satması için çocuk dünyaya getirmeye teşvik edildiğine ilişkin bazı bulgular vardır. Kimilerine göre, ailenin özgürlüğünü satın almasının bir yoluydu bu. Kimilerine göreyse, amaçlanan, köle sahibinin kazancıydı yalnızca.[14] 18. yüzyıl başlarında Çerkezistan üzerine bir araştırma yapmış olan De la Motraye, *mirza*ların (soylular) tebaanın çocuklarını, hatta kendi çocuklarını sattığını görmüştü. Bölge halkı mirzaya bu amaçla çocuklarını götürüyordu. Ana babalar kızlarına bekâretin korunması gerektiğini öğretiyordu çünkü bir kızın değeri büyük ölçüde buna bağlıydı. Bir genç kızın bekâretini bozan bir erkek, onu ailesinden satın almak zorundaydı.[15] Ne var ki, diğer bir görüşe göre, kendi çocuklarını satanlar, köle sınıfından gelenlerdi. Köle pazarlarında soylu ailelerden gelen kızların da görülebilmesi, akınların veya köle ticareti yapılan liman kentlerine kendi istekleriyle gitmiş olmalarının bir sonucuydu.

Çerkez kız ticareti, Rusya'nın 1864 yılında Çerkezistan'ı fethetmesinden ve bunun sonucunda Çerkezlerin Türkiye'ye göç etmesinden sonra da sürdü. Çerkezistan ve Gürcistan'da çocuk satmak, çok eski bir âdetti. Bundan ötürü en ufak bir vicdan azabı duymayan aileler, kızları için daha iyi bir gelecek sağladıklarını düşünüyordu. Böylece, varlıklı bir paşanın hanehalkına katılabilir, hatta saraya

girebilirlerdi. Çerkez göçmenler Osmanlı topraklanna yerleştiğinde, yeni bir ülkede paraya duyulan gereksinim de bir itici güç olmuştu.[16] Demek ki, 19. yüzyıl sonlarında bir Osmanlı hanehalkındaki kölelerin hemen hepsi Çerkezdi.[17] Bazıları hâlâ Çerkezistan'dan getiriliyor, bazılarıysa İmparatorluk sınırları içinde temin ediliyordu.

Çerkezler konusunda hayli araştırma yapmış olan Freygang, Çerkez toplumunun üç sınıfa ayrıldığını söylüyordu: prensler, soylular ve köleler. Prensler ülkeyi yönetiyordu. Prensler ve soylular savaşıp yağmacılık yaparken kadınlar ve köleler çalışıyordu.[18] Demek ki, tutsak satışından ve bulguların da gösterdiği gibi, her nasıl ele geçirilmiş olursa olsun, köle çocuk satışından kazanç sağlayanlar yine prens ve soylular olmalıydı.

De Fonton, köle ticaretinde başlıca aracıların dağlılar olduğunu düşünüyordu.[19] Habesci, akıncıların çoğunun Türk[20] olduğunu ileri sürmüşse de, başka kaynaklarda Çerkez aşiretlerin birbirlerini yağmaladığı belirlenmiştir. Örneğin Spencer, cariyelik yapan kızların çoğunlukla, Kafkas aşiretlerinin, satmak üzere güzel kadın devşirme amacıyla giriştikleri akınlardan ele geçirdikleri ganimetler olduğunu belirtiyordu.[21] Ne var ki Habesci, her ne kadar Türk karşıtı olsa da, Gürcü ve Çerkez kadınların ailelerince satıldığını kabul etmişti. Dahası, Kafkasya'da çiçek hastalığına karşı geliştirilen aşının, satışa çıkarılacak olan dilberi hastalıktan korumanın bir yolu olarak uygulandığını da ileri sürmüştü.[22] Yine de, aileler veya efendiler, kızları çiçek hastalığına karşı aşılamışlarsa da, din değiştirmenin aleyhinde bir görüş aşılamıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili son derece yerinde saptamalar yapan Adolphus Slade'e göre, Hıristiyan Çerkez aileler kızlarını, alıcılarının dini olan İslamiyete uyum sağlamakta zorlanmamaları için, Hıristiyan terbiyesine göre yetiştirmekten kaçınıyordu.[23]

Kafkasya'yla İstanbul arasındaki köle ticareti hakkında yalnızca yabancı gözlemcilerin değil, bizzat bu kızların anlattıklan sayesinde de çok şey biliyoruz. 20. yüzyıl başlarında İstanbul'da hâlâ, büyük bölümü Türklerle evlenmiş olan sabık köleler yaşamaktaydı. Bir Çerkezin anıları arasında, çocukken arkadaşlarıyla oynadığı sırada, birdenbire ortaya çıkan bir atlı adamın, ata binmek isteyip istemediğini sorması da vardı. Her çocuk gibi buna kanan kızın adam tarafından tutsak alınması kolay olmuş, daha sonra bir kıyı kentindeki köle tüccarına götürülmüştü. Ailesi tarafından satılan bir diğeriyse, bir paşayla evlenme umuduyla İstanbul'a hevesle gitmişti. Olabilecek ikinci iyi şeyi yapmış ve paşanın oğluyla, Seniha Moralı'nın amcalarından biriyle evlenmişti. Seniha Hanım onu şöyle anlatır:

Ona Mail Teyze ya da Mail Yenge derdik. Tanıdığım en iyi ve tatlı kadınlardan biriydi. Çerkezdi ve Türkçeyi hep belirgin bir aksanla konuşurdu. Pek okuma yazma bilmediği gibi doğum tarihini de bilmezdi. 19. yüzyıl ortalarında, Çerkezlerin kızlarını hâlâ köle olarak sattığı bir dönemde doğmuştu. Anayurdunu gayet iyi hatırlıyordu ve bana İstanbul'a gönderilmeyi kendisinin istediğini söylemişti. Çünkü Çerkez kızların burada paşalarla evlendiğini duymuştu. Subhi Paşa ailesine satılmıştı. Bu ailenin en büyük oğlu Ayetullah ile evlendirildi. Ayetullah'a daha güzel bir Çerkez gelin adayı gösterilmiş ama o Mail'i seçmişti.

Biricik oğulları bebekken ölmüştü. Ayetullah denemeci ve şairdi. Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi şairlerle dostluğu vardı. Liberal görüşlerinden ötürü otoriter yönetimin gözünde şüphe uyandırdığından, doğu vilayeti Erzurum'da bir idari göreve atandı. 1878 yılında otuz yaşındayken burada öldü.

Mail Hanım yeniden evlenmiş ve ikinci kez dul kalmıştı. Devletten aldığı maaş dışında bir geçim kaynağı olmadığı için kayınpederi rahmetli Subhi Paşa'nın konağına geri döndü. Paşa'nın birçok çocuğu ve torunu bu konakta yaşıyordu ve hepsi de onu çok sevdi. Yaşamının geri kalanını burada geçirdi. Özellikle çocukları çok seviyordu ve ne zaman ailede bir doğum olsa yardıma hazırdı. Her zaman yoksullara yardım etmeye hazırdı. Çok dindardı; ibadet ve orucun gereklerini titizlikle yerine getiriyordu. Erkek kardeşim Çanakkale'de savaştığı sırada, hepimiz gibi o da, onun için çok endişelenmişti. Ona her mektup yazışımda şöyle derdi: "Ona sevgilerimi ilet ve söyle, yazmayı bilseydim kendim yazardım."

Hepimiz onu gönülden sevdik ve bu yüzyılın ilk çeyreğinde yaşlılıktan öldüğünde onun için yas tuttuk.[24]

Julia Pardoe, 1834 yılı dolayında bir Gürcü çocuğun annesi tarafından 6,000 kuruşa satıldığını kaydetmişti. Bir diğerini, kendi isteği üzerine ailesi 7,000 kuruşa satmıştı.[25] Satılmak, bir felaket değil, daha varlıklı ve göz kamaştırıcı bir dünyaya adım atmanın fırsatıydı.

Sabık kölelerin Türk veya İran haremlerinden güzel giysiler ve zarif mücevherlerle donanmış olarak döndüğü zamanlar da oluyordu. Çerkez kızların, gıpta edilesi böyle bir duruma erişmek için, köle ticareti yapılan liman kentlerine kendi istekleriyle gittikleri ve fırsatlar kenti İstanbul'a ulaşmanın sabırsızlığı içinde kendilerini gemilere attıkları biliniyordu.

Rusya'nın 1860'lı yıllarda Kafkaslar ve Kırım Yarımadası'nın idaresini ele geçirmesine dek kızlar Karadeniz üzerinden açıkça nakledildi. Rusya'nın 1860 yılından sonra köle ticaretine son vermek üzere daha büyük bir gayret göstermesi sonucunda bu kızlar, denizin haşin olmasından dolayı denetimin seyrekleştiği kış aylarında veya yalnızca gece seyreden gemilerle İstanbul'a gizlice götürüldü. Sağsalim ulaşanlar bile birtakım zorluklar yaşamıştı. 19. yüzyıl sonlarında bir paşa adına odalık olarak satın alınmış ve bir çocuk dünyaya getirerek eş statüsü kazanmış olan bir Çerkez köle, çocuklarına, bulunduğu gemide su kıtlığı yaşandığını ve tüm kızların susuz kaldığını anlatmıştı.[26]

18. yüzyıla gelindiğinde, kızların çoğu doğrudan Kapalıçarşı yakınlarındaki Esir Pazarı'na götürülüyordu.[27] Buranın inşa edilmesinden önce köleler, belli bazı sokaklarda satılıyor ve bazen bu sokaklar, tıkanacak kadar kalabalık oluyordu. Esirci esnafının buna bağlı iş kaybından yakınması üzerine I. Ahmed 1609 yılında Esir Pazarı'nı inşa ettirdi. Burası, merkezi avlulu dörtgen bir yapı olarak anlatılmıştır. Afrikalı zenci kadınlar avlu ortasındaki bir set üzerinde sergilenirken, beyaz kızlar ayrı odalarda kafesli pencerelerin ardında gizli tutuluyor ve müşterilere gösterileceğinde özel salonlara getiriliyordu.[28] Bir kıza değer biçilirken bekâret önemli bir etken olduğu için gelişinden sonraki birkaç ay olası bir hamileliğin ortaya çıkması için bekleniyor ve özenle gözaltında tutuluyordu. Pazarda birer şeyh ve kethüdanın hizmetinden yararlanılıyordu;[29] pazarın, bugün ayakta olmayan Esirpazarı Mescidi denilen bir de camisi vardı.[30]

Köle ticareti sıkı sıkıya düzenlenmiş bir işti; kadın mallar doğru düzgün tanımlanmalıydı. Bir defasında bir *tutsakcı* (köle tüccarı), İranlı bir kadını Gürcü (belli ki, Gürcüler İranlılardan daha değerliydi) diye sattığı için aldığı 215 kuruşu iade etmekle kalmamış hapse de atılmıştı.[31]

Osmanlıda toplumun önde gelen bazı kadınları da bir çeşit köle ticareti yapmaktaydı. Kızları küçük yaşta satın alıyor, değer kazandıracak beceriler edinmelerini sağlıyor ve evlenme çağına geldiklerinde yeniden satarak kazanç sağlıyorlardı.[32] Ne var ki, kazancın burada tek etken olmadığı belirtilmelidir. Güzel ve eğitimli köle kızların hizmetinden yararlanmak, Osmanlı toplumunda statü göstergesiydi.[33] Kızlar her isteyene değil, siyasal ve sosyal bir ilişki kurmanın arzu edildiği itibarlı bir aileye satılıyordu. Aslında bu kızlar, Osmanlı toplumunda yüksek bir yer edinecek şekilde eğitiliyordu.

İngiliz Amiral Slade, Babıâli'ye denizcilik danışmanlığı yaptığı süre içinde İstanbul'u yakından tanımıştı. Köle ticaretinin yalnızca savaş tutsakları örneğinde acıklı olduğunu, köle ticaretinin büyük bölümünü oluşturan Çerkez ve Gürcü kızların ise özel ihtimam gördüğünü düşünüyordu.

> *Pazarda ayrı bölümlere yerleştiriliyor ve gözden uzak tutulmaya dikkat ediliyor. Böylesine narin mallara sahip olma hevesindeki kişiler onları iş saatlerinde, dokuzla oniki arasında görebiliyor... Alıcı adayı gözlerini hanımın yüzüne dikebiliyor ve eliyle göğüslerini yoklayabiliyor. Bu dans, yüzlerce bakışın altında alabildiğine özgürlüğe imkân tanıyor.* [34]

Osmanlı ülkesinde hekimlik yapan ve mesleği gereği Esir Pazarı'na gidip gelen İngiliz Madden, bir savaş tutsağının farklı bir resmini çizer. 1829 yılında, Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında tutsak düşen bir Yunanlı kız hakkında şunları yazmıştı:

> *Onbeş yaşlarındaydı ve bakışlarından onu satın alma nedeni belli olan yaşlı bir Türke yürüyüşünü ve endamını sergilemek üzere getirilmişti; adam kızın dirseklerini burdu, ayak bileklerinden çekti, kulaklarına dokundu, önce ağzını, sonra boynunu inceledi; bunlar olup bittiği sırada köle tüccarı, onüçünden fazla olmadığını, uykusunda hiç horlamadığını temin ederek ona her bakımdan kefil olduğunu söyledi ve kızın yüzünü ve boyunu bosunu övüp durdu.* [35]

Bu kızların fiyatı, malın kalitesine ve piyasada bulunup bulunmamasına bağlı olarak haliyle yıldan yıla değişiyordu. Slade, kendi zamanında, 19. yüzyılın ilk yarısında, beyaz ırktan bir kızın genellikle 100 pound'a satıldığını görmüştü. Bilhassa güzel olup çok daha pahalıya satılan kızlar da vardı ama bunların Darüssaade Ağası tarafından saray için seçiliyor olabileceğini düşünmüştü. Kendisi de köle satın aldığı için bu işlerden anlayan biri olarak Melek Hanım, fiyatın 4.000 ile 20.000 frank veya 160 ile 800 pound arasında değiştiğini biliyordu.[36] Güzel kadınlar en pahalısıydı. Çalıştırmak üzere alınan ve ev sahibinin karşısında endamını sergilemesi gerekmeyen sıradan kölelerin satış fiyatı 1.500 ila 2.000 frangı aşmıyordu. 19. yüzyıl sonlarında Babıâli'deki Amerikan Büyükelçisi Samuel S. Cox, bu fiyatlan Amerikan parası olarak belirtmişti: on yaşın altında bir kız çocuğu 100 dolara, 12 ila 16 yaşlarındakiler "eğer çekiciyse ve kanun çalabiliyorsa" 3.500 ila 5.000 dolara, sarı saçlı ve siyah gözlü olmak gibi ender görülen bir güzellikteyse, 4.000 ila 6.000 dolara satılıyordu. Fransız dili ve adabımuaşeret eğitimi almış olan bir kız, sıradan bir kızın iki katı ediyordu.[37] Bu kızları küçük yaşta alıp yetiştirme işinde para olduğu anlaşılıyor.

Bazen bir kızın fiyatı, horlayıp horlamamasına bağlı olarak değişiyordu. Köle tüccarının, kızın uyku alışkanlığının denenmesi için alıcı adayının evinde birkaç gece geçirmesine izin verdiği biliniyordu. Fiziksel kusur, bir kızın değerini düşürü-

yordu. Düztaban bir kızın çok talihsiz, satılmasının bile şans olduğu düşünülüyordu.[38]

Kızlar genellikle altı ila onüç yaşlarındayken satılıyordu.[39] Bazıları düpedüz bebekti ve bu gibi durumlarda ya bebeğin sütninesi ya da onun yerine bir başkası bebekle birlikte gidiyordu.[40] Bir ebe, alıcı adına bir kızın bakireliğinin sağlamasını yapıyordu.[41]

1680 yılında IV. Mehmed'in çıkardığı bir yönetmelikte, köle tüccarları, mallarının yüzüne allık ve pudra sürmekten men ediliyordu. Tüccarların kızları giysili olarak, "kendileri tarafından temin edilen giysilerle" satması da şart koşuluyordu. Mantran, köle tüccarları loncasının bu tarihte 2.000 üyesi olduğunu belirtir; işin boyutu bu sayıdan anlaşılıyor.[42]

Esir Pazan 1854 yılında Batı'nın baskısı karşısında kapatılmış ama köle ticareti hiçbir engelle karşılaşmaksızın sürdürülmüştü. Bir tek, eskiden Pazarın çevresinde oturan köle tüccarları artık taşınmıştı. Çerkez köle ticareti yapanlar Tophane'de, diğerleri Fatih'te oturuyorlardı. Lucy Garnett bu durumu şöyle anlatır:

> *Esir pazarının kaldırılmasından sonra gizli köle ticareti eskisinden daha yaygınlaştı. Bu ticaret büyük ölçüde, bazıları azatlı olan üst sınıf kadınları tarafından yürütülüyor; bu işten epeyce kazanç sağladıkları söyleniyor, özellikle de büyük çaplı işlerde. Başkente bir dolu yeni çocuk geldiğinde, mal sahibi, bu kadın tüccarların evine simsarlar gönderiyor. Ticari stoklarına ekleme yapmak isterlerse, ya doğrudan köle tüccarlarının iş yerlerine gidiyorlar ya da kızları incelemek üzere kendi evlerine getirtiyorlar. Bu işin uzmanları en çok altı ila on yaşındaki çocukların peşine düşüyorlar ve kızlar onyedisine geldiğinde belki de on katını almayı umarak yüksek fiyatlar ödüyorlar.*[43]

İstanbul'un yanı sıra vilayetlerde de, esir pazarlarından başka, malını müşteriye götüren kadın ve erkek *esirciler* veya *esir tüccarları* bulunuyordu. Bunlar yalnızca İstanbul'a yeni gelmiş olan kızları değil, sahiplerinin çeşitli nedenlerden dolayı elden çıkarmak istediği veya yeni bir ev arayan kızları da yeniden satışa çıkarıyordu. Yeniden satış durumunda tüccara bir simsarlık ücreti (dellâliye) ve köleye konaklama olanağı sağladığı her gün için bakım ücreti (nafaka) ödeniyordu. 1826 yılında nafaka günde 50 ila 60 para olarak belirlenmişti. Bununla birlikte, *ihtisap ağası*nın, uygun gördüğü takdirde bu ücreti düşürme yetkisi vardı.[44] Köle satışlarına *pençik* denilen ve *pençik emini* tarafından toplanan bir vergi getirilmişti.[45] Köle sahibine, kölenin değerinin beşte biri olan bu vergiyi ödediğinde, bir belge veriliyordu. Kölenin tekrar satılması durumunda, bu belge yeni sahibine ge-

çiyordu. Köle azat edildiğindeyse, bu belge tasdikleniyor, kayıtlara geçiyor ve sabık köleye azatlı olduğunun bir kanıtı olarak veriliyordu.[46] 1800 yılında kadın kölelerin satışına getirilen *pençik*'in oranı, III. Selim'in savaş nedeniyle boşalmış olan hazinesine gelir sağlamak için artırılmış ve bu artış beklenenden büyük bir gelir getirmişti.[47]

Köle tüccarı genellikle alıcıyı neşeli bir alışveriş sohbetiyle eğlendiriyordu. Alıcı, özel bir evin baş kalfası ise satıcı şöyle diyebiliyordu: "Güçlü kuvvetli kız! Ben size hiç fena esir getirir miyim kadınım? Biz müşterisine göre bülbülü serçe, serçeyi bülbül ederiz. Bunların sürüsüne kıran girmedi ya!"[48]

Kız satın alınır alınmaz, yeni hanımı onu evine götürüyordu. Kıza genellikle Gülbahar, Neşedil, Nazikemsal, Servetseza gibi süslü bir ad veriliyordu. Osmanlıda köle kızlara zariflik ve güzellik timsali adlar verilmesi gelenekleşmişti. 17. yüzyılda çalışkan bir kâtip, kölelere uygun görülen adların bir dökümünü yapmıştı; çoğu *can*, *gül*, *nev* ve *nur* gibi sözcükleri içeren bileşik addı.[49] Bu kızlar evlendiğinde, genellikle Ayşe veya Fatma gibi bir de Müslüman adı alıyordu.[50]

Köle kız, Osmanlı hanehalkının incelikli görgü kurallarını öğrendiği sırada alt katta yaşıyor, tam anlamıyla yetişmiş olan kölelere yani kalfalara hizmet ederek pratik yapıyordu. Dikiş nakış ve muhtemelen oya işlemeyi; Türkçe konuşmayı ve okumayı öğreniyordu. Ancak, aşk mektubu yazma hevesine kapılmasın diye, yazı yazmak öğretilmiyordu. Bir yandan, İslamiyetin temel ilkelerini öğreniyor, öte yandan Türk çalgıları ve raks sanatında eğitiliyordu.[51] Dahası, çekici olma sanatının incelikleri de öğretiliyordu.[52] Kızın hat sanatı gibi herhangi bir alanda özel bir yeteneği varsa bu konuda eğitiliyordu. İleride satma düşüncesiyle alınmış veya aileden biriyle evlendirilmeye uygun görülmüşse, ellerinin bozulmasına neden olacak hiçbir iş yapmıyordu. Aslında, beyaz köle kızların genelde ağır bir iş yapması beklenmiyordu; ağır iş yapanlar Zencilerdi. Beyaz kız ise ellerini kavuşturup saygılı bir biçimde durmayı, hanımıyla ilgilenmeyi, harem hiyerarşisindeki yerine göre oturup kalkmayı ve görgü kurallarının tüm inceliklerini sergilemeyi öğreniyordu. Görevinin önemli bir parçası da şerbet, kahve veya mükellef bir yemek servisi yaparak konuklara hizmet etmekti.

Julia Pardoe 1830'lu yıllarda İstanbul'da bir köle kızın konuklara hizmet edişini anlatır:

> *Biz sofradan kalkarken, elinde dövme metalden bir leğen ve süzgeç tutan bir halayık ortaya çıktı; ikinci bir halayık, aynı malzemeden yapılma zarif bir ibrikten ellerimize su döktü; üçüncüsü içim hiç de elvermeyerek kullandığım çok güzel işlemeli peşkirler tuttu.*[53]

Şekil 1. Haremde Osmanlı hanımı ve halayık

Tüm bunların yanı sıra elbette Osmanlı modasına uygun giyinmeyi de öğreniyordu.

Entelektüel bir yeteneği olan kızlar yazı yazmayı öğreniyordu (anlaşılan bunların, hiç değilse müfredat kapsamına girmeyen aşk mektuplarına düşkün olmayacağına güveniliyordu). Bazıları Farsça ve Arapça okumayı öğreniyor; bazıları da dadılık veya ailedeki çocuklara öğretmenlik yapmak üzere eğitiliyordu.[54] Birçoğu, ya alımlı ya da iyi yetişmiş olduğundan veya her ikisinden dolayı ailedeki erkek çocuklarıyla[55] evlendiriliyor ya da hısımlığın arzu edildiği ailelere veriliyordu. Köle kız, gerçek bir kız evlat gibi onu yetiştiren aileyle ilişkisini sürdürüyordu.

Bir Çerkez kızın evliliği, hem onu yetiştiren aile hem de evlilik yoluyla dahil olduğu aile açısından yararlı bir akrabalık anlamına gelebiliyordu; tıpkı Nazif Paşa adlı birinin hanehalkında yetişen Şehriban örneğindeki gibi. Onyedisine geldiğinde, o sırada Bağdat valisi olan ellisindeki Midhat Paşa'yla evlendirilmişti. Şehriban'ın İstanbul'a nasıl geldiği ve Nazif Paşa'nın hanehalkına nasıl katıldığı konusunda bir bilgimiz yok; bunu anımsayamayacak kadar küçüktü. Ne var ki, onu evlat edinen aile gerçek ebeveynleri hakkında bilgi sahibi olmalıydı. Zira, Türkiye'ye 1864 yılında topluca göç eden Ubıh aşiretine bağlı soylu bir aileden geldiği düşüncesini taşıyordu.[56] Belki de bu aşiret, pek çok Çerkezle birlikte hepsi de İstanbul çevresinde olan Bandırma, Gönen veya Adapazarı çevresine yerleşmişti. Öyle ki, kızın buradan İstanbul'a götürülmesi zor olmamış olmalıydı. Her halükârda, Şehriban, fevkalade güzel ve yetenekli bir kızdı ve onu

evlat edinen aile ona iyi bir eğitim vermeye özen gösterdi. Şehriban, haremleri dolaşarak Midhat Paşa adına görücülük yapan kız kardeşi tarafından Paşa için seçildi. Midhat, Şehriban'ın karşılığında ailesine 2.000 altın ödedi ki bu olağanüstü yüksek bir miktardı. Şehriban, seçkin bir erkekle evlenen bir kız evlada yakışır bir çeyiz ve maiyetinde birçok kişiyle birlikte Bağdat'a, Paşa'nın yanına gönderildi.[57] Ama bu evlilik, onu ne derece mutlu etmiş olursa olsun, kısa sürdü. Zira, Midhat Paşa 1881 yılında tutuklanarak sürüldü ve Şehriban onu bir daha hiç görmedi.

Daha hayırlı sonuçlanan örnekler de vardı. Âlî Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Çerkez karısı, II. Abdülhamid'in kız kardeşi olan gelinleri Cemile Sultan'a çekici bir Çerkez köle armağan etmişti. Henüz bir şehzade olan Abdülhamid kız kardeşine gidip geldiği sırada bu kızdan çok hoşlandığı için Cemile onu Abdülhamid'e verdi. Tahta geçtiğinde bu köle *başkadınlık* konumuna geldi. Eski hanımıyla olan gönül bağını hâlâ koruyor, onu sarayına davet ediyor ve kısmetini bu kadına borçlu olduğunu yüksünmeden kabul ediyordu.[58]

Görece şanslı bir diğer kişi de, 19. yüzyılın son yıllarıyla 20. yüzyıl başlarında dört kez sadrazamlık yapmış olan Kâmil Paşa'nın dördüncü karısı Lâyıka Hanım'dı. Çerkez olan Lâyıka'nın ailesi onu, kısmetinin açılması umuduyla satmıştı. Lâyıka, saraya ve seçkin ailelere kız yetiştirmekte uzman bir aile tarafından büyütülmüş, çok güzel ve ağırbaşlı bir genç kız olup çıkmıştı. Onunla evlenmek isteyen iki erkek oldu; biri, şehzadeydi, diğeri de Kâmil Paşa. Lâyıka, dul olan Kâmil Paşa ondan 39 yaş büyük olduğu halde, hep tekeşli kaldığı (üç kez evlenmişse de) ve iyiliğiyle tanındığı için onu seçti. Kâmil Paşa'ya on çocuk vermiş, paşanın ölümüne dek mutlu bir beraberlikleri olmuş ve aile içinde önemli bir yer edinmişti. Kendi çocuklarını, kocasının önceki karılarından olan çocuklarıyla karşılaştırarak şöyle derdi: "Bu aileye sayemde güzellik geldi."[59]

Bazı aileler gelin olarak, bazı erkekler de eş olarak köle kızları yeğliyordu.[60] Geri dönebilecekleri bir aileleri olmadığı için Türk kızlarına göre daha uysal oldukları düşünülüyordu. Üstelik, aldıkları eğitim ağırlıklı olarak erkeklerini hoşnut etmeyi öğrenmekten geçiyordu. Türk erkeklerinin yabancı kadın düşüncesini benimsemesi, belki de, göçebeliğe özgü eski dışevlilik göreneğinden dolayı zor olmamıştı.

White, yazılarını kaleme aldığı 1844 yılında, yılda 500 Çerkez cariyenin İstanbul'a getirildiği ve yüzde 30 ila 40'ının evlendirildiği tahmininde bulunmuştu.[61] Bir bölümüyse odalık olarak alınıyor ve çocuk sahibi olması durumunda '*ümmülveled*'[62] konumuna geliyordu. Bu durumda yeniden satılması olanaksızdı.[63] Geri kalanıysa, mensup oldukları büyük hanehalklarına hizmet veriyordu.

Çoğu cariye evlenmeyi amaçlasa da, köleliği yeğleyenler de oluyordu. Emine Foat Tugay'ın büyükbabası Ahmed Muhtar Paşa'nın hanehalkında böyle bir kadın vardı. Sonunda başkalfa olmuş ve yaşamının sonuna değin bu aile tarafından gözetilmişti.[64]

Bugün eski kuşağın anılannda yer alan Çerkez büyükanne ve büyükhalalann sayıca çok olması da birçoğunun evlendiğinin kanıtıdır. Tarih bize başka örnekler de gösteriyor. Örneğin, III. Selim'i yeniden tahta geçirmek isteyen Alemdar Mustafa Paşa, odalık olarak dört cariye satın almış ve onlardan çocuklan olmuştu. Cariyeleriyle evlenip evlenmediği kayıtlara geçmemişti ama meşru sayılan dört sayısına bakılırsa, pekâlâ evlenmiş olabilir. Her halükârda, her biri 'ümmülveled' konumundaydı ve Alemdar öldüğünde kendilerine hükümet tarafından aylık bağlandı.[65]

19. yüzyıl sonlarında bile büyük İstanbul konaklarında birçok köle bulunuyordu. Subhi Paşa'nın babası Sami Paşa'nın 60 odalı konağının yüz sakini büyük oranda Çerkez kölelerden oluşmaktaydı.[66] Aynı şey, Abdülhamid döneminin Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa'nın 100 odalı konağı için de söylenebilir.[67] Ve Mısır *valide kadınefendi*sinin (hıdivin annesi) Kahire'deki sarayı Kasr-ı Âli'de 300 Çerkez köle bulunuyordu. Bunlardan yirmisi denetimden sorumlu kalfaydı; kırkı yemek servisi yapıyordu; bazıları sazende, bazıları da çengiydi. Bir bölümü daha çocuk yaştayken validenin torunlarına arkadaşlık etmek üzere satın alınmıştı.[68] Ulema mensuplarından ziyade, paşalar, Çerkez kızları eş ve odalık olarak alıyordu.[69]

Açıkça görülüyor ki, cariyenin yazgısı onu satın alan aileye bağlıydı. Önce de belirtildiği gibi, bir hanehalkı üyesinden hamile kalması durumunda yeniden satılması veya devredilmesi mümkün değildi. Zira, artık çocuk sahibi bir kadın olarak 'ümmülveled' gibi yasal bir statüsü vardı ve efendisinin ölümünden sonra azat ediliyordu. Erkek, çocuğun kendisinden olduğunu kabul ettiği andan itibaren çocuk hür sayılıyor ve yasal eşlerinden olan çocuklarıyla aynı miras hakkına sahip oluyordu.[70]

İstanbul'la Çerkezistan ve Gürcistan arasındaki haber akışı, köle kızların ne istediklerine ilişkin sağlam bir fikirleri olacak denli yoğundu: Osmanlı payitahtında varlıklı evler ve anlayışlı hanımlar. Kimi zaman bir köle tüccarı onları, Mısır hıdivleri veya Tunus beylerine satılma durumunda olduğu gibi, uzak yerlere göndermeye kalkıştığında direniyorlardı. Bazı kızlar *ortak* konumunda olmak istemiyordu. Bu durumda köle tüccarı, güzellikleri ve üstün eğitimleri sayesinde çok geçmeden hanehalkı arasında sivrilecekleri savına başvuruyordu. [71] Ne var ki bu, hiyerarşinin hüküm sürdüğü Osmanlı toplumu için doğru sayılmazdı.

Bir cariyenin, kıskanç bir eş tarafından yeniden satıldığı oluyordu. [72] Köle, kocasına değil de kadına hizmet etmek üzere satın alınmışsa, kadının buna hakkı vardı. Melek Hanım gibi kurnaz eşler, bu kızları, bir erkeğin cinsel açıdan ilgisini çekecek yaşa gelir gelmez evlendiriyordu. [73] Evin hanımına ait bir cariyenin, efendinin ilgisinden rahatsız olup satılmayı istediği de oluyordu. [74] Kimi zaman ise acımasız bir hanım, kızın satılmak istemesinin ardındaki nedendi.

Hayat her cariye için pürüzsüz değildi. Kanarya'nın öyküsü, Merzuka Nayır tarafından Ağustos 1966'da bu kitabın yazarına anlatılmıştır. 1870'li yılların başında, Kanarya'nın Bandırma bölgesinde dünyaya gelmesinden bir süre önce, annesinin ait olduğu Çerkez göçmen aşiretiyle başka bir Çerkez göçmen aşireti arasında kavga çıkmıştı. Kavga sonlandığında, Kanarya'nın annesi kendini köyde yapayalnız buldu; diğerleri ya öldürülmüş ya da sürülmüştü. Yeni evlenmiş olduğu kocası hiçbir yerde bulunamadı. Yörenin ileri gelenlerinden birinin kölesi olan bir adam onu alıp efendisinin evine götürdü ve burada evlendiler. Böylece o da bu efendinin kölesi oldu. Çiftin iki kızları olmuştu. Kanarya bunlardan biriydi. Efendi, bu çocukları, hanehalkına yük olacaklarını düşündüğünden ve kuşkusuz kızlar hazır para demek olduğundan, sattı. İkisi de İstanbul'a götürüldü. Sonraki yıllarda Kanarya, bir eşeğin bir yanındaki sepete tıkılmasını ve kardeşinin de hayvanın diğer yanındaki sepette öne arkaya sarsılmasını silik soluk da olsa anımsıyordu. Anneleri hanehalkından kaçmış, kızlarının güvenliğini ve rahatını sağlamak için İstanbul'a dek yanlarından ayrılmamıştı. Kanarya Tophane'ye götürüldüklerini sanıyordu. Çerkez kızlar İstanbul'un bu bölgesinde satıldığından, bu olasıdır. Dokuz aylık bir bebek olan küçük kız kardeşi saray için satın alınmış ve Sultan Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzeddin'e hizmet etmek üzere sarayda yetiştirilmişti. Sonunda bu şehzadenin baş kahvecisi oldu ve bütün yaşamını onun hizmetinde geçirdi. Saray kadınlarının Cumhuriyet dönemi başında azat edilmesinden hemen önce ölmüştü.

Kanarya, Abdülaziz'in *kuşbazı* (sultanın kuşlarından sorumlu kişi) Hurşid Bey tarafından alınmış, annesi de aynı hanehalkına hizmetkâr olarak katılmıştı. II. Abdülhamid, tahta çıkar çıkmaz kendinden önceki hükümdarların hizmetinde olan çoğu kişiyi sürgüne gönderdiğinde, Kanarya dört ya da beş yaşındaydı. Bir gece yarısı Hurşid Bey'e, Sirkeci'de Haliç'in ağzında bekleyen bir gemiyle kenti bir an önce terk etmesi bildirilmişti. Küçük köle kızını çok seven Hurşit Bey, onu sarıp sarmaladı ve Sirkeci rıhtımına beraberinde götürdü. Buradan küçük bir kayıkla kendilerini sürgüne götürecek olan gemiye gittiler. Kanarya gemiye bir vinçle çıkarıldıklarını anımsıyordu.

Gemide bir şeyhülislamın da bulunduğu hatırladıkları arasındaydı. Bu kişi büyük olasılıkla Abdülaziz ve V. Murad'ın tahttan indirilmesi için fetva vermiş olan

Hayrullah Hasan Efendi'ydi ve hep tahtından olma korkusu yaşayan Abdülhamid onu Medine'ye sürmüştü. Kanarya, efendisiyle birlikte nereye indiklerini tam olarak hatırlayamasa da, buranın İskenderun olabileceğini düşünüyordu. Şeyhülislamın yolculuğun başında kamarasında kapalı tutulduğunu, yolcuların protestosu üzerine kaptanın, açık denizde bir yere kaçamayacağı için, dışarı çıkmasına izin verdiğini hatırlıyordu.

Kanarya bu yolculuktan büyük zevk almıştı. Gemideki tek çocuk oydu ve büyüklerden bir hayli ilgi görmüş, kaptan bile onu şımartmıştı.

Hurşid Bey, ilk olarak nereye yerleşmiş olursa olsun, oğlunun İstanbul'dan ona göndereceği paraya bağımlıydı. Hurşid Bey bir süre sonra, Kanarya 11 ya da 12 yaşındayken, Doğu Anadolu'da bir vilayete, belki de Mardin veya Diyarbakır'a vali olarak atandı. Kanarya da onunla birlikte gitti ve hep ona arkadaş oldu; gece boyu oturup içtiğinde bile. Kanarya 15 yaşlarına geldiğinde Hurşid Bey onu, belki de oğlunun ona uygun bir koca bulabileceği düşüncesiyle, İstanbul'a oğlunun yanına gönderdi. Kanarya açısından talihsiz bir taşınma oldu bu. Hurşid Bey'in oğlunun karısı onu kıskanıyordu, ilişkiler gerilmişti ve Kanarya satılmak istedi.

Bedestanlı Ali Bey adında bir köle tüccanna götürüldü ve devlet erkânından birisine satıldı. Bu adamın tek bir karısı vardı ama kendi adına odalık olarak köle kız satın almayı ve onları hanehalkına eşinin hizmetkârları diye tanıtmayı âdet edinmişti. Kanarya'yı da bu amaçla satın almış ve ilkin, eşini buna hazırlayıncaya dek, kız kardeşinin evine yerleştirmişti. Sonunda, onu karısına götürdü. Kansı onu kabul etti ve Kanarya adını verdi. Önceki adı veya adları konusunda bir bilgimiz yok.

Paşa'nın hanımı, kocasını odalıklarla paylaşsa da, hanehalkına egemendi; hatta Paşa bile ondan biraz çekiniyordu. Evin hanımı, makyajdan hoşlanmıyor ve cariyelerin de makyaj yapmasına karşı çıkıyordu. Cariyelerden biri onu kızdırırsa, alt kata, hizmetkârlar bölümüne gönderiyordu. Kanarya hanehalkına katıldığında, Dilfüruz adında bir odalık daha vardı ve anlaşılan, Paşa'nın gözdesiydi. Ancak karısı, belki de Kanarya ona hürmet edecek kadar akıllı olduğu için, Kanarya'dan hoşlanmıştı. Her halükârda, Dilfüruz'un alt kata gönderildiği, Kanarya'nın ise Paşa ve hanımıyla birlikte aynı sofraya oturma ayrıcalığına sahip olduğu bir an geldi. Dilfüruz bunu unutmadı kuşkusuz.

Paşa, Dilfüruz veya Kanarya'dan yatağını ısıtmalarını istediğinde, bu ikisinden birini çağırtması yetiyordu. *Hanım,* farkında değilmiş gibi davransa da, bir kural getirmişti: Paşa'nın odalıklardan çocuğu olmamalıydı ve o yaşadığı sürece de olmadı. Bununla birlikte, karısından biri kız olmak üzere çocukları vardı.

Zamanla *hanım* hasta düştü ve Kanarya, ölünceye değin ona baktı. Artık hanehalkının başına hanımın kızı geçmiş, Paşa'nın zaafından yararlanan Dilfüruz da

son derece geçimsiz biri olup çıkmıştı. Sonunda Kanarya'nın sabrını taşırdı. Çamaşır teknesinden onun giysilerini çıkarıp kendininkileri koydu. Kanarya'nın, Dilfüruz'un beline kadar inen saçlarını çekmesi üzerine iki kız kavgaya tutuştu. Sonuç, kuşkusuz Dilfüruz için bir sürpriz oldu. Her ikisine de çok kızan Paşa onları satmaya karar verdi, kızının araya girmesi üzerine fikir değiştirip ikisini de azat etti.

Azatlı ve bekâr bir köle demek, hiçbir geçim kaynağının olmaması demekti. Bu nedenle Kanarya, bir arabaya bindirildiği gibi Paşa'nın, Fatih yakınlarında oturan Hacı Paşa adlı bir yardımcısının hanehalkına gönderildi. Çok geçmeden dul bir devlet görevlisi onunla evlenmek istedi. Bir başkasının odalığı olmuş olmasının zaran yoktu; aslında, eski efendisinin yüksek konumu, muhtemelen onun da statüsünü artırmıştı. Kocası ona hayat boyu taşıyacağı yeni bir ad verdi.

Artık kendi hanehalkı vardı. Bu arada sarayda Nem'i Kalfa olan kız kardeşi, nerede olduğunu haber almıştı ve onu ziyaret etmek için beraberinde altı kişiyle birlikte saraydan yola çıktı. Bebeklikten beri ayrı olan bu iki kardeşin, neye benzediklerine ilişkin bir fikirleri bile yoktu. Bu ziyaret, ya konuşacak fazla şeyleri olmadığı ya da kendilerini saray kurallarının baskısı altında hissettikleri için, kısa sürmüştü. Yalnızca bir kez daha görüşeceklerdi. Saraylıların dışarıdan konuk ağırlamasına izin verildiği sayılı günlerden birinde, sabık Kanarya, Nem'i Kalfa'yı ziyaret etmek üzere Dolmabahçe Sarayı'na gitmişti.

Öykünün geri kalanı anneleriyle ilgilidir. Yedi yıl boyunca çocuklarından hiç haber almamıştı. Küçük kızı Dolmabahçe'ye kapatılmış, büyük kızı ortadan kaybolmuştu. Ona çocuklarının öldüğü söylenmiş, mezarlıkları dolaşıp mezar taşlarında adlarını aramayı alışkanlık haline getirmişti. Sonunda, kaçmış olduğu Bandırma'ya geri döndü ve kocasının yeniden evlenmiş olduğunu gördü. Onun dönmesine sevinen kocası hemen yeni karısını boşadı. Yine de, Kanarya'nın annesi ara sıra İstanbul'a giderek eskiden hizmet ettiği hanehalkındaki bir kadını ziyaret ediyordu. Bu gezilerden birinde, nasılsa, kızının bir paşa evinde yaşadığını öğrenmişti. Öyküsünü paşanın hizmetçilerine anlatmış, hizmetçiler Kanarya'yı apar topar alt kata kaçırmış, Kanarya'nın yokluğunu hisseden kalfa üst kata dönmesini buyurunca bu buluşma çok kısa sürmüştü. Annenin küçük kızıyla bağlantıya geçip geçmediği bilinmiyor.

Kanarya'nın öyküsü, annesi ve kız kardeşiyle buluşmasının hüsranla sonuçlanmasından sonra, Türk romancıların köle kahramanlara reva gördüğünden daha mutlu bir sonla noktalandı. Yüzyıl dönümünde köleliğin duygusal romana konu olması doğaldı. Samipaşazade Sezai (1850-1936), Dilber adlı bir kaçak kölenin öyküsünü anlattığı *Sergüzeşt* adlı romanında, kölelik temasından okurlarını ağlatmak için sonuna kadar yararlanmıştı. Dilber, ilkin 40 altın liraya, birkaç yıl

sonra 60 liraya ve sonunda 150'ye satılmıştı. Son satışı yapan köle tüccarı daha güzel olsaydı 200 lira edeceğini söylemişti. [75]

Osmanlı romanında kaçmaya niyetlenen bir köle belli bir yol izliyordu. Yanına kendisine ait olmayan hiçbir şey almıyordu; eşyalarını bir bohçaya yerleştiriyor ve terliklerini, evden ayrıldığının bir işareti olarak ev veya bahçe kapısının yanına bırakıyordu; ve yeniden satılmak üzere bir köle tüccarına, çoğu zaman önceki satışı yapmış olan kişiye başvuruyordu. [76] Sezai bunun her aşamasını anlatmıştı: İşte, Dilber'in dokuz yaşında bir çocukken acımasız bir hanımla Taravet adlı acımasız bir Zenci kölenin pençesinden kurtulması:

> *Zavallı esir! Bir tavr-ı âlicenabane ile hanımın verdiği elbiseyi üstünden çıkararak yavaş yavaş dolabı açtı. Dolabın tozlar içinde bir köşesine atılmış. Çerkez paltosuyla kalpağını çıkardı... Odanın içindeki kandilin necm-i ümidî gibi hafif ve zayıf olan ziyası çocuğa minderin üzerine atılmış bir eski hırka, bir yırtık entariyi, ağır bir uykuya dalmış Taravet'i mahûf bir surette gösterirdi... Böyle bir firar için havayic-i seferiye lazım.. Mektebe giderken cüzünü koyduğu bohçasını önüne açarak içine en evvel Lütfiye'den aldığı bebeğini koydu. Sonra bir elma daha sonra yüzük olarak iki demir halkasını vaz etti. İşte Dünyada mutasarrıf olduğu bütün bu mamelekini bohçasına yerleştirirken muttasıl sessiz sessiz ağlıyordu.* [77]

Ama Dilber'in talihsizliği baki kalır, iki sahibiyle de mutsuz olduktan sonra kendisini Nil Nehri'ne atar.

Sergüzeşt, 19. yüzyıl sonunda, köle ticaretine karşı görüşlerin gündeme geldiği bir dönemde yazılmıştı. Kölelik uzun süredir kanunca yasaklanmışsa da, süregelen bir uygulama olduğu için, hâlâ bir sorundu. Batı, bu ticarete müdahalede bulunulması için baskı yapıyordu. 1850 yılında İngiliz büyükelçi Sir Stratford Canning Babıâli'yi, kölelerin Türk gemileriyle naklinin yasaklanması için ikna etti. [78] Yine de, böylesine eski ve yerleşik bir uygulama kolayca sona erdirelemezdi. Sonraki yıllarda Babıâli, köle ticaretini sınırlandıran bir dizi hükümname çıkardı. 1854 yılında Karadeniz'deki Batum Paşası'na gönderilen bir fermanda, yalnızca kadın ve çocukların alınıp satılmasını yasaklayan hükümnamenin sıkı sıkıya uygulanması değil, köle ticareti kurbanlarının bulunarak ailelerine geri verilmesi de buyruluyordu. Yine aynı dönemde, Trabzon paşasına ve Karadeniz'in diğer bölgelerindeki devlet görevlilerine, kölelerin karaya çıkmasının yasaklanması yolunda talimatlar verildi. Çoğu kölenin ailelerine dönmek istemediği gerçeğinin gözardı edildiği bu hükümnamelerde Batı'nın etkili olduğu açıktır.

Bu yasaklama öncesinde satın alınmış olan kölelere ne olacağı bir sorundu şimdi. 1869 yılında İzmir'e gönderilen bir *emirname*de, köle ithalinin yasaklanmasından önce satın alınmış olan kölelerin, özel bir nedenle alınmış olması durumunda, satışına izin veriliyordu. Babıâli ancak iki yıl sonra yön değiştirip, tüm vilayet valilerine bir genelge göndererek esir pazarlarının kapatılmasını istedi ve köle ticareti yapan herkesin hapisle cezalandırılmasını buyurdu. [79]

Yine de, yasadışı olmakla birlikte göz yumulan köle ticareti sürdürüldü. Midhat Paşa'nın 1876'da II. Abdülhamid'e dayattığı anayasa, köleler de içinde olmak üzere tüm İmparatorluk tebaasının hür olmasını şart koşuyordu. Bu anayasa çok geçmeden askıya alındığından, 1908'de Jön Türkler tarafından yeniden yürürlüğe konuluncaya değin kölelik üzerinde hiçbir etkisi olmadı. [80]

Avrupa'nın köle ticaretini sona erdirme çabası, bu ticaret düpedüz gizlice sürdürüldüğü için, yarardan çok zarar getirmişti. Kızlar bu dönemde gemilerle kış aylarında nakledilmiş, kimileyin batan emniyetsiz küçük gemilere sürü halinde doldurulmuş ve sonuçta, kayıpları gidermek için daha çok sayıda kız gemilere bindirilmişti. Yine de, Batı'nın bu yoldaki çabası devam etti. 1856-1857 yıllarında Lady Blunt'ın erkek kardeşi ve kayınbiraderi, aileleri çocuklarını satmaktan vazgeçirmek amacıyla Kafkaslara bir gezi yaptılar. *Lokum* ve süslü giysilerden oluşan armağanlarla donanmışlarsa da, bu armağanlar geri çevrildi. Anneler, kızlarını İstanbul'a gitmek ve iyi bir konuma yükselmekten alıkoymaya yönelik olduğunu düşündükleri bu girişim karşısında öfke duydular. Her biri, kızının saraya girerek valide sultan olmasını düşlüyordu. [81]

Bazı Osmanlı aileleri, genellikle yedi yıl gibi belli bir sürenin sonunda kölelerini azat ederek köleliğin hafifletilmesine katkıda bulundu. [82] Ahmed Vefik Paşa (1823-1891) ve ondan önce babası, hanehalkı arasında köle bulundurmak istememişlerdi. [83]

Her halükârda, Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik bir toplumsal leke olmadığından, köle kızlar çok geçmeden toplumun bir parçası oluyordu. Bununla birlikte, Fransız Devrimi düşüncelerinin İmparatorlukta yayılması ve bireysel haklara ilgi duyulmasıyla birlikte, kölelik kurumu hoş karşılanmaz oldu. 20. yüzyıl dönümünde büyük ailelerde yetişmiş olan Türkler, hanehalkındaki hizmetlilerin azatlı olduğunu anımsar. Onların bildikleri köleler büyükbabalarının kuşağına aitti. [84]

19. yüzyıl sonlarında Osmanlı yazarları, kölelik karşıtlığını, yalnızca *Sergüzeşt* gibi romanlarda değil, siyasal içerikli broşürlerde de dava haline getirdiler. Jön Türk hareketi tam anlamıyla etkisini göstermeye başladığında, cariyelik kurumu, saray ve belki bazı örnekler dışında ortadan kalkmak üzereydi. Balkan Savaşları döneminde (1912-1913) yazan Celâl Nuri, odalık ve kölelik kurumunu, ahlakdışı buldu-

ğu ve aile kurumuna zarar verdiği için kınıyordu. Cenab Bey adlı birisinin, cariye üretiminden dolayı Kafkas ülkelerini *hara* diye nitelemesinden söz ediyordu. [85]

Her halükârda, bu tarihe gelindiğinde, cariye kaynaklan kurumuştu. Çerkezlerin topluma dahil olmasıyla birlikte esir pazarı için elverişli olanlann sayısı azalmış olmalıydı. Üstelik, Rusların Kafkaslarda köle ticareti yapılan liman kentleri üzerindeki tasarrufu ve denetimi bu kentlerden köle akışına ket vurmuştu.

Jön Türkler, köleliği 1908 yılında yasaklayarak son adımı attılar.[86] İki yıl öncesinde İzmir'de bir doktor, bir ay içinde satılacak olan beş köle kızı muayene ettiğini bildirmişse de[87] ve beş yıl sonrasında Amerikan Büyükelçisi Morgenthau, beyaz köle ticareti [88] dediği bir durumdan yakınmışsa da, ister odalık, ister hizmetkâr olsun, cariyelik kurumu hızla ortadan kalkmaktaydı. Birçok konak ve yalıda kızlar bir süredir yasal olarak özgürdü. Kölelik, bir tutum değişikliğiyle birlikte, gözde olmaktan çok çöken bir kurum haline geldi. Daha önemlisi, Osmanlı ileri gelenleri, İmparatorluğun küçülmesinin getirdiği toprak ve gelir yitiminden dolayı yaşam tarzlarını değiştirmek zorunda kalmıştı; çok cariyeli ataerkil büyük hanehalkı modeli artık ekonomik bakımdan olanaksızdı.

Notlar

1 Johann Schiltberger, *The Bondage and Travels of —-, a Native of Bavaria, in Europe, Asia, and Africa, 1396-1427,* s. 178. Çevirmen, 11a no'lu notunda, Strabo ve Procopius'ta Çerkezlerin köle taciri olarak geçtiğini söyler.

2 G. I. Bratianu, *Recherches sur les commerce génois dans la Mer Noir au XIIIè siècle,* s. 228-230.

3 Georges Bernard Depping, *Histoire du commerce entre le Levant et l'Europe depuis les Croisades jusqu'à la fondation des colonies d'Amérique,* II, s. 171, 104-105, 208-209, 230-231. Ayrıca, Nice ve Montpellier'deki köle pazarları için, bkz. Bratianu, *Recherches,* s. 226.

4 Depping, *Histoire,* II, s. 208-209.

5 A.g.e., II, s. 171, 296.

6 Wilhelm Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge,* II, s. 555-563.

7 Depping, *Histoire,* II, s. 321-322.

8 Vilhelm Thomsen, "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées", *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne,* V (Helsinfors, 1896), s. 99, 107, 113.

9 Carl Brockelmann, *History of the Islamic People with a Review of Events, 1939-1947,* s. 118; Aly-Akbar Mazahéri, *La Famille irannienne au temps anté-islamiques* (Paris, 1938), s. 135.

10 Emine Foat Tugay, *Three Centuries, Family Chronicle of Turkey and Egypt,* s. 303-312. Samuel S. Cox'un da üzerinde durduğu gibi (*Diversions of a Diplomat in Turkey,* s. 541-544), Osmanlıların kölelere muamelesinin, *Tom Amca'nın Kulübesi* adlı kitapta anlatılanlarla ilgisi yoktu.

11 Edward S. Creasy, *History of the Ottoman Turks,* s. 182-183.
12 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* III, s. 2, 138.
13 Tugay (*Three Centuries*) ve Seniha Moralı (özel görüşme, Temmuz 1966), kızların çoğunlukla kendi rızalarıyla satışa çıkarıldığına işaret ederler.
14 Mehmet Zeki Pakalın, "Esir Tüccarı", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* I, s. 554-555; Essad Bey, *Twelve Secrets of the Caucasus,* s. 81.
15 Aubrey de la Motraye, *Travels Through Europe, Asia, and into Parts if Africa,* II, s. 76.
16 Fanny Blunt, Bulgaristan'da bir Çerkez kampına gittiğinde, kadın ve erkekler, onun bulunduğu grubun yanına gelerek çocuklarını satmayı önermişti.
17 Lucy M. J. Garnett, *Turkish Life in Town and Country,* s. 78.
18 Wilhelm von Freygang, *Letters from the Caucasus and Georgia,* s. 150-152.
19 Félix de Fonton, *La Russie dans l'Asie Mineure,* s. 124, 136, 138.
20 Elias Habesci, *The Present State of the Ottoman Empire,* s. 157-158.
21 Edmund Spencer, *Travels in Circassia, Krım Tartary, etc.,* II, s. 373; Schiltberger, *Bondage and Travels,* s. 50: "Starchas adında Karadeniz kıyısında bir ülke. Halkı Rum Ortodoks; ama günahkâr bir halk çünkü çocuklarını kâfirlere satıyor. Başkalarının çocuklarını da çalıp satıyorlar." Ayrıca, bkz. s. 177, n. 11: Starchas halkı Çerkez olarak belirtilmiştir. Ayrıca, bkz. Hurşit Paşa, "Cariyeler hakkında, saray hatıraları", *Hayat Tarih Mecmuası,* 5, (*Haziran,* 1965), s. 60.
22 Habesci, *The Present State,* s. 175; Freygang, *Letters,* s. 175.
23 Adolphus Slade, *Record of Travels in Turkey, Greece, etc.,* II, s. 240-241.
24 Seniha Moralı'yla özel görüşme.
25 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı,* Çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.
26 Seniha Moralı'yla özel görüşme, Temmuz 1966.
27 Kızlar Esir Pazarı'nda 300 odalı bir hana yerleştiriliyordu (Pakalın, "Esir Tüccarı", s. 555). 1840'lı yıllardaki Esir Pazarı'yla ilgili ayrıntılı bilgi için, bkz. Charles White, *Three Years in Constantinople,* II, s. 279-284.
28 İbrahim Hakkı Konyalı, "Cariyeler ve esir pazarı", *Türk Dünyası* (*15 Mart,* 1960), s. 72-74. Burada, Başbakanlık Arşivi'ndeki 78 no'lu *Muhimme Defteri*'nden alıntı yapar.
29 De la Motraye, *Travels,* I, s. 189; Rahip R. Walsh, *A Residence in Constantinople,* II, s. 2; White, *Three Years,* II, s. 317; Konyalı, "Cariyeler"; R. Brunschvig, " 'Abd" *EI,* I, s. 28.
30 Tahsin Öz, *İstanbul Camileri,* I, s. 52 ve N.109.
31 Cevdet Türkay, "Esircilerle ilgili bir belge", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* 2 (*Ağustos,* 1968), s. 60.
32 Pakalın, "Esir Tüccarı," s. 553-554; Tugay, *Three Centuries,* s. 303-312; Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar,* Çev. İsmail Yerguz, Oğlak Anı, İstanbul, 1999.
33 *Türkiye'den Mektuplar,* Lady Montagu, Çev. Bedriye Şanda, İstanbul Kitaplığı, 1973; Slade, *Records of Travels,* II, s. 316-317.
34 Slade, *Records of Travels,* II, s. 242.
35 R. Robert Madden, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine in 1824, 1825, 1826 and 1827,* I, s. 41. Bkz. 'Ali Marghinani, *The Hedaya, or Guide,* s. 600: "Bir erkek, şehvete kapılmaktan korksa da, satın almayı düşündüğü bir kadın köleye dokunabiliyordu."
36 *Haremden Mahrem Hatıralar,* Melek Hanım, Çev. İsmail Yerguz, Oğlak Anı, İstanbul, 1999. Elli yıl sonra Leylâ Saz, bir cariyenin fiyatını, 300 ila 600 lira olarak verir. Bkz. Pakalın, "Esir Pazarı," *Deyimler ve Terimler,* I, s. 553-554. White (*Three Years,* II, s. 285)

daha ayrıntılı bilgi verir: "Esir Pazarı'na yeni getirilen kölelerin ortalama fiyatı, 1500 kuruş (14 sterlinden az) kadar düşüktür ve asla 2500'ü aşmaz. İkinci el, temiz, sağlıklı ve iyi eğitimli kölelerin fiyatı genelde 2500 ile 3000 arasında değişir ve asla 5000'i geçmez. Bu pazarda beyaz kadınlar, genç ve kusursuz iseler, ortalama 10.000 ila 15.000 kuruşa satılır. Dellâla göre en yüksek fiyat 45.000'dir; ama bu, enderdir ve ancak köle kız son derece güzel, olağanüstü hünerli ve bakire ise bu fiyat verilir. Böyle kızlara, kimileyin sahiplerinin ölmesi veya başka nedenlerden ötürü bütün harem halkı pazara düştüğünde rastlanabilir." Z. Duckett Ferriman (*Turkey and Turks,* s. 110), bir çocuğun 40 ila 80 sterline satıldığını ama tam anlamıyla olgunlaşmış bir kızın on kat fazlasını getirebildiğini yazar. Onun yazdığı dönemde kölelik, resmen kaldırılmış olduğu halde hâlâ gizlice uygulanıyordu.

37 Samuel S. Cox, *Diversions of a Diplomat,* s. 543.

38 Pakalın, "Esir Pazarı". Samuel Cox, Rusya'nın Çerkezistan'ı fethinden sonra Çerkez köle kızların daha düşük aşiretlerden çıktığını düşünüyordu. Anlattığına göre: "Karadeniz'de çalışan bir vapurun kaptanı, payitahta taşıdığı bin kız ve kadının büyük çoğunluğunun çirkin, çoğunun yan aç ve hepsinin pis olduğunda ısrarlıdır." (*Diversions of a Diplomat,* s. 541). Yan aç bir durumda olmaları neden satıldıklarına ilişkin bir ipucu verebilir. Gemide yeterince su olmadığı için kirli olmalıydılar. Ne var ki, ondokuzuncu yüzyılda İstanbul hanehalklarına katılan güzel Çerkezlerin sayıca çokluğu göz önünde bulundurulduğunda, kaptanın, çoğunun çirkin olduğu yolundaki iddiasından kuşku duyulabilir. Yine de bazıları, bakımsızlık ve yoksunluğun da etkisiyle bu sırada göze çirkin görünmüş olabilir.

39 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar,* Çev. İsmail Yerguz, Oğlak Anı, İstanbul, 1999.

40 Pakalın, "Esir Pazarı", s. 553-554. Bebek satışı için, bkz. Marghinani, *The Hedaya,* s. 279: "Yakın kan bağı olan iki çocuk köleden (veya bir çocukla bir yetişkin) birini satarak ikisini birbirinden ayırmak iğrenç bir şey."

41 Yirminci yüzyıl başlarında erkek doktorlar kızları muayene edebiliyordu (Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople,* s. 336).

42 Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIè siècle,* s. 334, 506-509.

43 Garnett, *Turkish Life in Town and Country,* s. 79-80. Bu yirminci yüzyıl dönümündeydi. Daha öncesinde, kızlar kuşkusuz daha küçük yaşta yeniden satılıyordu.

44 Pakalın, "Esir Pazarı", s. 553.

45 Mithat Sertoğlu, "Pencik", *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi,* s. 264-265.

46 Brunschvig, " 'Abd", *Encyclopaedia of Islam,* ikinci baskı, I, s. 29.

47 Pakalın, "Pencik", *Deyimler ve Terimler,* II, s. 366-367. Pakalın ("Pencik Kanunu", *Deyimler ve Terimler,* II, s. 767-768), bu kanunu anlatır. İlkin, onbeşinci yüzyıl sonlarında, akınlar sırasında tutsak alınanların elden çıkarılmasını düzenlemek amacıyla çıkarılmış bir kanundu. Sertoğlu'na göre ("Beççe", *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi,* s. 38) savaş tutsağı kadınlar altı sınıfa ayrılıyordu:

Şirhor – bebek emziren kadınlar
Duhterek – üç ila sekiz yaşındaki kızlar
Duhter – sekiz ila oniki yaşındaki kızlar
Ümmülveled- yetişkin yaşa gelmiş kızlar
Mariye – olgunluk dönemini geçmiş kadınlar
Fertute – çok yaşlı kadınlar

Pakalın bunlara *ma'yube* (kusurlu), *bimare* (hasta), *yekdest* (tek elli), *yekçeşm* (tek gözlü) olanları da ekler; *şirhor,* bu listede yer almaz.

48 Pakalın, "Esir Tüccarı", s. 554-555.
49 İsmail Mevlevî, *Mecmua-i esami-i cariye,* Belediye kütüphanesi, M. Cevdet koleksiyonu, K63. Dr. Necat Göyünç'e bu çalışmaya dikkatimi çektiği için teşekkür borçluyum.
50 Seniha Moralı'yla özel görüşme, 1966.
51 Tugay, *Haremden...,* s. 308; Nazlı Tektaş ile özel görüşme, Ağustos 1966; Melek Hanım, *Thirty Years,* s. 51, 168; Seniha Moralı'yla özel görüşme, Temmuz 1966.
52 De la Motraye, "Kölelere, memnun etmenin, şuh bir biçimde dans ederek arzu uyandırmanın, aşk şarkıları söylemenin ve çalgı çalmanın öğretildiğini" yazar. Bu, "Türk kadınının, 'ruhunun, yüreğinin sultanı' olarak hitap ettiği erkeğini sevme biçimidir. Tüccarlar, kızları böyle bir aşk eğitiminden geçirmekle birlikte, satılmadan önce bunu uygulamaya geçirmemelerine dikkat ederler" (*Travels,* I, s. 189).
53 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı,* Çev. Banu Büyükkal, s. 27, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.
54 Pakalın, "Dadı", *Deyimler ve Terimler,* I, s. 388.
55 James E. P. Boulden'in grubundaki hanımlar (*An American Among the Orientals,* s. 93-94), o sırada hariciye nazırı olan Fuad Paşa'nın haremine davet edilmişti. Fuad'ın karısının da hazır bulunduğu bu ortamda, genç bir Çerkez kölenin piyanoda çaldığı İtalyan ve Türk ezgilerini dinleyerek hoşça zaman geçirmişlerdi. Bu kız daha sonra Fuad'ın oğluyla evlendirilmişti.
56 S. A. Tokarev, "The Caucasus", Aert Kuipers tarafından Rusçadan çevrilmiştir (Columbia University, tarihsiz), s. 72.
57 Şehriban Hanım'la ilgili bilgileri torunu Mithat Akçit vermiştir.
58 Tugay, *Three Centuries,* s. 310.
59 Perihan Arıburun'la özel görüşme, Kasım 1967.
60 Halide Edip, *Sinekli Bakkal,* Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1941-1942, s. 22.
61 White, *Three Years,* II, s. 321.
62 Arapça 'ümmülveled' terimi, çocuk sahibi kadın anlamındadır.
63 White, *Three Years,* II, s. 349.
64 Tugay, *Three Centuries,* s. 50.
65 "Alemdar'ın evlat ve torunları", *Tarih Dünyası,* Tarih Kütüphanesi No. 3, s. 39.
66 Seniha Moralı'yla özel görüşme, Temmuz 1966.
67 Nazlı Tektaş'la özel görüşme, Ağustos 1966.
68 Tugay, *Three Centuries,* s. 50.
69 Fahir İz ile özel görüşme, Haziran 1966.
70 Brunschvig, " 'Abd," s. 28.
71 Pakalın, "Esir Tüccarı", s. 554-555.
72 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı,* Çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.
73 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar,* Çev. İsmail Yerguz, Oğlak Anı, İstanbul, 1999.
74 Pakalın, "Esir Tüccarı", s. 554-555; Merzuka Nayır'la özel görüşme, Ağustos 1966.
75 Samipaşazade Sezai, *Sergüzeşt,* çeşitli yerlerde; Fevziye Abdullah Tansel'in yayınlanmamış Türk edebiyatı antolojisinden bölümler (1960). Köle kız konulu bir roman için bkz. Pierre Loti, *Aziyadé.*
76 Pakalın, "Esir Tüccarı", s. 554-555.
77 Samipaşazade Sezai, *Sergüzeşt*'ten bölümler, Tansel'in antolojisi.

78 Pears, *Forty Years,* s. 366.
79 Grégoire Aristarchi Bey, *Législation ottomane,* II, s. 35-36. 1870'te Mısırlı Aziziye Şirketi'ne ait tüm gemilerde köleleri denetlemek üzere bir kurul oluşturulmuştu (s. 36-37).
80 Brunschvig, " 'Abd," s. 37. Ali Haydar Mithat'a göre (*The Life of Midhat Pasha,* s. 112), Midhat, II. Abdülhamid'in cülus töreni için, köleliğin kaldırıldığının ilan edildiği bir hat-ı hümayun taslağı kaleme almış ve Abdülhamid, tüm paragrafı metinden çıkarmıştı.
81 Blunt, *My Reminiscences,* s. 44-46.
82 Tugay, *Three Centuries,* s. 304.
83 Austin Henry Layard, *Autobiography and Letters,* II, s. 47.
84 Emine Foat Tugay ve Seniha Moralı'yla özel görüşmeler, Temmuz-Ağustos 1966.
85 Celâl Nuri, *Kadınlarımız,* s. 139-141. Sözünü ettiği Cenab Bey, eğitimci, şair ve seçkin edebiyat dergisi *Servet-i Fünun*'un yazarlarından Cenab Şahabeddin olabilir (1870-1934).
86 Pakalın, "Esir Tüccarı", s. 555.
87 Pears, *Forty Years,* s. 366.
88 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story,* s. 156.

7
BOŞANMA

Osmanlıda evlilik İslam hukukuna göre çeşitli yollardan sona erdirilebilirdi.[1] En sık başvurulan yöntem, *talâk* denilen ve boşama yoluyla gerçekleşen boşanmaydı. İki çeşit *talâk* vardı: sünnet uyarınca boşama ki bu hem onay görüyor hem de yasaldı; *bid'at* (yenilik) uyarınca boşama ki bu onaylanmamakla birlikte yasaldı. Onaylanan *talâk, ahsen* (çok güzel) ve *hasen* (güzel) olarak sınıflandırılabiliyordu. *Ahsen* bir boşama için kocanın karısına, dini esaslar gereğince temiz sayıldığı dönemde boşanma kararını bildirmesi ve *iddet* denilen sonraki üç aylık dönemde onunla karı koca ilişkisine girmemesi yeterliydi.[2] Bu üç ay içinde karar değiştirebilir ve onu geri alabilirdi; yoksa, *iddet* döneminin sonunda boşanma kesin bir biçimde gerçekleşiyordu. *Hasen* bir boşanma için kocanın, art arda üç temizlik döneminin her birinde kansına boşanma kararını bildirmesi gerekiyordu. Koca boşama kararını yalnızca bir veya iki kez bildirmişse, *iddet* dönemi içinde hiçbir formaliyete gerek kalmaksızın evliliğine geri dönebiliyordu. *İddet* süresinin dolması durumunda, yeniden nikâh yapmak zorundaydı. Bir nikâh, boşanma kararının üçüncü kez bildirilmesiyle birlikte dönüşsüz olarak bozuluyordu. Kocanın bundan sonra eski karısıyla yeniden evlenmesi, ancak karısı başka bir erkekle evlenip evliliğin gereğini yerine getirdikten ve bu erkek onu boşadıktan ve üç aylık *iddet* süresi dolduktan sonra mümkündü.[3] *İddet* dönemi içinde kadının hamile olduğu görülürse, boşanma bebeğin doğumundan önce gerçekleşmiyordu.

Boşanma kararı basitçe dile getiriliyordu. Kocanın, iki Müslüman erkek tanığın huzurunda karısına "*Seni boşadım*" veya "*boşsun*" demesi yeterliydi.[4] Bu açıklıkta söylendiğinde, boşanma niyetiyle ilgili bir açıklama yapılması gerekmiyordu. Ne var ki, "Yüzünü ört, nikâhın senin ellerinde"[5] gibi daha belirsiz bir ifade kullanmayı da seçebilirdi; bu durumda, niyetini de bildirmesi gerekiyordu. Bu sözcüklerin yüz yüze dile getirilmesi şart değildi. Posta veya telgrafla bir *boş kâ-*

ğıdı alınması üzerine de boşanma aynı şekilde yasal olarak gerçekleşiyordu. [6] Melek Hanım'ın saptadığı gibi, kadının kendi açısından durumu değerlendirmesine fırsat tanımak gereksizdi. Kıbrıslı, Melek Hanım'ı konuşmaya bile gerek duymadan boşamıştı.[7]

Bid'at uyarınca boşama yöntemine daha az başvuruluyordu. Bu tür boşama, kadının temiz sayıldığı dönemde boşama kararının üç kez bildirilmesiyle ya da dönüşsüzlüğü belirten sözlü veya yazılı tek bir beyanla gerçekleşiyordu. Hanefi hukukuna göre her ikisi de günah sayılmakla birlikte caizdi. Bazı durumlarda Hanefi hukuku, kocanın boşama kararını karısına âdet döneminde bildirmesine olanak veriyordu. Tüm *bid'at* boşanmalar, kararın bildirildiği andan itibaren dönüşsüzdü.

Aklı başında bir erkeğin boşanma gerekçesini açıklaması hiçbir surette gerekmediği halde boşanmak isteyen bir kadından bu bekleniyordu. Üstelik, özellikle Hanefilerde, kadının çok az gerekçesi geçerli sayılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulandığı biçimiyle Hanefi hukukuna göre, bir kadın, ancak kocası onu geçindiremediği veya iktidarsız olduğu takdirde evliliğin feshi talebiyle mahkemeye başvurma hakkına sahipti.[8] Başka mezheplerin hukuk anlayışının geçerli olduğu mahkemelerde, terk edilme veya kötü muamele gibi gerekçeler bir kadının boşanmasına olanak veriyordu.

Hanefi hukukunda kadına, "fevrî veya sarhoşluğun etkisi altında bildirilen bir boşama kararının" geçerli olduğu kuralına dayanarak mutsuz olduğu evlilikten kurtulması için bir imkân daha tanınıyordu. Osmanlıda kadın, sefih kocasından kurtulmak için, kocasının onu sarhoşken boşadığına bir kadı huzurunda yemin edecek tanıklar bularak bu koşuldan yararlanıyordu.

İslamiyet karşılıklı rızaya dayalı bir boşanmaya da olanak veriyordu. Bununla birlikte ulemada, bu tür boşanmalarda kadının nikâh parasından vazgeçmesinin gerekli olup olmadığına ilişkin görüş ayrılıkları vardı.[9]

Bir kadın, kocanın evlilik sözleşmesinde boşama hakkını kullanmak konusunda kendisini vekil tayin etmesi koşuluna dayanarak da boşanabiliyordu. Bu tür bir boşanmaya *talâk-ı tevkil* deniliyordu.[10]

Son olarak, İslam hukukuna göre bir nikâh, Fyzee'nin deyişiyle, iki şekilde gerçekleşebilen bir hukuki süreç içinde iptal edilebilirdi. Birincisinde, koca mahkemede karısının kendisine sadık olmadığına yemin ettiği halde bu suçlamayı kanıtlayamazsa, karısı nikâhı bozmaya hak kazanıyordu.[11] İkincisinde, kadının nikâhı bozması hiç değilse kuramsal düzlemde olasıydı. Ergin olmadan evlendirilmiş bir kadın, erginlikte evliliği sona erdirmek istediğinde veya iyi bir aileden gelen bir kadının bir hizmetkârla kaçması örneğindeki gibi, açık bir uygunsuzluk durumunda evliliğin iptalini istiyebilirdi.[12]

Bir kadının, gerekçeleri ne olursa olsun, boşanmak için adım atması, çoğu çevrede onaylanmayan bir davranıştı. Sultanın kız kardeşleri ve kızları başta olmak üzere ancak belli bir noktadaki kadınlar bu yola başvurabilirdi.[13]

Bir erkeğin karısını kolayca boşayabilmesi, temelsiz kanıtlara dayanarak düşüncesizce davranmasına yol açabiliyordu. Günün birinde "seni boşadım" diyerek masadan kalkan ve bir daha dönmemek üzere evden çıkıp giden Osmanlı diplomatı böyle bir örnekti. Karısının kahvesine zehir koyduğunu düşünmüştü. Oysa kadın, kocasının aşkını pekiştirme umuduyla kahveye aşk iksiri koymuştu. Söz konusu diplomat, bir süre Washington büyükelçisi olan Kâzım Bey, karısı da Maarif Nazın Zühdü Paşa'nın kızı Lûtfiye Hanım'dı.[14]

Lûtfiye, yaşamı İmparatorluktan Cumhuriyete geçiş sürecine yayılsa da, eski göreneklere bağlı kalmış olan kayda değer bir kadındı. Boğaz'ın Asya kıyısında babasına ait olan konakta, eski konukseverlik geleneğini sürdürmek uğruna zamanla malını mülkünü satarak konuklarını ağırlamıştı. Evi her zaman hizmetçiler, akrabalar ve dostlarla dolup taşıyordu. Onu sık sık ziyaret eden dokuz sadık torunu vardı. Dostlarıysa bazen uzun süre kalmak üzere geliyordu. Öyle ki, içlerinden birinin ziyaret süresi dört yıla çıkmıştı. Akşamüstleri rakı ve meze servisi yapılmasından vazgeçmemişti. I. Dünya Savaşı ertesinde peçeyi atacak ve erkekleri başı açık ağırlayacak kadar moderndi. İleri yaşlardayken ve ailesi dağıldığında, dostlan Lûtfiye Hanım'ı, ona kur yapan zengin bir taşralıyla evlenmeye ikna etti. Cumhuriyet dönemine gelinmişti ve Lûtfiye Hanım medeni nikâhla evlendi. Düğün davetlileri eve girdikten sonra kocasını bahçede köylüler gibi büyük bir mendile zeytin toplarken görmek, İstanbullu bir hanımefendi olarak ona fazla gelmişti. Anında ve oracıkta onu koca olarak istemediğine karar verdi ve bu evliliği sürdürmeme kararlılığını, kendisini bir merdivenden aşağı atıp bacağını kırarak gösterdi. Damat taşraya döndü; nikâh bozuldu.[15]

Aceleci bir kararla hem kendi hem de karısının hayatını değiştirmiş olan Kâzım Bey'e gelince; onun bu kuşkuculuğu, belki de II. Abdülhamid'le olan yakınlığı ve zamanının çoğunu korku ve entrika atmosferinin hâkim olduğu sarayda geçirmesiyle anlaşılabilir.[16]

Boşanmanın gerekliliğine, kimi zaman da kadının ailesi karar veriyordu; tıpkı Halide Edip'in büyükbabası örneğindeki gibi. Halide'nin annesinin ilk kocası, eğlence için ateş etmeyi seven bir Kürttü. *İçeri* (kadının ailesiyle birlikte) yaşıyorlardı. Kürt koca kaza sonucu birisini yaraladığında, Halide'nin büyükbabası kızının boşanmasına karar verdi. Halide, büyükbabasının ne gibi gerekçeler öne sürdüğünü anlatmaz. Annesi çok geçmeden Halide'nin babası olan saray kâtibi Edip Bey'le evlendi. Annenin ölümünden sonra bir süre çokeşli bir yaşam sürdüren

Edip Bey'in iki karısı oldu. Bu durum, Halide'nin, çokeşliliğin bir kadına verebileceği acıyı ilk elden öğrenmesini sağladı.[17] Sonraları, kendi kocası ikinci bir hanım aldığında, dokuz yıldır evli ve iki erkek çocuk dünyaya getirmiş olduğu halde boşanmakta diretti; kocası, gönülsüzce de olsa bunu kabul etti.[18]

Bazı kadınlar onları ihmal eden kocalarını boşamakta başarılı oldular. Böyle bir vaka, yazara Seniha Moralı tarafından aktarılmıştır:

> *Hayriye Hanım muhtemelen 1868 yılında doğmuştu. Bir şeyh ailesinden geliyordu. Babasının kendi tekkelerini ve vakıf mülklerini idare hakkına itiraz edilmişti ve aile çok yoksuldu. Babasının ölümünden sonra annesi ve büyükannesiyle birlikte Boğaziçi'nde, Kanlıca tepesine çıkan bir sokakta yine vakıf mülkü olan bir evde yaşadı.*
>
> *Kız okulunda okumuş ve müzik eğitimi almıştı. Ordudan bir subayla evlendi. Biricik oğulları çocukken öldü. Kocası Girit'e gönderildi ve onu ihmal etti. Hayriye Hanım bunun üzerine boşanma davası açtı.*
>
> *Bir gün yolda tanıştığı bir adam ona "Sizi seviyorum" demişti.*
>
> *Yanıtı şöyle oldu: "Ne kadar çabuk! Yedi yıldır evliyim ve kocam hâlâ beni sevip sevmediği konusunda tereddütte."*
>
> *Sonunda boşandı ve çok iyi bir aileden gelmekle birlikte çok yoksul olan ve belediyede küçük bir memuriyette bulunan kendisinden genç bir erkekle evlendi. Bir oğlu daha oldu.*
>
> *Geçim kaynakları çok sınırlı olduğu halde hayat o zamanlar daha kolaydı. Orta sınıf ailelerinde harem, üst sınıfta olduğu gibi dış dünyadan yalıtılmış değildi. Kadınlar ve erkekler birbirlerini ziyaret ediyor, birlikte dışarı çıkıyor, toplanıp eğleniyordu. Kadınlar başlarını yaşmakla örtüyordu. Hayriye Hanım bizzat işi eline alarak ailesinin meşruta mülkleri üzerindeki hakkını elde etmek için yasal işlemlere başladı. Oğlunun tekkede şeyh olabileceğini umut ediyordu. Onu bu yolda hazırlamak için köy imamından ona Arapça öğretmesini istedi.*
>
> *Hayriye Hanım çok eğlenceli ve uyanık bir kadındı. Ona işinde yardımcı olan nüfuzlu devlet görevlilerinin evine girip çıkabiliyordu. Varlıklı hanımların boş zamanları çoktu ve onları eğlendirecek kadınları ağırlamayı seviyorlardı. Hayriye Hanım mükemmel taklit yapıyor ve Evkaf Nezareti'nde başından geçenleri eğlendirici bir üslupla anlatıyordu.*

Bir dolu zorluktan sonra haklarını ve vakıf mülklerinin birikmiş gelirini elde ettiyse de oğlu şeyh olmak istememişti.[19]

Batılılarca daha çok sözü edilen boşanma türü, üç talâklı boşamaydı. Kansını üç kez boşadıktan sonra karar değiştiren ve ara evlilik koşulunu yerine getirmek üzere kimileyin imam olan geçici kocalar kiralayan erkekler hakkında anlatılan öyküler çoktu. Kimi zaman geçici kocanın, kocalık görevini kadından vazgeçmeyecek kadar sevdiği söyleniyordu.[20]

En sık rastlanan boşanma nedeninin çocuksuzluk olduğu anlaşılıyor.[21] Batılı gözlemciler, başka ne gibi nedenler olursa olsun, genelde kadının sadakatsizliğinin nadiren bunlardan biri olduğu hususunda uzlaşır; hareket alanı, evlilik dışı bir ilişkiye fırsat bulamayacak kadar sınırlıydı.[22]

Türklerin kadınlara yaklaşımı farklıydı; kadının temelde hep yaramazlık yapma fırsatı kollayan ahlaksız bir varlık olduğu kanısındaydılar. 19. yüzyıl başlarında yazan Fazıl Bey adlı bir Türk, süslenip püslenip sokağa çıkmayı ve özellikle esnafla kırıştırmak üzere çarşıya gitmeyi seven bir yığın kadın olduğu görüşündeydi.[23] Gönül eğlencesine yatkın bir erkeğin, kadınların iyiden çok kötü işlere eğilimli olduğunu anlamakta gecikmediği kanısındaydı.[24] Fazıl Bey'in *Zenanname* (Kadınlar Kitabı) adlı yapıtı, Türkiye'de bu dönemde en çok okunan kitaplar arasında yer aldığına göre, bu görüşünü pek çok Türkün paylaştığı varsayılabilir.[25] Fazıl Bey bu tür haram zevkleri reddeden ideal bir İstanbullu Türk kadınını, "topluluk içinde görünmeye alışkın olmayan...ne saçının lülesi meltemle okşanmaya ne de yüzü güneşin nazarına açık olan: şerefine düşkün, gece gündüz evden dışarı adımını atmayan" biri olarak anlatıyordu.[26]

Bir gönül macerasına giren ve bunu yürütebilen bir kadın gerçekten de çok usta olmalıydı. Ne de olsa, tüm mahalle iffetinin bekçisiydi. Haremde yabancı bir erkeğin varlığı kuşku uyandırıcıydı. Komşular mahalle imamını çağırabilir ve hep birlikte suçluyu yakalamak üzere eve baskın yapabilirdi.[27] Yakup Kadri Karaosmanoğlu "Baskın" adlı kısa öyküsünde böyle bir baskını anlatır. Öykü, genç ve yalnız bir adamla genç bir dul kadının notlar aracılığıyla masumca flört etmesiyle başlar. Dul kadın, karlı bir akşamda onu evine davet eder. Yalnızlığı ve arzusu sağduyusundan baskın çıkan genç adam bunu memnuniyetle kabul eder. Kendilerini birbirlerinin kollarında bulduklan sırada sokak kapısı yumruklanır. Bir grup insan zorla içeri girer ve korku içinde pencereden atlayan genç adam ölür.[28]

Bu öyküdeki kasvet, Osmanlı Türkiyesi'nde zina yapanların karşılaştığı tehlikelere işaret eder. Şeriatça taşlanmaya mahkûm ediliyorlardı.[29] İstanbul'da ise sevilen bir cezalandırma yöntemi vardı: Zina yapan kişinin Boğaz'ın akıntılı sularında boğulmasını sağlamak. Ancak bu, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun yazdığı dönemde, yani İmparatorluğun son yıllarında hoş karşılanmıyordu. Yine de, ka-

dın dul değilse, kocasının onu öldürme hakkı vardı. Oysa kadın, kocasının sadakatsizliği karşısında onun üzerinde hiçbir hakka sahip değildi. [30]

Bu çifte standardın yol açtığı bir başkaldırı, yasal düzlemde ilk meyvesini, 1911 yılında, anayasanın yeniden yürürlüğe girmesi ve Jön Türklerin meclisi toplamasından sonra verdi. Kadın haklarından yana olan meclis üyeleri, Türk Ceza Kanunu'nun, kocaya zina yapan karısını öldürme hakkı veren maddesinin adil olup olmadığını sorguladılar. Zina yaparken yakalanan erkeğin de cezalandırılması gerekmez miydi? Toplumsal görenekler bir erkeğin duygusal doyum sağlamasına fırsat verirken kadını bundan yoksun bıraktığı için erkek daha suçlu sayılmaz mıydı? 1911 meclisi bu görüşteydi ve zina yapan erkeğe iki yıl hapis ve beş ila 500 Türk Lirası para cezası getirdi. [31]

20. yüzyıla gelindiğinde, Türk ailesinin durumu ve kadınlara yönelik hukuksal kısıtlamalar, Türk aydınları arasında gözde bir tartışma konusuydu. Hem Ahmet Rıza hem de Sabahaddin bu konuda yazdılar. [32] Gökalp, Osmanlı evlilik görenek lerinin, modern ve Avrupalı olma yolundaki bir ulusa verdiği zararları göstermekte etkili oldu. [33] Fındıkoğlu'nun da düşündüğü gibi, geleneksel İslam toplumundan modern bir topluma dönüşümün yol açtığı gerilim, boşanma oranının artmasına neden olmuş olabilir. [34] Her halükârda bu, kadınların boşanma konusunda karşılaştığı güçlüklere dikkat çekmişti.

1916 yılında feministlerden oluşan bir grup, Hanefi kanununda bir kırılma daha sağladı. Kocanın, tedavisi mümkün olmayan bir hastalığı olması durumunda kadına boşanma hakkı tanınmasında başarılı olmuştu. Şeyhülislama yöneltilen soru şuydu: "Evlendikten sonra kocası akıl hastalığına, cüzzama, fil hastalığına veya birtakım başka hastalıklara yakalanan bir kadın boşanma talebinde bulunabilir mi?" Dönemin şeyhülislamı Mustafa Hayri Efendi'nin buna yanıtı kesin bir "evet" olmuştu. [35]

Kadın hakları konusundaki hareketlenme, batılılaşmanın Jön Türkler döneminde hız kazanmasının bir sonucuydu. Dergi ve gazetelerde kadınlar hakkında giderek daha çok makale yayınlanır oldu. *Mehâsin* ve *Süs* [36] gibi süreli yayınlar özellikle kadın okuyucular için çıkmaktaydı. Celâl Nuri, *Kadınlarımız* adlı kitabını bu dönemde yazdı. Çokeşliliğe karşı görüşlerine zaten değinilmişti. Boşanmanın kolayca ve adaletsiz olmasına da aynı derecede karşıydı. Kuran'dan ve Hanefi âlimlerinden alıntılar yaparak kolay boşanmanın İslamiyetin ruhuna aykırı olduğunu göstermeye çalışıyordu. Sir Edwin Pears'ın, Türk aile yaşantısında dengenin bozulmasına neden olan üç fena şeyi, çokeşlilik, odalık kurumu ve boşanmayı kınadığı *Turkey and Its People* adlı kitabından çok etkilenmişti. [37] Batılı gözlemcilerin kitaplarında sıkça karşılaşılan bir eleştiridir bu.

Celâl Nuri, Osmanlı ailesinin sağlam bir dayanaktan yoksun olduğu konusunda Sir Edwin Pears ile aynı görüşteydi ve bu tür bir dengesizliğin Batı'yla yarışta Türklerin zararına olduğunu düşünüyordu. Çünkü "devlet ulusa, ulus aileye, aile de evliliğe dayanıyordu." [38] Kuşkusuz pek çok kadın evliliğine güvenmiyordu. Melek Hanım'ın bir erkek evlat peydahlamak (bkz. aşağıda) gibi bir antikalık yapmasında bu duygu kışkırtıcı olmuştu.

Celâl Nuri, şeriatın gerçek ruhu saydığı şeyle bağdaşan yeni bir boşanma kanunu öneriyordu. Böyle bir kanun, bir erkeği, kızgınlık veya kapris gibi eften püften nedenlerle kansını boşamaktan men edecek ve çocukların haklarını göz önüne alacaktı. Boşanma nedenleri geçerli bile olsa, kadının, nikâh parasıyla sınırlı kalmayan bir tazminat alması gerektiğini düşünüyordu. [39]

İslam hukukuna göre bir koca, karısının geçimini sağlamakla, *nafaka* ödemekle sorumluydu. [40] Nafaka, kadına kocanın kansını boşamasını izleyen üç aylık *iddet* döneminde ödeniyordu. [41] Bunun miktan kadınla erkeğin toplumsal konumuna ve geçim kaynaklanna göre belirleniyordu ve üst kesimlerde bu genellikle yüklüce bir tutardı. Ne var ki, kocanın yalnızca sembolik bir destek verdiği örnekler de vardı: Kadının odası veya dairesinin önüne her gün ekmek ve bir mum bırakarak kanuna harfi harfine uyulmuş olunuyordu. [42] Nafaka miktan ne olursa olsun, koca iddet döneminden sonra bunu ödemekle yükümlü değildi. Boşandığı karısından çocuklan varsa, erkek çocuklannın ergenlik çağına, kız çocuklarının evleninceye değin gereksinimlerini karşılamak zorundaydı. [43] Boşadığı karısına gelince; yaşamının geri kalanını bir tek nikâh parasıyla geçirebilirdi. Ailesi geçim kaynaklanndan yoksun veya ona destek olma yanlısı değilse, muhtaç bir duruma düşebilirdi.

Celâl Nuri, evliliğin imamların denetiminden çıkarılmasını ve medeni hukuk kapsamına alınmasını da istiyordu. Düğün giderlerinin saçmalık olduğunu düşünüyordu.

> *Nice servetler bu yolda heder oluyor. Birçokları çift çubuğunu satıyor, borca giriyor. Bütün bu paralar, bu emekler bir gecede mahv ve heba oluyor. Halbuki zifaf merasimi tanzim, bir ziyafetle, bir müsamere ile iktifa edilse ve sarf edilen meblağ bir mukaddime-i refahiyet olmak üzere zevc ve zevcenin eline verilse zannederim ki daha hayırlı olur.*[44]

Evlenme yaşının yükseltilmesini istiyordu. Böylece, gelin ve damat evlenmek için hem fiziksel olgunluğa hem de atılan bu adımın ciddiyetini kavrayacak düşünsel olgunluğa erişebilirdi.[45]

Celâl Nuri'nin gerçekleşmesini istediği şeylerin büyük bölümü, 1917 yılında Jön Türkler tarafından çıkarılan Aile Kanunu'na dahil edildi. Bu kanun, gelinle damadın tekeşlilik sözleşmesi yapmasına olanak veriyordu. Yaş sınırı gelin için 17, damat için 18 olarak belirlenmişti. Daha küçük yaştaki evliliklere, ancak hâkimin onayı ve söz konusu olan gelin ise, ergenlik çağına girdiğinin ailesi tarafından doğrulanması üzerine izin veriliyordu. Kocanın tedavisi olmayan bir hastalığa yakalanması veya ortadan kaybolması durumunda hemen boşanmaya hak tanınıyordu. Kan koca anlaşmazlığında, kadının yakınlarına danışabilmesi için, bir aile meclisi kurulmasını öngörüyordu.[46] Belki de asıl önemlisi, evliliğin Adliye Nezaretinin yetki alanına tabi tutulmasıydı. Oysa önceleri, şeyhülislamlık makamının, yani *Meşihat*ın yetki alanındaydı. Demek ki, bir nikâhın yasal olabilmesi için artık bir devlet memuru veya vekili tarafından iki tanık önünde kıyılması gerekiyordu. Bundan böyle bir imamın icrası yeterli değildi.[47]

Fındıkoğlu'nun da işaret ettiği gibi, yeni kanunla birlikte modern evlilik anlayışıyla İslamiyete özgü eski evlilik anlayışı arasında bir uzlaşı sağlanmıştı. Ulema devlet aygıtının hâlâ bir parçasıyken, yenilikçiler ancak bu kadarına cesaret edebilmişti. Baskınlara hâlâ göz yumulan bir toplumda yenilikçilere ayak uydurmak ise kamuoyuna kalıyordu.

Özellikle varlıklı ve güçlü kimseler boşanma yoluna başvuruyordu. Melek Hanım'la Kıbrıslı Mehmed Paşa örneği, dillere düşmüş boşanmalardan biriydi. Melek'in hanehalkından bir hadımın öldürülmesinden ve kendi oğluymuş gibi gösterdiği bir çocuğu aslında evlat edinmiş olduğunun ortaya çıkmasından sonra Kıbrıslı onu boşamış, nikâh parasını vermiş ama mal varlığına el koymuştu. Kıbrıslı'yla arası bozuk olan Sadrazam Reşid Paşa, Melek'i himayesine aldı. Melek, Kıbrıslı'nın mal varlığını geri vermek zorunda kalacağı bir karar çıkmasında başarılı oldu. Ne var ki Reşid, bunu onaylayan bir fetvanın çıkmasından önce sadrazamlıktan düştü ve yerine Kıbrıslı atandı. Bunun üzerine şeyhülislam fetva vermekten vazgeçti. Bu, Melek'le Kıbrıslı arasındaki kavganın sona erdiği anlamına gelmiyordu. Kıbrıslı'nın Melek Hanım'dan olan kızı Ayşe, babasının ikinci karısının oğluyla evli olduğu halde onun hanehalkını terk edip annesinin yanına gitti. Bu, Kıbrıslı'yı çileden çıkardığı gibi kocası da Ayşe'yi boşadı. Sonunda, 1866 yılında anne kız, hapis cezasından kurtulmak için Batı Avrupa'ya kaçtılar.[48]

İstanbul daha sonraki yıllarda II. Abdülhamid'in kızı Naime'yle Mehmed Kemaleddin'in boşanma haberiyle çalkalandı. Anlaşılan, Mehmed Kemaleddin'in V. Murad'ın kızı Hatice'yle bir ilişkisi vardı. 1900 dolayında her ikisinin de eşi, çıkan skandal üzerine onlardan boşandı.[49]

Notlar

1 İslami evliliğin sona erdirilmesi konusunda bilgi, A. A. Fyzee'nin *Outlines of Muhammedan Law* adlı kitabından alınmıştır (s. 128-144). Ayrıca, bkz. 'Ali Marghinani, *The Hedaya, or Guide,* s. 72-73. Yeri geldikçe diğer kaynaklar da belirtilecektir.

2 Fyzee (*Outlines* s. 89), iddeti, "evliliğin sona ermesi üzerine kadının, babalık konusunda ihtilafı önlemek için cinsellikten sakınmakla yükümlü tutulduğu dönem" olarak tanımlar; yani, hamilelik olasılığı düşüncesiyle kanunen gerekli görülen dönemdir. İddet süresi, hür kadınlar için üç ay, köle kadınlar içinse iki aydı (Mansour Fahmy, *La Condition de la femme dans la tradition et l'évolution de l'Islamisme,* s. 89vd)

3 Bu koşula gerekçe olarak çoğunlukla boşanmayı zorlaştırmak gösterilir. Fyzee'nin söylediğine göre, Muhammed, bir erkeğin karısını üç kez boşamasından sonra nikâhın kesin olarak bozulmasını buyurduğunda, Arap erkeklerinin, kadınlarını sürekli boşayıp geri alarak sürüncemede ve sabit bir kocanın koruyuculuğundan yoksun bırakmasına karşı önlem almıştı.

4 A. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Essai sur la transformation du code familial en Turquie,* s. 8.

5 Lady Fanny Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 81. Ayrıca, ima yoluyla söyleme biçimleri için, bkz. Marghinani (*The Hedaya*). Örneğin, "Ananın babanın yanına git" ve "Örtün" (s. 84-85).

6 Fındıkoğlu, *Essai,* s. 8. Bu kitabın yazarı da, kocasının telgraf göndererek boşadığı iki çocuklu bir kadın örneği görmüştür. Bu olayı, 1957'de İstanbul'da, bu iki çocuktan biri olan orta yaşlı bir kadın yazara anlatmıştır. Fındıkoğlu, Türklerin, çokeşliliğin yanı sıra boşamayı da İslamiyetle birlikte benimsediği ve bunun Türklere özgü bir gelenek olmadığı görüşündedir. Kanıt olarak, Moğol hukukunca boşamanın yasaklandığına ve bu hukukun kaynağının Uygurlar olduğuna işaret eder (*Essai,* s. 14-15).

7 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar,* Çev. İsmail Yerguz, Oğlak Anı, İstanbul, 1999.

8 Fındıkoğlu, *Essai,* s. 8-9. Kocanın iktidarsız olması durumunda, boşanma hakkı tanınmadan önce bir yıl deneme süresi tanınmalıydı. Bu süre içinde cinsel ilişki gerçekleştiği takdirde boşanma önlenmiş oluyordu. Boşanma işleminin yapılması durumundaysa, kadın nikâh bedelinin tamamına hak kazanıyordu (Marghinani, *The Hedaya,* s. 126-127).

9 Lucy M. J. Garnett (*Home Life in Turkey,* s. 219), bir kadının, kocası tarafından terk edilmesi, ihmal edilmesi veya eziyet görmesi gibi nedenlerden dolayı evlilikten azat edilebildiğini ve buna rağmen nikâh bedelini aldığını söyler; ama uygun gerekçeler olmaksızın kocasını terk etmesi durumunda, ceza olarak nikâh bedelinden yoksun kalıyordu.

10 Fyzee, *Outlines,* s. 34.

11 Bir erkeğin karısını zinayla suçlaması durumunda, buna yemin etmesi gerekiyordu. Yalan yere yemin ediyorsa Allah'ın lanetini üzerine alıyordu; karısının bu suçlamayı yemin ederek yalanlama hakkı vardı ve yalan yere yemin ediyorsa, Allah'ın lanetini üzerine alıyordu. Her iki taraf da bu konuda beyanda bulunduktan sonra boşanıyorlardı. Ne var ki, Hanefi hukukunda, koca, yanıldığını kabul ederse, karısıyla yeniden evlenebiliyordu (bkz. Marghinani, *The Hedaya,* s. 123-125).

12 Fyzee, *Outlines,* s. 92.

13 M. Abdolonyme Ubicini, *Letters on Turkey,* I, s. 153.

14 Lûtfiye Hanım'ın torunu Nezih Manyas'la görüşme, Nisan 1967.

15 Nezih Manyas'la görüşme.
16 Nezih Manyas'la görüşme.
17 Halide Edip, *Memoirs of Halide Edip,* s. 128, 142-148.
18 A.g.e., s. 308.
19 Seniha Moralı'yla özel yazışma.
20 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 84-85; Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 220.
21 Prenses Christina Trivolzio de Belgiojoso, *Oriental Harems and Scenery,* s. 113 vd.
22 Onsekizinci yüzyıl başlarında yazan Lady Mary Wortley Montagu bu görüşe bir istisnadır (*Letters from the Right Honourable... 1709-1762,* s. 116).
23 Fazıl Bey [Fazıl Hüseyin Enderunlu], *Le Livre des femmes* (Zenan-name), s. 75-76.
24 A.g.e., s. 83.
25 Zenan-name'nin çevirmenine göre, Fazıl Bey'in bu ve başka bir şiirsel yapıtı, "sofuluğuyla övünen" Mustafa Reşid Paşa tarafından yasaklanmıştır (Fazıl Bey, *Le Livre,* s. 75-76).
26 Fazıl Bey, *Le Livre,* s. 75-76.
27 Ignatius Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman,* IV, s. 347-348.
28 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Baskın", *Bir Serencam,* s. 24-58.
29 D'Ohsson, *Tableau général,* IV, s. 352.
30 Fındıkoğlu, *Essai,* s. 32.
31 A.g.e.
32 Jön Türk hareketi içinde yer alan Ahmet Rıza'nın (1859-1930) annesi Avusturyalı, babası Türktü. Liberal görüşlü biri olarak Paris'e kaçtı ve burada *Meşveret* adlı bir yayın çıkardı. Prens Sabahaddin (1877-1948), II. Abdülhamid'in kayınbiraderi Damat Mahmud Paşa'nın oğluydu. Ailesiyle birlikte Paris'e kaçmıştı çünkü anayasanın yeniden yürürlüğe geçirilmesi konusunda sultanı ikna edememişti (bkz. Ernest Edmondson Ramsaur, Jr., *The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908,* s. 22-26 ve 54 vd). Ahmet Rıza'nın 1907 yılında Paris'te *La Crise de l'Orient* adlı kitabı ve Sabahaddin'in, *Revue'* de (Paris, 1905, série 4, s. 433-448) "Les Turcs et le progrès" başlıklı makalesi yayımlandı.
33 Fındıkoğlu, *Essai,* s. 16-17.
34 A.g.e.
35 A.g.e.
36 Fevziye Abdullah Tansel tarafından verilen bilgi.
37 Celâl Nuri, *Kadınlarımız,* s. 129.
38 A.g.e., s. 193.
39 A.g.e., s. 154-155.
40 Fyzee, *Outlines,* s. 181. Mehmet Ziya Pakalın'a göre (*Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* III, s. 642), nafakanın harfi harfine anlamı, erkeğin karısı, çocukları ve kendisi için gereken geçim kaynağıdır. Ancak, boşanma bağlamında, karısı ve çocukları için yiyecek, giysi ve konut temin etme anlamındadır.
41 Fyzee, *Outlines,* s. 162.
42 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.*
43 Fyzee, *Outlines,* s. 183.
44 Celâl Nuri, *Kadınlarımız,* s. 192.
45 A.g.e., s. 191-193.
46 Fındıkoğlu (*Essai,* s. 44), erkeğin karısına, aile desteğinden yararlanma şansı vermesi

yeni bir şeydi. Osmanlıda yeni yeni uygulansa da, Kuran'da temelde aynı şey buyrulur. Çift arasında anlaşmazlık çıkması durumunda ikisinin ailelerinden birer arabulucunun devreye girmesi öğüt edilir.

47 Fındıkoğlu, *Essai,* s. 34 vd. Fındıkoğlu, hem burada hem de Gökalp'la ilgili çalışmasında, bu kanunun çıkmasını Gökalp'ın etkisine bağlar. Bununla birlikte, Celâl Nuri'nin önerileri doğrultusunda olduğuna göre, o da Meclis'te etkili olmuş olmalıydı. 1917 yılında çıkarılan Aile Kanunu aslında, iki yıla yakın zaman yürürlükte kalmış ve 1919'da, I. Dünya Savaşı sonrasında, İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi'nin müdahalede bulunduğu dönemde çıkan bir kararla feshedilmişti (bkz. Mehmet Hıfzı [Timur], *Le Lien de mariage à travers l'histoire juridique turque,* s. 104). Müttefiklerin savı, medeni nikâhın gayri müslim cemaatlerin ayrıcalıklarına zarar vereceği yönündeydi.

48 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.*

49 A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty,* Tables XLIX, n. 7 ve L, n. 11; Melek Hanım ve Grace Ellison, *Abdul Hamid's Daughter,* çeşitli yerlerde. Hatice'nin, Abdülhamid'in kızı aleyhinde entrikalar çevirerek babasının tahttan indirilmesinin öcünü almaya çalıştığını düşünenler vardı.

8
EV DIŞI SOSYAL YAŞAM

Üst zümre Osmanlı kadınının günlük yaşantısına, çoğu haremde gerçekleşen ama bir bölümü ev dışına çıkmasına neden olan çeşitli eğlenceler renk ve neşe katıyordu. Burada, ilkin, ev dışı eğlenceleri ele alacağız. Bunlar arasında yıl boyu en rağbet göreni, yüzlerce yıldır yapılagelen haftalık *hamam* ziyaretiydi.

Halk hamamı geleneğinin hiç değilse Babil'e dayanan köklü bir tarihi vardır;[1] bunun İslamiyete özgü çeşidi Emevilerle başlamıştı.[2] Osmanlıların ise bu kurumu Bizanslılardan[3] aldığı söylenirse de, bu doğru değildir. Gerçekte, Türk topraklarında, Fatih'in İstanbul'u almasından çok önce hamamlar inşa edilmişti. Örneğin, İran Selçukluları, muhtemelen Suriye'dekileri örnek alarak hamamlar inşa etmişti. Suriye hamamlarıysa antik dönemin *thermae'* sine dayanıyordu.[4] Osmanlı hamamı, ayrı yollardan da olsa, Bizans hamamıyla aynı kaynaktan gelir. Osmanlılar hamamlarını çoğunlukla suyun bulunduğu Bizans yerleşim bölgelerinde inşa etti. Mamboury, Türk hamamlarının öncüllerine göre daha iyi ısıtıldığına işaret eder.[5] Ayrıca, Sourdel-Thomine'e göre, sosyal etkinliğin odaklandığı sıcaklık ve camekân bölümlerine Türk hamımında büyük önem veriliyordu.[6]

İstanbul'da, başka İslam kentlerindeki gibi, her mahallede hiç değilse bir hamam bulunmaktaydı. Bu hamamlar müşteri kitlesine bağlı olarak büyüklü küçüklüydü; bazıları, farklı saatlerde kadın ve erkeklere ayrılan tekli hamamlardı; bazılarıysa, her iki cinsiyet için de tam donanımlı olan çifte hamamlardı. Çifte hamamlar arasında en ünlüsü, Sultanahmet Camisi'yle Ayasofya arasındaki parkın bir köşesinde yer alan ve Ayasofya veya Haseki Hürrem Sultan Hamamı adıyla bilinen hamamdır. Bütün yapı bir eksen üzerinde inşa edilmiş olup kadınlar hamamı bu eksenin bir ucunda, erkeklerinkiyse diğer ucundadır. Büyük Osmanlı mimarı Sinan'ın (1490-1588) inşa ettiği bu hamam, mimarının ünlü olduğu oran duygusunu göz doyurucu bir şekilde sergiler.[7]

Büyük konak ve saray gibi yapıların kendi hamamları olsa da, halk hamamının kendine özgü birtakım çekici yanları vardı. Isıtma daha dengeli sağlanabiliyor ve bir kadın burada hemcinsleriyle ahbaplığın tadını çıkarabiliyordu. Kadınlar genellikle hamama, dokuz yaşından küçük erkek çocuklar da içinde olmak üzere, çoluk çocuklarıyla birlikte topluca gidiyordu.[8] Hamam gününe, özellikle araba ve tramvayın hamama daha sık gitmeyi olanaklı kılmasından önceki dönemde, bir eğlenme fırsatı olarak büyük önem veriliyordu.

Bir üst zümre kadını hamama giderken yanında *hamam takımını* götürüyordu: peştamal ve havlu, kese, hamam tası ve tarak. Bunlara bir kilim ve yastıklar da eklenebilirdi.[9] Kakmalı nalınlar[10] üzerinde ıslak zemine değmeden ılıklıktan sıcaklığa geçiyordu. Burası yıkanma yeriydi ve sekizgen büyük bir salon biçiminde olabiliyordu; tıpkı Julia Pardoe'nun gittiği ve sekiz fıskiyesinden üstlerinde ince çamaşırdan başka bir şey bulunmayan 300 kadar kadına suların fışkırdığı hamamdaki gibi. Çamaşırlar bedenlerine yapışacak kadar suyu emmişti. Etrafta belden üstü çıplak, kollarını göğüs üzerinde kavuşturmuş köleler vardı ve başlarının üzerinde işlemeli ve püsküllü peşkir ve havlu yığını dengelenmişti. Oda kuşkusuz ışık alması için kubbeliydi ve ortasında bir havuz vardı. Kadınlar ya bu havuzda ya da alçak bölmelerle birbirinden ayrılmış odacıklarda, duvar boyu dizilmiş kurnalardan yıkanabiliyordu. Mermer oturma yerlerine, yumuşaklık sağlamak için, örtü de yayılabiliyordu.[11]

Lady Montague'nün Türk hamamı betimi, çokça alıntılanmışsa da, yinelemeye değer. Zira Montague sözcüklerle, Ingres'ın Louvre Müzesi'nde sergilenen Türk hamamı tabloları kadar etkileyici bir resim çizer.[12] Ona göre hamam:[13]

> *Burası, üzerine kubbeli taş bir bina, tavanda biraz ışık verecek kadar küçük bir açıklıktan başka penceresi yok. Hamam bu şekilde birbiriyle bağlantısı olan beş bölümden meydana gelmiş. En dışarıda olanı, ötekilerden daha küçük ve sadece bir giriş yeri görevini yapıyor. Hamamcı kadın da bunun kapısında duruyor. Kibar hanımlar, genellikle bu kadına beş-on para bahşiş veriyorlar... Bundan sonra gelen bölüm, mermer döşeli çok geniş bir yer. Etrafından yerden biraz yüksekçe, alt alta yapılmış mermer iki sıra sedir ve soğuk su akan dört çeşme var. Bunların suları önce kurnalara, sonra da yerde toplanan su birikintilerini götürmek için yapılan küçük kanallara akıyor. Oradadan da bitişik bölüme gidiyor. Burası ötekinden biraz daha küçük ve onun gibi mermer sedirleri var. Fakat bitişik hamamlardan gelen kükürtlü sularla o kadar çok ısınmış ki, soyunmadan durmak olanaksızdı. Öteki iki kubbeli bölüm halvet kısmı idi. Bunların bi-*

rinde hamama girenlerin isteğine göre suyun sıcaklığını ayarlamak için soğuk su muslukları vardı...

Hamamın ikinci bölümündeki birinci sıranın sedirlerinin üzeri, minderler ve ağır seccadelerle döşeli idi. Bunların üzerinde hanımlar, arkasındaki ikinci sıralardaki sedirlerde de, cariyeleri oturuyordu. Herkes soyunmuş, yani hiçbir güzelliği ve kusuru saklamayacak derecede anadan doğma, çırılçıplak olduğu için, hanımla cariye arasında hiçbir fark kalmamıştı... Bunların bazıları birbiriyle konuşuyor, bazıları iş görüyor, bazıları kahve veya şerbet içiyordu, bazıları da sere serpe peykelerin üzerine uzanmıştı. Böylece, hepsi değişik şekilde hareket halindeydiler.

Genellikle 17-18 yaşındaki cariyeleri de, hanımlarının saçlarını çeşit çeşit örmekle meşguldüler. Kısacası, bu hamam şehre ait bütün haberlerin verildiği, dedikoduların yapıldığı bir kadın kahvehanesi idi. Hanımlar, genellikle buraya haftada bir kere geliyor ve en aşağı 4-5 saat kalıyorlar.[14]

Hamam, bir kadının güzellik salonuydu. Burada saçı, ezilmiş defne meyveleri ve kınayla boyanıyor, tırnaklarına kına yakılıyordu. Saçı daha sonra örülüyor; kaşları alınıyor ve boyanıyordu. Vücudunun her yanındaki tüyler, bir Müslüman kadından beklendiği gibi, sönmemiş kireç ve ıtırlı ottan hazırlanmış sarı renkli bir tüy dökücü macunla alınıyordu. Vücudu bir keseyle ovalanıyor ve kokulu bir sabunla sabunlanıyordu.[15] Lady Craven, Türk kadınının sürekli yıkanmasının onun açısından kötü olduğunu söylerken, pek çok Batılının bakış açısını dile getirmekteydi. Yaşlı görünmesine neden olduğunu düşünüyordu.[16] Pardoe ise bunun bitkin düşürdüğü kanısındaydı.

Hamam müşterisi camekân bölümünde uzanıyor, öğle yemeğini yiyor ve çoğu zaman şarkılara katılarak çalgıcıları dinliyor, kimi zaman da raks edenleri seyrediyor ama hep çene çalıyor ve dedikodu yapıyordu. Bu, dışarıda geçirilen bir gündü. Yine de, toplumsal konumunun, başka kadınlarla bu türden bir yakınlığa ve gevşemeye imkân tanımadığını düşünen Osmanlı hanımları da vardı. Onlar genellikle üç küçük odadan oluşan aile hamamında yıkanıyordu (Hanedan kadınları elbette yalnızca saray haremindeki hamamları kullanıyordu). Onlar için camekân, bir toplanma yeri değil, köle kızların hizmet ettiği bir özel odaydı.[17]

Üst zümre hamamı batılılaşmanın kurbanı olduysa da, eskinin *mahalle hamamı* hâlâ İstanbul'un yoksul semtlerinde ve başka kentlerde varlığını korur.

Osmanlı kadınının dış dünyaya kapalı harem yaşamından kurtulması, yalnızca Batı'ya özgü toplumsal düşüncelerin yayılmasıyla değil, yeni ulaşım araçları-

nın gelmesiyle de gerçekleşti. Bunlar arasında başta geleni, 17. yüzyılda arabanın gelişiydi.

Araba sözcüğü, en basit atlı yük arabasından süslü faytona dek çeşitli araçlar için kullanılmıştı.[18] İlk arabanın veya *arba*nın, Orta Asya Türk-Moğollarının ve onlardan önce İskitlerin iki tekerlekli yüksek at arabası olduğu anlaşılıyor. Zemini, yay gibi esneklik sağlayan saz örgüsünden yapılmıştı. Çoğunlukla üstü, az çok bezemeli bir çeşit tenteyle örtülüydü ve araba okları arasındaki bir at, bazen de bir öküz veya deve tarafından çekiliyordu.[19]

Osmanlılar hem bu basit arabayı geliştirmiş hem de Macarların *koçu*[20] denilen faytonunu benimsemişti. Fayton önceleri yalnızca hanedan üyelerince kullanılmış ama bu sınırlama zamanla kalkmış ve üst zümreler de bu araçtan yararlanmaya başlamıştı. Sultan İbrahim kadınlarından birisine süslü püslü bir koçu vermişti.[21] Kadınlara tahsis edilen ilk araba olarak bu görülüyor. Bu dönemde, yani 17. yüzyılda araba, İstanbul'da o kadar yaygındı ki sultan sokakların tıkanmasından yakınarak kullanımını yasaklamıştı. Emirlerine uyulmadı; ta ki, günün birinde yolu bir araba yüzünden kapandığında çileden çıkan sultan, sadrazam Salih Paşa'yı çağırtarak isteklerini yerine getirmediği için idamını buyuruncaya değin. Bu olaydan sonra sultanın arabalara getirdiği yasağa bir süre titizlikle uyulmuş ama zamanla yetkililer gevşemiş ve araçlar yeniden çoğalmıştı. Araba kullanımına sonraki iki yüzyıl boyunca birkaç kez daha sınırlama getirilecek ama sonrasında yine gevşek tutulacaktı.

18. yüzyılda Lale Devri'ne gelindiğinde, arabalar iyice çoğalmıştı. İçerisi rengârenk atlasla kaplı ve üç çifte kadar at koşulan bu arabalar çok incelikliydi. Üst zümre kadınları bunlarla Haliç'te Sadabad çevresinde ve başka yerlerde gezintiye çıkıyordu.[22] III. Ahmed döneminde Türkiye'de bulunan Lady Montagu, arabaların boyalı ve yaldızlı kafeslerini, çiçek bezemelerini ve içerideki işlemeli ve püsküllü yastıkları gözlemlemiş, bu yastıkların aşırı sıcak tuttuğunu düşünmüştü.[23] Hanımların kafes aralığından dışarıya baktığını belirtmişti. Bazı arabalar, basit bir kafes işçiliğinden oluşuyordu. Bu dönemin en güzel araçları arasında III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'a ait olan dört atlı düğün faytonu vardı. Demir iskeleti, tekerlek ve jantları Paris'ten getirtilmiş olmakla birlikte inceden inceye bezenmiş sandığı Osmanlı işiydi. İlk arabaların çoğundan farklı olarak İstanbul sokaklarında yankılanan sıradan arabalara özgü sarsıntıyı azaltmak için yaylar üzerine oturtulmuştu.[24]

Araba kullanımı, Patrona Halil İsyanı (1730) nedeniyle bir süre kesintiye uğramışsa da, 1751 yılına gelindiğinde, bu sofuluk tepki uyandırmaya başlamış ve kadınların Üsküdar, Çamlıca gibi mesirelerde sık sık gezintiye çıktığı görülmüştü.

Bunun üzerine yetkililer yine müdahalede bulundu ve sadrazam umumi yerlerde araba kullanımını yasaklayan bir *hüküm* çıkardı. Aynı yıl yalnızca İstanbul'da 665 koçu bulunuyordu.[25]

Ne var ki, 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, araba bir kez daha üst zümre Osmanlı kadınlarının, özellikle mesirelere gitmekte kullandığı gözde aracı haline geldi. Lady Craven, her zamanki kibriyle, kadınların "fayton olduğunu sandığı *arabat* denilen ve içinde sıra halinde bankların bulunduğu üstü kapalı iğrenç bir araç tuttuğunu" söylüyordu. "Bunlarda yay yok. Bir gün 'Hünkâr İskelesi' denilen bir vadide birine binmiş bulundum ama acımasızca sarsılmak yerine arabadan inip altı mil yürümeyi tercih ettim."[26] Öyle anlaşılıyor ki, Lady Craven, Melling'in, kadınların *Conestoga* tipi bir arabada görüldüğü Büyükdere manzaralarından birinde resmettiği aracı anlatıyor.[27] Davey, 1810'da bu araçları Topkapı Sarayı kapısından çıkarken görmüştü. Bunları "şemsiye biçiminde yaldız işlemeli atlas güneşliği olan çiftlik arabaları" diye adlandırmıştı. Saraylı hanımların arabaları geçerken Türklerin dönüp dönüp bakması dikkatini çekmişti.[28] Şehsuvaroğlu'nun kitabında, yan tarafı alçak ve bezemeli olan dört tekerlekli ve güneşlikli "çiflik arabası" türü bir aracın resmi yer alır. Feraceli ve yaşmaklı kadınların bulunduğu bu araç öküzler tarafından çekilmektedir.[29]

19. yüzyılda Batı etkisinin iyiden iyiye hissedilmesiyle birlikte arabalar daha da çeşitlendi. 1844 yılında yazan Charles White, Osmanlı ileri gelenlerinin, Viyana'dan getirtilmiş olan üstü açık, alçak ve ağır arabalarla, kendisinin savaş arabası dediği "modern" faytonlarla, Divanyolu'ndan (o zaman İstanbul'un en önemli caddesi) eve dönüşünü izlemeyi âdet edindiğini söyler. Oysa kadınlar, sultan ailesindekiler bile hâlâ çoğunlukla öküzlerin çektiği eski tip arabayı veya *talika* denilen üstü kapalı faytonu kullanmaktaydı.[30]

Avrupalılar İstanbul'da araba imalathaneleri açtı. II. Abdülhamid, *lando* ve diğer araçların üretimi için bir fabrika kurdu ve bu araçların sayısı, yine sokakların tıkanmasına yol açacak kadar arttı. Rodinson'a göre, *talika* ve *uzun araba,* bu yüzyılın en gözde iki aracıydı. *Talika*, "binek taşıyla ayaklığına çıkılan, üstü açık, kapısız, bir çeşit küçük atlı arabaydı" ve genellikle Boğaziçi kıyılarında kullanılıyordu. Uzun araba ise "perdeli ve boylamasına iki sedir döşeli, kapısı arkada, yine üstü açık bir çeşit *char à banc"* idi.[31]

Pardoe'nun bir araba gezintisi yapmaktan geri kalmadığını söylemeye gerek yok:

> *Üstü kapalı ufak bir lando biçiminde olan arabanın dışı baştan aşağı koyu kırmızı kumaş, mavi ipek saçaklar ve püsküllerle döşenmişti; içi ise*

tam olarak yaldızlanmış bir zencefilli çöreği andırıyordu. Her iki yandaki kapılara yalnız ana hatları göstermeye yetecek dört yuvarlak ayna oturtulmuş, pencere yerine yaldızlı kafesler konmuştu; kafeslerin delikleri son derece küçüktü ve durumumuz hiç iç açıcı değildi. Dahası, serbestçe soluk almam neredeyse olanaksız gibiydi, bu yüzden soğuğa karşın kafesler açıldı; bu düzenlemeden sonra duvet [kuş tüyü şilte] ve bezemelerin yarattığı lüks içinde, ayaklarımı a la Turque [Türk usulü] altıma alarak saten minderlere rahatça yerleştim.[32]

Kadınların arabayla dolaşmakta görece özgür olduğu bir dönemdi bu. 1820-1836 yılları arasında Türkiye'de yaşamış olan din adamı Walsh, kadınların bu dönemde perde çekilmiş uzun *"arrhubalar"* la dolaştığını ve sekiz ila on kadının zeminde oturduğunu görmüştü.[33] 1834 yılında II. Mahmud'un kızı Saliha Sultan'ın düğün alayındaki kadınlar yıldız bezeli araba ve faytonlara binmişti.[34] Bundan on yıl sonra White, "hanımlann öküz koşulu arabalara veya *teleka* denilen pencereleri perdeli, Fransız usulü bir kapalı faytona bindiğini" kaydeder. Bu arabaların ve parlak *ihram*lannın "mesirelere tarifsiz bir özgünlük ve ışıltı" kattığı düşüncesindeydi.[35]

Yine de bir kocanın, bunca dolaşmaya karşı çıktığı oluyordu. Kethüdazade Arif Efendi, döneminin, yani 19. yüzyılın ilk yansının en ilerici insanlannı çevresinde toplamış bilge bir kişiydi. Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın kızı Esma Hanım'la evlendi. Sadrazam kızına, çeyizinin bir parçası olarak dört Gürcü köle ve yaldızlı kırmızı kumaşla kaplı bir fayton vermişti. Esma Hanım, hizmetindeki bu araçla annesi ve teyzelerine çok sık gidip gelmeye başlayınca kocası buna karşı çıktı. Konakta oturması ve yanından ayrılmaması için baskı yaptı, bu itirazlan göz ardı edilince onu boşadı.[36]

Abdülhamid döneminde kadınlar, atlı hadımların gözetiminde açık landolarla gezintiye çıkıyordu. İki kadın, Galata Köprüsü'nde bir Fransız subayın yanından geçerken, yaşadıklan yer ve döneme göre fazla cüretkâr bir davranışla ona öpücük göndermişti. Bir centilmenin bunun altında kalamayacağını düşünen Fransız da buna öpücükle karşılık vermiş, bunun üzerine hadımlardan biri Fransızın suratına bir yumruk indirmişti. Fransız, öpücüklerin altında kalamadığı gibi bu hakareti de gururuna yedirememiş ve kılıcını çekip hadıma saplamıştı. Bu, uluslararası bir olay haline geldi. Ne var ki Fransızlar, subaylannın kışkırtıldığını ileri sürdü ve kriz yatıştı.[37]

19. yüzyıl ortalannda İstanbul sokakları, Nassau Senior'a göre, öylesine engebeliydi ki, "araba kullanmak neredeyse olanaksızdı". Yine de, kadınlarla yüklü

arabalar bu sokaklarda gidip geldi.[38] Gautier, 1875 dolayında, yaldızlı, boyalı ve perdeli arabalar yanından geçip giderken şen şakrak sesler duyuyor ve kimi zaman gözüne, yaşmağın sıynldığı güzel bir yüz ilişiyordu. Yaşmak için yaşı daha küçük olan kızlann arabanın ön tarafında, arabacı bölümünde oturduklannı fark etmiş ve badem gözlerin, kalemle çizilmiş kaşlann, hafif karga burunların, oval yüzlerin ve nar gibi aralanmış dudaklann ideal bir haremi imlediğini düşünmüştü.[39]

Sözü edilen dönem, Edmondo de Amicis'in, sultan cuma namazı için alay halinde Dolmabahçe Camisi'ne geldiğinde, "yüksek aristokrat sınıfından" hanımların arabalannı gördüğü dönemdi. Arabalann her iki yanında atlı dev cüsseli hadımlann kıpırtısızca nöbet tuttuğunu görmüştü.[40]

II. Abdülhamid döneminde, araba imalatı bizzat sultan tarafından desteklenmiş olduğu halde kadınlar arabayı eskisi kadar kullanmadı. Zira, sultanın baskıcı idaresi, toplumsal yaşam açısından boğucu olmuştu.

1870'li yıllarda tramvayın gelişi, kadınlara daha büyük bir hareket olanağı sağladı. Bu aracın bir bölümü perdeyle kadınlara aynlmıştı. 1875 yılında onlan gözlemleyen De Amicis, artık yeni bir özgürlükten sonuna dek yararlandıklan düşüncesindeydi:

> *Bunlardan herhangi birini, başıboşluğun tadını çıkarmayı nasıl bildiklerini görmek için uzaktan takibetmek eğlenceli olur. En yakındaki camiye dua etmek için gider ve revakların altında durup çeyrek dakika bir kadın arkadaşla çene çalarlar, sonra çarşıya çıkar, on kadar dükkâna göz atar ve bir ıvır zıvır almak için iki üç dükkânın altını üstüne getirirler, daha sonra tramvaya binerek balık pazarına iner, köprüyü geçer ve Beyoğlu'ndaki berberlerin bütün saçlarını, bütün perukalarını seyretmek için dururlar. Bir mezarlığa girip bir mezarın üstüne oturarak bonbon yerler, yüz defa durup vitrinlere, tahta veya bakır üzerine yapılmış resimlere, ilânlara, geçen kadınlara, arabalara, tabelâlara, tiyatro kapılarına, her şeye göz ucuyla bakarak, şehre döner, Haliç'e inerler, bir demet çiçek alır, bir bardak limonata içer, sadaka verir, Haliç'i kayıkla geçer, İstanbul'daki zikzaklarına yeniden başlarlar, sonra yeniden tramvaya biner ve kapılarının önüne gelince, sokağa ilk defa yalnız başına çıkan ve bu kısacık hürriyet saatine her şeyi katmak isteyen çocuklar gibi geri dönüp evlerin etrafında yeniden dolaşabilirler. Bir sırrının olup olmadığını ortaya çıkarmak için karısını takibetmek isteyen şişman bir efendicağız yolun yarısında tıkanıp kalabilir.*[41]

Büyük aileler tramvaya karşın arabalarından vazgeçmedi. 1917 yılında bile bu arabalardan çokça vardı ve yolcularının, *Tasvir-i efkâr* gazetesinin başmakalesinde yakınma konusu edilecek denli küstah olduğu düşünülüyordu.[42]

İstanbul içi ve çevresinde büyük olasılıkla en eski ulaşım aracı, arabadan da eski olan kayıktı. İnceleme konusu olan dönemde iki tür tekne vardı: Boğaziçi'nde sefer yapan ve çadır beziyle kaplı arka tarafı kadınlara ayrılmış[43] olan vapur ve kayık. İki sivri başı olan kayık, dümenle idare ediliyor ve kürekle çekiliyordu. En ufak bir harekette bile yana yatacak kadar hassas bir dengesi vardı. "Ama", Amerikan Büyükelçisi Samuel B. Cox'un söylediği gibi, "Türk hanımının ihtiyatlı adımları ve kıpırtısız oturuşu kayığın ruhuna çok uygun düşüyor"du.[44]

Hanım iğnesi[45] denilen ince ve zarif bir kayık üst zümre kadınları arasında çok tutulmakla birlikte, en görkemlisi, hanedan kadınlarının kullandığı *kırlangıç* denilen kayıktı.[46] Charles White kendi döneminin *validesi* Bezmiâlem'i, Haliç'te, zengin bir süslemesi olan 14 kürekli bir kayıktan inerken görmüştü. Altın saçaklı mor kadifeden bir halının üstündeki işlemeli minderlerde oturuyordu. Kethüdası ve hazinedarı, sırtları kayıkçılara dönük olarak karşısında oturmaktaydı. İki haremağası arka tarafta, üçüncüsü baş taraftaydı. İkincil saray kadınları benzer kayıklarda onu izliyor ve on kürekli her kayıkta yalnızca iki haremağası hazır bulunuyordu.[47] "Üst zümre hanımların" kayıkları daha küçüktü ve daha az sayıda kayıkçının idaresindeydi. Böyle bir hanım kiralık bir kayığa bindiğinde, "minderlerin üzerine altın saçaklı koyu kırmızı veya koyu mavi bir ihram yayılıyor ve bir parçası kayıktan seçkinliğin göstergesi olarak sarkıtılıyordu. Üst zümre hanımlarına genellikle arkada bağdaş kurarak oturan ve bu hanımları bir şemsiyeyle rüzgâr ve güneşten koruyan bir hizmetkâr veya bir lala (zenci köle) eşlik ediyordu."[48]

Melling 19. yüzyıl başlarında yaptığı bir oymabaskıda, Boğaz'ın Avrupa yakasında, Büyükdere'de iki kayık grubunu resmetmiştir; kayıklardan birinde başı beyaz örtülü kadınlar, diğerindeyse sarıklı erkekler görülür.[49] Pardoe, kendi zamanında, Pera'dan Yenikapı'ya en rahat kayıkla ulaşıldığı düşüncesindeydi; insanı araba yolculuğunun sarsıntısından kurtarıyordu.[50] Yüzyıl ortalarında Boulden, akşamüstleri Sarayburnu'nda, kimileyin yaşmaklarını sıyırmış kadınların bulunduğu kayıklar görüyordu.[51] Senior ise, Göksu'da İstanbul'un *beau monde*'unu taşıyan yüzlercesinden söz etmişti. Yaz akşamlarında kadın ve çocuklar, bülbüllerin sesini dinlemek üzere Boğaziçi kıyılarında sandal sefasına çıkarılıyordu. Güzergâh boyunca Avrupa yakasında Balta Limanı'ndan bülbül sesinin özellikle iyi yankılandığı Kanlıca Körfezi ve Göksu'ya yol alıyorlardı.[52] Sadrazam Kâmil Paşa'nın ailesindeki hanımlar ikindileri, kürekleri iriyarı Arnavutların çektiği kayıklarla Beylerbeyi'ndeki yalıdan Boğaz'a açılıyordu. Kayıkçılar *şalvar*, uzun kollu

gömlek ve cepken giyiyor ve kadınlara bakmamak için başları yana çevrili kürek çekiyordu. Kadınlar kayık bolluğundan yararlanarak su üzerinde birbirini ziyaret ediyordu.[53]

Boğaziçi, mehtap geceleri düzenlendiğinde, kayıkla dolup taşıyordu. Bu kayıkların bir bölümü üst zümre mensuplarına aitti; bir bölümüyse etrafa bakınmak ve saz ekibini dinlemek üzere gelen kişilerce kiralanıyordu.[54] Seçkin ailelerin kendi kayıkları ve özel kayıkçıları vardı.[55]

Kayıkçılar genellikle Rumdu ve her zaman renkli bir görüntüleri vardı. Pardoe, yazlık kıyafetlerini şöyle anlatır: "Ham bürümcükten gömleklerinin geniş yenleri vardı ve göğüslerine gelen kısmına ince bir iğne işiyle bordür yapılmıştı. Bol şalvarları beyaz ketendendi ve kazınmış başları, mor ipek püsküllleri olan kırmızı küçük takkelerle kısmen örtülüydü; ayakları çıplaktı."[56]

Hem kadın hem de erkeklerin kayıklarında kürek sayısı kayık sahibinin toplumsal konumuna göre belirleniyordu. Saray hareminin başta gelen kadınlarından biri olan hazinedar ustanın üç çift, sultanın kızlarıyla kadınlarının beş çift, validenin (White doğru sayabilmişse) yedi çift kürek hakkı vardı. Bazı kayıkların arka kısmında, etrafı tamamıyla açık olabilen küçük köşkler bulunuyordu. Kayık zevk için kullanıldığı gibi, törensel bir durumda da kullanılıyordu. Bezmiâlem, oğlu Abdülmecid öldükten sonra Topkapı Sarayı'na (artık Eski Saray'dı) taşınması gerektiğinde, kayıkla gitmişti.[57]

Zaman zaman kullanılan bir ulaşım aracı da tahtırevan ya da *sedye*ydi. Bunu İstanbul'da Hıristiyan ve yabancı kadınlar kullanıyordu ama seçkin bir Osmanlı hanımı da, uzun bir kara yolculuğunda ulaşım aracı olarak tahtırevandan yararlanabiliyordu. Melek Hanım Kıbrıslı Mehmed Paşa'yla evli olduğu sırada eyaletlerde bununla yolculuk yapmıştı. Onu ve kızını Batı Avrupa'ya götürecek olan gemiye kaçarken tahtırevan kullanmışlardı; yetkililerin Müslüman kadınları bu araçta araması olası değildi.[58]

Uzun yolculuklar İmparatorluğun sonuna değin kadınlar açısından zor oldu. Melek Hanım, Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın valilik yaptığı Kudüs'ten ayrıldığında, İstanbul'a dönüş yolculuğunu çeşitli araçlarla yapmıştı: Akka'ya kadar dört gün tahtırevan, buradan Beyrut'a yine tahtırevan kullanmış ve son olarak, vapurla İstanbul'a ulaşmıştı. Geminin salonu tamamıyla paşanın haremine ayrılmıştı. Paşa, Belgrad valiliğine atandığında, maiyetindekiler İstanbul'dan Varna'ya posta gemisiyle, Vidin'e daha küçük bir vapurla gitmişler; Tuna'nın sığ sularında öküzlerin çektiği düz karinalı kayıklara binmişler ve sonra da Belgrad'a küçük bir nehir vapuruyla ulaşmışlardı.[59] Yolculuklar, gemi büyük bir rahatlık sağladığı için, koşullar elverdiği sürece deniz yoluyla yapılıyordu. Mısır'a, Karadeniz kıyısındaki vila-

yetlere ve Adriyatik kıyılarına yolcu trafiği vardı. Mary Mills Patrick, bir defasında bir Karadeniz vapurunda bazı önemli Türklerin haremleriyle karşılaşmıştı.[60]

Demiryollarının inşası bile, raylar ücra yerlere uzanmadığı için, uzun yolculuk sorununa bir çözüm getirmedi. Halide Nusret Zorlutuna, 20. yüzyıl başlarında Musul'dan babasının vali olarak atandığı Kerkük'e yaptıkları yolculuğu anlatır. Gündüzleri kalabalık bir araçta seyahat etmek, geceleri de köylerin tıka basa dolu konuk evlerinde kalmak zorundaydılar. IV. Murad dönemine tarihlenen ve Altın Köprü diye anılan bir köprüye ulaştıklarında, kemerinin yüksekliğinden ötürü yol güvenlik açısından fazla dik olduğu için, araçtan inip yürümeleri gerekmişti. Yolculuk demek, insanın beraberinde birçok şey götürmesi demekti.[61] Emine Foat Tugay, ailesinin Avrupa'ya giderken bile yanında götürdüğü yol eşyalarını anlatır: yatak çarşafı, yastık, battaniye ve yorganların bulunduğu büyük sepetler, ince bir şilte ve havlular. Onlara mürebbiyeler, hizmetçiler ve bir uşak eşlik etmekteydi.[62]

Üst zümreden bir ailenin kışlık konaktan yazlığa geçmesi bile kolay iş değildi. Lucy Garnett, ailelerin bu taşınma sırasında yanlarına az eşya almakla birlikte hiç değilse kişi başına iki bohça giysi, birkaç kandil ve şamdan, bir çift pirinç testi ve tas, birkaç bakır kap kacak, bir cezve ve gündelik bir dizi çanak çömlek götürdüğünü söylüyordu.[63] Hem Garnett hem de Halil Halid, yolların "feci" olduğunu kaydetmişlerdi. Dahası, Lucy Garnett dağlık bölgelerdeki yolların çoğunlukla sel yatağından oluştuğunu, az sayıda köprü bulunduğunu ve sığ sulardan yürüyerek geçmek gerektiğini anlatıyordu.[64] Bir kadının yalnız değil, ancak kocası veya bir yakınının eşliğinde seyahat edebilmesi, yolculuğu iyice güçleştiren bir unsurdu.[65] Büyük bir yolculuk zahmetine katlanan bir konuğun ziyaret süresini uzun tutması anlaşılabilir.

Ulaşım araçlarının hâlâ ilkel olduğu 18. yüzyıl başlarında ev ziyaretleri enderdi. D'Ohsson, bir kadının bir yere giderken küçük çocuklarını ve kölelerini de yanında götürdüğünü ve gittiği yerde genellikle onbeş ila yirmi gün kaldığını söylüyordu. Bu dönemde, neredeyse yalnızca akrabalar ziyaret ediliyor ve büyük ailelerden gelen bazı kadınlar bütün yılı ziyaretle geçiriyordu.[66] Elimizde bu ilk dönem ziyaretlerine ilişkin Türkçe belge yoktur. Ne var ki, şaşkınlık içinde gözlem yapan ve bize başka anlatılar bırakmış olan İngiliz hanımlarının bu konuda yazdıkları vardır.

İnceleme konusu olan döneme ilişkin en erken tarihli anlatı, 1717 yılı ilkbaharında, o sırada Osmanlı sarayının bulunduğu Edirne'de *kâhya*nın karısını ziyaret eden Lady Montagu'ye aittir. Kız kardeşine yazdığı bir mektupta bu ziyareti şöyle anlatır;

Beni kapıda iki haremağası karşıladı. Çok güzel kızların iki sıra dizildikleri uzun bir koridordan geçirdiler. Kızların örgülü saçları, topuklarına kadar uzanıyordu. Hepsi, üzeri simle işli, güzel, hafif, ince şam kumaşlarından yapılmış giysiler giymişlerdi. Ne yazık ki kendilerini daha yakından görmek için durmam, nezaket kurallarına aykırı olacaktı. Fakat, bu düşüncem, daha ziyade bir pavyona benzeyen bir salona girdiğim zaman, kayboldu. Bu salonun her yönünde pek çoğu açık bulunan kenarları yaldızlı pencereler vardı. Dışarıda bunlara yakın dizilmiş olan ağaçlar tatlı bir gölge veriyor ve güneşin içeri girmesini önlüyordu...Yerden üç adım yüksekliktekı, üzerinde acem seccadesinin yayılı bulunduğu sedirde, kâhyanın hanımı, üzeri işlemeli beyaz atlas yastıklara yaslanmış oturuyordu. Dizinin dibinde, yaklaşık olarak 12 yaşlarında iki genç kız oturuyordu. Her ikisi de melekler kadar güzeldi. Üzerlerinde çok ağır giysiler ve pek çok mücevher vardı... Beni karşılamak için ayağa kalktı. Ve hiçbir Saray eğitiminin veremeyeceği haşmet dolu bir tatlılıkla, kendi usullerine göre elini göğsüne koyarak beni selamladı. Dayanmak için bana yastıklar verilmesini emretti ve beni şeref yeri olan köşeye oturttu....

Dizinin dibinde oturan iki kızın kendi öz kızları olduğunu söyledi. Halbuki, kendisi onların annesi olacak yaşta görünmüyordu. Yirmi kadar güzel cariyesi sedirin aşağı yönünde dizilmişlerdi... Fatma Hanım, cariyelerine çalgı çalıp oyun oynamalarını işaret etti. Bunlardan dördü, hemen udla-gitar arasında bir çalgı ile bazı yumuşak havalar çalıp bu havalara uyarak şarkı söyledi. Ötekiler de sıra ile oyunlar oynadılar... Dans bitince, içeriye dört güzel cariye girdi. Ellerinde gümüş buhurdanlar vardı. Bunlarla odayı amber, ödağacı ve başka kokularla tütsülediler. Bundan sonra diz çökerek nefis Japon porseleninden yapılmış bir tepsi içinde gümüş yaldızlı fincanlarla kahve ikram ettiler. Fatma Hanım, çok nazik bir şekilde bana: "Güzel Sultanım" diyerek görülmemiş bir incelikle, benimle dost olmak istediğini belirtti...

Oradan ayrılırken, iki cariye, güzel gümüş bir sepet içinde işlemeli çevreler getirdi. Bana bunların içinden en ağır işlisini hatırı için kendim kullanmamı, ötekileri de yanımdaki oda hizmetçime ve tercümanıma vermemi rica etti.[67]

1786 yılından nahoş bir resim çizen Lady Craven'ın ise gördüklerinden hiç hazzetmediği anlaşılıyor. İstanbul Bahçesaray'da *kaymakam*ın kız kardeşine konuk olmuş ve bu ziyaret sırasında kendisine şerbet, kahve ve şeker ikram edilmişti. Ev sahibesinin makyajını kötü bulmuş, alnının ortasında birleşen kaşlarından ise hiç hoş-

lanmamıştı. Başka bir sefer de *kaptanpaşa*nın kent dışındaki karısını ziyarete gitmişti. Yine kadının makyajını beğenmemiş ve dişlerinin sigaradan kararmış olabileceğini düşünmüştü. Basit ve dolaysız sorularla karşılaşmıştı: "Evli misin?" "Çocukların var mı?" Ev sahibesi, arkadaşlarıyla birlikte evden ayrılmak üzere arabaya bindiği sırada haber yollamış ve harem kadınlarının onları görebilmesi için avluda arabayla birkaç tur atıp atamayacaklarını sormuştu. Lady Craven, bu isteği yerine getirmediğini yazarken, "tahmin edebileceğiniz gibi", diye kibirli bir eklemede bulunmuştu.[68]

Dr. Madden'a göre, Osmanlı kadını, ziyarete niyetlendiği kişiye âdet gereği önceden haber gönderiyordu. Böylece evin erkekleri haremi terk edebilirdi. Ziyaretçi, evin haremine girdiğinde yaşmağını çıkanyor, selamlanıyor, çubuk tüttürüyor ve ev sahibesinin ona ikramda bulunduğu meyve ve şekerlemelerden yiyor ve bu arada giyim kuşamdan konuşuyor ve dedikodu yapıyordu.[69]

Julia Pardoe, II. Mahmud'un yakın zamanda paşalıktan almış olduğu İşkodra paşası Mustafa Paşa'nın haremine bir ziyarette bulunmuştu. Zenci köleler Pardoe ve tercümanını, "üzerinde bir mandolinle bir tefin bulunduğu..." bir sedire oturtmuşlardı.

> *Az sonra gelen halayık bizi Büyük Hanım'ın dairesine götürdü. Girdiğimizde, içerisi kimi mangalın çevresinde yarım daire oluşturmuş halde ayakta duran, kimi odanın ucunda, halının üstünde çömelmiş olan hizmetkârlarla doluydu.*[70]

Bu, Pardoe'nun ziyaret ettiği çokeşli ilk hanehalkıydı ve belli bir adaba uyulması dikkatini çekmişti.

> *Büyük Hanım önünde tandır bulunan sedirin bir ucunda oturuyordu. Sade bir kadındı, yüz ifadesi soğuk ve oldukça ciddiydi: Bizi buyur ederken başını eğmesinde ve gülümsemesinde, şimdiye kadar bir Türk kadınında gördüğüm en kibirli eda seziliyordu. İçeriye girdiğimizde, bu ülkede her iki cinste (Türklerde olduğu kadar Ermenilerde de) yaygın bir alışkanlık olan tespihini hızla çekerek oyalanıyordu. Tespihli eli tandırın altın işlemeli örtüsünün üzerindeydi...*
>
> *Büyük Hanım'ın tespihi, her biri bezelye tanesi büyüklüğünde, son derece uyumlu, güzel incilerden yapılmıştı. Aradaki bölme parçaları, benzer büyüklük ve şekilde zümrütlerden oluşmaktaydı. Ve kordonun uçları, fındık büyüklüğünde, armut biçimli bir zümrütle birleştirilmişti.*

Sedirin bir ucuna, Paşa'nın, otuz yaşlarında, kısa boylu, zayıf, albeniden yoksun bir kadın olan gözde odalığı ilişmişti. Sıradan ve oldukça kaba yüz hatlarının olmasına rağmen, kurnaz ve açıkgöz ifadesi bunları ilginçleştiriyordu. Hemen yanında üçüncü bir hanım oturuyordu. Kesinlikle güzel olmamakla birlikte, uzun boylu, zarif ve narindi. İri, güzel gözleri ve harika bir teni vardı; içeri'ye girdiğimizde, kucağında duran bir buçuk yaşında tatlı bir küçük çocuğu okşamakla meşguldü. Büyük Hanım'ın hemen karşısındaki yere kızı için, çok rahat gözüken bir sürü minder özenle yerleştirilmişti, ama güzel Emine henüz hamamdan çıkmamıştı.[71]

Julia Pardoe, Türk kadınını, Lady Craven'ın tersine, birçok açıdan çekici buluyordu. Bilhassa saç boyalarının çok iyi, Avrupa'daki benzer ürünlerden çok daha iyi olduğunu düşünmüş ve Büyük Hanım'ın kızı Emine'yi özellikle güzel bulmuştu. Çatal bıçak takımı, masa ve sandalyesiyle Avrupai tarzda verilen bir akşam yemeğinde ağırlanmışlardı. Yemekten sonra Emine'nin dairesine davet edilmişti. "Annesinin varlığının yarattığı kısıtlamadan kurtulan genç güzel, ellerini çırparak çubuğunu emretti. Bütün imparatorluktaki müslümanlar gibi zarafet ve keyifle tüttürüyordu."[72] Emine'nin yanındayken ona iyi geceler dilemeye gelen Paşa'nın üçüncü odalığıyla karşılaşmıştı.

Narin ve güzel bir endamı, neredeyse müzik gibi, alçak ve yumuşak bir sesi vardı. Güzel Emine'ye çok bağlı görünüyordu; ilk selamlaşma faslından sonra genç güzelin yanında duran çubuğu doldurmak üzere atıldı ve doldurduktan sonra da ona uzattı. Emine Hanım bu nazik davranışa karşılık Doğu'da yaygın olan ilgi ve saygı işaretini yaptı: Sağ elinin parmaklarını dudaklarına ve alnına bastırdı.[73]

Daha sonra Büyük Hanım, Pardoe'yu Paşa'nın huzuruna götürmüş, burada onlara Emine'yle Paşa'nın gözde odalığı da katılmıştı.

Bir el hareketiyle ikisinin de az önce anlattığım minderlere oturmalarını istedi; bu sırada odalığın Paşa'nın gönlündeki yüksek yerini fark ettim. Bu, iki oğlunun annesi olmasının yanında, büyük olasılıkla, doğuştan gelme keskin zekâsından da kaynaklanıyordu. Her ne olursa olsun, müthiş doğal yetenekleri ve olağanüstü bir kavrama çabukluğu olduğunu anlamak kolaydı; kazanmış olduğu üstünlüğü de koruyacak gibiydi.[74]

Pardoe geceyi, konukların sık sık yatıya kaldığı haremde geçirmişti. Emine Foat Tugay, 20. yüzyıl başlarında Moda'da Mermer Konak denilen aile evinde sergilenen ve bütün geceye yayılan konukseverlikten söz eder. Yere, haremde kadınlar, ayrı bir bina olan selamlıkta ise erkekler için şiltelerin yayılmasını anlatır. Efendisinin sözlerini başını (sangını) sallayarak onaylayıp duran dalkavuğun eğlenceli bir portresini çizer. Bu tür insanlar, "nükteli sohbetleri" ve "ilginç dedikodulanyla" gittikleri yerde hoş karşılanıyordu. Konukseverlik değişmemekle birlikte toplumsal hiyerarşiye dikkat ediliyor ve aşağıdakiler kapıya yakın oturuyordu.[75]

Emine Foat Tugay'ın evinde, sık sık gidip gelen konuklar için bir dolap ayrılmıştı. Çarşaf, havlu, terlik ve sabahlıklan ve gereksinim duyulabilecek her şey bir bohçaya sanlıp bu dolaba kaldınlıyordu. Her konuğun kendine ait bir bardağı vardı ve sonraki ziyaretine dek bir kenara konuluyordu.[76]

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı İstanbullu hanımlar, önemli makamlarda bulunan Avrupalılann eşlerini ziyaret etmeye başladılar. İki paşa hanımı, yanlarında iki köle kız ve yaşlı bir zenci kadınla birlikte İngiliz konsolosluk mahkemesi yargıcının eşi Bayan Hornby'yi ziyarete gitmişti. Bir yandan çubuk tüttürmüş, bir yandan da gem vurulmamış bir merakla ev sahibesinin üstünü başını ve oturma odasını incelemişler, ardından birkaç erkek görüp göremeyeceklerini sormuşlardı. Sonunda, bir kapı aralığından Bayan Hornby'nin kuzenine bakmaları sağlanmış ve yarım saat süren bu iş sırasında iyice örtünmüşlerdi.[77] I. Dünya Savaşı sırasında dul bir paşa eşiyle kızı, yanlannda Kardelen adlı zenci bir köle kadın ve köse bir haremağasıyla birlikte Lady Poynter'i ziyaret etmişlerdi. Haremağası, ev sahibesinin kocasının, konuklar gidinceye dek haremden uzak durmasına dikkat etmişti.[78]

Bu döneme gelindiğinde, ilerici ailelerden gelen bazı kadınlar, kadınlı erkekli Türk ve yabancı gruplan ağırlıyordu. Bunu yapan ilk kişi Hilmi Paşa'nın karısı olmuştu. Emine Foat Tugay'ın annesi de erkek konuk kabul etmişti, ama bunlar kocasının en yakın arkadaşlanndan ibaretti.[79] Diğer yandan, Seniha Moralı'nın annesi, kocası Sami Bey, Boğaz'ın en konuksever ev sahiplerinden biri olduğu halde ailenin erkekleri dışındakilerle görüşmüyordu. Ne var ki bu, hiç sosyal yaşamı olmadığı demek değildi. Zira, birçok kadın ziyaretçisi oluyor ve zaman zaman rakı bile içiyordu.[80]

Bu dönemde Türkler günde iki öğün yemek yiyordu: 11 dolayında yapılan *kavaltı* ve günbatımında yenilen yemek. Erkekler kahvaltılannı genellikle ev dışında yaptığı için kadınlar kahvaltıya sık sık arkadaşlarını davet ediyordu. *Sofra*ya, yani yerden yirmi santimetre kadar yüksek ayaklıklar üzerindeki yuvarlak tepsilere, her bir konuk için uzun bir kaşık ve bir parça ekmek konuluyordu. Ko-

nukların toplumsal konumu daha düşükse, hoşaf kaşığına ilk davranan ev sahibesi oluyordu. Pilav elle yeniliyordu. Yemeğin sonunda köleler *ibrik* ve *leğen* dolaştırıyor ve konukların eline su dökülüyordu. Ardından, toplumsal konumlarına göre sedire dizilen konuklara, *zarf*lar (gümüş veya altın telkâri veya kafes işi kaplar) içine oturtulmuş kahve fincanlarında (küçük ve çoğunlukla kulpsuzdu) kahve ikram ediliyordu.[81] Kahveyle birlikte çubuk tüttürülüyor veya 20. yüzyıla gelindiğinde kehribar ağızlıkta sigara içiliyordu.[82]

Arabanın iyice yaygınlaşmasının olanaklı kıldığı küçük devrimlerden biri de alışverişe çıkmaktı. Öncesinde, üst zümre kadınının alışverişi, *kira* veya *bohçacı* denilen gezici satıcı kadınların hareme getirdiği öteberiyle sınırlıydı. Bohçacı, satılık malını sırtındaki bohçada taşıdığı için bu adla anılıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda gezici kadın satıcının geçmişi çok eskiye gider. Kira teriminin kökeni, birkaç yüzyıl öncesine, bu satıcıların en ünlüsü ve Süleyman'ın annesi Hafise Valide Sultan'ın aracısı olan Ester Kira adlı bir Yahudi kadına dayanır.[83] Bu kadın yaşamı boyunca art arda tahta çıkan birkaç sultandan sonra III. Mehmed dönemini de görmüş ve sarayla bağlantısı hep sürmüştü. III. Mehmed zamanında acımasız validesi Safiye'nin aracısı olan Ester Kira sonunda Müslümanlığa geçmiş ve Fatma adını almıştı.[84]

Ester Kira 1600 yılında, rüşvetçiliğiyle ünlü valideden intikam almak isteyen sipahiler tarafından kaymakam konağı önünde öldürüldü. Yahudi olduğu için de ona düşmanlık güdülüyordu; zira ordu, Nurbanu ve Safiye validelerin yanı sıra Yahudileri de paranın değer kaybetmesinden ve buna bağlı olarak asker ücretlerinin düşmesinden dolayı suçlamıştı.[85]

Kira geleneği, Ester Kira'nın kötü yazgısına karşın varlığını sürdürdü. Kiraların büyük çoğunluğu Yahudi kadınlardan oluşmakla birlikte Rum, Ermeni ve sonunda Fransız kadınlar da ticaret işine girdi. Giysi, güzellik malzemesi ve kokunun yanı sıra mücevher, "değerli eşyalar", çeşitli işlemeler ve başka birtakım elişleri satıyorlardı. Saray kadınlarının günlük yaşamında, Harem-i Hümayun'da onlara özel bir oda ayrılacak kadar önemli bir yerleri vardı. Dış dünyadan soyutlanmış olan kadınların dışarıyla az sayıdaki bağlantısından biri olan bu kadınlar, çoğu zaman entrikaların şu veya bu şekilde aracısı haline geliyordu. Birçok hareme girip çıkabildikleri için görücülük de yapıyorlardı.[86] Tıbbi bilgileri olduğu düşünülüyor ve bundan dolayı da talep görüyorlardı.[87]

Gezici kadın satıcılar Osmanlı'nın son yıllarında hâlâ etkindiler. Onlardan *bohcacı kadınlar* diye söz eden Emina Foat Tugay, gençliğinde bu kadınların Mermer Konağa geldiğini, "ev veya üst başla ilgili her türlü şey sattıklarını" anlatır. Aralarında sadece yazma satan bir kadın da vardı. [88]

Emine Foat Tugay'ın annesi Nimetullah Sultan'ın kendi başına alışverişe hiç çıkmadığı anlaşılıyor.[89] Ne var ki, arabanın gelişiyle birlikte birçok üst zümre ve hatta saray kadını arabayla çarşıya gitmeye başlamış ve dışarıda güzel bir gün geçirmenin yanı sıra çeşit çeşit mal görme fırsatını yakalamıştı. 19. yüzyılın getirdiği bir yenilikti bu. Zira, 18. yüzyıl sonlarında yazan d'Ohsson, Osmanlı kadınının dükkân ve çarşılarda görülmediğini, gayri müslim kadınların kapı kapı dolaşarak çeşitli mallar sattığını söylüyordu.[90] Yine de, 1830'lu yıllara gelindiğinde Julia Pardoe, kadınların iyiden iyiye çarşı pazar dolaştığını ve çarşı esnafıyla oynaştığını görmüştü. Bu ikinci eğlence için genç ve yakışıklı bir erkeğin çalıştığı bir dükkânı seçmek ve birtakım malları göstermesini istemek âdettendi. Gösterilenlerin hiçbiri beğenilmediği için birkaç yer daha dolaşmak ve satın almadan önce olabildiğince çok mal görmek kaçınılmaz oluyordu. Mahmud'un kız kardeşi Hibetullah Sultan'ın bu işte usta olduğu düşünülüyordu.[91]

19. yüzyılın son yıllarında Osmanlı kadını, eski İstanbul çarşısıyla sınırlı kalmamış, Galata ve Pera'daki dükkânların da yolunu tutmuştu. Bu biraz yaramazlık sayılıyor ve buradaki dükkân sahipleriyle oynaşmalar hakkında bir yığın hikâye anlatılıyordu.[92]

Osmanlı kadınına alışveriş işinde önceleri bir köle, sonraları ise olmazsa olmaz bohçalar içinde aldıklarını taşıyan bir hizmetkâr eşlik ediyordu.[93] Kadınların sokağa çıkmasıyla ilgili olarak daha gevşek bir tutum benimsenmişse de, bazı üst zümre ailelerindeki kadınlar, alışverişlerini İmparatorluğun sonuna değin gezici satıcı kadınlardan yaptılar.

Arabaya bağlı bir diğer eğlence de, ilkbahar şenliği olan *hıdrellez günü*nün (İlyas Günü, ilkbahar noktasından sonraki kırkıncı gün)[94] kutlanmasıydı. Ailedeki kadınların öküzlerin çektiği açık arabalarla kırlara giderek piknik yaptıkları bir gündü bu. Bu özel günde büyükler ziyaret ediliyor, yeni ayakkabılar giyiliyor ve fırında kızarmış bütün bir kuzu, soğan, marul ve irmik helvası gibi bu güne özel yiyecekler yeniliyordu.[95] Birçokları Kâğıthane'ye gidiyor ve buradaki çayırlarda piknik yapıyordu.[96]

Hıdrellez günüyle bağlantılı olarak mani[97] denilen dört dizelik kısa şiirler yazmak, Osmanlı kadınının sevdiği bir oyundu. Her türlü konuda yazılabilen bu şiirler, hıdrellez günü geldiğinde *mani torbası*na konuluyor ve bir gül ağacının altına gömülüyordu. Ertesi gün bunu topraktan çıkaran kadınlar, bir kızın gözlerini bağlıyor ve manilerin yazılı olduğu kâğıt parçalarını bir bir torbadan çekmesini istiyordu. Her mani, kâğıt açılmadan önce bunu okumaya aday olan kadının geleceğini haber veriyordu. Basit olan bu şiirlerde genelde anlamdan çok uyağa özen gösteriliyordu.[98]

Ay doğar ağaçlara
Şavkı vurur taşlara
Ben yarimi sorarım
Gökte uçan kuşlara

İstanbul çarşısına
Gün doğar karşısına
Adam gönül verir mi
Kapı bir komşusuna?

Giderim giden yere
Değerim bilen yere
Yüküm cevahir taşı
Satarım bilen yere

Su gelir akmak ile
Ne olur bakmak ile
Güzel çirkin olur mu
Sarılıp yatmak ile

Zamanı geldikçe yapılan başka kutlamalar da vardı: görkemli alayıyla saltanat düğünü kutlaması; akrobat ve ip cambazlarının yanı sıra başka göstericilerin de halkı eğlendirdiği şehzadelerin sünnet törenleri; bir zafer kutlaması; yeni bir gemi kızaktan indirildiğinde veya bir hanedan mensubu doğum yaptığında kadınların *donanmayı*, yani bayraklar ve resmi geçit arabalarıyla "süslenen" sokakları görmek üzere arabayla gezintiye çıkması; yeni bir büyükelçi saraya kabul edildiğinde büyükelçinin törenle saraya gelişi.[99]

Yaz aylarına özgü tipik kutlamalardan biri de ışıklandırmalardı. Julia Pardoe Boğaziçi'nde bir kayıktan, Esma Sultan'ın, Mahmud'un kızı Saliha Sultan'ın düğünü nedeniyle ışıklandırılmış olan *sahil sarayını* seyretmişti:

> *Herhalde terasın önünde toplanmış yüz kadar kayık olsa gerekti. Bunların en az ellisinde çalgıcı vardı.*

Pardoe, ağaç dalları ve egzotik çiçeklere karışmış rengârenk parlak ışıklardan söz ediyordu. Öyle anlaşılıyor ki, bir genç kız, bu düğünden yararlanarak özgürlüğün az da olsa tadını çıkarabilmişti. Zira Pardoe, "feracenin bile tam gizleyemediği, perileri

andıran, ayakları kanatlı birkaç şekil" görmüştü. Daha sonra kayıkla gelinin sarayına götürüldüğünde, "*kordonlara asılmış fenerlerle ışıl ışıl*" olduğunu görmüştü. [100]

Boğaz boyunca tüm önde gelen ailelerin evleri ışıklandırılmıştı. Emine Foat Tugay, sultanın doğumgününde, evlerin cephesinde ve bahçe içinde yakılan fenerlerle yaz akşamının ışıdığını ve bahçelerin halka açıldığını anlatır. Halk ışıklandırmayı seyretmek için Boğaz'da sandal sefasına çıkıyordu.[101]

Peygamberin doğumgünü de benzer şekilde kutlanıyordu. Varlıklı kişiler bu vesileyle, renk renk çiçek motifiyle bezenmiş küçük ipek ve saten keselerde şeker dağıtıyordu. Önemli bir ailenin, hepsi de haremde sabırla hazırlanmış olan bu keselerden ikiyüz kadar dağıttığı oluyordu.[102]

Askeri birliklerin seyri de ayrı bir olaydı. Adolphus Slade, 1830 dolayında, askeri törenden çok ilkbahar kutlamasına benzeyen bir geçit törenini izlemiş, kadın ve erkeklerin bu kalabalık içinde birbirine karışabildiğini ama "cinsi latifin genellikle yaşmaklı olduğunu" görmüştü.[103] (Bunlar büyük olasılıkla orta sınıf kadınlarıydı.) Charles White, saray haremi için çadırlann kurulduğu bir teftiş törenini izlemişti. Bu çadırlar, on oniki ayak büyüklüğünde tahta perdelerle çevrelenmişti. Validenin çadın en sağdakiydi ve ön bölümde, hanımların töreni izlemesine olanak veren bir açıklık bırakılmıştı.[104]

Başka alaylar da düzenleniyordu. Julia Pardoe, kurban bayramında, elmas sorguçlu bir fes giymiş olan II. Mahmud'un, göz kamaştırıcı bir alayla namaz kılmaya Sultanahmet Camisi'ne gidişini izlemişti. Devlet görevlilerinin arabalardaki kadınlara kur yapması dikkatini çekmişti.[105]

1720'li yılların Lale Devri,[106] çeşit çeşit eğlencenin düzenlendiği bir dönemdi. Anlatılan özel eğlencelerin çoğu erkeklere yönelik olsa da, III. Ahmed'in kızı ve Nevşehirli İbrahim Paşa'nın karısı olan Fatma Sultan ve şair Nedim'le evli olan Nevşehirli'nin kızının kendi eğlencelerini düzenlemedikleri düşünülemez. D'Ohsson, kadınların haremde, Hıristiyan giyim ve adabını, hatta Hıristiyan dini göreneklerini alaya alan komediler sahnelediğini yazmıştır.[107] Baron de Tott, karısıyla kayınvalidesinin III. Ahmed'in kızı Esma Sultan'ın sarayına konuk olduğunu ve erkek taklidi yapan kadınların at üstünde bir tür mızrak dövüşünü canlandırdığını yazmıştır.[108] Melek Hanım, Mısırlı Sultan Nazlı'nın sarayında, köle kızlardan birinin Nazlı'nın âşığını canlandırdığı çarpıcı bir doğaçlama oyun izlemişti.[109] Saray hareminde düzenlenen bazı eğlencelerde, çocuk denecek yaştaki en genç köleler, ortamın bir oyun alanına dönmesine neden oluyordu. Sultan, haremdeki eğlenceleri isterse kafesli bir pencere ardından izleyebiliyor, illa ki görünmesi gerekmiyordu. Ne var ki, kız kardeşlerini ziyareti sırasında çengilerin onun için bir gösteri yapması âdettendi.[110]

Osmanlı eğlenceleri arasında en gözde ve canalıcı olanı *mehtap*lar, yani Boğaziçi'nde ay ışığında verilen konserlerdi. Bunun için uygun mevsim tabii ki yaz aylarıydı; kibar takımının Boğaz'daki yalılarında oturduğu 15 haziranla 15 eylül arası. Boğaz dingin, gökyüzü bulutsuz ve dolunay olmalıydı. Bu, alay Boğaz'da ilerlerken fazla karışıklık çıkmaması için âdet olduğu üzere her akşam yalnızca bir saz takımının bulunduğu bu mehtapların sayısını iyice sınırlıyordu. Sonuçta, her yaz ancak üç veya dört mehtap düzenleniyordu.[111]

Abdülaziz döneminde bu saz takımını dinlemek için binlerce kayık toplanırdı ve Kızkulesi'ne dek uzanan güzergâh daha uzundu. Abdülhak Şinasi Hisar'ın anlattığı döneme, 20. yüzyılın ilk yıllarına gelindiğinde, kayık sayısı yüzlerle sınırlıydı ve geleneğe uygun olarak Kalender Koyu'ndan Bebek'e uzanan bir güzergâh belirlenmişti. Artık mehtaplar genellikle şu üç kişiden biri tarafından düzenleniyordu: valide sultandan ayırt etmek için *valide paşa* diye anılan ve Bebek'te bir yalısı bulunan Mısır Hıdivinin dul eşi; bir süre sadrazamlık yapan ve Yeniköy'de bir yalısı olan Mısırlı prens Said Halim Paşa; ve Boğaz'ın Asya yakasında, Kanlıca'da güzel bir yalısı olan ünlü Maarif Nazırı Subhi Paşa'nın oğlu Sami Bey.[112]

Konuklar kayıklarda toplanıyordu. Hanımların kayıklarının peşi sıra saçaklı kumaş veya kadife *ihram*lar sürükleniyordu. Bazı hanımlar ise, oturma yeri daha yüksek olan daha ağır kayıklara, II. Abdülhamid döneminin bir yeniliği olan *sandal*lara biniyordu. Saz kayığı büyük ve uzundu ve saz sahibinin yalısından binen hanende ve sazendeler için ayrı bir bölümü vardı.

Herkes Kalender'de toplanıyor, müziğin başlamasıyla birlikte konukların kayıkları saz kayığının çevresinde kümeleniyordu. Kayıkçılar akıntının yönünü ve sesin en güçlü ve net nerede yankılandığını biliyordu. Mehtap alayı çoğunlukla Yeniköy ve İstinye'ye doğru yol alıyor ve tekrar Boğaz'ın diğer yakasına, Asya tarafında Kanlıca Körfezi'ne yöneliyordu. Hanendeler, ayışığının bilhassa güzel olduğu Kanlıca'da romantik ve hüzünlü şarkılarını söylüyor ve seslerine yankıları yanıt veriyordu. Şarkı aralarında ut, keman, santur fasılları oluyordu. Kadınlarla erkeklerin kayıkları ayrı olmakla birlikte, mehtap geceleri, gönül eğlencelerine fırsat veriyor, ihtiyatlı da olsa biraz flört ediliyordu. Ne var ki, bir erkeğin kayığı bir hanımınkine fazla yaklaşırsa, hanımın kayıkçısı kürekleriyle onu itiyordu.

Saz kayığı, peşi sıra gelen dinleyicilerle birlikte Kanlıca'dan sonra saz sahibinin yakınlarının veya görevinden alınmış olan Hıdiv İsmail'in Emirgân'daki yalısı gibi önemli ailelerin yalıları önünde durabiliyordu. Saz kayığı, Hıdiv'in yalısı önüne geldiğinde, Hıdiv'in bin köle kızdan oluşan müzik topluluğunun çalıp söylemesi için susuyordu.[113] Özellikle kızlardan birinin sesinin, Boğaz'ın diğer ya-

kasında, Kanlıca'da yankılanacak kadar güçlü olduğu söyleniyordu. Mehtap alayı sabaha doğru Bebek'e ulaşıyor ve burada dağılıyordu.

Kadınlar harem yaşantısının tekdüzeliğinden Ramazan akşamlarında da kurtulabiliyordu. Garnett, Abdülaziz döneminde (1861-1876) kadınların *teravi*den sonra evden çıkıp araba ve faytonlarla geniş Süleymaniye meydanında gezindiğini anlatır: "Bu saatte burası Türk hanımlarını veya devlet erkânını taşıyan zarif konak arabalarıyla ve her kesimden yaya kalabalığıyla dolup taşıyor; bu ortamda karnavallara özgü bir hava da yok değil; fişekler patlatılıyor ve arabada oturanların zararına başka zamanlarda cüret edilemeyecek küstahlıklarda bulunuluyor."[114] Lane-Poole de Süleymaniye'de kadınlara rastlamış ve yoldan geçen erkek hayranları tarafından çimdikleniyor olabileceklerini düşünmüştü.[115]

Ramazan akşamlarında, hiç değilse Osmanlının son döneminde, kadınlar camiye gidip dua edebiliyordu. 1850 yılı öncesinde bunun olanaksız olduğu anlaşılıyor. Zira, hem Ramazanda Melek Hanım'ın hem de 1830'lu yıllarda hangisi olduğu belirtilmemiş bir dini bayramda Julia Pardoe'nun camiye girebilmek için erkek kılığına girmeleri gerekmişti.[116] Diğer yandan, Lane-Poole 1870'li yıllarda kadın kılığında Sultanahmet Camisi'ne girmiş ve erkekler ciddiyet içinde dua ederken kadınların neşe içinde çene çaldığını görmüştü.[117]

Halide Edip çocukluğunda Ramazanın ilk günü teravih için Süleymaniye Camisi'ne götürüldüğünü anımsıyordu; duyarlı kalemiyle İstanbul'da bir Ramazan akşamını renkli bir üslupla betimler:

> *Sokaklar hareket halinde yüzlerce fenerle doluydu. Kalabalık, bir ateşböceği kafilesi halinde akıyor ve minarelerden "Allahü ekber, Allahü ekber" nidaları havaya yayılıyordu. Bu akşam ilk defa mahya denilen şeyi gördüm. Minareden minareye havada uzanan ışıktan yazılar, mavi kubbede ne garip ve tabiatüstü bir nur "tecellisi" idi. Ramazanı karşılayan bu nurdan yazılar, beni belki Belşazaar'ın duvarda gördüğü yazılar kadar şaşırttı. Karanlık ve esrarlı dar sokakların içinde sallanarak hareket eden ışıkları, o kalabalığın en boylu adamının omzundan seyrediyordum. Nihayet yine Süleymaniye'ye vasıl olduk."*[118]

Ramazanın 27. gününe gelen ve Kuran'ın Hazreti Muhammed'e indiği tarihin yıldönümü olan *Kadir Gecesi*'nde[119] halk camiye gidiyordu. Sultan, Kadir Gecesi'nde Ayasofya'da dua ettiği için genellikle burası tercih ediliyordu. Böyle bir gecenin tanığı, içerisinin, tavana asılı kandillerden yayılan "altın sarısı bir sisle sarılıp sarmalandığını" görmüştü. Din adamları Kuran okuyordu.[120] Melek Hanım

da yığınla insanın Ayasofya'da toplandığını, caminin "içeri girilemeyecek kadar kalabalık olduğunu" görmüştü.[121]

Melek Hanım'la aynı dönemde Pardoe da ışıklandırılmış caminin görünümünden büyülenmişti.

> *Yukarda gözün görebildiği yere kadar, muazzam kubbenin biçimine uygun yerleştirilmiş rengârenk ateş halkaları sanki havada asılıymış gibi görünüyordu; aşağıda, çeşitli renklerde ve her boyda bir sürü kandil değişik şekiller oluşturmuştu. Minberin hemen karşısındaki hünkâr mahfili sanki bir ışık abidesiydi; caminin içindeki parlaklığı yansıtan yaldızlı kafesleriyle dev bir meteora benziyordu.*[122]

Ramazanın sonunda ***şeker bayramı*** geliyordu. Üç gün boyunca sokaklarda bir şenlik havası esiyor ve kadınlar yalnızca itibarlı kimseleri ziyaret etme zahmetine katlanıyordu. Üst tabakadan olan hanımlar sosyal ziyaretlerini bayramın bitişinden sekiz gün sonraya erteliyordu.[123] Ancak, arabanın gelişi, diğer toplumsal etkinliklerdeki gibi, bayram ziyaretlerinin de daha geniş bir alana yayılmasını olanaklı kılmıştı.

Notlar

1 Charles White, *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844,* III, s. 309.
2 J. Sourdel-Thomine, "Hamam", *EF*, IV, s. 139-144.
3 N. M. Penzer, *The Harem,* s. 212.
4 J. Sourdel-Thomine, "Hamam".
5 Ernest Mamboury, *The Tourist's İstanbul,* s. 120; Celâl Esat Arseven, *Constantinople de Byzance à Stamboul,* s. 224.
6 Mamboury, *The Tourists' İstanbul,* s. 211; J. Sourdel-Thomine, "Hamam"; Ali Saim Ülgen, "Hamam", *İA*, V, s. 174-178. Bu düzenlemeler, *İslâm Ansiklopedisi*'nde ayrıntılı olarak anlatılır.
7 Celâl Esat Arseven, "Hamam", *SA*, II, s. 681 ve resim; Ülgen, "Hamam".
8 Halil Halid, *The Diary of a Turk,* s. 231 vd.
9 Arseven, "Hamam," *SA*, II, s. 683; Penzer, *The Harem,* s. 217 (Bassano de Zara'yı alıntılayarak), *I Costumi et I modi particolari de la vita de Turchi,* s. 2-4).
10 White'a göre (*Three Years,* II, s. 124), "Nalıncılar, Hz. İsa'yı koruyucuları olarak görüyor. Yaygın inanışa göre, nalın giymenin kökeninde, Hz. İsa'nın, Nasıra'daki hamamda yıkanırken çektiği sıkıntı vardı. Ayakları yerin sıcağından su toplamıştı. Bunun üzerine, Müslümanlann "sevgili marangoz" dediği Yusuf, işe koyulup onun için bir çift tahta takunya yapmıştı. Bu takunyaların kalıbı muhafaza edilmişti ve günümüze dek değişmeden geldiği varsayılır... İngiltere'de kullanılan takunya veya tahta

nalın, Haçlılar tarafından getirilmiş veya bunu Araplardan almış olan İspanya'dan gelmiş olabilir." Penzer (*The Harem,* s. 217-218), Osmanlılara nalını Venediklilerin götürmüş olabileceğini düşünüyordu. Ancak, nalın sözcüğünün Arapça naleyn'den geldiği göz ardı edilir. Naleyn, takunya anlamındaki nal sözcüğünün bir çift anlamındaki çoğuludur.

11 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı,* Çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.

12 Ingres'ın (1780-1867) Louvre'da Türk Hamamı konulu iki resmi bulunur. Birinde, "Le Bain Turc", adlı tablosunda, çoğu kolyeli birçok çıplak kadın uzanmış olarak görülür. Beyaz ırktan bir kadın mandoline benzer bir çalgı çalarken, zenci bir kadın tef çalmaktadır. Kadınların bir kısmı dans eder. 1828 tarihli "La Petite Baigneuse" adlı diğer tablosunda, genç, koyu renk saçlı çıplak bir kız sırtı izleyiciye dönük olarak görülür.

13 Edirne'de bulunan bu hamamın, oda sayısı ve kubbe düzenlemesi bakımından alışılmış Türk hamamından farklı olduğu anlaşılıyor.

14 Lady Montague, *Türkiye'den Mektuplar,* Çev. Bedriye Şanda, İstanbul Kitaplığı, s. 48-50, 1973

15 Lucy M. J. Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 273-274; Ignatius Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman,* II, s. 59-66; White, *Three Years,* III, s. 300-313; Edward William Lane, *The Manners and Customs of the Modern Egyptians,* s. 343, 379; Lady Dorina Neave, *Romance of the Bosphorus,* s. 38; Pardoe, *Şehirlerin Ecesi*; Penzer, *The Harem,* s. 219-229.

16 Lady Elizabeth Craven, *A Journey through the Crimea to Constantinople (1786),* s. 263-264; Pardoe, *Şehirlerin Ecesi.*

17 D'Ohsson, *Tableau général,* II, s. 59-66; Lane, *The Manners and Customs,* s. 343, 379; Pardoe, *Şehirlerin Ecesi*; White, *Three Years,* III, s. 176. Büyük Osmanlı seyyahı ve yazarı Evliya Çelebi (1614-1682), onun döneminde İstanbul'da, konak ve saray hamamları da içinde olmak üzere 14,838 hamam bulunduğunu yazıyordu (Ülgen, "Hamam," IA, V, s. 174-178).

18 Sir James W. Redhouse (*A Turkish and English Lexicon,* Constantinople, 1921, s. 1292), araba için "tekerlekli herhangi bir araç" der.

19 Maxime Rodinson, "Sur l'araba", *Journal asiatique,* 216 (1957), s. 273-280. Rodinson, Orta Asya'da bunun iki çeşidi bulunduğunu söyler. Birinde, sürücü arabada oturur; diğerinde, ata biner. İlki, Harizm'de, ikincisi Kaşgar'da kullanılıyordu.

20 Géza Bárczi, *Magyar szófetjö szótár* (Budapeşte, 1941), s.v. kócsi, s. 167. Koçu'nun özellikle büyük bir araba olduğu anlaşılıyor.

21 A. Cemal Erksan, "Saltanat Arabaları," *Tarih Dünyası* (İstanbul, 15 Haziran 1950), s. 184-187.

22 Rodinson, "Sur l'araba;" Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Arabalar", *Asırlar Boyunca İstanbul,* s. 97-100.

23 Montagu, *Letters,* s. 104.

24 Erksan, "Saltanat Arabaları".

25 Şehsuvaroğlu, "Arabalar".

26 Craven, *A Journey,* s. 213.

27 Antoine-Ignace Melling, *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore d'auprès les dessins de M. Melling.*

28 Richard Davey, *The Sultan and His Subjects,* s. 200-201.

29 Şehsuvaroğlu, "Arabalar".
30 White, *Three Years,* III, s. 78-79. White'a göre (III, s. 167), araba "tentesinin" üzeri genellikle parlak renkli ve altın saçaklı bir ihramla kaplanmıştı. "Tenteyle" sayvanı mı, yoksa sayvanın üstündeki bir şeyi mi kastettiği açık değildir. Mor ihramlar sultana, yeşilleri Hazreti Muhammed'in soyundan gelenlere aitti.
31 Rodinson, "Sur l'araba".
32 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi,* s. 33.
33 Rahip R. Walsh, *A Residence in Constantinople,* II, s. 483.
34 Şehsuvaroğlu, "Arabalar".
35 White, *Three Years,* III, s. 79, 167.
36 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedit Ricalından Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazade Arif Efendi," *Belleten,* 20 (*Temmuz,* 1965), s. 485-525. Arif Efendi, III. Selim'in validesinin kethüdası Yusuf Ağa'nın torunuydu. 1777 yılında İstanbul'da doğmuş ve 1848'de ölmüştü. Bektaşi tarikatına bağlıydı. II. Mahmud 1826'da bu tarikata baskı uyguladığında arkadaşları tarafından kurtarılmıştı.
37 Joan Haslip, *The Sultan: The Life of Abdul Hamid,* s. 35.
38 Nassau W. Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the Beginning of 1858,* s. 14.
39 Théophile Gautier, *İstanbul,* Çev. Nurullah Berk, İstanbul Kitaplığı, İstanbul.
40 Edmondo de Amicis, *Constantinople,* s. 193. Abdülaziz'in tahttan indirilmesini izleyen tasarruf döneminde, saray arabaları, kadınlar bunlarla kentte gezintiye çıkamasın diye, zincirlerle Has Ahır'a bağlanmıştı (Şehsuvaroğlu, "Arabalar").
41 Edmondo de Amicis, *Constantinople,* s. 213-214.
42 Rodinson, "Sur l'araba".
43 Mary Mills Patrick, *Under Five Sultans,* s. 12; Senior, *Journal,* s. 13.
44 Samuel S. Cox, *Diversions of a Diplomat in Turkey,* s. 405.
45 Mehmet Ziya Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* I, s. 730. 18. yüzyıl sonlarında yaşamış olan şair Sümbülzade Vehbi'den alıntı yapar: Ne çekip çifte kayık fesle kürek – Bir hanım iğnesi zevrakçe'de tek
46 Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Kayıklar". *Asırlar Boyunca İstanbul,* s. 105-108.
47 White, *Three Years,* III, s. 4.
48 White, *Three Years,* I, s. 37-38, 49-50; III, s. 4-5. I. Cilt, s. 35-69'da kayık ve kayıkçıyı etraflıca anlatır. White'a göre, şemsiyenin hanedan mensupları ve sadrazam dışındakiler tarafından kullanılması bir yenilikti ve sultanın oturduğu bir sarayın önünden geçerken şemsiye kapatılmalıydı. Eski modalara bağlı kalanlar, hâlâ tam ortasında küçük bir ayna bulunan kaz veya kuğu, bazen siyah devekuşu tüyünden yapılma yelpaze kullanıyordu. Bunları, Boğaz'da gidip gelen Arap tüccarların kayıklarından satın alıyorlardı (*Three Years,* I, s. 38).
49 Melling, *Voyage pittoresque.*
50 Pardoe, *Şehirlerin Ecesi.*
51 James E. P. Boulden, *An American among the Orientals,* s. 150-151.
52 Senior, *Journal,* s. 37.
53 Perihan Anburun ile özel görüşme, Kasım 1967.
54 Abdülhak Şinasi Hisar, "Moonlight on the Bosphorus" Nesrin Moralı tarafından kısaltılarak çevrilmiş bu eser yayınlanmamıştır. s. 10. [A.Ş. Hisar'ın sözü edilen eseri *Boğaziçi Mehtapları* adıyla 2006'da YKY'de basılmıştır].

55 Cox, *Diversions,* s. 102-110.
56 Pardoe, *Şehirlerin Ecesi.*
57 H. Y. Şehsuvaroğlu, "Saray kayıklarında geçen tarihi vakalar," *Asırlar Boyunca İstanbul,* s. 107-111. Uygun görülen kürek sayısının değiştiği anlaşılıyor. Şehsuvaroğlu'na göre (a.g.e.), Abdülmecid, şair Leylâ Hanım'ın babasına, biri, dört çifte, diğeri yedi çifte iki kayık vermişti. Demek ki, hanım sultanlar ve sultan kadınlarının kayıkları, bazı saltanat kayıklarındaki kürek sayısının çokluğu düşünülürse, beş çifteden fazla olabiliyordu.
58 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar*; Şehsuvaroğlu, "Sedyeler", *Asırlar Boyunca İstanbul,* s. 127.
59 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar,* Varna, İstanbul'dan Belgrad'a giderken aktarma yapmak için uygun bir yer gibi görünmüyor. Yine de, Melek Hanım'ın verdiği bilgi bu yöndedir.
60 Patrick, *Under Five Sultans,* s. 14.
61 Halide Nusret Zorlutuna, "Meslek Hatıraları, Musul'dan sonra Kerkük", *Türk yurdu,* 50 (*Ocak,* 1960), s. 45-46.
62 Emine Foat Tugay, *Three Centuries,* s. 185.
63 Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 73.
64 Halil Halid, *The Diary of a Turk,* s. 75; Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 73.
65 D'Ohsson, *Tableau général,* IV, s. 267. Ona göre, bir kadın köleye bile bir erkek eşlik etmeliydi. Yine de, bu hep olan bir şey değildi. Onsekizinci yüzyıldaki "yozlaşma", köleler için de önlem alınmasını gerektirmişti.
66 D'Ohsson, *Tableau général,* IV, s. 325.
67 Montagu, *Letters,* s. 86-90.
68 Craven, *Journey,* s. 181 vd., 223 vd.
69 R. Robert Madden, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine in 1824, 1825, 1826 and 1827, I,* s. 11-12.
70 Pardoe, *Şehirlerin Ecesi,* s. 136. Köklü bir Arnavut ailesinden gelen İşkodralı Mustafa Paşa, Arnavutların Babıâli'ye karşı düzenlediği bir isyana katılmış ama daha sonra teslim olarak kalesini Reşad Paşa'ya devretmişti. Pardoe'nun yazdığı dönemde gözden düşmüştü ama sonunda Mahmud'un gözüne girdi. Abdülmecid döneminde, Asya'da çeşitli paşalıklara getirildi. Karısı, Tepedelenli Ali ailesindendi (M. Cavit Baysun "Mustafa Paşa", *İA*, VIII, s. 727-730).
71 Pardoe, *Şehirlerin Ecesi,* s. 136-137.
72 A.g.e.
73 A.g.e., s. 141-142.
74 A.g.e., s.146
75 Tugay, *Three Centuries,* s. 250-251.
76 Emine Foat Tugay ve Belkıs Erad'la görüşme, Ağustos 1966. Konak ve saraylarda konuk odası yoktu.
77 Senior, *Journal*, s. 92.
78 Mary A. Poynter, *When Turkey Was Turkey,* s. 163-181.
79 Tugay, *Three Centuries,* s. 224.
80 Seniha Moralı'yla özel görüşme, Ağustos 1966. Bu döneme gelindiğinde, orta sınıf haremleri, üst sınıftakiler gibi dış dünyadan soyutlanmamıştı. Orta sınıf kadın ve erkekleri birlikte ziyaretlere gidebiliyor, davetlere katılabiliyordu. Kadınlar bu sırada başlarını yaşmakla örtüyordu.

81 Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 274; Arseven, *SA,* II, s. 904. Bazı eski fincanların üzerinde yazı vardı. İlk dönemlerde, bir kısmı kırmızı lüleci kilinden yapılsa da, çoğu İznik ve Kütahya çini veya porselenindendi. Ondokuzuncu yüzyılda, Türkler Saksonya'dan tabak çanak ithal etmeye başladı. Altın ve gümüş zarfların yanı sıra altın kaplama bakır ve bazen de fildişi olanlar vardı.

82 Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 274.

83 Kira sözcüğünün kökeni konusunda henüz uzlaşılmamıştır. Bernard Lewis (konferans notları, 6 Nisan, 1960) bunun, "harem simsarı" anlamında Rumca bir sözcük olduğunu düşünür. J. H. Mordtmann ("Die jüdischen Kira im Serai der Sultans", *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen auf der K. Friedrich-Wilhelms Universität zu Berlin: West asiatische Abteilung, Januar,* 1955, s. 1-38), bunun kimi zaman özel ad gibi kullanıldığına ve Ester Kira, vergi toplama hakkını kiraladığı için, kira sözcüğünden gelebileceğine işaret eder. Jan Reychman ve Ananiasz Zajaczkowski (çev. Andrew S. Ehrenkreutz, *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics,* The Hague, 1968, s. 98), II. Osman'ın Kira'nın torunlarına yazdığı mektupları yayımlayan V. D. Smirnov'dan ("Vostochny zametki," *Gramota sultana Osmana semeistvu Kiry,* Moskova, 1895) söz eder. Bundan dolayı soyadı olarak geçer.

84 Mordtmann, "Die jüdischen Kira"; John Sanderson, "Sundrie the Personall Voyages Performed by John Sanderson of London, Merchant, Begun in October 1584. Ended in October 1602. With an Historical Description of Constantinople", *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrims,* s. 412-485.

85 Mordtmann, "Die jüdischen Kira".

86 Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 277; Halil Halid, *The Diary of a Turk,* s. 70; Barnette Miller, *Beyond the Sublime Porte,* s. 10-11.

87 Mordtmann, "Die jüdischen Kira."

88 Tugay, *Three Centuries,* s. 217. Solmayan bitki boyaları kullanılıyordu. Yazma tekniğinden genellikle yemenilerin kenarlarını, yorgan örtülerini ve seccadeleri süslemekte yararlanılıyordu. Bohçacı kadınla hanım efendi arasındaki bir sahne için, bkz, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Hep O Şarkı,* s. 60-63. Ermeni kadınlar, Kâmil Paşa'nın Beylerbeyi'ndeki yalısında yazma satardı. Bir mücevherci kadın da düzenli aralıklarla ortaya çıkar ve hanımların seçmesi için mallarını sergilerdi. Kâmil Paşa'nın karısı Lâyıka Hanım, zarif işlemeleri seviyor ve gezici kadın satıcılara yatak ve masa örtüleri sipariş ediyordu (Perihan Arıburun'la özel görüşme, Kasım 1967).

89 Tugay, *Three Centuries,* s. 217.

90 D'Ohsson, *Tableau général,* IV, s. 321-322, 326.

91 Pardoe, *The City,* I, s. 34-35. Halit Ziya Uşaklıgil, *Aşk-ı Memnu* adlı romanında üst zümre kadınlarının tipik bir alışveriş seferine çıkmalarını anlatır.

92 Melek Hanım, genç bir saraylının, çarşı esnafından genç bir Rum dükkâncıyla kaçmasını anlatır (*Haremden Mahrem Hatıralar*). Gerard de Nerval, alışverişe çıkmış bir cinsi latifle bir dükkân sahibi arasındaki ilginç öyküyü anlatır. Söylediğine göre bu öyküyü ona, gençliğinde Galata'da dükkânı olan bir Ermeni kadına muhasebecilik yapmış olan yaşlı bir adam anlatmıştı. Günün birinde, gereğince örtünmüş birkaç saraylı hanım gelmiş ve temizlenip onarılmaya ihtiyacı olan birtakım mücevherler satın almıştı. Bu işlemin yapılmasından sonra adam parçaları Beşiktaş'taki saraya götürmüştü. Anlaşılan alıcı, hanım sultandı ve onu huzuruna çağırmaktaydı. Ödeme yapıldıktan sonra bir hizmetkâr onu ip cambazlarının gösterisine davet etmişti. Akşam ye-

meği ikram edilmiş, ardından hanım sultanın sedirde oturmakta olduğu bir odaya alınmıştı. Burada kahve ve nargile ikram edilmişti. Bu arada sazendeler bir balkonda müzik icra etmekteydi. Tam hanım sultanın elini tutma cesaretini kendinde toplamışken Yeniçeriler saraya gelmiş, bunun üzerine ip cambazlarıyla birlikte Boğaz'a açılan bir gizli kapıdan dışarı çıkarılmışlar ve yüzerek canlarını kurtarmışlardı (*The Women of Cairo [1842-1843],* II, s. 186vd.). Bu pekâlâ uydurmaca bir hikâye olabilir. Yeniçeriler ne kadar azılı da olsa, bir hanım sultanın sarayına zorla girmeye yeltenemezlerdi. Yine de bu öykü, ortalıkta dolaşan dedikodulara iyi bir örnektir.

93 White, *Three Years,* III, s. 165.

94 Redhouse'a göre Hıdrellez (TEL, s. 833), Hızır İlyas'ın halk dilindeki kullanımıdır. Eski Ahit peygamberi İlyas, Kuran'da "uyarıda bulunmak üzere gönderilenlerden" diye geçer (XXXVII, 123-130). Bir şekilde Sen Jorj ile de özdeşleştirilmiştir. Hıdrellez, ilkbaharın kutlandığı 6 Mayıs ve Sen Jorj yortusudur (A. Vahid Moran, *Türkçe-İngilizce Sözlük, a Turkish-English Dictionary,* İstanbul, 1945, s. 473). H.C. Hony (Fahir İz'in danışmanlığında, *a Turkish-English Dictionary,* Oxford, 1957, s. 143) ve Redhouse'da (TEL, "Khızr", s. 851-852) yazın ilk günü olarak geçer.

95 Tugay, *Three Centuries,* s. 286 ve Emine Foat Tugay ve Belkıs Erad'la özel görüşme.

96 Mithat Sertoğlu, "Hıdrellez", *Resimli Osmanlı Tarih Ansiklopedisi,* s. 141-142.

97 Mani, tuyuğ diye bilinen ve özellikle Doğu Türklerinde gelişmiş olan dörtlüğe çok benzer. M. F. Köprülü'ye göre ("Tuyuğ," *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar,* İstanbul, 1934, s. 104-140), tuyuğun, Çağataycada ve *Kutadgu Bilig*'de mani adı altında geçtiği N. Samoilovich tarafından tespit edilmiştir.

98 Ignácz Kúnos, "A török nök nyelve ésköltészete", NYK, XXIII (Budapeşte, 1893), s. 424-431. Kúnos, manileri ezberinden okuyabilen Nigâr Hanım'ın annesinden bazı maniler topladı. Bunları "katıksız bir kadın halk şiirinin örnekleri" olarak değerlendiriyordu. Bu kitabın yazarı, E. Halasi-Kun'a, bu makalenin Macarcadan İngilizceye çevirisi ve Şehbal Teilmann'a manilerin çeviriyazımını çözmekteki yardımları için teşekkür borçludur. Mehmet Halit Bayrı (*İstanbul Folkloru,* s. 60-72) uzun bir mani listesi verir.

99 M. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı* (1730), s. 60; Ahmet Refik [Altınay], *Lâle Devri,* s. 72; D'Ohsson, *Tableau général,* IV, s. 408-412.

100 Pardoe, *Şehirlerin Ecesi,* 268-269.

101 Tugay, *Three Centuries,* s. 226-227.

102 Mesut Koman'la özel göreşme, Ağustos 1966.

103 Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece, etc.,* II, s. 212.

104 White, *Three Years,* III, s. 40.

105 Pardoe, *Şehirlerin Ecesi.* Pardoe'ya göre bu görevliler bir aşağı bir yukarı gidip geliyor ve sık sık yanlarında duruyorlardı. Onları harekete geçiren kuşkusuz arabadan inmiş olan iki genç ve güzel Türk kadınının varlığıydı.

106 III. Ahmed döneminde, şehzadelerin doğumu, Hırka-ı Şerif'in sergilenmesi, kervanın Mekke'ye hareketi ve zafer kutlamalarına ilkbahar kutlaması da eklenmişti. Bkz. Joseph de Hammer-Purgstall, *Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours,* XIII, s. 196-197.

107 D'Ohsson, *Tableau général,* IV, s. 412-413.

108 Baron de Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares,* I, s. 80, 87.

109 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.* Rivayete göre Nazlı, kocasının ilgilendi-

ği bir köleyi kıskanıyordu ve yemekte kocasına onun başını sunmuştu. (a.g.e., s. 95). Ayrıca bkz. Tugay, *Three Centuries,* s. 117. II. Mahmud'un kız kardeşi Esma Sultan'ın bazı kölelerinin ara sıra erkek kılığına girdikleri anlaşılıyor (Pardoe, *Şehirlerin Ecesi*).

110 D'Ohsson, *Tableau général*, IV, s. 412-413; Melek, *Haremden Mahrem Hatıralar*; Pardoe, *Şehirlerin Ecesi.*

111 Mehtapla ilgili bilgi, Abdülhak Şinasi Hisar'ın *Mehtap* [*Boğaziçi Mehtapları*] adlı kitabının, Nesrin Moralı tarafından yapılmış çevirisinden alınmıştır. Bu çeviri yayımlanmamıştır. Mehtap düzenleyen kişilerden biri olan Sami Bey'in torunu olan çevirmenin izniyle kullanılmıştır.

112 Sami Bey'le ilgili özel bilgi kızı Seniha Moralı'dan alınmıştır.

113 II. Abdülhamid, Müslüman kızların herkesin önünde şarkı söylemesini yasaklayarak mehtabın bu bölümüne son verdi (Seniha Moralı'yla özel görüşme, Temmuz 1966).

114 Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 145-146. Bu tür bir uçarılığın II. Abdülhamid döneminde ortadan kalktığına işaret eder. Türkiye'ye 1840'lı yıllarda gelmiş olan White, bu dönemde hanımların, Ramazan'da, öğleyle akşam namazı arasında Serasker Meydanı'nda (Beyazıt Meydanı) toplanmayı yeğlediğini yazar (*Three Years,* III, s. 118-119).

115 Stanley Lane-Poole, *Turkey,* s. 283.

116 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar*; Pardoe, *Şehirlerin Ecesi.*

117 Lane-Poole, *Turkey,* s. 283.

118 Halide Edip [Adıvar], *Memoirs of Halide Edip,* s. 70-71.

119 Hony, TED, s. 176.

120 Tugay, *Three Centuries,* s. 263.

121 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.*

122 Pardoe, *Şehirlerin Ecesi, s. 217.*

123 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.*

9
EV İÇİ SOSYAL YAŞAM

Evde hoşça zaman geçirmenin belki de en sık başvurulan yolu, önceki bölümde ele alınan ziyaretlerin karşılığında konuk ağırlamaktı. Birçok üst zümre Osmanlı kadını, haftada *kabul günü* denilen bir gününü buna ayırıyordu. Bunun yanı sıra türlü oyunlar, müzik ve raks, Karagöz ve *masalcı* kadının masalları evde oyalanmanın diğer yollarıydı. Bunlar arasında müzik, belki de en önemlisi ve yaygın olarak sevileniydi.

İslamiyette meşruluğu hep tartışılmış olmakla birlikte, müzik, Osmanlıların en büyük zevklerinden biriydi. Ayşe'nin, Hazreti Muhammed'in onun evinde şarkı söyleyen kızlan dinlediğini öne sürdüğü söylenir. Ne var ki, şeriat genelde müziğe karşıydı ve Hanefi hukukuna göre ağıt yakan, şarkı söyleyen kadınların ve tambur eşliğinde veya topluluk içinde şarkı söyleyen kişilerin tanıklığı kabul edilmiyordu.[1] Doğu müziği Sasani müziğinden türemişti; Sasani müziğiyse daha eski, belki bir Samî kaynağına[2] dayanıyordu ve Yunan müziğinin de etkisi altında kalmıştı. Bu müziğin tüm İslam dünyasında tutkunları vardı. *'İlm-i mûsıkî'* (müzik bilgisi), medreselerin ders programında bir dönem yer almıştı. Gazâlî, bir filozofun şu sözlerini aktarıyordu: "Yüreğin olağanüstü bir üstünlüğü var; konuşma, sözcüklerle bunu ortaya çıkarma gücünden yoksun ama ruh, ezgilerle bunu yapabilir."[3]

Başka İslam ülkelerinin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nda da hem dindışı hem de dini müzik vardı. Bilinen Mevlevî tekke müziğinin dışında önde gelen ailelerin özel olarak desteklediği bir dini müzik de vardı. Âdile Sultan (II. Mahmud'un kızı), Seniha Sultan (Abdülmecid'in kızı) ve Nazime Sultan'ın saraylarında her zaman dini müzik icra edilmişti.[4]

Müzik alanında uzmanlaşmış aileler vardı. 18. yüzyıl başlarından hem dini hem de dindışı müzik bestecisi ünlü İsmail Dede'nin kızı Fatma, şarkıcılığının yanı sıra şarkı derleyicisiydi. İsmail Dede, III. Selim tarafından saraya alınmış ve

kendisine bir *saraylı* eş edinmişti. Kayıtlara geçen hiç değilse bir kadın müzisyen ise *Methiyeler* yazmış olan Mevlevî Şeref Hanım'dır.[5]

Evliya Çelebi 17. yüzyılda İstanbul'da müziğin örgütlenmesi konusunda bize bazı bilgiler verir. Aynı düzen 18. yüzyıl boyunca da sürmüş olmalıdır. II. Mahmud döneminde *mehterhane*nin kaldırılmasına ve Batı müziğinin gelişine dek herhangi bir değişiklik olmamıştı.

Evliya'ya göre,[6] 17. yüzyılda İstanbul'da müzikle uğraşan ve iki resmi ve birçok özel topluluk halinde örgütlenmiş olan 6.000'i aşkın kişi vardı. Resmi topluluklardan biri, saray yakınlarına yerleştirilmişti ve saray halkını sabah namazı için uyandırmanın yanı sıra sultan için sabah nevbeti çalmakla görevliydi. Devlet erkânının terfisi sırasında da nevbet çalınıyordu. Yedikule'ye yerleştirilmiş olan diğer topluluk sabah ve akşamlan kent surlan üzerinde ve her mahallede çalıyordu. Her iki topluluk da *mehterbaşı*nın idaresi altındaydı. Diğer grupların başında ise yalnızca bir *sazendebaşı* bulunuyordu. Halka açık veya özel törenlerde çalan toplam 71 yaylı, üflemeli ve vurmalı çalgı topluluğu bulunuyordu.

Türkler müziği çok seviyor ve özel veya halka açık hemen her törende müzikten yararlanıyordu.[7] Sultan, yatağını ilk kez paylaşacağı bir kız seçtiğinde, bu kız sultanın yatak odasına sazlı sözlü bir törenle götürülüyordu.[8]

Saray her daim müziğin hamisi olmuştu. Müzik öylesine önemliydi ki en katı kaç göçün hüküm sürdüğü bir dönemde bile cariyeler keman, tambur, ney ve çöğür dersi almak üzere musiki ustalarının evlerine gönderiliyordu.[9] Bu ustalar, dönemin önde gelen müzik adamlarıydı.[10] Özellikle III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud (1808-1839) gibi müziksever iki sultanın döneminde, saraydaki cariyeler erkek musiki ustalarından evlerinde ders almıştı. 19. yüzyılın sonraki yıllarındaysa ustalar saraya gitmeye başladı. Baş ve omuzlarını beyaz bir muslinle örten kızlar edepliliğin hakkını veriyordu.[11]

Müzik eğitiminden geçen bu cariyeler sarayda ve bazı seçkin ailelerin evlerinde çalıp söyleyen müzik topluluklarını oluşturdular. Bazı evlerde ise, Julia Pardoe'nun, Mahmud'un kız kardeşi Esma Sultan'ı ziyareti sırasında dinlediği gibi, tek başlarına müzik icra eden kızlar vardı. Esma'nın evlatlığı Nazif Hanım, "bir halayığa kemençesini getirtti, küçümsenmeyecek bir beceri ve tatlılıkla söyledi."[12] Aynı gün başka bir kız, şarkı söyleyen bir köleye eşlik etmişti. "Ardından, haremin gözdesi ut çaldı ve gruptan biri ona defle eşlik etti; bu arada yarım düzine kadar ses, aynı zamanda bir şair olan Padişah'ın şarkılarını koro halinde söylediler."[13] Melek Hanım, Nazif'in "bir çeşit gitar" çalışını da dinlemiş ve diğer kızlar bu müziğe raksla eşlik etmişti. Mısırlı İbrahim Paşa'nın sarayında, köle kızların, *darbuka* eşliğinde şarkı söylemesini dinlemişti.[14] Yukarıda sözü edilen Esma Sultan'ın hazinedarı Al-

tınlı Kadın, Sultan II. Mahmud'un dinlemekten zevk aldığı iyi bir udîydi. Mahmud'un İstanbul'a getirttiği yüksek mevki sahibi biriyle evlenmişti ve bu adam Altınlı Kadın'ın parasını yemekle meşguldü.[15]

19. yüzyılda musiki ustalarının ders vermek için saraya gittiği göz önüne alınırsa, zaman zaman gönül maceralarının yaşanmış olması şaşırtıcı değildir. Abdülmecid döneminde musiki ustası Hacı Arif Bey, 15 yaşındaki bir Çerkez cariyeye âşık olmuş ve onun için beste yapmıştı. Kızın adı Çeşmidilber'di. Saray, ikisi hakkında çıkan dedikodularla çalkalanmış, sonunda Sultan, Arif Bey'e aylık bağlayarak emekliye ayırmış ve bu kızla evlenmesine izin vermişti. Arif'in saraydan ayrılışı, hepsi de gönlünü biraz ona kaptırmış olan kızlar için büyük hayal kırıklığı olmuştu. Çok az erkek gördükleri düşünülürse, bu belki de kaçınılmazdı.[16]

Ne yazık ki, Arif ve Çeşmidilber murada ermediler. Çeşmidilber'in sultanın ikballerinden biri olması beklenecek kadar güzel olduğu ve sarayın görkeminden yoksun bir yerde oturmaktan hoşnut olmadığı söyleniyordu. Arif'le oynaşmış olmasının tek nedeni bunun yasak olmasıydı. Nitekim, iki yıl ve iki çocuktan sonra onu terk etti. Arif bir süre sonra yeniden sarayda cariyelere ders vermekle görevlendirildi. Şıpsevdiydi anlaşılan; yine bir Çerkez olan Zülfünigâr adlı öğrencisine âşık oldu. Bir kez daha emekli aylığı bağlanarak işine son ve evlenmesine izin verildi. Bu karısının ölümü üzerine *ser hanende* ve öğretmen olarak yine saraya döndü ve bu defa Valide Pertevniyal'in cariyelerinden biriyle gönül işlerini sürdürdü. Onunla da evlendi ama bu sırada tahtta bulunan Abdülaziz karşısında kibir ve kapris emareleri göstermesi üzerine sürgüne gönderildi. Her ne kadar II. Abdülhamid tarafından geri getirtilerek *kolağası* yapıldıysa da, küstahlığı yüzünden bir defasında elli gün hapis yattı. Ne var ki, son yıllarında saray çevresinde yeniden aranılan bir kişi olmuş ve Pertevniyal'e ve Abdülhamid'in validesi Perestu'ya ziyaretlerde bulunmuştu. Oğlu ünlü bir kemancı oldu.[17]

Müzisyen kızların icrasında çıta yüksek tutuluyor ve hata yapan bir kızın başı belaya girebiliyordu. Abdülhak Şinasi Hisar, bir defasında bir hanımın, udu, özensiz çalan bir kızın başında paralamasını anlatır. Üstelik bu, hanımın sevdiği bir kızdı.[18]

Osmanlının son yıllarında, sarayda müzik eğitiminden geçmiş ve evlenerek saraydan ayrılmış olan kadınlar özel ders veriyordu. Müzik eğitimini bir İtalyandan alan ve sarayda kızlar korosunun baş flütçüsü olan Gülüzar Hanım, Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bolayır'a çocukluğunda flüt dersi vermişti.[19]

Özel kız topluluklarının kurulması, ünlü opera bestecisinin kardeşi Giuseppe Donizetti'nin sarayda harem topluluğunu kurmasıyla başladı. II. Mahmud onu, bir saray bandosuna Batı müziği icra etmeyi öğretmesi için İstanbul'a getirtmişti. (Mahmud'un mehteraneyi kaldırdığı dönemde.)[20] Mahmud'un ardılı Abdülmecid,

sayıları artık 40'ı bulan ve erkek giysileri içindeki köle kızlardan oluşan bu topluluğu çok destekledi.[21] Hıdiv İsmail'in tamamıyla kızlardan oluşan müzik topluluğuna önce de değinilmişti; bir diğer topluluk da, zamanında İstanbul komutanı olan Sadeddin Paşa'nın hanehalkındaki 48 köle kızdan oluşmaktaydı.[22]

Abdülaziz'in Batı müziğiyle öncülleri kadar ilgilenmediği söylenir. Ama bu müzikten anlayan ve zevk alan II. Abdülhamid'in döneminde Batı müziği yeniden desteklendi. Hem onun kızı Ayşe Sultan hem de V. Murad'ın kızı Hatice Sultan usta birer piyanistti.[23]

Türk Müziğini Batı nota sistemine göre yazan ilk kişi Mehmed Ali'nin oğlu Mısırlı prens Halim'di. Mısır'dan sürüldüğünde Boğaz'a yerleşmiş ve özel konserler vermişti. Bir müzik aleti çalmayı öğrenmiş olan çocuklan da aile konserlerine katılabiliyordu.[24] 20. yüzyıl dönümünde, Hanende Hanım adlı yaşlı bir kadın, ki zamanında Mısırlı Mehmed Ali'nin kölelerinden biriydi, hâlâ Boğaziçi yalılarında şarkı söylemekteydi.[25]

20. yüzyıl başlarında Washington'da büyükelçilik, sonrasında İstanbul'da Meclis-i Âyan üyeliği yapan Ziya Paşa, İstanbul'da tarihi yarımadanın merkezinde, eski bir saray veya konakta Darülelhan adıyla bir kız müzik okulu kurmuştu. Burada Doğu klasik ve halk müziği eğitimi veriliyor ve kızlar keman, ut ve tambur çalıp söylüyorlardı.[26] Duckett Ferriman'a göre, Osmanlının son döneminde en gözde çalgılar hâlâ ut, tambur, santur, "bir kadem uzunluğunda, üç telli ve kısa, hafif kavisli bir yayla çalınan kemençe" ve neydi. Tef, söylediğine göre, raksta kullanılıyordu. Yabancı çalgılar arasında mandolin, zither [kanuna benzeyen bir Alman halk çalgısı], "ajakalı" keman (diz üstünde çalınan), viyolonsel ve piyano (birçok üst zümre harem inde bulunuyordu) vardı.[27] Özellikle piyano, Batı kültürünün simgesi haline gelmişti.

Haremlerde icra edilen müziğe çoğu zaman raks eşlik ediyordu. Saray ve konakların hanehalkındaki kızlar raks etmeyi öğreniyordu. Duckett Ferriman, 20. yüzyılın başlarında bile, "şarkı ve raks harem eğlencelerinde başköşeyi tutuyor" diyebildiğine göre bu, devamlılık göstermişti.[28]

Bir hanehalkının üyeleri raks ettiği gibi bir *çengi kolbaşısı* ve yardımcısının idaresinde 12 çengiden oluşan gruplar da bir vesileyle tutulabiliyordu.[29] Bayan de Tott, III. Ahmed'in kızı ve o sırada tahtta bulunan III. Mustafa'nın kız kardeşi Esma Sultan'ın bahçesinde bu çengilerin gösterisiyle ağırlanmıştı. De Tott, karısının izlediği bu gösteriyi renkli bir üslûpla anlatır:

> *En son ziyaret edecekleri gayet zarif bir köşkün çevresinde yine bir sürü cariye el pençe divan bekleşiyordu. Son derece zengin bir şekilde döşenmiş*

ve süslenmiş olan zarif bina bir havuzun önüne inşa edilmişti; her yönde yükselen gül fidanları yüksek duvarları gözden saklıyordu... Henüz yerlerine oturmuşlardı ki, arkalarından gelen hadımlar daire şeklinde köşkün önüne dizilip Hanım-Sultan'ın musikî takımına yer açmışlardı. On kadar cariyenin uyguladığı konserler sırasında yine zengin fakat daha hafif giyimli rakkaseler, zarif ayak figürleri ile danslar yapmışlardı; başka kişilerin evlerinde rastlanan dansözler topluluğuna kıyasla bu topluluk çok daha kaliteli idi; biraz sonra, eğlencede eksik olan cinsiyetin yerini tutmak üzere erkek kıyafetinde oniki dansöz daha gelmişti. Bu sözde erkekler diğer cariyelerin havuza attıkları meyveleri kapışmak için birbirleri ile tatlı bir mücadele yapmaya başlamışlardı. Yine erkek kıyafetlerine bürünmüş cariyelerden meydana gelmiş kürekçilerin çektikleri kayıklar üzerinde konuklar havuzda gezinti yapmak fırsatı bulmuşlar; en sonunda yeniden Hanım-Sultan'ın huzuruna çıkarak usûl olduğu üzere vedalaşmışlar ve geldiklerinde olduğu gibi aynı sırayı izleyerek dışarıya kadar uğurlanmışlardı.[30]

Bayan de Tott gibi çoğu Batılı gözlemci, başlıbaşına dansı anlatmamıştır. Lady Craven ise buna bir hayli yaklaşır. Kırım'da bir kadı eşinin avlusunda raks eden bir genç kızla delikanlıyı izlemiş ve kızın ayaklarını yerden kaldırmadan bedeninin her yanını kıpırdatarak dans ettiğini söylemişti. Lady Craven bu dansı uygunsuz bulmuştu.[31] Bununla birlikte, yılmak bilmez Julia Pardoe, raks karşısında dehşete düşmemişti. Bir kadı'nın odalığının, kadı'nın kansına ilk doğumu nedeniyle tebrikte bulunan konukları eğlendirmek için raksetmesini şöyle anlatır:

defini çocuksu bir oyunculukla havaya atıp tuttu. Usulü belirttikten sonra defi kadınlardan birine verdi; kadın anında yarı şiir yarı anlatı şeklinde yabanıl bir ezgiye başladı. Zaman zaman diğerleri de koro halinde ona eşlik ediyordu. Bazen de rakkase, söğüt esnekliğindeki vücudunu kıvırıp bükerken, ezgiyi tek başına söylüyordu. Türk kadınları ayaklarıyla dans etmiyorlar dense yeridir; danslarını kusursuz yapan, vücutlarını ve kollarını kullanırken sergiledikleri hüner ve zarafet. Bu arada hızla şaklattıkları parmakları kastanyet etkisi yaratıyor.[32]

Pardoe, II. Mahmud'un kız kardeşi olan bir diğer Esma Sultan'ın sarayında da kızların raksıyla ağırlanmıştı. O da, Bayan de Tott gibi, bazı çengilerin erkek kılığına girdiğini görmüşse de, bize danslanyla ilgili bir şey anlatmaz.[33]

Lady Ramsay, 20. yüzyıl başlarında Konya yakınlarında bir kasabada, kadı'nın karısını ziyareti sırasında izlediği raksı etraflıca anlatır. Çengiler eğitimli bir topluluk değil, davetin konuklarıydı. Bir tef eşliğinde ikili gruplar halinde dans ediyorlardı. Kolları havadaydı ve ellerindeki kaşıkları kastanyet gibi tıkırdatarak birbirlerinin çevresinde öne ve arkaya, kısa ve sert adımlarla dönüyorlardı.[34]

18. yüzyıl sanatçısı Levnî, bir minyatüründe çekici bir Osmanlı çengisini resmetmiştir. Bir kolu yukarda, diğeri aşağıda, elleri ve omuzları zarif bir biçimde sağa yönelmiştir. Adımlarının küçük olduğu anlaşılıyor; demek ki, görüldüğü gibi, bu dans için geniş bir alana gerek duyulmayabiliyordu.[35]

Ne Julia Pardoe ne de Lady Ramsay göbek dansı izlemişti. Lady Craven ise görmüş olabilir. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Bir Kadın Meselesi" başlıklı kısa öyküsünde, bu dansı gözler önünde canlandırır. Öykü, bir genç kızın raksı eşliğinde cümbüş yapan erkeklerin *oturak âlemi*yle ilgilidir. Burada çengi, ev sahibinin odalığıdır:

> *Parmaklarından tutun da saçlarının tellerine kadar, sanki, her tarafı raksederdi. Bol yenlerinden çıkan kollarını başının üstüne uzatarak, orada ellerini birbirine kilitler ve çalgının âhengine terdifen parmaklarını çıtırdatarak...kâh kalçalarının çapkın biçimini, kâh göğsünün ve göbeğinin işvebaz teşekkülâtını göstererek, –çıplak omuzlarını bir ipek atkı gibi örten– siyah uzun saçlarının ulviyeti altında insanlıktan çıkarak, sanki melek olurdu.*[36]

Lady Montagu'nün kâhyanın hanımının hareminde kızların raksını izlerken edindiği izlenim, Yakup Kadri'nin anlattıklarını destekleyici niteliktedir: "Hiçbir şey bazı duygular uyandırmak için bundan daha sanatkârane ve daha uygun olamazdı. Duraklamalar ve baygın bakışlarla o ne yumuşak seslerdi! O ne yumuşak davranışlardı! Vücutlarını öyle ustalıkla arkaya eğiyorlar, sonra tekrar eski durumuna getiriyorlardı ki çok eminim, dünyanın en namusa düşkün insanı bile, açığa vurulamayacak bir takım duygular duymadan bunlara bakamaz."[37]

Lady Montagu yazılarını 18. yüzyıl başlarında kaleme almıştı. Mısır hanedanının 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarındaki yaşantısıyla ilgili anılarını yazan Emine Foat Tugay, onun zamanında "göbek" dansının edepsizce bulunduğunu ve sarayda bunun yapılmadığını söyler.[38] Baba evindeki kölelerin eski Çerkez danslarını sevdiğini söylese de bunların icrasıyla ilgili bilgi vermez. Bununla birlikte, Hıdiv'in annesine ait çengilerin son zamanlarda bir çeşit basitleştirilmiş bale yaptığını söyler. Hıdiv'in annesinin Bebek'teki yalısında verdiği bir davette, saçları gül taçlarıyla çevrili pembe saten ve tüller içindeki kızların, ellerinde güllerle hızla dönerek ve çömelip kalkarak Türklere özgü eski bir çiçek dansı yapmalarını anımsar.[39]

Müzik gibi dans da sonunda batılılaşmış olmakla birlikte, eski rakslar bazı çevrelerde hâlâ beğeniliyordu.

Üst zümre haremlerinde kadınlar belli zamanlarda, özellikle Ramazanda bir tür tiyatro olan ve genelde bayağı olarak tanımlanan Karagöz oyunlanyla eğleniyordu.[40] Ramazan akşamlannda ve sünnet, düğün gibi özel günlerde bir *karagözcü* çağrılırdı. Karagözcü, arkadan verilen ışıkla üzerine gölgelerin düştüğü bir kumaş perdeden oluşan sahnesini kurar ve çamaşır ipi gibi bir ipe kuklalannı dizerdi. Deve derisinden kesilip çıkanlan ve boyanan bu figürler kandil ışığını geçirecek kadar saydamdı ve oynak yerleri sayesinde iple hareket ettirilebiliyordu. Karagözcü bu figürleri perde önünde dikey olarak tutar ve gösteri boyunca her birini, deri üzerindeki küçük bir deliğe geçirilen ince bir sopayla oynatırdı.[41] Şair Hüseyin Seyit Vehbi'ye (ö. 1736) göre, Emetullah Sultan'ın düğün şenlikleri sırasında dört ayrı perdede Karagöz oynatılmıştı.[42] Bu dört perdeden hiç değilse biri, büyük olasılıkla, o sırada yedi yaşında olan gelinin de aralannda bulunduğu saray kadınlannın izlemesi için haremde kurulmuştu.

Karagöz, *hayal-i zıl* diye de geçiyordu. Her tür eğlenceyi seven III. Selim, *sırkâtibi*nin güncesine göre, sarayın mabeyninde 21 Aralık 1792 tarihinde bir *hayal* gösterisi düzenletmişti.[43] Oyunun mabeynde sahnelenmesi, her ne kadar güncede belirtilmese de, kadınlara perdeyle çevrili bir yer aynldığı ve oyunu buradaki bir bölme ardından izleyebildikleri anlamına gelebilir. Böyle bir düzenleme, annesi ve kız kardeşlerine karşı düşünceliliğiyle bilinen Selim'in bu özelliğine uyuyor. Söz konusu gösteri, büyük olasılıkla Zeynep Sultan'ın düğünüyle bağlantılıydı. Zira kâtip, Selim'in bunu kutlamak için aynı ay içinde bir davet verdiğini kaydetmişti.[44]

Karagöz, hareme eğlendirme niyetiyle getirilmişse de,[45] saray kadınlannın gözünü açmaya da yaramıştı. Karagöz'de canlandırılan alt tabaka tipi, gerek saray, gerek üst zümre harem sakinlerinin genelde bilmediği bir tip olmalıydı. Karagöz, kadınları, hiç değilse siyasal içerikli taşlamaları anlayacak kadar uyanık olanları, siyasal açıdan eğitme işlevi de gördü. Kaldı ki, Osmanlıda çevrilen entrikalar böyle kadınların bulunduğunun kanıtıdır.

Yine de Osmanlı kadınının boş zamanında, Karagöz'ün hiçbir zaman masal anlatıcısı kadar önemli bir yeri olmadı. Osmanlıda iki tür anlatıcı vardı; *meddah* ve *masalcı*. Meddah, mesleğini halka açık yerlerde, dolayısıyla erkeklerden oluşan bir dinleyici kitlesi karşısında icra eden bir erkekti. Harem kadınlannı eğlendiren kişiyse masalcıydı. Julia Pardoe, Ramazanda bir Osmanlı evini ziyareti sırasında bunlardan biriyle tanışma fırsatı bulmuştu. Masalcının hikâyesine hiç dokunmasa da ortamı anlatır:

Çok tatlı yaşlı bir masalcının da katıldığı ana daireye geçtik. Bu kişi masallarıyla akşamın tekdüzeliğini kırmak üzere çağrılmıştı. Ramazan sırasında çok yaygın olan bu gelenek, Türk hanımları için güzel bir vesile oluşturur; böylece rahatlarına düşkünlüklerine uygun biçimde uzanıp hiç yorulmaksızın kafalarını dinlendirirler.[46]

Melek Hanım, çağırma alışkanlıklığında olduğu bir masalcıdan söz etse de, Pardoe gibi o da ne tür masallar anlattığı konusunda bilgi vermez.[47]

Mehmed Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene* adlı romanının "Tandırbaşı" başlıklı bölümünde, masalcının haremde önemli bir kişi olduğunu sergiler. Öykü, Eyüp'te bir konak sahibi olan kantarcı Süleyman Ağa'nın hareminde geçer. Hareminde birkaç kadın vardı: karısı, annesi, kayınvalidesi, kızı ve onların hizmetinde olan üç veya dört köle. Bunların yanı sıra sık sık uzun süreli olarak burada kalan bazı kadınlar vardı: hocanın karısı, Süleyman Ağa'nın yaşlı *sütanası*, bir komşu kadın ve masalları ve incileriyle ünlü bir masalcı kadın. Masalcı hepsinin gözdesiydi ve çokça şımartılıyordu. Aşağıda Mehmed Tevfik, Süleyman Ağa'nın hareminde bir kış gecesini betimliyor:

Malum a! Kadınlar kış mevsiminin bürûdetli ve karlı gecelerinde tandırın etrafına dizilip de hararet vücudlarına yayılarak bir kere ciğerlere çekidüzen verdiler mi? Artık saçmanın bini bir pârete!!!

Çarşamba karısı hikâyâtı, Hamamanası, Kulyabani (gulbeyabanı) rivâyâtı gibi münasebetsizliklere vücud vermek. Yük kapısı açık kalsa düşmanın ağzı açılacağına, pabuç pabuç üzerine gelse sokağa çıkılacağına, gözleri dalsa yâhud kedi kaşınırken ayağını boynundan aşırsa misafir geleceğine delâlet eder gibi ve emsâli birçok tandırnâmeleri vardır ki yazılsa koca bir kitap olur.

Bu kadar münâsebetsizlikle yine bir familyanın küçüklü büyüklü tandırbaşında makâm-ı mahsuslarına oturup da tandırın üzeri enva'ı yemişler ve boza bardakları leblebi tası ile donatılarak gençler tek mi çift mi ve buna mümâsil oyunlar eğlenceler tertip etmeleri ve bir taraftan ihtiyar kadınların masal ve hikâye nakilleri gerçekten görülecek âlemlerden sayılabilir.

Süleyman Ağa familyasının da kış geceleri ettikleri âlem bu âlem olup kışın en şiddetli zamanı olan kânun-ı evvel içinde bir gece idi ki hanımlar yemekten kalkıp tandırbaşında henüz kahve fincanlarını ellerinden bırakmış sofadaki saat de biri çalmış idi. Hava birdenbire karayele çevirip sulusepken yağmağa ve biraz sonra kuşbaşı kar düşmeğe başladı. Rüzgârın

şiddetinden Bahariye yolundaki mezarlıkların servilerinde hâsıl olan çatırdılardan başka ses sadâ işitilmez oldu. El ayak çekildi. Ortalığa bir dehşet çöktü. Dünyayı bir zulmet kapladı. Havanın bu derece şiddet ve zulmü zaten mağmum olan gönüllere bir kat daha îrâs-ı kasvet etmekle Süleyman Ağa haremiyle kerimesi bu kasvetin mümkün mertebe izâlesî için İncili Hanım'dan uzunca bir masal tutturmasını ricâ eylediler.[48]

Masalcı onlara, acımasız bir hükümdarın mum yasağı getirdiği bir ülkede yaşayan ve dikiş dikerek geçinen üç yoksul kızın öyküsünü anlatmıştı. Dinleyiciler sık sık acıma veya kızgınlıkla yorumda bulunarak masalcının konuşmasını bölüyordu. Masal alışılmış öğelerden oluşuyordu: kahramanlar yoksuldu, karşılarındaki baskıcı bir hükümdardı ve masal mutlu bir sonla bitiyordu, çünkü kızlar yeterince acı çektikten sonra aşk sayesinde tüm dertlerinden kurtuluyordu.[49]

19. yüzyılda üst zümre kadını okumayı öğrendiğinde ve roman bulabildiğinde, masalcıya daha az gereksinim duyuldu. Artık ya seçkin evlerin hareminde görülmez olmuştu ya da daha eğitimsiz köleleri oyalamak üzere tutuluyordu. Emine Foat Tugay, aile tarihçesinde masalcıdan hiç söz etmez.

Mehmed Tevfik'in romanında kadınların bir tahmin oyunu oynadığını görüyoruz. Sevilen başka oyunlar da vardı: Dama, tavla ve deniz kabuğuyla oynanan *peçiç* adlı bir oyun. Yaz aylarında kadınlar körebe oynayarak ve salıncağa binerek eğleniyordu.[50] Avrupa etkisi altında domino ve kâğıt oyunları da gelmişti.

Çoğu zaman değerli taşlarla bezeli bir çubuk tüttürmek de, Osmanlı kadını için oldum olası bir zevkti. İstanbul, tütün zevkiyle H. 1009 (1600/1) yılında tanışmıştı. İlkin, düpedüz bazı hastalıkların tedavisinde önerilmiş, ama çok geçmeden bağımlılığa dönüştüğü için büyük bir tartışma konusu olmuştu. Sağlığa zararlı olduğunu düşünenlerin yanı sıra birçok yangının da nedeni olarak görenler vardı. Ulema zaman zaman tütün kullanımını yasakladıysa da bunda başarısız oldu. Sonunda, 1634 yılında şeyhülislam, Şeriat'ın yasaklamadığı her şey mubahtır ilkesine uygun olarak, sigaradan yana bir karar çıkardı.[51] Tütünün haremlere ne zaman girdiği konusunda kesin bir bilgimiz yok, ama şeyhülislamın kararından çok sonra olmasa gerek. Kadınlar tütün zevkini ailenin erkeklerinden öğrenmiş olmalıydı. 18. yüzyıla gelindiğinde, kadınların bununla oyalanmayı sevdiğine kuşku yoktur.

19. yüzyılın ilk yarısında Julia Pardoe, Göksu'da[52] yaşlıca kadınların *kadın çubuğu* içmekte olduğunu ve İşkodralı Mustafa Paşa'nın kızı olan çok genç bir kadının yalnızca çubuk tüttürmediğini, bunu çok "şuh" bir biçimde kullandığını da görmüştü.[53] Dönemin Reis Efendisi'nin *büyük hanımını,* bir sedire uzanmış ve sırtını yastıklara vermiş olarak görmüştü. Elmaslarla ışıyan bu kadın çubuk

tüttürmekle meşguldü.[54] Bursa'da kadı'nın karısının doğum tebriğine katıldığındaysa şu dikkatini çekmişti: "Yarım düzine kadar tafralı hanım, koyu kırmızı kadife sedirin üzerine oturmuş, harika minderlerde yan geliyorlardı. Bazıları çubuk tüttürüyordu."[55] White yaşını başını almış neredeyse tüm kadınların tütün içtiğini belirtiyordu.[56] Tütüne hoş bir koku vermek için parfüm kullanıldığını da kaydetmişti.[57] Cox, haremlerde çok miktarda tütün tüketilmesinden etkilenmişti.[58] 19. yüzyıl sonlarında yazan Clara Erskine Clement, Türk kadınının hâlâ tütün içmekte olduğunu, ama sigaraya geçtiğini görmüştü; güne sigarayla başlıyor ve akşam yemeğinden sonra kahveyle birlikte yine sigara içiyordu.[59] Lucy Garnett, 20. yüzyıl başlarında çubuğun moda olmaktan çıktığını ve bunun yerini sigaranın aldığını belirtmişti. Çubuğun gidişiyle birlikte çubuk ve ateş dağıtmak gibi eski bir merasim de ortadan kalkmıştı. Artık her kadına ayrı bir tepsi üzerinde sigara sunuluyordu. Bir köle, hanımın sigarayı kehribar ağızlığa yerleştirmesinden sonra içinde kor halinde kömür bulunan küçük bir pirinç çanakla yanına giderek sigarasını yakıyordu. Tüm sigaralar yakıldığında, köleler dairenin bir ucuna çekilerek sıra halinde diziliyor ve yeniden hizmet etmeleri isteninceye değin kollarını karınlarının üzerinde kavuşturarak ve başlarını öne eğerek bekliyorlardı.[60]

Notlar

1 James M. A. Robson, *Tracts on Listening to Music,* s. 1-13.

2 Arthur Christensen, *Iran sous les Sassanides,* s. 484; H. G. Farmer, "Musiki", *Encyclopaedia of Islam,* birinci baskı, III, s. 749-755. Doğu müziğinde oktav zaman içinde değişmiş olmakla birlikte onsekizinci yüzyılda Osmanlılar, kısmen majör, kısmen minör 24 perdelik gamı benimsemişti. Osmanlı oktavı, olağandışı bir perde farkına olanak veriyordu. Osmanlı müziği, hatta toplu olarak icra edilen klasik müzik, uyum veya kontrpuandan yoksun sayısız çeşitlemeyle birlikte tek bir ezgiden ibaret olup teksesliydi (Farmer, a.g.e.). Batılılar bu müziğin melankolik olduğu yorumunda bulunmuştur (Baron de Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares,* I, s. 157-158).

3 Robson, *Tracts,* s. 1-13.

4 Sadeddin Nüzhet Ergün, *Türk Müziği Antolojisi,* I, s. 444, 487, 567.

5 A.g.e., I, s. 640, N. 1.

6 Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle,* s. 500-501.

7 Charles MacFarlane, *Constantinople in 1829,* II, s. 172.

8 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı,* s. 15.

9 Osmanlı müziği üzerine bir çalışma yapan Gian-Battista Toderini'ye göre (*De la littérature des Turcs,* I, s. 231-233), Türklerin çaldığı çalgılar şunlardı:
Keman
"Ajakalı" keman (diz üstünde çalınan pedalli bir çeşit keman)
Sine keman (Toderini bunu aşk kemanı olarak niteler)
Rebap (iki telli bir çeşit gitar)

Tambur (Toderini, yedisi çelik, biri pirinç olmak üzere sekiz telli olduğunu söyler; farklı bir açıklama için yukarıdaki kaynağa bkz.)
Ney
Girift (bir tür küçük ney)
Miskal (üflemeli)
Santur
Kanun (saraylılarca çalınıyordu)
Daire (tef)

10 A.g.e., I, s. 150, n. 1; *Tarama Sözlüğü*'ne göre (II, s. 243), çöğür yaygın bir telli çalgıdır. *Tarama*'nın *Bürhan-ı katı tercümesi*'nden aktardığına göre çöğürü özellikle çobanlar çalıyordu ve Naima'nın yeniçerilerin bu çalgıyı çaldığını söylediğinden söz edilir.
11 Samuel S. Cox, *Diversions of a Diplomat in Turkey,* s. 524.
12 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı,* Çev. Banu Büyükkal, s. 180, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.
13 A.g.e. Pardoe şöyle devam eder: "Bu konsere Nazif Hanım ile kâtibenin katılması, Frenk misafirlere iltifat etme amacını taşıyordu. Çünkü Türk hanımlar, parayla tutulan kişiler tarafından bir gelir edinme yolu haline getirilmiş bir mahareti sergilemeyi aşağılayıcı buluyorlar."
14 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar*; Edward William Lane'in kitabında (*The Manners and Customs of the Modern Egyptians,* s. 373), onun deyişiyle *darabukkeh*'in bir resmi de yer alır.
15 Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi,* I, s. 460.
16 Yılmaz Öztuna, "Büyük Bestekâr Hacı Ârif Bey", *Hayat Tarih Mecmuası,* 2 (*Temmuz* 1, 1966), s. 20-26.
17 A.g.e.
18 Abdülhak Şinasi Hisar, "Moonlight on the Bosphorus," s. 73.
19 Selma Ekrem, "Flutist of Old Istanbul," *Christian Science Monitor* (November 26, 1966). Selma Ekrem, Namık Kemal'in torunudur.
20 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid,* s. 26.
21 Hisar, "Moonlight", s. 14.
22 Osmanoğlu (*Babam Abdülhamid,* s. 17), bu topluluğun Abdülmecid'le Perestu'nun düğününde çaldığını söyler. Ne var ki M. Çağatay Uluçay (*Haremden Mektuplar,* s. 167-171), Abdülmecid'in nikâhlı karısının Perestu değil, Kavalalı Mehmed Paşa'nın oğlu İsmail Paşa'nın evlatlığı olan Bezmâra olduğunu ve sultanın sonradan onu kıskanç olduğu için terk ettiğini söyler. Charles White (*Three Years in Constantinople,* III, s. 10), Abdülmecid'in kadınlarından birinin Rıza Paşa tarafından satın alınıp Esma Sultan'a verilmesinden söz eder. A. D. Alderson (*The Structure of the Ottoman Dynasty*), Abdülmecid'le ilgili Tablosunda, Bezmâra'yı kadınları arasında sıralamaz. Bununla birlikte, Uluçay'ın derlemesindeki mektup, "Cariye-i ahirin Bezmâra Hanım" diye imzalanmıştır.
23 Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid,* s. 25; Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi,* s. 191; Tahsin Tunalı, "Türk bestekârlarının asıl meslekleri", *Hayat Tarih Mecmuası,* 1, (Haziran 1, 1965), s. 27-33.
24 Emine Foat Tugay, *Three Centuries, Family Chronicle of Turkey and Egypt,* s. 103.
25 Hisar, "Moonlight", s. 14.
26 Müftizade K. Ziya Bey, *Speaking of Turks,* s. 223.

27 Z. Duckett Ferriman, *Turkey and the Turks,* s. 315-316.

28 A.g.e., s. 311-312. Cox (*Diversions,* s. 524), bir pantomim dansçısını da anlatmıştır. Haremlere rahatça girip çıkabilen ressam Clara Clement Walker'ı kaynak almıştır. Ne yazık ki, Julia Pardoe, Melek Hanım, Clara Erskine Clement, Fanny Blunt ve Lucy Garnett gibi haremlerde sazlı sözlü toplantılara tanık olmuş kişiler, bu dans gösterileri konusunda çok az bilgi verirler. Şarkılarla ilgili olarak ise hiçbir şey söylemezler. Diğer yandan Ferriman (*Turkey,* s. 313-314), Adanalı bir adamın, "Gelinin Feryadı" dediği şarkısını tercüme etmiştir.

Ah dostlar, ne yapacağım ben şimdi?
Derdimi kime anlatacağım?
Ah! Kocamın anasının çenesi kapanmak bilmiyor.
Rafta bal var, kaynana.

Neden bana öyle kötü bakıyorsun?
Oğlun beni seviyor işte,
Öfkesi burnunda, kaynana.

Aile ocağı çatladı.
Kaynanam bana kızgın.
Varsın kızgın olsun!
Oğlu kollarımda ya.

29 Ignatius Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman,* IV, s. 425-426; Mehmet Zeki Pakalın, "Çengi," *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri,* I, s. 349-350. Bazen çengi topluluğuyla birlikte dört kızdan oluşan bir müzik grubu da gidiyordu. Çalgıları keman, birkaç darbuka ve iki teften oluşuyordu.

30 De Tott, *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar,* Çev. Mehmet R. Uzmen, s. 47-48, Tercüman 1001 Temel Eser.

31 Lady Elizabeth Craven, *A Journey Through the Crimea to Constantinople (1786),* s. 171. Clara Erskine Clement da buna katılıyordu. Bir kına gecesinde bir çingene dansına tanık olmuştu. Bu dansı, "açık saçık şarkı ve hareketlerin eşlik ettiği...iğrenç ve arsız" diye ifade ediyordu. (*Constantinople, the City of the Sultans,* s. 277).

32 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi,* s. 337.

33 A.g.e.

34 Sir W. M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey,* s. 275-276.

35 A. Süheyl Ünver, *Levnî,* resim no. 8.

36 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Bir Kadın Meselesi," *Bir Serencam,* s. 141-149.

37 Lady Mary Wortley Montagu, *Türkiye'den Mektuplar,* Çev. Bedriye Şanda, s. 89, İstanbul Kitaplığı, 1973.

38 Tugay, *Three Centuries,* s. 308.

39 A.g.e., s. 288.

40 Lady Fanny Blunt (*The People of Turkey,* II, s. 74), kadınların, edebe aykırı da olsa, Karagöz'ü sevdiğini söyler. Bir *saray karagözcüsü*ne dayanan bir çalışma yapmış olan Hellmut Ritter de (*Karagöz, türkische Schattenspiele,* Hannover, 1924 ve Lipzig, 1941, 2 cilt), Karagöz oyunlarının kesinlikle açık saçık olduğu kanısındadır. Ne var ki, Sabri Esat Siyavuşgil, kahvehanelerde sahnelenen gülünç farsla sultanın sarayında ve toplumun önde gelen kişilerinin evlerinde sahnelenen Karagöz gösterileri arasında bü-

yük fark olduğuna işaret etmiştir. İkincisinin, yergi ustası olmanın yanı sıra edebiyat, felsefe ve müzikteki tüm kazanımlarını buna seferber eden iyi eğitimli ve kültürlü kişiler tarafından çok daha incelikli bir tarzda sahnelendiğini söyler. Seniha Moralı da haremde sahnelenen karagözün bayağı olmadığına ama selamlıklarda sahnelenende, o zaman için sersemletici bir dil kullanıldığına katılır. Çocukluğunda kendi evinde düzenlenmiş olan bir karagöz gösterisini anımsar (özel yazışma, Ekim 1966).

41 Celâl Esat Arseven, *SA, II,* s. 955-957. Arseven, kuklaların genellikle 22 santimetre civarında olduğunu söyler. Oysa, bu kitabın yazarının elindeki kuklalar, 30 ve 32 santimetre boyundadır. Edmond Saussey, Sünni din adamlarının, Karagöz kuklalarına göz yummasını, delikli olmaları ve değnekle hareket ettirilmeleriyle açıklar. Böylece, yasak sayılan insan temsili olmaktan çıkıyorlardı ("Le Théatre populaire", *Etudes orientales,* 4, Paris, 1936, s. 74).

42 Siyavuşgil (Karagöz, s. 7), bunun, III. Ahmed'in kızı olduğunu söyler; ama Alderson'a göre (*Structure,* Tablo XI), biri bebekken ölen iki kızının da adı Emetullah olduğu için bu pek olası değildir. Büyük olasılıkla II. Mustafa'nın 1700 yılında doğan kızı Emetullah'tı.

43 Tahsin Öz, "Selim III.ün sırkâtibi tarafından tutulan ruzname", *Tarih Vesikaları,* 13 (*Ağustos,* 1944), s. 26-43.

44 A.g.e., 14 (*Ekim,* 1944), s. 102-116. Aynı kaynakta, III. Selim için '*ağa yeri*' nde opera denilen Avrupa'ya özgü "şakacı" bir eğlentinin sahnelendiğinden söz edilir. Bunun için 3 Mayıs 1797 tarihi verilmiştir. Ağa yeri, hasbahçede, sultanların ciritin yanı sıra türlü oyunları izlediği bir meydandı.

45 Théophile Gautier (*İstanbul,* Çev: Nurullah Berk, İstanbul Kitaplığı, İstanbul, s. 180-81), bir Ramazan akşamında "sansürlü" bir Karagöz oyunu izlemişti. Bununla ilgili olarak şunları anlatır: "Bahçe çok kalabalıktı. Hayli çocuk, özellikle sekiz, dokuz yaşlarında kızlar da vardı seyirciler arasında... Karagöz oyunları çok kere saraya götürülür ve buralarda kadınlar kafes arkalarına saklanarak oyunları seyrederler". Gautier'ye göre, kadınların bu tür müstehcen oyunları izleyebilmesi, Türklerde kadının hayvan gibi küçük görülmesine işaret eder.

46 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi,* s. 27-28.

47 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.* Karagöz'den, sultan ve başka önemli kişilerle, kimsenin yüzlerine söylemeye cesaret edemeyeceği konularda iletişim kurmanın bir yolu olarak da yararlanıldığını söylüyordu.

48 Mehmed Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene,* s. 15-16, İletişim Yayınları, Kasım, 1987.

49 A.g.e., s. 13-38.

50 D'Ohsson, *Tableau général,* IV, s. 412; Musahipzade Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı,* s. 104.

51 Bernard Lewis, *İstanbul and the Civilization of the Ottoman Empire,* s. 133-136.

52 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi.*

53 A.g.e.

54 A.g.e.

55 A.g.e.

56 White, *Three Years,* II, s. 128.

57 A.g.e., II, s. 80.

58 Cox, *Diversions,* s. 529.

59 Clement, *Constantinople,* s. 252-253.

60 Lucy M. J. Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 276-277.

10
ENTRİKALAR

Yetkinin özel bir iltimas olarak verilmesi, entrikalara kaçınılmaz olarak zemin hazırlar. Üstelik, Osmanlıda harem duvarları dışındaki özgürlükten yoksun bırakılan kadınların, hanehalkı içinde kendi yararlarını gözetmenin yolunu arayarak "harem entrikası" denilen işlere girişmeleri doğaldı. Bu tür işlerde çoğu zaman amaçlanan, kocanın terfi ettirilmesiydi. Bu, keskin görüşlü bazı Batılı gözlemciler açısından çarpıcı bir noktaydı. 1832 yılında Adolphus Slade, özellikle saraylıların, kocalarının yükselmesini sağlamakta başarılı olduğunu ve "kadınlar aracılığıyla sanıldığından çok paşalık elde edildiğini" yazıyordu.[1] Slade'den 40 yıl sonra yazan Melek Hanım ise devlet görevlilerinin terfisinde hiçbir kurala bağlı kalınmadığını söylüyordu. Onların seçiminde etkili olan iltimas ve keyfi kararlardı. Kadınlar da oğulları, erkek kardeşleri ve kocalarının yararına bu işe etkin biçimde seferber oluyordu. Devlet erkânının hanımlarını sık sık ziyarette bulunarak onlara yaranmaya çalışıyorlar, bu hanımlar da kocalarıyla başbaşa kaldıklarında himayelerindeki kişiler adına gerekli adımların atılması için usandırıncaya dek ısrar ediyorlardı.[2] Öyle görülüyor ki, erkekler, kadınların saçı uzun aklı kısa olduğu yolundaki Osmanlı özdeyişinden çok da emin değildi. Sir Edwin Pears, 1873-1915 yılları arasını kapsayan anılar kitabında şöyle yazar: "Önemli bir Türk devlet görevlisi ve beyefendisi, bana terfi etmenin tek yolunun, karısının saraylı hanımlardan biriyle olan bağlantısı olduğunu söyledi."[3] Saraylılar, saray bağlantılarından dolayı eş olarak çok makbuldü ve tarihçi Mehmet Ziya Pakalın'a göre genellikle devlet erkânıyla evleniyorlardı.[4]

17. yüzyılda *Kadınlar Saltanatı* diye anılan dönem, kuşkusuz başta saray kadınları olmak üzere genelde kadınların son derece etkili olduğu bir dönemdi. Bununla birlikte, kadın sultasının sona ermesi, artık devlet meselelerinde söz geçiremedikleri anlamına gelmiyordu. Topu topu işlerini daha kurnazca görmeliydi-

ler. Sultana yakın olan ve iktidar kaynağı olarak görülen kadınların, özellikle de validenin dostluğu kazanılmaya çalışılıyordu. Vezir ailelerindeki kadınlar için de geçerliydi bu. Bir erkeğin, belli bir yere gelmek için bir vezir karısına veya sultanın annesine kur yapması, zamanın terbiyesine göre söz konusu değildi; ya karısı, kız kardeşi veya annesi onun adına uğraşıyor ya da bir *kethüda* veya *haremağası* aracılığıyla amacına ulaşıyordu. Nassau Senior, bir bakanın görevden alınmasının, haremde çevrilen bir entrikaya dayanabileceğini düşünüyordu.[5] Fanny Blunt ise şu kanıdaydı: "Ancak kanlarının ilişkileri ve nüfuzu sayesinde vezirlik ve paşalık gibi yüksek bir mevkiye gelmiş olan kişilerin sayısı çoktur; bu gerçek Avrupa'da daha iyi bilinseydi, her kesimden Türk kadınının kocasının kölesi olduğu yolundaki yanılgı giderilebilirdi."[6] İmparatorluğun son günleri hakkında yazan Emine Foat Tugay, nüktedanlığı ve güzel sesiyle önemli ailelerin kadınlarını eğlendiren bir hanımdan söz eder; kocası tüm başarısını ona borçludur.[7] Seniha Moralı ise yoksul olmakla birlikte bir şeyh ailesinden geldiği için seçkin evlere girip çıkabilen ve devlet görevlilerini taklit ederek üst zümre hanımlarını eğlendiren bir kadını tanıyordu.[8]

Valide, sultana yakınlığından dolayı çoğu entrikanın hem kaynağı hem de hedefiydi. Yukarıda değinildiği gibi, hükümdarla neredeyse eşit bir ilişki içinde olan tek kişiydi. Valide, sultanla öylesine özdeşleşmişti ki 19. yüzyıl sonlarında bile, sözgelimi V. Murad'ın annesi Şevkefza, Abdülaziz'in intiharı sırasında sinirsel rahatsızlık geçiren oğlu hakkında şöyle söyleyebilmişti: "Herkes o sırada ne durumda *olduğumuzu* biliyor."[9] (İtalik yazara ait)

İnceleme konusu olan dönemin başında, valide konumunda, hem II. Mustafa'nın (1695-1703) hem de III. Ahmed'in (1703-1730) annesi Rabia Gülnuş bulunmaktaydı. Her valide gibi onun da İstanbul'da hafiyeleri vardı ve oğlu II. Mustafa'yla ilgili hoşnutsuzluğun artmakta olduğunu onlardan öğrenmişti. Sarayın bu dönemde Edirne'de olması, İstanbul halkı sultanın kentte bulunmayışına içerlediğinden, sorunu iyice güçleştiriyordu. Valide Edirne'de Mustafa'yı, tahtı için şeyhülislamla ailesini gözden çıkarmaya ikna etti. Sultanın bu yolda bir hat çıkarması huzursuzluğu yatıştırmaya yetmedi. Bunun farkına varan ve Mustafa'nın taht-tan indirileceğini anlayan Rabia Gülnuş, diğer oğlu III. Ahmed'e bağlandı.[10]

II. Mustafa döneminde, Rabia Gülnuş'un sarayda yetişmiş olan kethüdası Hasan Paşa, validenin nüfuzu sayesinde Mısır valiliğine, Sakız muhafızlığına, sadrazamlığa ve Bağdat valiliğine getirilmişti.[11] Hasan, IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan'la evlenmesinden kısa süre sonra Sakız muhafızı oldu. Ne yazık ki, Sakız'ın Venediklilere bırakılması gerekti, bunun üzerine Hasan hapse atıldı. Bağlantıları sayesinde çok geçmeden bağışlandı ve Azak muhafızlığına gönderildi. Bu

arada, Osmanlı hanedanıyla ilişkileri sayesinde rikab-ı hümayun kaymakamı[12] ve bir süre sonra da Halep valisi oldu. Sonunda, 1703 yılında, karısıyla birlikte sultanın Babıhümayun'un karşısında oturan yeğeni Fatma Hanım Sultan'a konuk olduğu sırada sadrazam yapıldı. Karısının Ayvansaray'daki yalısında mührü hümayunu aldı. Ne var ki ertesi yıl, Darüssaade ağalığına atanmasını engellemiş olduğu valide ağası Uzun Süleyman'ın entrikaları yüzünden yerinden oldu. Ardından İzmit'e sürüldü. Karısının da onunla gitmesine izin verilmiş olması büyük bir iltimastı.[13] 1707 yılında Mısır valiliğine atandı ama bu defa karısının onunla gitmesine izin verilmedi.

Ne tesadüf ki, valide ağası, 1704'te göz diktiği kızlarağalığına getirildi.[14] Valide ağasının desteklediği Kalaylıkoz Ahmed Paşa ise sadrazam olarak Hasan'ın yerine geçti. Öyle görülüyor ki, bir haremağası, valide veya sultanla günlük ilişkileri sayesinde, saraydan ayrılmış eski bir gözdeye göre isteklerini gerçekleştirmekte daha elverişli bir durumdaydı.[15]

Ahmed Paşa'nın da sadrazamlığı uzun sürmedi. 1706'da Hanya'ya sancakbeyi olarak atanmasından sonra Babıâli'ye onunla ilgili şikâyetler gelmeye başladı. Bunun üzerine İstanköy adasına gönderildi. Buradayken valide sultana başvurdu. Uzun Süleyman, Ahmed Paşa'nın vezirliği sırasında kızlarağalığına getirildiği için, eski velinimetinin davasına arka çıktı. Ahmed Paşa'ya 1710 yılında Kandiye valiliği verildi. Bir kez daha şikâyetlere yol açtı; bu kez, kiliselerdeki gümüş eşyaları koşum takımlarına dönüştürmek istemişti. Yine İstanköy'e gönderildi. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* adlı kitabında, onun cömert ve samimi ama cahil olduğunu söyler. Kuşkusuz, yeteneğinden çok entrikalar sayesinde yükselmişti.[16]

1716 yılında sadrazam olan Nevşehirli İbrahim Paşa, güçlü kişiliğiyle kızlarağasının nüfuzunun azalmasına neden oldu. Valide sultan ise artık hayatta değildi.[17] Yine de, Nevşehirli İbrahim, III. Ahmed'in kızı olan karısı Fatma Sultan'ın ricaları karşısında zayıftı. 1729 yılında bir Fransız konsolosu, batı kıyılarında kaza yapmış bir Ceneviz gemisinin kaptanını korumasına aldığı sırada Yeniçerilerin saldırısına uğramıştı. Babıâli'ye şikâyette bulunmak üzere İstanbul'a giden Fransız konsolos, özür yerine hapis cezasıyla karşılandı. Üstelik, *kaptanpaşa*nın Ege Adaları ve Çanakkale'deki Fransız konsolosluklarını kapattırması, Fransızların ticari çıkarlarına büyük darbe indirdi. Fransız büyükelçi Villeneuve, bu meseleyi sadrazamla görüşmek istemiş ama onunla bağlantıya geçmekte başarılı olamamıştı. Ne var ki Villeneuve, Fatma Sultan'a oya yapmayı öğreten Cenevizli bir kadını tanıyordu ve bu ilişkiden yararlanmaya karar verdi. Kadın, hikâyeyi Fatma Sultan'a anlattı. Bu dönemde, yani Lale Devri'nde Fransızlar sarayda seviliyordu. Fatma bu hikâyenin kendisine yazılı olarak getirilmesini istemiş, sonra da bunu

kocasına aktarmıştı. İbrahim birkaç gün içinde Villeneuve'u kabul etti. Villeneuve minnet duygusuyla Fatma Sultan'a üç elmas düğme gönderdi.[18]

Nüfuzundan yararlanan her kadın bu kadar iyicil değildi. III. Ahmed döneminin sonunda Patrona Halil İsyanı çıktığında, Ahmed'in kız kardeşi Hatice Sultan saraya giderek ona öğütte bulunmuştu.[19] Sultan Edirne'deydi ve danışmanları alay halinde İstanbul'a dönmesi gerektiğine karar vermişti; sultanın önünde sancâk-ı şerîf, ardında maiyetindekiler ve şehzadeler. Hatice, sultana devlet erkânıyla birlikte gitmesini önerdi. Öyle ki, ayaklanmacılar baş isterse, yaşamını ve tahtını onları feda ederek kurtarabilirdi. Söylediğinden çok da farklı olmadı. Ahmed önce kaptanpaşayla kethüdayı isyancılara teslim ettiyse de İbrahim'in hayatını kurtarmaya çalışmıştı. Şeyhülislamın sürgüne gönderilmesiyle yetinen kitle, sadrazamın öldürülmesi talebinde kararlıydı. III. Ahmed döneminin hem kazanımlarından hem de budalalıklarından büyük ölçüde sorumlu olan Nevşehirli İbrahim'in sonu işte böyle geldi.[20]

1730 yılında I. Mahmud tahta geçtiğinde, validesi Saliha, Rabia Gülnuş'un ölümüyle açılan boşluğu doldurarak güç sahibi oldu. Geçmişte, oğullarının saray hizmetine girmesini isteyen aileler bunu yeniçeriler aracılığıyla sağlardı; artık oğullarını doğrudan valide sultana gönderiyorlardı. Kışkırtıcı Patrona Halil, parlak bir dönemden geçiyor olsa da, hem kızlarağası hem de valide sultanla görüşmenin gerekli olduğunu düşünmüştü.[21] Saliha çok geçmeden Topkapı Sarayı'nda valide dairesine yerleştirildi ve Balyos Angelo Emo (Venedik'in Babıâli'deki temsilcisi) ona kokular, aynalar ve cicili bicili başka şeylerin yanı sıra 24 giysi gönderdi.[22]

I. Mahmud iktidarının ilk yıllarında, güya Nevşehirli İbrahim'i uzun süre sadrazamlıkta tutarak hata yapmış olduğunu düşünen III. Ahmed'in önerilerini dikkate aldığı için, sık sık sadrazam değiştirdi. Dört yıl ve dört ay içinde beş sadrazam değişmişti. Bu yeni politika, kaçınılmaz ve kuşkusuz kasıtlı bir biçimde bu makamın güçlü bir kişiden yoksun kalması sonucunu doğurdu. Bu dönemde, validenin nüfuzundan yararlanmakta aşırıya kaçtığından yakınılmış ve 1731'de sadrazam olan Kabakulak İbrahim Paşa'nın, yerini sağlamlaştırmak için kızlarağası ve valideye yüklü bir miktar ödemek zorunda kaldığı söylenmişti. Sadrazamların sürekli değişmesi, entrikalara kapı aralamış ve güçlü koruyucularının desteği bile Kabakulak İbrahim'in bu görevde uzun süre kalmasını sağlayamamıştı.[23]

Saray dışında da iradeli ve güçlü kadınlar vardı. Örneğin, I. Mahmud döneminde (1730-1754) Bağdat valisi olan Mızraklı Süleyman Paşa'nın Ebu Leyle adıyla bilinen karısı Âdile Hanım böyle biriydi. Âdile, Bağdat valisi Ahmed Paşa'nın kızı ve buradaki hanedanlığın kurucusu olan ünlü vali Hasan Paşa'nın torunuydu. Babası onu kâhyası Süleyman'la evlendirdi. Süleyman kölelik yapmış bir Gürcüydü

ve Bağdat gibi Kafkas kölelerin uzun süredir yüksek bir statüye sahip olduğu bir yerde bu onun açısından bir kazançtı. Süleyman acımasız bir general ve yetkin bir idareci de olsa, Âdile'nin ona hükmettiği anlaşılıyor. Devlet işlerine karışıyor ve kendisiyle görüşmek isteyen kadın ve erkekleri huzuruna kabul ediyordu. Hatta, ipekli bir nişanla ayırt edilen yandaşlarını örgütlemişti. Süleyman öldüğünde, kâhyası Ali Paşa vali olarak yerine geçti. İktidarın elinden gitmesine içerleyen Âdile, ondan kurtulma planları yaptı. Ali Paşa, kadın kılığında Bağdat'tan kaçmak zorunda kaldı ama can güvenliğini sağlayamadan öldürüldü. Daha sonra Âdile, küçük kız kardeşinin kocası Ömer Paşa'nın onun yerine atanmasını planladı. Ömer'in aciz kaldığı görüldü ve valiliği sırasında kargaşa hüküm sürdü.[24] Âdile, ailenin eski düşmanı Selim Paşa Baban'ın öldürülmesi işine de karışmıştır.[25]

III. Mustafa'nın kız kardeşi Saliha'yla evlenerek yüksek makamlara gelen birkaç erkek oldu. Saliha'nın kocaları arasında en ünlüsü, Hammer'ın büyük sadrazamların sonuncusu olarak nitelediği Ragıb Paşa'ydı. Saliha, Ragıb'ın ölümünden sonra bir kez daha, bu kez Turşucu Mehmed Paşa'yla evlendi. Bunun üzerine Turşucu Mehmed ikinci kez kaptanpaşalığa terfi ettirildi. Birkaç kez dul kalan ve artık genç bir kadın olmayan Saliha Sultan'la evlendiği için Melek unvanıyla onurlandırıldı.[26]

Ragıb Paşa'nın ölümünden sonra sadrazamlığa gelen kişiler sözde bir güce sahipti ve Mustafa idareyi daha çok kendi elinde tuttu. Bu güçsüz sadrazamlardan biri de, III. Mustafa'nın sevgili kız kardeşi Esma Sultan'la[27] evli olan Muhsinzade Mehmed'di. Mustafa'nın iradesine boyun eğmenin yanı sıra bu evlilik sayesinde de yerini koruyabilmişti.[28] III. Mustafa'nın döneminde bir yeğeni özellikle etkili oldu. Mustafa'nın onun gençliği ve güzelliğine olan hayranlığı sayesinde sarayda tanıdığı Bekir adlı bir kölenin, önce *reisülküttap*lığa, ardından vezirliğe atanmasını sağlayabilmişti. Sonraları kaptanpaşalığa getirilen Rumeli valisiyle evlendirildi. 1757 yılına, kocasının değerli eşyalarını gizlediği yeri söylemekten kaçınmasına dek sarayda etkili oldu.[29] De Tott, bir Patrik adayı adına bir hanım sultanın nüfuzundan yararlanmaktaki başarısını anlatır. Sözü edilen, pekâlâ aynı hanım sultan olabilirdi.[30]

18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarının etkin entrikacılarından biri de, I. Abdülhamid'in (1774-1789) şehzadeliği sırasında dünyaya gelen kızı Ahretlik Hanım veya Dürrüşehvar'dı. Nasılsa bu örnekte, şehzadelere çocuk doğuramayacak kadar yaşlı cariyelerin verilmesi kuralı işlememişti. Babasının onu çok sevdiği, onun da entrika çevirmekte bu konumundan sonuna dek yararlandığı söyleniyordu. Ahmed Nazif Efendi adlı bir devlet adamıyla evlendirilmiş ve kocası onun çabaları sayesinde yüksek makamlara gelmişti. Halil Hamid Paşa'nın görevden

alınmasında da Ahretlik'in parmağı olduğu düşünülmüştü. Oysa, Uzunçarşılı, Halil Hamid'in Abdülhamid'i tahttan indirme ve yerine ondan daha yetkin olan Selim'i geçirme planını haber alan kişinin, I. Abdülhamid'in kız kardeşi Esma Sultan olduğu kanısındadır.[31] Ahretlik Hanım'ın adının bu meseleye karışması kocasını çileden çıkarmış ve Halil Hamid'in idamı sırasında konağına kapatılmıştı. III. Selim'in tahttan indirilmesine değin adı bir daha geçmemiş ancak, II. Mahmud'un gözüne girmiş ve annesinin Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na geçişine eşlik etmekle görevlendirilmişti.[32]

Harem-i Hümayun kadınları, taht çekişmelerinde ateşli bir biçimde taraf tutuyordu. IV. Mustafa'nın (1807-1808) kadınlarından Peykidil, III. Selim'in Topkapı Sarayı hareminde öldürülmesini izlemekle yetinmiş ve onu kurtarma girişiminde bulunmamıştı. Daha sonra II. Mahmud (1808-1839) tarafından idam edildi.[33]

Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın levanten karısı Melek Hanım, 19. yüzyılın ileriki yıllarından kadınların rol aldığı bir entrikanın öyküsünü anlatır. O sırada Kıbrıslı, II. Mahmud'un damadı ve Tophane komutanı Mehmed Ali Paşa'nın emrinde genç bir devlet görevlisiydi. Mehmed Ali ve Harbiye Nazırı Rıza Paşa, gözden düşmüş 12 generalin ordudan tasfiyesi için sultanı ikna etmişlerdi. Kıbrıslı, bu generallerden biriydi. Kılıcından ve rütbesinin göstergesi olan elmas madalyalarından vazgeçmesi gerekmişti. Geliri büyük ölçüde düşmüş ve karısıyla iki yıl boyunca yoksulluğun eşiğinde yaşamıştı; ta ki Melek, Rıza'nın saraylı olan sevgili karısına yaranıp kocasının Akkâ valiliğine atanmasını sağlayıncaya dek.[34] Sonradan Kıbrıslı Londra büyükelçiliğine atanmak istediğinde, Melek'i Reşid Paşa'nın (Tanzimat döneminin önemli devlet adamı) karısıyla görüşmeye gönderdi. Atanmama durumunda yüzünün kara çıkmaması için başvurulan bir taktikti bu. Tahmin edilebileceği gibi, Kıbrıslı büyükelçiliğe atanmış ve Melek Hanım bu başarılarının haberini ilk önce Reşid'in karısından almıştı.[35]

Melek Hanım, II. Mahmud'un kadınlarından biri hakkında da yazmıştır. Sözü edilen kişi muhtemelen Huşyar Hanım'dı ve Kıbrıslı'nın Reşid Paşa üzerindeki etkisinden damadı Said Paşa adına yararlanmasını istemişti. Reşid Paşa bu sırada sadrazamdı ve Kıbrıslı da onun himayesindeydi. Bu dönemde iktidardakiler kabaca iki gruba ayrılmıştı: bir yanda, İmparatorluktaki tüm sorunların İslamiyetin ilk dönemindeki değerlere bağlı kalmamaktan kaynaklandığını düşünen ve *gâvurlar*dan nefret eden muhafazakârlar; diğer yanda, Reşid Paşa'nın önderliğindeki reformcular vardı. Said Paşa muhafazakâr kesimdeydi. Melek Hanım'a göre, Said Paşa Sultan Abdülmecid'e (1839-1861), Reşid Paşa'nın politikasının vilayetlerin İngiltere ve Fransa karşısında kaybedilmesiyle sonuçlanacağını söylemişti. Bu sözleri sadrazama aktarılmış ve Said Paşa sürülmüştü. Melek Hanım, *kadın efen-*

*di*nin, Kıbrıslı'nın Said Paşa meselesini ele alması yolundaki ricalarını dikkate aldı. Bunun üzerine Kıbrıslı konuyu Reşid Paşa'yla görüştü ve Said Paşa'ya Şam valiliği verildi. Bu atamayla, onun hem ününe uygun bir göreve getirilmesi hem de bir engel oluşturmaması sağlanıyordu.[36]

Huşyar Hanım uzun zamandır damadının yandaşıydı. Said Paşa, Huşyar Hanım'ın kızı Mihrimah'la evlendikten kısa süre sonra Mahmud'un şimşeklerini üzerine çekerek taşraya sürülmüş ve bu durum karısıyla kayınvalidesini üzüntüye boğmuştu. Artık Mahmud'un ikinci kadını konumunda olan Huşyar, doğrudan padişahtan istekte bulunacak kadar sözünün geçeceğine inanıyordu ve bir mektupla bunu yaptı. Bunun ardından iki teşekkür mektubu yazdı; biri, Mahmud, Said Paşa'nın İstanbul'a geri getirtilmesini buyurarak ricasını yerine getirdiğinde; diğeri, genç paşa kente ulaştığında.[37]

Melek Hanım, Huşyar'ı mutsuz bir kadın olarak tanımıştı. Kızı doğum sırasında ölmüş ve Mahmud'un ölümüyle birlikte saraydaki nüfuzunu yitirmişti. Bundan dolayı Kıbrıslı'ya başvuruyordu.[38]

Kıbrıslı Mehmed Paşa, özel yaşamındaki zorluklara karşın becerikli bir devlet görevlisiydi. Devlet hizmetinde yükselmeye devam etti. 1860 yılına gelindiğinde sadrazam olması kadınlarla daha çok sorun yaşamasına yol açtı. Zira, artık Abdülmecid'in validesinin suiistimalleriyle uğraşması gerekiyordu.[39]

Abdülmecid döneminde, kadınların doğrudan içinde yer almadığı ama onların yaşam alanıyla ilgili başka türlü bir entrika çevrilmekteydi. Henry Layard, İngiliz Büyükelçi Sir Stratford Canning tarafından bilgi toplama göreviyle defalarca çeşitli haremlere gönderilmesi hakkında yazmıştır. Bu görev nedeniyle sık sık gece vakti Boğaz'daki veya İstanbul'un sapa bir köşesindeki bazı evlerin haremine uzanmış ve muhalefet hafiyelerinin pusuya yatmasının olanaksız olduğu boş harem odalarında yenilikçilerle görüşmeler yapmıştı.[40]

Abdülmecid'in 1861 yılındaki son rahatsızlığı, sarayda, tahta Abdülaziz yerine Murad'ın geçmesini isteyen bir grubun bulunduğu söylentilerine yol açtı. Bu iddialarda doğruluk payı olmadığı anlaşılıyor. Yine de bu, Abdülaziz'i, özellikle de annesi Pertevniyal'i endişelendirmeye yetmişti. Abdülmecid'in öldüğü gece sadrazam, kaptanpaşa ve serasker Abdülaziz'i (1861-1876) Dolmabahçe Sarayı'nda veliaht dairesinden alıp hükümdar dairesine götürdükleri sırada Pertevniyal, onun hapse götürüldüğünü sanmıştı. Saltanat kayıkları hazır oluncaya dek sultan dairesinde oturmuşlar, sonra da Abdülaziz'e, önceki sultanların sarayı olan Topkapı'ya kadar eşlik ederek nazırların toplanmasını beklemişlerdi. Nazırların bir kısmı Boğaz'daki evlerinden çağrılmıştı. Pertevniyal emin olmak için oğlunun peşi sıra saraya gitmişti.[41]

Abdülaziz'in iktidarda bulunduğu dönem, biraz da Pertevniyal'in baskın nüfuzu ve hükümdarın dengesiz kişiliğinden ötürü entrikalarla doluydu. Bu padişahın ender hayvan ve kuş türlerinin eşliğini istemek gibi tuhaf eğilimleri olduğu biliniyordu. Üzerinde dengeleyici bir etkisi olan güçlü sadrazamı Âlî Paşa'nın ölümünden sonra yönetimde giderek daha keyfi davrandı.[42] Sultanın akli dengesinin yerinde olmadığı, maiyetindeki kadınlar tarafından biliniyor, halk da bundan kuşkulanıyordu. Saraylılar ve valide ona büyü yapılmış olmasından kuşkulanarak bunun bozulması için birtakım şeyhler tuttular. Validenin bu arada cuma günü bazı selatin camilerinde hutbe sırasında onun için özel bir dua okutması, akıl sağlığı konusunda duyulan rahatsızlığın artmasına neden olmuştu.[43]

Abdülaziz Avrupa yolculuğuna çıktığında annesi, yokluğu boyunca onun için endişelendi. Dönüş yolundayken, Balkan topraklarını tanımak amacıyla bir ay kalmak üzere Midhat'ın vali olarak bulunduğu Rusçuk'ta durmuş ama dar görüşlü ve baskıcı bir kadın olan Pertevniyal, ona derhal İstanbul'a dönmesini yazmıştı. Abdülaziz, Türkiye'nin sultanı da olsa, annesinin buyruğuna uydu.[44]

Abdülaziz'in dengesiz yönetiminde, devlet işlerine karışan Pertevniyal'in de payı oldu. Bilhassa, dikkatsizliği ve yetersizliği yüzünden mali krizin büyümesine yol açan dalkavuk sadrazam Mahmud Nedim Paşa'yla yandaşlık kurması, hiç de akıllıca olmamıştı.[45] Mahmud Nedim'e öylesine büyük bir tepki duyuluyordu ki sonunda 1876 yılında iktidardan düştü. Yerine geçen Midhat Paşa, ülkeyi daha sağlam bir mali zemine oturtmak için elinden geleni yaptı. Bütçede hesabı verilemeyen 100.000 Türk Lirası miktarında bir açık vardı. Midhat bunun Mahmud Nedim tarafından tahsis edildiğini ortaya çıkardı. Mahmud Nedim, özel bir görüşmede, bu parayı kendisinin harcamadığını ve bunun saraya, muhtemelen valide sultana gittiğini ifşa etti. Mahmud Nedim bir süreliğine payitahttan sürüldüyse de validenin güçlü desteği sayesinde çok geçmeden geri dönebildi. Midhat'ın mali reform çabaları engellendi ve yerine yeniden Mahmud Nedim geçti.[46] Sonunda, Abdülaziz'in tahttan indirileceği söylentileri yayıldığında, Pertevniyal Midhat'a bir haremağası göndererek oğlunun tahtını nasıl koruyabileceği konusunda önerilerini yazmasını istedi. Midhat'ın özenle kaleme aldığı böyle bir yazı validenin onayından geçmiş ama ne valide ne de bir başkası, bunu bu sırada son derece asabi olan sultana sunmayı göze alamamış.[47]

Beklenen son yakındı. Harbiye Nazırı Hüseyin Avni Paşa, Abdülaziz'i tahttan indirme planı için önemli kişileri bir araya topluyordu. Midhat da bu kişiler arasındaydı ve 31 Mayıs 1876 tarihli darbenin planı hazırdı. Midhat'ın sarayda Fatma Naime adında son derece becerikli bir muhbiri vardı. Bu saraylı, Midhat'la kuşkusuz *büyük hanımı* aracılığıyla bağlantı kuruyordu. Fatma Naime'nin, kararlaştırı-

lan tarihten kısa süre önce, sarayda şüphe uyandığı ve tetikte bulunulduğu haberini göndermesi üzerine darbe bir gün öne alındı.[48]

Tarihi 30 Mayıs gecesinde savaş gemileri Dolmabahçe'ye yanaştı; iki tabur da karadan sarayı kuşattı. Sarayın *nöbet kalfaları* ve *ağaları,* herhalde yangın var diyerek valideyi uyandırdılar. Pencereden savaşa hazır bir topluluk gören valide, korktuğu şeyin gerçekleşmek üzere olduğunu, oğlunun tahttan indirileceğini anladı. Onu kendisi uyandırdı ve yaklaşmakta olan kriz konusunda uyararak şöyle dedi: "Allah'ın takdiri."[49]

Sultan, III. Selim'in başına gelenleri hatırlayarak "Beni Sultan Selim'e mi döndürdüler?" dedi. Gözü odasının penceresinden savaş gemilerine ilişti ve annesine dönerek bu felaketi otuz kırk defa rüyasında gördüğünü itiraf etti.[50]

Abdülaziz'i altüst eden bu olay, ne tahttan indirilmesiyle ne de birkaç gün sonra ölmesiyle sonlandı. Abdülaziz'in ikinci kadınının kardeşi Çerkez Hasan, Midhat Paşa'nın konağındaki bir kabine toplantısını basarak Harbiye Nazın Hüseyin Avni Paşa'yı, Hariciye Nazırını ve bazı hizmetlileri öldürdü. Şans eseri hareme açılan bir kapının yanında duran Midhat, buradan kaçarak kurtulabilmişti . Hasan'ı bu saldırıya kışkırtanın kız kardeşi mi, yoksa yaverliğini yaptığı Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzeddin mi olduğu hiçbir zaman açıklık kazanmamıştır.[51]

Abdülaziz'in, annesinin verdiği tırnak makasıyla intihar ettiği günün akşamında, V. Murad'ın annesi, yeni valide Şevkefza, Abdülaziz'in çevresindeki kişilerin nasıl atandığı konusunda sorgulandığında, sultanlara yakışır bir yanıt vererek "bu isimlerle mesuliyete uğramaklığımın sebebini tahattur edemiyorum." demişti.[52]

V. Murad (1876) sultan olarak kalsaydı bu mesele kapanabilirdi. Oysa, Murad'ın akıl sağlığı Abdülaziz'inkinden bile kötü olduğu için, Midhat ve diğer darbeciler, daha bir yıl dolmadan ikinci bir darbe planlayarak II. Abdülhamid'i (1876-1909) tahta geçirdiler. Ne var ki Midhat, Abdülhamid'in bir anayasa yürürlüğe geçireceği konusunda güvence vermesini sağlayarak önlemini almıştı. Murad'ın sağlığına yeniden kavuşması durumunda Abdülhamid'in tahttan çekileceğine yazılı olarak söz verdiğinin bazı kanıtlan vardır. Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Mithat, babasının eşine gönderdiği bir mektubu yayımlamıştır. Karısından, eline mavi zarflı bir mektup geçer geçmez bunu, iyi korunması için Londra'ya göndermesini istiyordu. Sultan'ın geleceğiyle ilgili olan bu mektup, ileride tahtın olası vârisine gönderilmelidir, diye yazmaktaydı. Londra'ya göndermek mümkün değilse, şimdiki yönetimin eline geçmemesi için bu mektubu yok edin, diyordu. Ali Haydar Mithat'a göre bu mektup Abdülhamid'in sözünü içeriyordu.[53]

Ali Haydar Mithat, eşi derken, kuşkusuz babasının ilk kansı Fatma Naime'yi kasteder ve babası hayatta olduğu sürece ondan bu şekilde söz etmiştir. Hiçbir za-

man "annem" demez çünkü annesi, Midhat Paşa'nın daha genç olan ikinci karısı Şehriban Hanım'dır. Midhat Paşa'nın, Şehriban Hanım'a ve ondan olan çocuklarına çok bağlı olmakla birlikte, pratik konularda Fatma Naime Hanım'a başvurduğu, Taif'te hapiste bulunduğu sırada gönderdiği mektuplardan açıkça anlaşılıyor.[54] Demek ki, yukanda sözü edilen mektubun Fatma Naime'ye gönderildiği konusunda kuşkuya yer olmadığı gibi, yetkililer Midhat Paşa'yı tutuklamak üzere İzmir'deki resmi konutuna geldiği gece, tüm suç delili belgeleri, Şehriban Hanım'ın o sırada yalnızca 40 günlük olan bebeğinin beşiğinde onun sakladığına da kuşku yoktur.

Abdülhamid'in, Midhat'ın baş koyduğu 1876 Anayasası'nı askıya aldıktan sonra Midhat'a karşı kişisel bir savaş açmış olduğu bilinen bir gerçektir. Midhat Paşa ailesinin, Paşa'nın öldürülmesinden çok sonra bile, hatta Abdülhamid'in tahttan indirilmesine dek emrindekilerce taciz edildiği ise pek bilinmez.[55]

Bu taciz, Midhat Paşa'nın tutuklanması emrinin İzmir'e ulaşmasıyla birlikte başlamıştı. Midhat Paşa bir özel ajanın uyarısı üzerine Fransız Konsolosluğu'na sığınmışsa da sonra teslim olmuş, bu arada askerler evini yağmalamış, hareme bile girmişti. Sonunda Fatma Naime, komutan Hilmi Paşa'yı çağırtmış ve askerlerin evi terk etmemesi durumunda pencereleri açıp çevredekileri yardıma çağırmakla tehdit etmişti. Hilmi, askerleri derhal evden çıkartmış ve birkaç askeri nöbetçi olarak görevlendirmişti.[56]

Paşa'nın ailesi bir gece resmi konuttan çıkarılmış ve geceyi yandaki bahçede geçirmek zorunda kalmıştı. Ertesi gün bir ev bulabildiler. İlginçtir ki, Paşa'nın iki karısı, dostça bir ilişki sürdürmüş olsalar da, ayrı evlere taşındılar.[57]

Abdülhamid, Midhat Paşa'dan kurtulmak için Abdülaziz'in ölümünden yararlandı. Paşa'nın suçlu bulunmasına, sürülmesine ve ölümüne yol açan uydurma kanıtların sunulduğu sahte bir duruşma sahnelediği biliniyor. Bu kanıtların bir bölümü, Münir Bey'in baskısı altında, karısı tarafından gösterilmiş ve karşılığında Münir Bey paşalıkla ödüllendirilmişti.[58] Her ne kadar bu entrika Abdülhamid'in kafasında şekillenmiş olsa da, sonunda kendisinin de buna inanmış olması olasıdır. Murad'ın annesinden birtakım kanıtlar elde etmeye çalışmış ama annesi bu olayla ilgili olarak anlattıklarına bağlı kalarak son ifadesinde şöyle demişti: "Hakânı merhumun maiyetlerine tâyin olunanlardan ne benim ne de evlâdımın haberi vardır. Hal'in birinci gününde sarayın ve müşarüileyhin –Sultan Aziz'in– her bir umuru Hüseyin Avni Paşa'ya mefruz idi ve Nuri Paşa da onun intihap-gerdesi ve vekili idi. Seyit Bey'in vazifesine gelince bunların emirlerine inkiyad etmekten ibaretti. Hakân-ı mağfur için bunlara verilen ve bizim bildiğimiz emir ise huzur ve istirahatine ceht ve dikkat eylemeleri idi."[59] Bununla birlikte Abdülhamid anılarında, Harem-i Hümayun kalfalarından Ebru Nigâr adlı bir kadının, Hüseyin Av-

ni, Murad ve diğer arabozucu ileri gelenlerin konak ve yalılarına sık sık gidip geldiğini ve Cevher Ağa (Darüssaade ağası), Murad'ın annesi ve Hüseyin Avni ile beraber bir entrikacı olduğunu söyleyerek bu işe bulaştığını düşünüyordu.[60]

Abdülaziz'e ne olduğu, hem annesinin bu sırada gösterdiği kanıt, hem de onu muayene için çağrılan Batılı doktorların yazılı ifadeleri sayesinde gayet iyi biliniyor. Annesinin ona vermiş olduğu makasla kolundaki atardamarı kesmiş ve intiharından kısa süre sonra cesedi bulunmuştu. Yine de, türlü dedikodulardan vazgeçilmemiş ve bu olayı daha iyi bilmesi beklenen kişiler, hikâyeyi hep süsleme eğiliminde olmuştu. Lady Blunt *Anılar*'ında,[61] Abdülaziz hakkında konuştuğu bir kadının, Abdülaziz'in bağırıp yardım istediğini duyduklarını ve ertesi gün onu ölü bulduklarını ileri sürdüğünü söyler. Blunt'a göre, Abdülaziz'in maiyetindeki kadınlar, intihar etmiş olduğunu yalanlıyor ve aynı gün değerli taşlardan oluşan bir servetin ortadan kaybolduğunu söylüyorlardı. Bu kadınlar doğal olarak onun intiharını kabullenmek istememiş olabilirler. Ne var ki Batı basınında, hem doktorların yeminli ifadeleri hem de Abdülaziz'in annesinin, Abdülhamid'in adamlarının baskısı altında olayla ilgili olarak anlattıklarını değiştirmeye zorlanmadan önceki ifadesi yayımlanmıştı. Bu ifadede, makası ona verdiği için kendisini suçlamaktaydı.[62]

Midhat Paşa Abdülhamid'in ölümle cezalandırdığı tek önemli kişi olmakla birlikte başkaları da sultanın zulmüne uğramıştı. Paşa'nın İsmail Fazıl Bey adlı bir yaveri 19. yüzyıl sonlarında Erzincan'a sürülmüş, bunun üzerine karısı Zekiye, sultana bir mektup yazarak kocasının serbest bırakılmaması durumunda Fransa'ya kaçacağını ve onun baskıcı rejimini her yerde anlatacağını söylemişti. Hiçbir yanıt alamayan Zekiye, bir Fransız gemisinin kaptanıyla kamarasına sığınmak üzerine anlaşmış ve buraya kapanmıştı. Abdülhamid gemiye bir haberci göndermiş ve kıyıya döndüğü takdirde kocasının İstanbul'a geri getirtileceğini söylemişti. Kaptan ona kamaradan ayrılmamasını önermiş, haberciye de Babıâli'nin gemi üzerinde hiçbir yetkisi olmadığını ve geminin Fransız toprağı sayıldığını söylemişti. Bunun ardından gemi İzmir'e hareket etmiş, burada da aynı şey olmuş ama Zekiye direnmiş ve Fransa'ya gitmişti. Sonunda kocasının bağışlandığı haberini almışsa da eline serbest bırakıldığına ilişkin bizzat sultan tarafından yazılmış bir mektup geçmediği sürece geri dönmeyeceğini söylemişti.[63]

Zekiye yarı Almandı. Babası Mehmed Ali Paşa, aslında Karl Detroit adında bir Almandı ve müslümanlığa geçmişti. Âlî Paşa'nın himayesindeydi. Türkiye'de harp okuluna gitmiş, Kırım Savaşı'nda savaşmış ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı ordusuna komutanlık yapmıştı. Bu savaş sırasında geri çekilmek zorunda kalmış ve yerine bir başkası getirtilmişti. Eylül 1878'de Arnavut ayaklanmacıların saldırısına uğrayarak öldürüldü.[64]

Kızı Zekiye 14 yaşında evlendirilmiş ve 30 yaşlarındayken Fransa'ya kaçmıştı. Çok dindar olduğu söyleniyordu. Belki de, ebeveynlerinden biri yabancı olduğu için, aldığı din terbiyesi özellikle vurgulanıyordu; tıpkı gelini Leylâ Cebesoy örneğindeki gibi. Zekiye ve kocası, ünlü Türk general Ali Fuat Cebesoy'un (1882-1968) anne ve babasıydı.[65]

II. Abdülhamid'in vârisi, V. Mehmed (1909-1918) adıyla tahta geçen kardeşi Reşad idi. Pears, Reşad'ın hareminde bulaşıkçılar da içinde olmak üzere tüm kadınların Abdülhamid tarafından atandığını ve ona muhbirlik yaptıklarını yazmıştı.[66] İsmail Kemal ise, Reşad'ın gözdesi olduğu sanılan bir Rum kızın, Reşad'la bazı yabancılar arasında aracılık yaptığından kuşkulanıldığı için öldürüldüğünü yazıyordu. Bunun doğru olup olmadığı bilinmiyor. Aslında İsmail Kemal'in kendisinden de Çerkez hizmetçileri ve Reşad'ın Çerkez kanları aracılığıyla Reşad'la bir tür anlaşma yaptığından kuşkulanılmıştı.[67] Ne de olsa suç ortaklığı dönemiydi bu.

Entrikaların odağında çoğunlukla haremağaları bulunuyordu. İsmail Kemal, İskenderiye'de bir ayaklanma çıktığında, Babıâli'nin Mısır'a yardım etmek istemediğini, çünkü Bayram Ağa adlı bir haremağasının, İngiliz Konsolosluğu'na bağlı bir kadın sayesinde buradaki durum hakkında birtakım özel bilgilere sahip olduğunu ileri sürerek böyle bir sefere çıkılmaması tavsiyesinde bulunduğunu söyler.[68] İster doğru, ister yanlış olsun, bu tür hikâyelere sık sık nüfuzlu bir kadının adının karıştığını görmek ilginçtir. Sultanın gazabına uğramaktan korkan erkek yazarların da çok kez kadın adı kullanması bulanıklığı artırır. Örneğin, Ahmet Rasim, kitabını Leylâ Feride adıyla çıkarmıştı.[69]

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda iki tür entrika çevrilmekteydi; birinde sultanın yararı, diğerinde zarar amaçlanıyordu. Kadınlar her iki tarafta da yer alıyordu. 1908 devriminin yanı sıra Jön Türk hareketinin ilk günlerinde de kadınların polislerce aranması söz konusu olmadığı için, Jön Türkler adına haber getirip götürüyorlardı.[70] Bununla birlikte bu polisler, kanundışı siyasal çalışmada bulunduğundan kuşku duyulan kadınların hayatını adamakıllı zorlaştırıyordu. Midhat Paşa'nın ailesi en gözde hedeflerden biriydi. İstanbul'a dönmesi yasaklanan bu aile, İzmir'de yaşamaya devam etti. Jön Türkler dönemine gelindiğinde, Midhat'ın genç karısı veremden ölmüştü ve çocukları, yaşça büyük olan karısı Fatma Naime tarafından büyütülüyordu. Midhat'ın Şehriban'dan olan oğlu Ali Haydar, ailesi hayatının tehlikede olduğunu düşündüğünden, ülke dışına kaçırılmıştı. Ali Haydar Avrupa'dan, Midhat tutuklandığında yalnızca 40 günlük ve boğdurulduğunda dört yaşında olan kız kardeşi Mesrure'ye Jön Türklere iletilmek üzere haber gönderiyordu. Mesrure, evi her altı veya sekiz ayda bir sultanın adamları tarafından arandığı için, bu mektupları saklama konusunda çok dikkatli olmalıydı. Bazen çatıda, kire-

mitlerin altına sakladığı oluyordu. Bir defasında, kocasını İstanbul'da sorgulamak üzere tutuklamaya geldiklerinde, hazırlıksız yakalanmıştı. Bu kez mektupları, tıpkı geçmişte kendi beşiğine sakladıkları gibi, oğlununkine sakladı.[71]

İki oğlundan büyük olanıydı bu ve ona babasının adını vermişti. Abdülhamid'in Midhat korkusu, onun adından bile huylanacak kadar büyük bir takıntıydı. Günün birinde saraydan gelen bir görevli Mesrure Hanım'a, oğlunun adının değiştirilmesinde sultanın ısrarlı olduğunu bildirmişti. Böylece Midhat'a bir süre, 1908 Devrimine değin Numan denildi.[72]

Mesrure Hanım, kardeşinin mektuplarını Fransız Konsolosluğu ve İzmir'de bir rahip aracılığıyla alıyor ve bunları iletmekte çocuklarının Fransız mürebbiyesinden kurye olarak yararlanıyordu. Babasının enerjisi ve kararlılığından büyük ölçüde onda da vardı ve gençlik yıllarında bile siyasetle ilgilenmişti. Bazen sokakta askerler tarafından takip edilse de, babasının liberal ve anayasal ilkelerini ileri götürme amacından dönmemişti.[73]

Ali Haydar, Jön Türk Devrimi'nden sonra Türkiye'ye döndü ve son sultan Vahideddin'in (1918-1922) kızıyla evlenmesinin teklif edilmesi karşısında büyük şaşkınlık yaşadı. Ülkenin idaresini elinde bulunduran Jön Türkler, Osmanlı hanedanıyla Midhat Paşa ailesi arasındaki kırgınlığın bu şekilde onarılabileceğini düşünmüştü. Ancak bu yara fazlasıyla derindi ve Midhat'ın ailesi çok acı çekmişti. Ali Haydar, bu ayrıcalığı geri çevirdi.[74]

Jön Türkler iktidara geldiğinde, yönetimin her biriminde üst kadroların, Harem-i Hümayun'un nüfuzu sayesinde atanmış görevlilerle dolu olduğunu gördüler.[75] Ne var ki, artık bu nüfuz azalmıştı. Oysa, bir kadın için kocasını korumak hâlâ bir gereksinimdi. 1909'daki 31 Mart Vakası sırasında, hayatı tehlikede olan liberaller arasında Emine Foat Tugay'ın babası Mahmud Muhtar Paşa da bulunuyordu. Beyazıt Meydanı'nda isyancı askerlerle bizzat savaşan bu general, sonunda Moda'daki evine dönebildiğinde saldırıya uğramıştı. Bir Fransız komşusunun avlusundan Sir William ve Lady Whittall'un evine kaçmayı başarmış, bu sayede karısı, ülkeden çıkışını ayarlamak için biraz zaman kazanmıştı. Alman Konsolosluğu'ndan, kocasını Whittall'ların iskelesinden bir İngiliz gemisine götürecek olan bir tenezzüh motoru temin etti. Muhtar Paşa, Pire'de karaya çıkmış ve isyanın bastırılmasından sonra İstanbul'a dönmüştü.[76]

İmparatorluğun sonuna doğru kadınlar üstlendikleri rolü daha açık oynadılar. Perde arkasında çevrilen entrikaların yerini doğrudan eylemin aldığı görülüyor. 6 Haziran 1919 tarihinde, birkaç yıl öncesinde düşünülemeyecek bir şey gerçek oldu; Halide Edip, Sultanahmet Meydanı'nda peçesiz olarak halka İzmir'deki Yunan işgaline boyun eğmemeleri için yemin ettirdi.[77]

Notlar

1 Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece, etc.,* II, s. 316-317.
2 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar,* Çev. İsmail Yerguz, Oğlak Anı, İstanbul, 1999.
3 Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople,* s. 222.
4 Mehmet Ziya Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* III, s. 127.
5 Nassau W. Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the Beginning of 1858,* s. 83.
6 Lady Fanny Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 100.
7 Emine Foat Tugay, *Three Centuries, Family Chronicle of Turkey and Egypt,* s. 251.
8 Özel görüşme, Ağustos 20, 1966.
9 Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz, hususi, siyasi hayatı, devri ve ölümü,* Hilmi Kitabevi, s. 192. 1949.
10 Joseph de Hammer-Purgstall, *Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours* XIII, s. 119.
11 Clément Huart, *Histoire de Baghdad dans les temps modernes,* s. 136.
12 Sadrazamın vekili.
13 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* IV, s. 273-274 n. 3 ve 279.
14 Hammer, *HEO,* XIII, s. 256.
15 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* IV, s. 277.
16 A.g.e., s. 279.
17 Rabia Gülnuş 1715 yılı sonlarına doğru öldü (Hammer, HEO, XIII, s. 288).
18 Ahmet Refik [Altınay], *Lâle Devri,* s. 110-111.
19 A.g.e., s. 148.
20 Hammer, *HEO,* XIV, s. 222; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* IV, s. 312. Mary Lucille Shay'a göre (*The Ottoman Empire from 1720 to 1734,* s. 32), Fatma, kocasının ölümünden ve babasının tahttan indirilmesinden sonra Ahmed'i tahta geçirmeye çalışmıştı. Ama ödülü, hapse atılmak oldu. Bu bilgi doğrulanmış değildir ve bir kadın sultanın hapse atılmış olması şüphelidir.
21 Ahmet Refik, [Altınay], *Lâle Devri,* s. 154-155; S. 154-155; Shay, *The Ottoman Empire,* s. 30-32.
22 Emo, kuşkusuz sadrazama da bir kaftan da içinde olmak üzere çeşitli armağanlar göndermişti. *Reis efendi*, kaftanı görmüş ve karısı için de böyle bir şey istemişti. Emo karısına dört kaftan ve küçük bir altın saatle zincir gönderdi. Sabık *kaptanpaşa*, karısı için elbiselik yeşil ve altın brokar istemiş ama verilen kumaşı, başka renkte ve iki parça halinde olduğu için, geri çevirmişti (Shay, *The Ottoman Empire,* s. 51- 54).
23 Shay, *The Ottoman Empire,* s. 320-321; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* IV, s. 319.
24 Stephen Hemsley Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq,* s. 169-174; Clément Huart, "'Adile Khatun," *EI²*, I, s. 199; Huart, *Histoire de Baghdad dans les temps modernes,* s. 153-154. Huart ve Longrigg'in anlattıkları arasında farklar vardır; burada Longrigg temel alınmıştır.
25 Longrigg, *Four Centuries,* s. 169, 179.
26 Hammer, *HEO,* XVI, s. 153.
27 Esma Sultan, ikinci evliliğini yaptığında 33 yaşındaydı (bkz. A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty,* Tablo XLI; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* IV, s. 400).
28 Hammer, *HEO,* XVI, s. 163.

29 A.g.e., s. 19. Bu kişinin adını vermez.
30 De Tott'a göre İstanbul patriği Kirlo ve Amalfie piskoposu Kalinico, vücudu suya batırıp çıkararak vaftiz etme konusunda tartışmıştı. De Tott Kalinico'yu gizlemiş, bu arada kayınbiraderi, hanım sultanla dostluğundan yararlanarak Kirlo'nun görevden alınıp Kalinico'nun patrikliğe atanması için bir hat-ı şerif çıkarılmasını sağlamıştı. Vezirin hizmetindekiler, yeni patriğe sarayına kadar eşlik etmek için geldiğinde, Kalinico önce gizlendiği yerden çıkmaktan korkmuş ama sonunda De Tott onu buna zorlamıştı (*Memoires sur les Turcs et les Tartares,* I, s. 91-97).
31 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* IV, s. 434, 496.
32 Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi,* I, s. 311.
33 Alderson, *The Structure,* Tablo XVV, N. 3.
34 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.*
35 A.g.e.
36 A.g.e.
37 M. Çağatay Uluçay, *Haremden mektuplar,* s. 139-143.
38 Melek Hanım, Huşyar'ın Mahmud'un odalığı olmaktaki isteksizliğiyle ilgili bir öykü anlatır. Mahmud hayatta olduğu sürece dünyadan soyutlanacağı anlamına geldiği düşünülürse, bu öykü doğru olabilir. Ne var ki Melek Hanım, Mahmud'un on gün boyunca ona kur yaptığını ve gerisinin gelmediğini ekler (*Haremden Mahrem Hatıralar*). Bunun doğru olamayacağı bellidir. Öncelikle, bir çocuk dünyaya getirerek kadın konumuna geldiğine göre *nöbet gecesi*yle onurlandırılanlar arasındaydı. İkinci olarak, küçük yaşta ölen Zeynep Sultan adlı bir kızı daha olduğu kayıtlara geçmiştir (Uluçay, *Haremden Mektuplar,* s. 138). Melek Hanım, Reşid Paşa'yla Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın, karıları birbiriyle iyi anlaşamadığı için sonraki yıllarda bozuştuklarını söyler. Burada, Melek Hanım'ın Kıbrıslı'nın ikinci karısına içten içe içerliyor olabileceğini de hesaba katmak gerekir. Diğer yandan, Melek Hanım'ın Reşid Paşa'nın karısıyla olan yakınlığı, bu hanımla Kıbrıslı'nın ikinci karısının arasının açılmasında başlıbaşına etkili olmuş olabilir. Ne var ki, Kıbrıslı'nın hanımların nüfuzundan yararlanma olanağını yitirmesi bununla ilgili olsa bile Melek Hanım, Kıbrıslı'yla Reşid Paşa arasındaki görüş ayrılığının nedenlerini basite indirger. Bir tarafın hami olduğu, diğer tarafın himaye edildiği eski bir ilişki, siyasal rekabete dönüşmüştü (Melek Hanım, *Haremden...,* s. 133).
39 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi,* VI, s. 107.
40 Sir Austin Henry Layard, *Autobiography and Letters,* II, s. 56-57.
41 Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz,* s. 24-25.
42 Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876,* s. 268-270.
43 Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz,* s. 32.
44 İsmail Kemal, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey,* s. 36-37. İsmail Kemal Bey, Babıâli'nin hizmetinde olan bir Arnavuttu ve bu yolculuk sırasında saray erkânındaydı.
45 Davison, *Reform,* s. 282.
46 Ali Haydar Midhat [Mithat], *The Life of Midhad Pasha,* s. 64-65; Ali Haydar Midhat Bey, *Midhat-Pacha, son vie-son ouevre, par son fils.* s. 29-30. Kitabın Fransızca baskısında, İngilizce baskıda yer almayan bazı bilgiler bulunur. Ayrıca bkz. Clément Huart, "Midhat Pacha," *Revue du monde musulman,* 8 (1909), s. 419-430.
47 Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz,* s. 95.
48 Ali Haydar Midhat, *Midhat Pasha,* s. 83.
49 Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz,* s. 95, Hilmi Kitabevi, 1949.

50 Davison, *Reform,* s. 335; Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz,* s. 95, Hilmi Kitabevi, 1949.
51 Davison, *Reform,* s. 346; George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College,* s. 106; Midhat Paşa'nın torunu Mithat Akçit ile özel görüşme, Temmuz 1966.
52 Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz,* s. 192.
53 Ali Haydar Midhat Bey, *Midhat-Pacha,* s. 65. İngilizce baskıda bu mektup yer almaz. Ali Haydar Mithat, mektubu, kitap yayınlandıktan sonra bulduğunu açıklamıştır. Babası bu mektubu Abdülhamid'in adamlarının onu İzmir'de tutuklamasından sonra yazmıştı. Ayrıca bkz. Davison, *Reform,* s. 353 ve 419-421.
54 Mithat Akçit ile özel görüşme, Temmuz-Ağustos, 1966.
55 Mithat Akçit ve Midhat Paşa'nın kızı Mesrure Akçit ile özel görüşmeler, Temmuz-Ağustos, 1966.
56 Ali Haydar Midhat, *Midhat Pasha,* s. 200-204.
57 Mithat Akçit ile özel görüşme, Temmuz-Ağustos, 1966; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları,* s. 45, 182, 195.
58 Ali Haydar Midhat Bey, *Midhat-Pacha,* s. 192, N. 1.
59 Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz,* s. 189-192.
60 Abdülhamid II, *Abdülhamid'in Hatıra Defteri,* s. 154 vd.
61 Lady Fanny Blunt, *My Reminiscences,* s. 159-160.
62 Bkz. Ali Haydar Midhat, *Midhat Pasha,* s. 219-220. Burada 7 Temmuz 1881 tarihli *Times of London*'dan alıntı yapar.
63 Zekiye'nin gelini Leylâ Cebesoy ile özel görüşme, Ağustos 1966.
64 A.g.e.
65 A.g.e.
66 Pears, *Forty Years,* s. 287.
67 İsmail Kemal, *Memoirs,* s. 283-284.
68 A.g.e., s. 229.
69 Bkz. Fevziye Abdullah Tansel, *Ziya Gökalp külliyatı, II.*
70 Pears, *Forty Years,* s. 288; Sir Edwin Pears, *Turkey and Its People,* s. 65.
71 Midhat Paşa'nın kızı Mesrure Akçit ve torunu Mithat Akçit ile özel görüşme, Temmuz-Ağustos, 1966.
72 A.g.e.,
73 A.g.e.
74 Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım 1872-1946,* s. 233-236.
75 Pears, *Forty Years,* s. 244.
76 Tugay, *Three Centuries,* s. 60.
77 Halide Edip, *The Turkish Ordeal,* s. 32.

11
GİYİM KUŞAM

18. ve 19. yüzyılda Osmanlı kadını, 16. ve 17. yüzyıldakinden pek de farklı giyinmiyordu. D'Ohsson'un işaret ettiği gibi, Avrupalı kadının modada izlediği değişiklikler onu ilgilendirmiyordu. Aslında, 19. yüzyıl sonlarına değin bunun farkında bile değildi. Dolayısıyla burada üst zümre Osmanlı kadınının Batı etkisinin görülmesinden önceki geleneksel giyimi anlatılacaktır. Giysilerde ufak tefek ayrıntılar dışında bir fark olmadığına göre alışılagelmiş giyimini oluşturan öğelerin dökümüyle başlamak en iyisi olsa gerek.[1] Önce, üste giyilenlerle[2] başlayacağız, sonra baş ve ayağa giyilenleri ve son olarak da kıyafeti bütünleyen öğeleri sıralayacağız.

Üste Giyilenler

Cepken (Çepken): Çoğunlukla ağır bir işlemesi olan kısa ve kolsuz bir yelek.[3]

Çarşaf: Bir kadının baştan aşağı örtünmesini sağlayan ve iki parçadan oluşan koyu renkli bir sokak giysisi. Bir parçası etek, diğeri başın üzerinden eteğe kadar inen bir çeşit pelerindi. İstanbul'a Tanzimat döneminde Suriye'den geldi.[4] Önceleri, resmi çevrelerce hoş karşılanmamış ama zamanla kadınların sokak giysisi olarak kabul görmüştü.[5] İstanbul'da çarşafın tarihçesi aşağıda verilmektedir.

Dizlik veya Don: Dize kadar inen ve uçkur denilen bir büzgüyle bağlanan külot. Paçası çoğunlukla dantel sutaşıyla süslüydü.[6]

Entari: Tam tamına elbise. Yere kadar iniyor ve etekleri kimi zaman yerde sürükleniyordu.[7] Düşük yakalı, belden aşağısı yırtmaçlı, belden yukarısı ise yer yer çoğunlukla mücevherli olan düğmelerle kapalıydı. Etek kısmı birkaç parçadan oluşuyordu: önceleri, üç parça halinde kalçadan aşağı bol bir şekilde iniyordu; za-

manla bedenin alt kısmını saran parça sayısı önce ikiye sonunda bire indi. Bazı entarilerin kolları uzun ve dardı; bazılarınınki ise ancak dirseğe kadar iniyor ve bir içgiysinin kolu bunun altından sarkıyordu. Entari, mücevherli gümüş veya altın bir kuşakla belden bağlanıyordu. Özel günlerde giyilen entariler çoğunlukla ağır bir brokardan yapılıyordu.[8] Eğer etekleri çok uzunsa, yürürken kemere ilmiklenerek yukarı çekiliyordu.[9]

Ferace: Omuzdan yere kadar inen uzun ve bol bir manto. Kolları uzun ve yakası genellikle genişti. Çeşitli renklerde satenden, taftadan, ince merinos ve başka yünlülerden yapılıyordu. Yakası ve kolları çoğunlukla kordon, dantel, sutaşı, hatta tüyle süsleniyordu. Yaka genişliği ve süsleme miktan idareyi ilgilendiren konulardı ve bununla ilgili düzenleyici hükümler çıkarılıyordu. Feracenin yerini zamanla çarşaf almışsa da, bazı kadınlar feraceden vazgeçmedi. Musahipzade Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı* adlı kitabına şair Nigâr Hanım'ın feraceli bir resmini koymuştur. Süslü bir geç Viktorya dönemi mantosuna benzeyen bu ferace, önde soldan üç düğmeyle ilikleniyordu ve yakasına fularımsı bir uzun kurdele iliştirilmişti. Etekleri yandan yırtmaçlıydı ve bu yırtmaçlara üç sıra fırfır geçirilmişti. Kolları uzun ve genişti.[10]

Gecelik entarisi: Gecelik[11]

Gömlek: Göğüs hatlarını sergileyecek kadar ince ve şeffaf bir kumaştan yapılma uzun bir içgömlek. Yakası mücevherli bir düğmeyle ilikleniyordu. Bu gömleklerin uzun ve dökümlü kolları çoğunlukla entarinin kolu altından sarkıyordu.[12]

Hırka: Kısa, astarlı bir tür ceket.[13]

Kaftan: Entari üzerine giyilen, genellikle zengin bir kumaştan yapılan ve kışları çoğunlukla kürkle astarlanan bir giysi.[14]

Libade: Pamuklu veya yünlü kısa ceket.[15]

Maşlah: Bol ve hafif bir yazlık ceket.[16]

Salta: Kısa veya kalça hizasında olan bir tür ceket.[17]

Şal: Kaşmir, şalda en sevilen kumaş türüydü ve taklitleri yaygındı. En iyi Türk şalları Bursa ve Gürün ürünleriydi. Desen bakımından Lahor şallarına benzemekle birlikte daha zarif ve parlaktı. Şallar türlü türlü kullanılıyordu: bele kuşak gibi bağlanıyor, bohça, türban veya atkı olarak kullanılıyordu. Şaldan bebeklere kundak ve ceketlere yüz yapmakta yararlanılıyordu. Genellikle canlı renklerde ve çizgiliydi.[18]

Şalvar: Genelde ağır işlemeli ipekten yapılan ve beliyle bilek kısmı iple bağlanan bol bir pantolon.[19]

Yeldirme: Bir başlığın tutturulduğu hafif bir yazlık pelerin.[20]

Yelek: Bu giysi konusunda kaynaklar yanıltıcıdır. Yelek genellikle zengin bir

kumaştan yapılan, çoğu zaman zarif bir biçimde süslenen, önü açık, kolsuz bir fantezi giysidir. Geç Osmanlı dönemi giyim kuşamı hakkında bilgi sahibi olan Lucy Garnett, yeleğin doğrudan gömlek ve şalvar üzerine giyildiğini söyler ve "belden yukarısı iyice oturan ve karından kuşak altına kadar düğmeli ama kalça hizasından aşağıya dek her iki yanı açık olan ve etekleri yerde sürüklenen bir çeşit uzun manto" diye ekler. Öyle görünüyor ki, betimlenen bir entaridir. Bununla birlikte, Levnî'nin minyatürlerindeki kadınların, entari altına yelek giydikleri görülüyor. Bunun Garnett'ın betimlediğinden tek farkı, kalça hizasında olmasıdır. Levnî'nin yeleklerinin, bazen bileğe oturan, bazen de entarinin altından sarkan dökümlü kolları vardır.[21] Belki de, yelek dönemden döneme değişiklik göstermişti.

Başa Giyilenler

Başlık: Bir çeşit baş örtüsü, gelin başlığı.[22]

Baş örtüsü:[23]

Fes: Çoğunlukla sikke veya işlemelerle süslüdür.[24]

Hotoz: Bazen mücevherli ve çok çeşitli biçimlerde olabilen çok eski bir başlık türüdür. Kaynaklarda çene altından bağlanan bir başlık gibi geçse de aslında küçük, yuvarlak ve kenarsız bir tür şapkadır.[25]

Namaz bezi: Ebadet sırasında başa örtülen beyaz bir muslin parçası.[26]

Peçe: Yüzü, gözlerin altından itibaren örten siyah veya koyu renkli bir örtü. Genellikle ince at kılından yapılmıştır. Bu, çarşafla birlikte takılıyordu.[27]

Takke: Bir başlık.[28]

Tarpuş: Kırmızı ve püsküllü bir fes.[29]

Tepelik: Fese dikilen altın ve gümüş işleme ve inciyle süslü bir maden parçası.[30]

Yaşmak: Biri uzun, diğeri dörtgen iki parçadan oluşan bir örtü. Çoğunlukla şeffaf, ince, beyaz bir kumaştan yapılmıştır. Uzun olan parçayla saçlar ve kaş hizasına kadar alın örtülüyordu. Dörtgen parçaysa, geniş kısmı yüzü gözlerin altından çeneye dek örtecek biçimde diyagonal olarak katlanıp yerleştiriliyordu. Her iki parça da arkadan bağlanıyordu.[31]

Yemeni: Alnın üzerinde bağlanan, bazen de hotoza sarılan renkli bir pamuklu başörtüsü. Kenarları çoğunlukla oyayla veya başka bir şeyle süslenmişti.[32] *Kundak* ve *salma* olmak üzere iki çeşit yemeni vardı. Kundak, boynu açıkta bırakıyordu; salma ise boynu kapatıyordu.[33] Çiçek baskılı şeffaf bir kumaştan dörtgen biçiminde olan ve dallı yemeni denilen bir çeşidi de vardı. Yüzü örtüyor ve çarşafın baş kısmına tutturuluyordu.[34]

Ayağa Giyilenler

Çedik pabuç: Evde giyilen bir terlik. Müslüman kadınlarınınki sarı renkliydi.[35]

Çizme:[36]

Çorap: Yün, moher ve ipekten örülebiliyordu.[37]

Mest: Evde veya ayakkabı içine giyilen köselesiz, hafif bir çizme.[38]

Nalın: Hamamda giyilen ve çoğunlukla gümüş veya sedef kakmalı olan yüksek topuklu bir terlik.[39]

Pabuç: Ayakkabı veya terlik.[40]

Şıpıdık: Arkası açık terlik.[41]

Terlik: Genellikle işlemeliydi ve evde giyiliyordu.[42]

Kıyafeti Bütünleyen Öğeler

Ben: Bensiz kadınlar yüzlerine sahte bir ben yapıyordu.[43]

Çamaşır: İçgiyim.[44]

Kemer: Çoğu zaman altın veya gümüştü ve mücevherli bir tokası vardı.[45]

Kına: Avuç içini, el ve ayak parmak ve tırnaklarını ve saçı boyamakta kullanılıyordu.[46]

Korse: Yalnızca son dönemlerde kullanıldı.[47]

Kürk: En rağbet gören kürk çeşitleri şunlardı: *samur; kakım kürkü;* tilki derisinin yanak parçalarından yapılan *elma kürkü; vaşak* ve *zerdeva.*[48]

Kuşak: Entari üzerine dolanan bir çeşit kemer.[49]

Oya: Sutaşı olarak çokça kullanılan, genellikle çiçek motifli bir şerit.[50]

Rastık: kaşları koyulaştırmakta kullanılan bir güzellik malzemesi.[51]

Sırma: Başta gelinlik olmak üzere birçok giyside kullanılan haddeden geçirilmiş madeni tel süsleme.[52]

Sorguç: Bir gelinin başlığına tutturulan mücevherli bir tuğ.[53]

Şemsiye: Kadın ve erkeklerin özgürce buluşup görüşemediği bir dönemde, şifreli bir oynaşma aracı olarak da kullanılıyordu.[54]

Uçkur: *Dizlik* veya *şalvarı* tutan çoğunlukla işlemeli bir çeşit kuşak.[55]

Yazma: Harfi harfine "yazmak"tan gelse de, burada çiçek baskılı kumaş anlamındadır. Basma işlemi, el oyması tahta kalıplarla yapılıyordu. Yazma çeşitli şekillerde kullanılıyordu: bohçaları süslemekte, yemenide sutaşı olarak, pamuklu veya yünlü yorgan örtüsü olarak ve seccadelerde kullanılıyordu.[56]

Castellan'a göre kadınlar bol miktarda mücevher takıyordu:

> *Elmas, bir kadının başlıca serveti: bilezik, korse, sorguç ve küpede süs olarak kullanılıyor. Saat, enfiye kutusu ve sandık gibi daha bir yığın değerli taşlı eşyaları var. İşlemeli muslinden yapılan yazmalı veya renkli türban, birkaç dizi inciyle ve çeşitli renklerde değerli taşlardan oluşan çiçek demetleriyle ve kelebekli broşlarla süslenmiştir. Broş üstündeki bu kelebekler, âdeta takan kişinin başı üzerinde kanatlanacakmış gibidir.*
>
> *Kadınlar değerli mücevherlerden olabildiğince çok edinmek için erkekler üzerindeki güçlerinden sonuna dek yararlanır. Zira, kocalarını yitirdiklerinde bunlara sahip olmak huzur verir: tabii ya, ailenin mal varlığına sultan tarafından el konulursa, ki devlet görevlileri için alışılmamış bir durum değildir, başkaca kaynakları yoktur.*[57]

18. yüzyılda ve 19. yüzyılın büyük bölümünde, üst zümre kadınlarının ve kölelerin giysileri, çoğunlukla konaklarda kadın köleler tarafından dikilmiş ve Osmanlı kadını, dikiş nakışta hep usta olmuştu. Subhi Paşa'nın konağı bunlara bir örnekti. Kölelerin yerini hizmetçi kızların aldığı sonraki dönemde bile, bu kızların bir bölümü özellikle bütün konak halkına giysi dikmek üzere tutuluyordu. Hayli zaman alan bir iş olsa gerek. Zira, seçkin ailelerin hizmetinde 50'yi aşkın kişinin çalışması olağandı. Gündüz dikişe gelen ve *gündelikçi* denilen kadınlar da vardı.[58] Merhume Emine Foat Tugay'a göre, "terziler ve yardımcıları, müşterilerin evine kumaş götürüyordu."[59]

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, sahipleri ve çalışanları azınlık kadınlarından oluşan profesyonel terzi atölyeleri kurulmuştu. İstanbul'da Rum Kalivrusi, Yahudi Fegara ve Şaki Kardeşler ve Beyoğlu'nda (Pera) şık bir atölyeleri bulunan Fransız Demilville Kardeşler vardı. Paris modasını taklit ediyor, saray kadınlarının model seçmesi için yanlarında resim götürüyor ve provalar için yeniden gidiyorlardı. Saray dışındaki hanımlar, evlerine terzi getirtmek yerine terzi atölyelerine gidiyordu. Bazı kadınlar giysilerini doğrudan Paris'ten getirtiyorlardı. Bu döneme gelindiğinde, artık Osmanlı hanımı Batılı hemcinsi kadar modayla ilgiliydi.[60]

Makyaj, Osmanlı kadınının çokça uyguladığı bir sanattı ve sonuçları, böylesine serbest bir uygulamaya alışkın olmayan Batılı gözlemcinin gözüne her zaman hoş görünmüyordu.[61] Lucy Garnett şöyle der: "Doğulu kadınlar güzellik ürünlerine çok düşkün. Yüzlerine allık ve pudra sürüyorlar, kaş ve kirpiklerine sürme çekiyorlar ve 'görenin karşı koyamamasını' hesaplayarak yarı şeffaf bir yaşmağın perdelediği daha birçok işveye başvuruyorlar"[62] Büyük bir makyaj malzemesi ti-

careti vardı. Adolphus Slade, İstanbul Mısır Çarşısı'nda gözler için sürme, parmak uçları için kına ve saçlar için, Osmanlı kadını sarı saça bayıldığından, "altın sarısı bir ton" vermekte kullanılan bir toz satıldığını görmüştü.[63]

Osmanlı kadınının modern çağa dek giyimini en iyi betimleyenler Batılı gözlemciler olmuştur. Türkler kadınlar hakkında yazmadığına göre böyle olması doğaldır. Her halükârda, onlar için sıradan olan bir şeyi anlatmaları beklenemezdi. Gardırobunda Türk giysileri bulunan ve zaman zaman bunları giyen Lady Montagu'nün 1717 yılına ait aşağıdaki anlatısı belki de en çok alıntılanmış olanıdır:

> *Giysimin ilk parçası çok geniş, topuklara değecek kadar uzun bir şalvar. Böylelikle, bacaklar, bizdeki eteklerden daha iyi kapanıyor. Gül pembesi ince Şam kumaşı üzerine, gümüş rengi klaptanla işlemeler yapılmış. Ayakkaplarım, beyaz oğlak derisinden ve sırma işlemeli. Şalvarımın üzerinden, çok beyaz, ince iplik bürümcükten yapılmış, kırmalı kenarları işli bir gömlek sarkıyor. Bu gömleğin, geniş, dirseğe kadar uzun kolları var. Boyunda, elmas bir düğme ile kapanıyor. Fakat, göğüsün biçimi ve rengi, onun altından çok iyi seziliyor. Entariye*[64] *gelince: Bu bedene göre sıkıca yapılmış. Beyaz, çiçekli Şam kumaşından bir ceket. Kolları uzun ve arkaya doğru sarkıyor. Kalın, sırma saçakları var. (Bu kolların, elmas ve inci düğmeleri olmalıydı) Şalvarımla eş kumaştan olan kaftanım, tamamıyla vücuduma göre yapılmış bir giysi. Boyu, topuklarıma kadar uzun. Kolları da dar ve uzun. Bunun üstüne, dört parmak kadar enli bir kemer takıyorum. Zengin kadınlara ait kemerlerin üzerleri, elmaslar ve başka değerli taşlarla dolu. Bunu yapamayanlar, atlas üzerine çok güzel işlemeli kemerler takıyorlar. Fakat bu kemerlerin elmas tokalarla iliklenmesi gerekiyor. Bir de kürk denilen uzun ve geniş bir giysi var. Bunu, havanın durumuna göre, giyip çıkarıyorlar. Kürkün dışı, ağır dibadan yapılıyor. Benimki, yeşil ve sarı renkte. Bunların içi, kakım, yahut da samur kürkle kaplı. Kolları uzun değil. Omuza kadar. Başlık olarak da, kalpak*[65] *denilen bir şey giyiyorlar. Bu kalpağın kışın, üzeri inci ve elmaslarla işli ağır kadifeden olanını, yazın da ince, parlak ve gri renkte olanını giyiyorlar. Kalpak, sol yana eğik ve aşağı doğru, sırma bir püsküle sarkıyor. Başa, ya elmastan yapılmış yuvarlak bir toka ile, (bu çeşitten birkaç tane gördüm), ya da ağır işlemeli bir çerçeve tutturuyorlar. Başın öbür yanında, saç boş bırakılıyor. Burasını, bazı hanımlar çiçek takarak, bazıları da, balıkçıl kuşu tüyü takarak, kısacası, kendi zevklerine göre süslüyorlar. Fakat en genel olanı, tabii çiçeğe benzetilerek, kıymetli taşlardan yapılmış bir buket. Bu buketin üstü, inciden çiçek goncaları, çeşitli renkten yakuttan*

Şekil 2. Bir Osmanlı Hanımı (1851)

güller, elmastan yaseminler, sarı yakuttan fulyalarla süsleniyor. Bunlar, o kadar ustalıkla oturtulmuş ve yine öyle güzel işlenmiş ki, bu çeşit hiçbir şeyin, bu kadar zarif olacağını insan aklına getiremez. Saçlar, ya incilerle, yahut kordelalarla örülü olduğu halde, arkaya dökülüyor.

Bir hanımın başında tam yüz örgü saydım...Genellikle kaşlarını alarak güzel biçim veriyorlar. Gerek Türk, gerek Rum kadınları gözlerinin kenarlarına bir boya sürüyorlar. Bunlara uzaktan veyahut da mum ışığı ile bakılınca, gözler daha kara gözüküyor...[66] *Tırnaklarını kırmızı renge boyuyorlar.*

Hangi sınıftan olursa olsun, burada bir kadın yaşmaksız sokağa çıkamaz. Bu, iki örtüden ibarettir. Biri, gözden başka, yüzün her yanını kapatır. Öteki örtü de, başının bütün süslerini örter ve arkadan bele kadar sarkar. Vücutlarının biçimi de, ferace denilen bir giysi ile saklanıyor. Hiçbir kadın

bunsuz sokağa çıkamıyor. Kolları dar olduğu gibi, parmaklarının ucuna değecek kadar da uzun. Böylece, vücudunun her yanı örtülmüş oluyor. Kışın kalınca bir kumaştan, yazın da ince ipekli kumaşlardan yapılıyor.[67]

Lady Montagu daha sonra eski sultan II. Mustafa'nın kadını Hafise'nin ziyaretine gitti. Hafise'nin giysisi hakkında anlattıkları saray giyim kuşamındaki zenginliği gösterir:

Dolama denilen ve kollarının uzunluğu ile yukarıya doğru kıvrık oluşu bakımından kaftandan farklı bir giysi giymişti. Eflâtun renkli bir kumaştan yapılmıştı. Tam vücuduna oturtulmuştu ve topuklarına kadar uzundu. Kollarının etrafı en iyi cins incilerle süslenmişti. Bu incilerin büyüklüğü her zaman kullanılan düğmeler kadardı... Her biri bir nohut kadar vardı... Bu giysi, daha küçük incilerden yapılmış olan iki büyük püsküIle belden tutturulmuştu. Kollarının etrafına elmaslar işlenmişti. Öte yandan giysinin alt yanına baklava biçiminde büyük bir elmas iliştirilmişti. Kemerinin her yanı, baştan aşağı elmaslarla işlenmişti ve İngiltere'de bulunan en enli bir kordelânın eninde idi. Boynuna, dizlerine kadar inen üç sıra gerdanlık takmıştı. Bunlardan birinci sırası inciden yapılmıştı, ucunda hindi yumurtası büyüklüğünde çok güzel renkli bir zümrüt sarkıyordu. İkinci sırası, birbirine sık birleştirilmiş en canlı renkte iki yüz zümrütten meydana gelmişti. Bunların renk tonları, birbirine çok uygundu. Herbiri yarım altın büyüklüğünde ve üç altın kalınlığında idi. Üçüncü sırası tamamıyle yuvarlak biçimde daha küçük zümrütlerden yapılmıştı. Fakat küpelerinin şahaneliğinin yanında, bunların hepsi sönük kaldı. Bu küpeler, armut biçiminde ve fındık büyüklüğünde iki elmastan yapılmıştı. Başındaki kalpağının etrafında dünyanın en beyaz ve en iyi cins dört sıra incisi vardı...Bunlar, kalpağa herbirinin ortasında yakut bir taş, etrafında da yirmi tane elmas bulunan iki gülle iliştirilmişti. Fazla olarak da kalpağında, pek çok zümrüt ve elmas toka vardı. Bileklerinde iri elmaslardan yapılmış bilezikler, parmaklarında da beş elmas yüzük vardı... Üzerindeki giysi ve taşların değeri, 100 bin İngiliz lirası eder.[68]

Lady Montagu, III. Ahmed döneminin giyim kuşamını anlatmaktadır. Yetmiş yıl kadar sonra, 1786'da bir diğer İngiliz büyükelçi hanımı, Elizabeth Craven, İstanbullu bir grupla birlikte kaptanpaşanın karısını konağında ziyaret etmişti. Kaptanpaşanın karısı orta yaşlı bir kadındı. "Etek yelek" ve bunun üzerine, "altın ve el-

masla" işlenmiş kısa kollu saten bir kaftan giymişti. Kaftanın altında, işlemeli bir mendilin sarkıtıldığı mücevherli bir kuşak vardı. Kaftanın üzerinde, kakım kürkünden uzun bir pelerin kalçaya dek iniyordu. Başında elmas ve incilerle süslenmiş bir türban vardı. Hanehalkındaki diğer tüm kadınlar, bu kadar gösterişli değilse de, benzer bir biçimde giyinmişti. Saçlar, ya arkada birçok ince örgü halinde toplanmış ya da türbanın altında toplanmıştı. Lady Craven'in aşırı bulduğu türden bir makyaj yapmışlar, gözlerine sürme çekmişler ve kaşlarını belirginleştirmişlerdi. Bazılarının dişlerinin karardığını görmüş ve bunun tütünden (kabuklu yemiş yemekten olabilirdi) olabileceğini düşünmüştü. Kambur durduklarını fark etmiş ve bunun terzi gibi oturmaktan kaynaklandığı sonucuna varmıştı.[69]

Bu anlatıya bakılırsa, giyim tarzında büyük bir değişiklik olmamıştı. II. Mahmud döneminde Avrupa modası gelinceye değin de olmadı. Yine de, Julia Pardoe eski giyim tarzının 1836'da hâlâ geçerli olduğunu görmüştü. Günlük ev kıyafetini şöyle anlatır:

> *Bütün kadınlar ince kurdelelerden yapılma biyelerle süslenmiş ipek elbiselerin altına iç gömlekler giymişlerdi; desenli pazenden yapılma bol şalvarları ayak bileklerine kadar iniyordu; ayakları çıplaktı, başparmaklarını ancak örten ufak sarı terlikleri ara sıra ayaklarına geçiriveriyor ve entarilerini, yani yere değen elbiselerini arkalarından sürükleyerek bunlarla çok rahat yürüyorlardı; ama daha sık olarak terlikleri de atıp haremde yalınayak dolaşmayı yeğliyorlardı. Tek parça olan bu elbiseler, her iki yanda belden aşağıya kadar yırtmaçlı oluyor ve bele sarılan yün bir kuşakla birlikte giyiliyor. Kıyafet kışın kenarları kürklü, genellikle açık yeşil veya pembe bir dar yelekle tamamlanıyor.*[70]

Ne var ki, saray giyiminin değiştiği görülecekti. II. Mahmud'un halası Esma Sultan'ı ziyareti sırasında Esma'nın evlatlığı Nazif Hanımın giyimi, Pardoe'nun özellikle dikkatini çekmişti:

> *Kıyafeti garip bir Avrupa ve Doğu karışımıydı. Sarı çiçekli uçuk mavi keten bir şalvar ile beyaz çizgili, pembe ham ipekten biyeleri olan açık yeşil bir entari giymişti; bu arada, Parisli bir modacının elinden çıkmış, bordo-kahverengi satenden, kalın kapitoneli yeleğini çok geniş yenlerinde elmas kol düğmeleri olan bir harmaniyle tamamlıyordu. Gene de Osmanlı konaklarındaki giyim kuşamın en çarpıcı unsuru saç modelleri. Bundan daha çirkin bir şey olamaz! Boyalı bir çevre sıkıca alına sarılıyor ve taşlı firkete-*

lerle tutturuluyor; arkadaki saçlar darmadağınık bir yığın haline gelene kadar kabartılıyor; daha sonra çevrenin bir ucuyla başın üzerinden geçiriliyor. Çok sayıda takma saç örgüsü sırta doğru iniyor, bunlar sık sık doğal örgülerin renginden ve dokusundan belirgin biçimde farklı oluyor; öndeki lüleler kaşların üzerinde küt kesiliyor ve yanlarda birkaç santim uzunluk bırakılıyor. Bu uzun saçlar dümdüz iniyor, üzerine güller ve değerli taşlar iliştiriliyor; bazen de çevrenin uzun kenarıyla, bir çelengi andıracak bir şekle sokuluyor. Saraylı hanımlardan bazıları dışarı giderken yaşmaklarının altına demet demet takma lüleler takıyorlar; ama sayıları henüz çok az olduğu için, bunun moda olduğu söylenemez. Yukarıda tarif ettiğim saç modeline, Nazif Hanım, evdeki diğer hanımlarla birlikte, kaşlarının arasına yerleştirdiği, arkası yapışkanlı bezden kesilmiş bir yıldız ve hilal eklemiş. Bu koyu siyah süs, yüz ifadesinin doğal yumuşaklığını ortadan kaldırıyor. Ama elleri ve kolları çok güzel! Beyaz, yuvarlak ve balmumundan dökülmüşçesine yumuşak; ince, esnek bedeni sanki Yunan efsanelerindeki kız kardeşler tarafından şekillendirilmiş.[71]

Avrupa modası, 19. yüzyılın ilk yarısında henüz saray çevresinde bile yayılmamıştı. Enver Ziya Karal, giyim kuşam ve göreneklerdeki değişimin, Abdülmecid döneminde başladığını söyler. İçgiyim, korse ve eldiven artık bu dönemde Avrupa'dan ithal edilmekteydi. Bunlar önce saray tarafından benimsendi ve buradan paşa ailelerine yayıldı.[72] 19. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa ve Doğu modalarının harmanlandığı görüldü.[73] Modayı izleyenler artık şalvar giymiyordu, eskinin üç etekli entarisi Avrupai bir giysiye dönüşmüştü ve yüksek topuk benimsenmişti. Yine de, mücevher merakı hâlâ geçerliydi ve bu, belki de hiçbir yerde, aşırılığa düşkünlüğüyle tanınan Hıdiv İsmail'in sarayında görüldüğü kadar bariz değildi. 1912 yılına gelindiğinde, Hıdiv Abbas Hilmi'nin kızı Atiye'nin beyaz satenden bir gelinlik içinde ortaya çıkması şaşırtıcı bir olay olmuştu. Emine Foat Tugay, Atiye'nin düğününde nedimelik yapmış ve şık bir Batılı düğününde görülebilecek türden fildişi renginde bir saten elbise ve dantelli ve fileli bir bluz giymişti.[74]

Giyim kuşam tarzının doğuludan batılıya dönüşümü zahmetsiz olmadı. Osmanlıda giyimin, toplumsal konumun bir göstergesi olduğu ve kimin ne giyebileceğine ilişkin katı kurallar uygulandığı biliniyor. II. Mehmed döneminde devlet hizmetindekilerin kılık kıyafetine öyle bir düzenleme getirilmişti ki, Babinger'in işaret ettiği gibi, "her görevlinin mevkisi ve görevi, giysisinin renginden, kol kesiminden, kıyafetini süsleyen kürkten ama en çok da sarığının biçimi ve sakal tıraşından kolayca ayırt edilebiliyordu."[75]

Kadınların giyimi, toplumsal konum veya dini aidiyetin ayırt edilmesinden çok adaba uygunluğu gözetecek şekilde düzenleniyordu ki bu da diğerinin bir parçasıydı. Adabı gözetmek ve toplumsal konuma işaret etmek amacıyla kılık kıyafet kanunu çıkaran tek ülke Osmanlı İmparatorluğu değildi. İsviçre de kadınların giyimini düzenlemekle yakından ilgilenmişti. 16. yüzyılda burada da, tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nda Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki gibi, en katı düzenleyici hükümler çıkarılmış[76] ve ikiyüz yılı aşkın bir süre yürürlükte kalmıştı. 1727 yılında Basel Kurulu'nun kadın giyimiyle ilgili konuları görüşmek üzere 41 kez toplandığı görülüyor.[77]

Osmanlı İmparatorluğu'nda da İsviçre'deki gibi kadın giyimiyle ilgili olarak sık sık düzenleyici hükümlerin çıkmış olması, bunların yararsız olduğunu gösterdiği gibi bir Türk özdeyişine de örnek oluşturur: "Osmanlının yasağı üç gün sürer."[78] Osmanlıda kılık kıyafete getirilen yasaklamaların temelinde, kadında erkeğe göre daha incelikli bir giyimi onaylamakla birlikte süs ve gösterişi hoş karşılamayan Hanefi hukuku bulunuyordu.[79] Osmanlıda üst zümre bu kısıtlamalara pek uymasa da, hükümet zaman zaman giyim kuşamda yeniliklere ve aşırı süse karşı önlemler aldı. III. Ahmed 1725 yılında, üstelik Lale Devri'nin en parlak günlerinin yaşandığı ve devlet erkânının kendi zevkini düşündüğü bir zamanda, kadınları sokağa geniş yakalı giysiler ve geniş sutaşlı başörtüleriyle çıkmaktan men eden bir hüküm çıkardı.

> *ve iderler ise yakaları kat' olunmağla tenbih ve inzar ve bundan sonra dahi mütenebbih ve müteyakkız olmıyub kiraren müşahede olunur ise ahiz ve diyari ahare nefyü iclâ ile te'dib olunacakların mahalle imamlarına muhkem tenbih ve te'kid bu güne bidai fahişenin amelesi olan derzileri ve şiriticileri dahi zecrü tehdid eyleyüb eğer bundan sonra mütenebbih olmazlar ise feracelerinin yakaları ve serpuşları kat' olunub yaramazlarının zararı ehli ırz hatunlara dahi sirayet idüb anların ateşine yanub libasları yırtılacağını ve perdei ismetleri hetk olunacağını kemali mertebe tefhim ve siz ki yeniçeri ağası ve bostancı başı mumaileyhsiz bu makule hey'eti fahişe ile rast geldiğiniz nisvan taifesinin hilâfı emri şerif hareketlerine müsamaha ve iğmazı ayine ve himaye ile mazmunu emri âlişanı tenfizü icrada bir dürlü tekâsülünüz istima' olunacak olur ise muahaz ve muakab olacağınızı yekynen bilüb ana göre basiret üzre hareket ve bu hususda ziyade ihtimam ve dikkat ve bu emri şerifimi mahakimde sicillâta kaydü sebt ve düsturül amel olup fibaad işleyanlerin cezayi sezaları tertib ve nisvandan kâinen men kâne mütenebbih olmıyanları ta'zirü te'dib eyleyüb tesamüh ve tekâsülden*

ihtiraz ve müslime ve kâfire ve salihe ve fâcireyi kıyafeti na meşru'adan bi eyyi halin men'ü zecr ve mesağı şer'î olmıyan bid'atlerin def'ü men eylemeniz babında fermanı âlişanım sadır olmuşdur.[80]

Zamanın her tür şatafata eğilimli havası göz önüne alındığında, bunun uzun süre etkili olmayacağı bellidir. Bu hüküm muhtemelen hayatın iyiden iyiye serbestleşmesine feryat eden gerici kimseleri hoşnut etmek amacıyla çıkmıştı.[81]

Aynı yüzyıl içinde daha sonra II. Osman (1754 -1757) bir dizi düzenleyici hüküm çıkardı. Kadınların cuma günleri dışarı çıkması veya Boğaz'ı geçerken erkeklerle aynı kayığa binmesi yasaklanmıştı. Boğaz'ı geçeceklerse, uzun sakallı kayıkçıları seçmeliydiler. Castellan'ın *sarye* dediği ve "o sırada moda olan boynuz biçimli bir tür Tatar başlığı" giymeleri yasaklanmıştı. "Sonraları bunun yerini renkli yünlü bir kumaştan püsküllü bir kapalı şapka almıştı." Dahası, feraceleri, kullanılagelen renkli kaşmir yerine soluk renkte kaba bir kumaştan yapılmalıydı. Renk olarak koyu yeşil, koyu kırmızı veya koyu kahverengi öneriliyordu. Alışverişe çıkmaları yasaklanıyor ve bu tür sokak işlerini kocaları veya erkek akrabalarına bırakmaları buyrularak canlarını sıkmak için ne gerekirse yapılmış oluyordu. II. Osman, bu hükümlere uyulmasında direttiyse de, kadınların şansına iktidarı üç yıldan uzun sürmedi.[82] Ne var ki, ardından gelen birkaç hükümdar da benzer hükümler çıkardı.

III. Selim gibi açık görüşlü bir sultanın döneminde çıkarılan bir yönetmelikle hiç değilse yerel sanayinin korunması amaçlanmıştı. Selim, kadınlara İngiliz alpakasından yapılma feraceyi yasaklamıştı. Ne var ki, çok ince olduğu için Ankara alpakası da yasaklanmıştı. Bu hükme uymayan bir terzi, dükkânının önünde asılacaktı.[83]

II. Abdülhamid dönemi, kendisinden önceki Tanzimat sultanlarının görece serbest görüşlerini paylaşmadığı için, sıkı geçti. Sultan'a sunduğu *Mâruzat* adlı eserinde, seçkin devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa, döneme hâkim olan savurganlık hakkında şunları yazıyordu:

Abbas Paşa valiliğinde Mısır'dan Dersaadet'e pek çok paşalar ve beyler ve hanımlar hicret ettiler. Yüksek pahalarla konaklar ve yalılar aldılar. Alafranga tecemmülat ile tezyin ve tefriş ettiler, sefahat kapılarını açtılar. İstanbul vükela ve kibarı Mısır döküntüleriyle aşık atmaya ve vükela haremleri de Mehmed Ali Paşa kerimesi Zeyneb Hanım'ı taklit ile israf ve sefahate kalkıştılar. Sultanlar ise behemehal ve bihakkın vükela haremlerinden üstün olmak üzere hesapsız masraf etmeye başlayıp maaşları yetmez oldu-

gündan borca battılar. Kadimden beri sarayı hümayunda tesettür ve ihtifa eden kadın efendiler de zamane hükmüne uyarak araba ile gezmeye başladılar ve bittabi şehrîlere tefevvuk etmek üzere israf ve sefahate daldılar.[84]

II. Abdülhamid döneminde, çok daha zarif olan feracenin yerini, saraylılar ve bazı üst zümre kadınları giymese de, bedeni tamamen örten çarşaf almıştı. Yine de başlangıçta çarşaf, bedeni tamamen örtmesine karşın tehlikeli bir yenilik olarak görülmüştü. Seniha Moralı, Abdülhamid'in gençliğinden feraceyi bildiğine ama Yıldız Sarayı'na kapandıktan sonra çarşaf modasının çıktığından habersiz olduğuna işaret etmiştir. Bir gün, dışarı ender çıkışlarından birinde, yolda iki çarşaflı kadın, hafifçe eğilerek selama durmuştu. "Padişah, yaverinden, baş eğerek Türk usulü selam veren ve yasta olan bu yabancı kadınların kim olduğunu öğrenmesini istemişti."[85]

Başka bir kaynağa göreyse, Abdülhamid 1890 yılında, bir Cuma *selamlığı*ndan sonra Teşvikiye üzerinden Yıldız Sarayı'na dönerken Silahhane Caddesi üzerinde kara çarşaflı, son derece ince peçeli bazı kadınlar görmüştü. Bu kıyafete alışkın olmayan Sultan, bunların yas tutan Hıristiyan kadınlar olduğunu sanmış ama sonradan aklına duyduğu bir olay gelmişti; bir eve girip hırsızlık yapan bir adam, bedeni tepeden tırnağa saran çarşaflardan giymişti. Hem bu nedenle hem de çarşafın Müslüman kadınlar için uygun olmadığını düşündüğünden, 1 Nisan 1892 tarihinde[86] çarşaf yasağı getiren bir hüküm çıkardı. Daha sonra bu yasağı kaldırdı.

Çarşaf İstanbul'a Suriye'den gelmişti. 1871'de, Subhi Paşa'nın buradaki valiliği sırasında ailesindeki hanımlar tarafından getirildiği söylenir.[87] Başka bir kaynağa göreyse, Abdülhamid, bir yenilik olan çarşafı önce onaylamamış, sonra fikir değiştirip yaşmak ve feraceyi yasaklayan bir hüküm çıkarmıştı. Bu hükmün çıkmasında, üst kesimden iki hanımın, Süleymaniye çevresinde sokak serserileri tarafından rahatsız edilerek yaşmak ve feracelerinin yırtılması olayı etkili olmuştu. Yaşmak ve feraceye alışkın olan kadınlar, çarşaf ve peçe giymektense bir süre evden çıkmamayı yeğlemişler ama zamanla bu yeni modaya da alışmışlardı.[88]

Günümüz bakış açısına göre, çarşaf ve peçenin benimsenmesi, modernleşme ve batılılaşmadan uzaklaşma olarak görülebilir. Yine de zamanla çarşaf, hacimli ve şekilsiz bir örtüden, bir ölçüde bedenin biçimine uyan bir giysiye dönüştü. İlk çarşaflar kadınlar üzerinde bohça gibi duruyordu. Seniha Moralı "Ne biçimsiz bir giysi bu!" der. "Tek parçadan oluşan zarif feracenin yerine iki parçadan oluşan çarşafta, alt kısım, belde toplanıyor; bir pelerinden oluşan üst kısım başı ve omuzları belin altına kadar örtüyordu. Gözleri açıkta bırakan beyaz bir tül yerine kalın bir dallı yemeni yüzü kaplıyordu. Kadınlar bunun içinde başsız birer hayalet gibi görünüyordu."[89]

Seniha Moralı'ya göre, başlangıçta "deri" veya "zarf" anlamına gelen *zar* sözcüğüyle anılan bu kıyafetten, ancak sonraları çarşaf[90] diye söz edilmiştir. Pakalın, buna *torba* ve *dolma* da denildiğini belirtir.[91] Seniha Moralı bunun, rahat ve genelde kullanışlı olduğu için rağbet görmüş olabileceğini düşünür.[92]

Önceleri çarşaf, şayak ve alpakadan yapılıyordu ama sonraları Avrupa ipekleri moda oldu. Tutucu kesim lacivert, mor, koyu kırmızı ve siyah gibi koyu renkleri yeğlese de, çoğu açık ve canlı olmak üzere neredeyse tüm renklerde görülebiliyordu.[93] Kıyafetin üst kısmı, bir pelerin haline gelecek şekilde yavaş yavaş daralıyordu. Jön Türkler döneminde, bazı kadınlar etek kısmını tamamen atıp sadece pelerini kullanmaya başlayıca mahalle bekçileri kapı kapı dolaşıp şu duyuruyu yaptı: "Çarşafın eteği bol ve uzun olmalıdır". Yine de şık hanımlar, ne yeni modaları onaylamayan yaşlı kadınların fısıldaşmasını ne de hükümetin buyruğunu dikkate aldı.[94]

Kadınlar korse giymeye bile alıştı. Emine Semiye, 1894 yılında *Hanımlara Mahsus Gazete*'de yayımlanan bir makalesinde, hoşuna giden yenilikleri benimseyen, hoşlanmadığını reddeden Avrupalı kadın için moda değişikliğinin sıradan olduğuna işaret ederek Osmanlı kadınının da aynı şeyi yapmasını ima ediyordu. Okuyucularını korse konusunda uyarıyor ve alışkın olmayan bir kişinin korse yüzünden hastalanabileceğini söyleyecek kadar ileri gidiyordu. Özellikle de korsenin madeni balinası onu endişelendiriyor ve yerel olarak üretilen balinasız "spor korseleri" öneriyordu. Kadınların korse sayesinde hazım sorunu yaşamadan istediği vücuda kavuştuğu varsayılıyordu.[95] Bu dönemde kum saati biçimli bir vücut yapısı modaydı. Derginin art arda birkaç sayısında, Galata'da "sabit ve makul fiyata" satılan hazır giysilerin reklamı yayımlanmıştı.[96] Mankenlerden birinin şapkalı olması şaşırtıcıydı. Seniha Moralı, şapka konusuyla ilgili olarak bu kitabın yazarına, modaya uygun giyinen bir hanım olan Seniye Cenani'nin hoş bir hikâyesini anlatmıştır. Öykü, kendi çocukluğundan, 20. yüzyıl başlarındandır. Seniye'nin annesi bir gün onu, Seniha Moralı'nın da büyük büyükbabası olan Sami Paşa'yı (1795-1878) ziyarete götürmüştü. Büyükbabası "çoğu genç ve güzel, ince ve uzun ve bir prenses kadar gururlu olan Çerkez kölelerden" oluşan 100 kişinin yaşadığı 60 odalı büyük bir konakta oturuyordu. Sami Paşa seçkin bir devlet adamı, sufî ve küçük Seniye'nin giymekte olduğu geniş kenarlı Paris işi şapkayı beğenmeyecek kadar tutucuydu. Seniye'nin annesi bunun farkındaydı ve Paşa'nın konağına giderken kızına şu tavsiyede bulundu: "Unutma, büyükbabanın odasına başında şapkayla girmek yok." Böyle bir şeyi aklından bile geçirmeyen Seniye, birden bunun harika bir fikir olduğunu düşündü. Dosdoğru yaşlı beyefendinin odasına koşturdu. Sami Paşa, bahçeye bakan bir pencere kenarında oturmaktay-

Şekil 3. Bir Osmanlı Hanımı (1887)

dı. Eleştirel gözlerle torununu süzerek şöyle dedi: "Oh! Bonjour, mademoiselle." Seniye yarattığı etkiden hoşnut bir şekilde büyükbabasına koşup elini öptü. Paşa bahçedeki havuzu işaret etti. "Havuzu görüyor musun?". "Evet, efendim." "Şimdi doğru oraya git ve şapkanı havuza at." "Peki efendim." Seniye onun bu isteğini derhal yerine getirmiş ve annesi değilse bile kendisi bunu son derece eğlenceli bulmuştu.[97]

Moda sarkacının Avrupa yönündeki salınımı, Duckett Ferriman adlı bir Batılı gözlemciyi, kadın giyiminin eski büyüsünden ve renginden yoksun kalmasına sızlandıracak ölçüde olmuştu:

> *Bugün Türk hanımlarının sokak kıyafeti etek, başa geçirilen bir pelerin ve siyah veya koyu renkli kısa bir örtü olan çarşaftan*[98] *oluşuyor... Yaşmağı artık yalnızca saray haremindeki kadınlar takıyor... günümüzde kullanılan peçeler, yaşmak veya ondokuzuncu yüzyılın son yıllarında kullanılan*

yarı şeffaf uzun peçelere göre yüz hatlarını daha iyi gizliyor. Hem uzun peçeler hem de yaşmak sabit iken bu istenildiğinde kaldırılabiliyor... yaşmak kuşkusuz daha çekiciydi. Buğulu bir zar gibi gizler göründüğü güzelliği daha da pekiştiriyordu...

Günümüz Türk kadınının giyiminde belki de en belirgin özellik daha yumuşak renkler giyme yönündeki eğilim. Geçen yüzyılın 70'li yıllarında feraceler, elma yeşili, kiraz kırmızısı, parlak mavi, sapsarı, koyu mor ve hatta kıpkırmızıydı... V. Murad ilk selâmlığı için arabayla caddelerden geçerken balkonlar, satıcıların tezgâhları ve kaldırımlar âdeta çiçek tarhı gibiydi. Ana renklerin verdiği bu çocuksu hazzın yerini açık mor ve nil mavisi, parlak mavi, soluk sarı, bakırımsı tunç, yakut ve lâl taşı renklerinin tonlarına duyulan beğeni aldı. Geçen yüzyılın sonları ve bu yüzyılın başlarında görülen broche ipeklerinden hiç vazgeçilmedi ve o dönemde de zarif çiçek desenlerinin dokunduğu peçeler çeşitli renklerdeydi.

Artık kısa peçe siyah veya koyu kahverengi; elbise de aynı renkte veya çok koyu bir mavi. Bazen, kuraldışı da olsa, sakıngan bir gri görülüyor. Tüm hanımların, modanın buyruğu gereği büründüğü koyu renklerin dışına çıkmakta tutulan tek yolun bu gri olduğu anlaşılıyor... Bu yalnızca sokak kıyafetlerinde geçerli. Ev kıyafetlerinde Batının her türlü serbestliğinden yararlanılıyor.[99]

Bununla birlikte peçe, zamanla daha inceldi, açık renkli oldu ve giderek yaşmağa benzedi. Şapka hâlâ kabul görmese de, türbanın yanı sıra şapkaya çok benzeyen *hotoz* daha rağbet gördü.[100] 1919 yılında bir İstanbullu kadının pembe bir giysi giydiği, şapka taktığı, yüzünü yalnızca şeffaf bir mavi yaşmakla örttüğü ve şemsiye taşıdığı görülebilirdi.[101] Modayı izleyen İstanbullu kadınlar, ülkenin diğer kentlerindeki kadınların da çok geçmeden Batı tarzında giyinmelerine önayak oldular.

Notlar

1 Giyim kuşamla ilgili araştırma, giysilerin incelenmesine, görsel malzemeye ve adı geçen çalışmalarda anlatılanlara dayanır. İstanbul Belediye Müzesi, Ankara Etnoloji Müzesi ve Konya Koyuncuoğlu Müzesi'nde sergilenen giysiler gözden geçirilmiştir. Kılık kıyafetle ilgili şu kaynaklardaki görsel malzemeden yararlanılmıştır: Levnî'nin onsekizinci yüzyıl başlarına ait eşsiz minyatürleri; Antoine-Ignace Melling, *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore,* resimler; Emin Cenkman, *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri*; Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü;* A. Süheyl Ünver, *Geçmiş Yüzyıllarda Kıyafet Resimlerimiz.* Bu kitabın yazarı, eksiksiz bir döküm yaptığı iddiasında değildir.

2 Buradaki listenin yanı sıra, Charles White (*Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844,* III, s. 191), kışın giyilen vatkalı bir ceket olan seyman'ı verir. Bu ad altında bir giysinin başka bir yerde geçtiği görülmemiştir.
3 Koçu, *Türk Giyim,* s. 51-52.
4 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* I, s. 327-329.
5 Musahipzade Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı,* s. 133, 138, 139; Koçu, *Türk Giyim,* s. 65-68.
6 Koçu, *Türk Giyim,* s. 94-95; N. M. Penzer, *The Harem,* s. 169; White, *Three Years,* III, s. 191.
7 Cuma selamlığında, kadın sultanların giydiği entarilerin etekleri yerleri süpürecek kadar uzun olabiliyordu. Ancak, diğer kadınların, etekleri yerde sürünen entariler giymesi veya başını örtmemesi görgü kurallarına uygun değildi (Melek Hanım ve Grace Ellison, *Abdul Hamid's Daughter,* s. 46-49).
8 Koçu, *Türk Giyim,* s. 102-105; A. Süheyl Ünver, *Levnî,* resimler 2-6, 8; Melling, *Voyage pittoresque,* Hatice Sultan'ın salonunun görünümü; White, *Three Years,* III, s. 191.
9 Penzer, *The Harem,* s. 169-170; Enise Yener, "Eski Ankara Kadın Kıyafetleri ve Giyiniş Tarzları," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 13 (*Eylül,* 1955), s. 21-37, resim II.
10 Musahipzade Celâl, *Eski İstanbul,* s. 130-133. Belediye Müzesi'nde sergilenen bazı ilginç feracelerden biri de arkasında saç örgüsü olan krem renkli ve zarif işlemeli bir feracedir. Ayrıca bkz. Antoine Laurent Castellan, *Turkey, Being a Description of the Manners, Customs, Dresses and Other Peculiarities Characteristic of the Inhabitants of the Turkish Empire,* s. 77-78. Ferace için ayrıca bkz. Koçu, *Türk Giyim,* s. 108-111.
11 Koçu, *Türk Giyim,* s. 103.
12 Ünver, *Levnî*, resim 3.-5. ve 8.; Ünver, *Kıyafet Resimlerimiz,* resim 39. İkinci eserdeki kostüm albümü 1720 tarihli olmakla birlikte Ünver'e göre 1688 tarihli bir albümün eşidir. Demek ki, kıyafetler Levnî'dekilerden 30 yıl öncesine aittir. Yine de, Osmanlı tutuculuğu göz önünde bulundurulursa, onsekizinci yüzyıl başlarında da hâlâ modaydı kuşkusuz. Figürler, Levnî'deki incelikten yoksundur. Ayrıca bkz. Penzer, *The Harem,* s. 168-169; White, *Three Years,* III, s. 191.
13 Resim için bkz. Koçu, *Türk Giyim,* s. 130.
14 White, *Three Years,* III, s. 191.
15 Musahipzade Celâl, *Eski İstanbul,* s. 125.
16 A.g.e., s. 124; Seniha Sami Moralı, "Çarşaf Modası Bize Suriye'den Geldi," *Hayat* (30 *Eylül,* 1960), s. 4-5; Pakalın, *Deyimler ve Terimler,* II, s. 145. Şemseddin Sami (Koçu, *Türk Giyim,* s. 170), bunun arabaya bineceğinde giyildiğini söylüyordu.
17 Koçu, *Türk Giyim,* s. 201; Yener, "Eski Ankara Kadın Kıyafetleri".
18 Nurettin Yatman, *Türk Kumaşları,* s. 57-59. Eksiksiz bir anlatım için, bkz. Koçu, *Türk Giyim,* s. 51-52.
19 Koçu, *Türk Giyim,* s. 215-216vd.; Ünver, *Levnî*, resim 6, 8, 10; Ünver, *Kıyafet Resimlerimiz,* resim 51.
20 Seniha Moralı, *maşlah* ve *yeldirme'* yi köylü kadınların giydiğini söyler. Pakalın, her ikisinin de genellikle yazın giyildiğini söyler (Bkz. Pakalın, *Deyimler ve Terimler,* III, s. 615). Koçu'nun kitabında (*Türk Giyim,* s. 242) bir yeldirme resmi yer alır.

21 Lucy M. J. Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 278; Koçu, *Türk Giyim,* s. 242-243; Ünver, *Levnî*, resim 3-4, 6, 8, 10. Belediye Müzesi'nde ufak toplardan oluşan süslemesiyle kısa bir yelek sergilenir.
22 *New Redhouse Turkish-English Dictionary* (İstanbul, 1968), s. 1393; Koçu, *Türk Giyim,* s. 29.
23 Musahipzade Celâl, *Eski İstanbul,* s. 123.
24 Belediye Müzesi.
25 Aslında Çağatayca bir sözcük olan *kotaz* veya *kaytaz* 'dan gelir; atların boynuna asılan püskül biçiminde süsleme anlamındaydı (Koçu, *Türk Giyim,* s. 131-132).
26 A.g.e., s. 180.
27 Pakalın, *Deyimler ve Terimler,* II, s. 765.
28 Belediye Müzesi'nde bu biçimde *takke* etiketli küçük bir başlık vardır. Şemseddin Sami'den aktaran Koçu'ya göre (Koçu, *Türk Giyim,* s. 220), *takke,* Arapça tonoz veya kubbe anlamındaki *tak* sözcüğünden gelir ve aslı *takiye*'dir. Sir James W. Redhouse (*A Turkish and English Lexicon,* Constantinople, 1921, s. 1225), bu sözcüğü *taqye* diye verir. Ayrıca bkz. Pakalın, *Deyimler ve Terimler.*
29 Koçu, *Türk Giyim,* s. 222.
30 A.g.e., s. 227-228; ayrıca kişisel gözlem.
31 Musahipzade Celâl, *Eski İstanbul,* s. 131, 132; White, *Three Years,* III, s. 191. Yaşmak, Clara Erskine Clément'in kitabında (*Constantinople, the City of the Sultans,* s. 247) kusursuz bir biçimde anlatılır: "Yaşmak iki parçadan oluşur. Biri, başa sarılır ve kaş hizasına dek alnı örter ve boynun arkasında bağlanır; diğeri, yüzün alt kısmını göz hizasına dek örter. Bu ikisi, tek bir parçaymış gibi bağlanır... Konstantinopolisli hanımlar, seyrek dokunmuş kumaştan olanını kullanır ve bunu öyle gevşek bağlarlar ki hiçbir rahatsızlık vermez." Aslında, iki çeşit yaşmak vardı. Şeffaf olmayan bir kumaştan yapılma kapalı yaşmak ve şeffaf kumaştan yapılma açık yaşmak (Koçu, *Türk Giyim,* s. 240-241)
32 Musahipzade Celâl, *Eski İstanbul,* s. 130.
33 Bunların resimleri için, bkz. Koçu, *Türk Giyim,* s. 160 ve 201.
34 Bu bilgi Seniha Moralı'dan alınmıştır.
35 Koçu, *Türk Giyim,* s. 69.
36 H. C. Hony, Fahir İz'in danışmanlığında, *A Turkish-English Dictionary,* Oxford, 1957, s. 69.
37 Koçu, *Türk Giyim,* s. 78-81.
38 Hont, *TED,* s. 258. Resim için, bkz. Koçu, *Türk Giyim,* s. 173.
39 Koçu, *Türk Giyim,* s. 179-180.
40 Hont, *TED,* s. 281.
41 *New Redhouse,* s. 1061; Hony, TED, s. 335.
42 Koçu, *Türk Giyim,* s. 228; White, *Three Years,* III, s. 191.
43 Koçu, *Türk Giyim,* s. 33.
44 Hony, *TED,* s. 60.
45 A.g.e., s. 194.
46 Koçu, *Türk Giyim,* s. 157.
47 Hony, *TED,* s. 208.
48 A.g.e., s. 97, 177, 218, 304, 385, 412; kürk, kürklü kaftan anlamında da kullanılmıştır (White, *Three Years,* III, s. 191.).

49 Koçu, *Türk Giyim,* s. 160-161.
50 Belediye Müzesi; ayrıca yazarın elindeki örnek.
51 Hony, *TED*, s. 294.
52 A.g.e., s. 317; Belediye Müzesi.
53 Koçu, *Türk Giyim,* s. 208.
54 A.g.e., s. 217-218.
55 A.g.e., s. 236; Penzer, *The Harem,* s. 169; White, *Three Years,* III, s. 191.
56 Emine Foat Tugay, *Three Centuries, Family Chronicle of Turkey and Egypt,* s. 217; Belediye Müzesi.
57 Castellan, *Turkey,* s. 79-80.
58 Seniha Moralı ve Emine Foat Tugay ile özel görüşme, Ocak 1968.
59 Tugay, *Three Centuries,* s. 217.
60 Seniha Moralı ve Emine Foat Tugay ile özel yazışma, Ocak 1968.
61 Örneğin, Lady Craven'ın ev sahibesinin makyajıyla ilgili olarak söyledikleri için, bkz. (Lady Elizabeth Craven, *A Journey Through the Crimea to Constantinople [1786],* s. 216).
62 Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 272.
63 Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece, etc.,* II, s. 219.
64 Lady Montagu giysileri diğer anlatılardan farklı adlandırır. Onun entari dediği şey yeleğe, kaftan, entariye ve kurdi ise kaftana benziyor. (Kurdi, "kürt işi bir çeşit yünlü giysidir"; Redhouse, *TEL*, s. 1587. Belli ki bir çeşit pelerindi.)
65 Takkeyi kastediyor olabilir.
66 Bu rastıktı kuşkusuz.
67 Lady Montagu, *Türkiye'den Mektuplar,* Çev. Bedriye Şanda, s. 62-63, İstanbul Kitaplığı, 1973.
68 Montagu, *Türkiye'den Mektuplar,* s. 117-118.
69 Craven, *A Journey,* s. 223-224.
70 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, Çev. Banu Büyükkal, s.25, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.
71 A.g.e., s. 175-176.
72 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi,* VI, s. 278-279.
73 Emmeline Lott, *Harem Life in Egypt and Constantinople,* s. 276-277.
74 Tugay, *Three Centuries,* s. 297-299. Halide Edip'in *Sinekli Bakkal* adlı romanında (s. 210), kahramanın gelinliğinin nasıl olacağı tartışılır. Genç arkadaşlarından biri bunun modern bir beyaz entari ve peçe olmasını ister. Kızın velinimeti olan yaşlı kadın ise, altın ve gümüş çiçekler işlenmiş eski tarz mor renkli kadife bir entaride karar kılar.
75 Franz Babinger, *Mahomet II le conquérant et son temps, 1432-1481* (Paris, 1954), s. 526.
76 Kanuni Süleyman kendi hanehalkının kılık kıyafetini, herkesin konumu, giyiminden veya başındakinden veya her ikisinden birden ayırt edilebilecek şekilde düzenlemişti (Albert Howe Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of the Suleiman the Magnificient,* s. 135).
77 Aynı durum Zürih'te de geçerliydi, 1728 yılında şehir meclisi, boynun açık bırakılmasının, "çok çirkin olduğunu... Tanrı'ya ve saygın topluma karşı hoş olmadığını" beyan etmişti. Bkz. John Martin Vincent, *Costume and Conduct in the Laws of Basel, Bern and Zurich, 1370-1800* (Baltimorei 1935), s. 126-130.

78 Bkz. Seniha Sami Moralı, "Çarşaf Modası".
79 'Alī ibn Abū Bakr Margīnānī, *The Hedaya or Guide,* s. 597: "Kadınlar ipek giyebilir ama erkekler asla"; ve "Erkekler, mühür yüzüğü, kuşak ve kılıç dışında gümüş veya altın süs eşyası kullanmamalıdır." Kadınlarda süse karşı bir yasak getirilmemiştir. Aslında, (s. 598), kanun şöyle der: "Yüzük kullanan erkeklerin, taşlı tarafını avuç içine gelecek şekilde takması, kadınlardaysa bunun tersi uygundur çünkü kadınlarda yüzük süs eşyası sayılır." Ayrıca (s. 598), Hanefi hukukuna göre: "aşırı gösteriş caiz değildir." Gereksinimden değil de gösteriş için kullanıldığında mendil bile fenadır.
80 Ahmet Refik [Altınay], *Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1689-1785),* s. 86-88, Enderun Kitabevi, No. 118, İstanbul, 1988.
81 Onsekizinci yüzyıl başlarında, sık sık bu tür düzenleyici kanunlar çıkarıldı. 1703 yılında, Daltaban Mustafa Paşa, Amcazade Hüseyin Paşa'dan vezirliği devraldığında, kadınları, dar sokak kıyafeti giymekten ve ince peçe takmaktan men eden bir hüküm çıkardı (bkz. Joseph Hammer-Purgstall, *Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours,* XIII, s. 81). 1732 yılında, Patrona Halil İsyanı'nın sofuluğu etkisini hâlâ gösterdiği sırada, aynı yasaklara ek olarak kadın ceketlerinde yaka boyunu düzenleyen bir hüküm daha çıkarıldı. Bu arada birkaç kadın, Sünni Müslüman kadınları yozlaştırmaya çalıştığı suçuyla boğdurulmuştu (A.g.e., XIV, s. 265).
82 Castellan, *Turkey,* s. 80.
83 Reşat Ekrem Koçu, *Tarihimizde Garip Vakalar,* s. 62-66.
84 A.g.e.
85 Seniha Sami Moralı, "Çarşaf Modası".
86 Rukiye Bulut, "İstanbul Kadınlarının Kıyafetleri ve II. Abdülhamid'in Çarşafı Yasaklaması", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* 8 (*Mayıs,* 1968), s. 34-36.
87 İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi,* s. 358.
88 Seniha Sami Moralı, "Çarşaf Modası".
89 A.g.e.
90 A.g.e.
91 Pakalın, *Deyimler ve Terimler,* I, s. 327-329, Mehmed İzzet'ten alıntı.
92 Seniha Sami Moralı, "Çarşaf Modası".
93 Pakalın, *Deyimler ve Terimler,* I, s. 327-329.
94 Seniha Sami Moralı, "Çarşaf Modası". Çarşaf, peçeden daha uzun süre kullanıldı. Seniha Moralı, II. Abdülhamid'in teşrifatçısının karısı olan halasından söz eder. I. Dünya Savaşı sırasında Kızılay'da çalışırken, peçe olmasa da çarşaf giyiyormuş.
95 Emine Semiye, "Moda ve Korse", *Hanımlara Mahsus Gazete,* 59 (11 Nisan, H. 1312), S. 1-2.
96 *Hanımlara Mahsus Gazete,* 59 (11 *Nisan,* H. 1313), s. 4 ve diğer sayılar.
97 Seniha Moralı'yla özel görüşme.
98 Burada karıştırmıştır. Peçeyi kastediyor.
99 Z. Duckett Ferriman, *Turkey and the Turks,* s. 271-275.
100 Seniha Sami Moralı, "Çarşaf modası".
101 Mesrur İzzet'in bir suluboya resmi, Belediye Müzesi, İstanbul.

12
EV VE EŞYALAR

Üst zümre Osmanlı evi zengin döşenmiş olmakla birlikte, Batılı bakış açısına göre, az sayıda eşya vardı.[1] 17. yüzyıl sonlannda bir evin eşyası, çoğunlukla divanlar, birkaç dolap, bir yığın halı ve aşağıda sözü edilen bir dizi küçük şeyden oluşuyordu. Harem pencereleri genellikle cumbalıydı ve *kafes* denilen ahşap bir koruması olmakla birlikte bu dönemde perdesizdi. 19. yüzyıla dek sandalye kullanılmadı ve Batı evlerini dolduran masalar ve süs eşyaları için daha zaman vardı. Batılılaşma hâkim oluncaya değin karyola da kullanılmadı. Gündüz dolaba kaldırılan, gece yere yayılan *yataklar* üzerinde uyunuyordu. Giysiler, çoğunlukla süslemeli olan çekmecelere konuyordu.

Osmanlı evinin bir Batılı gözlemci tarafından betimlendiği en erken tarihli anlatı, her zamanki gibi Lady Montagu'ye aittir. 1717 yılında büyükelçi olan kocasıyla birlikte Edirne'de sultana ait bir evde konaklamak, aşağıdaki gözlemlerde bulunmasına yetmişti:

> *İster büyük, ister küçük olsun, her evin iki bölümü var. Bunlar bir küçük koridorla[2] birbirlerine bağlanmışlar. Birinci bölümün (Selamlık) önünde geniş bir avlu bulunuyor... Harem dairesi de alt katta, etrafı balkonlu. Bu balkonların bahçeye bağlantıları var. Evin bütün pencereleri bahçeye bakıyor. Oda sayısı selamlıktaki odalar kadar. Fakat, duvarların renkleri ile eşya, selamlıktakilerden daha iç açıcı ve daha süslü. Alt kat pencereleri, çok alçak ve bir manastır pencereleri gibi demir parmaklıklı. Odaların döşemelerine acem halıları serilmiş. Her odanın bir köşesinde bir sedir var. Bu yerden iki ayak kadar yükseltilmiş. (Benim odamın iki sediri var.) Sedirin üzerine daha iyi cins seccadeler yayılmış ve yarım ayak yüksekliğinde minder konulmuş. Bu minderlere ev sahibinin zevkine göre ağır ipekli*

kumaşlar geçirilmiş. Benim minderim, al renkli ve sırma saçaklı. Bu minderin üzerine duvara dayalı iki sıra yastık konulmuş. Birinci sıra yastıklar çok büyük. İkinci sıradakiler ise daha küçük. Türkler ihtişamlarını burada gösteriyorlar. Bu yastıklar, genellikle diba'dan yahut da beyaz atlas üzerine sırma tellerle işli kumaşlardan yapılmış. Bundan daha iç açıcı ve şahane bir şey olamaz. Bu sedirler öyle kullanışlı ve rahat ki, eminim artık hayatım boyunca, bir daha sandalyeye oturmayacağım.

Odaların tavanları alçak. Sanırım ki bu da kusur değil. Tavan da hep ahşap[3] *ve genellikle oymalı ve renkli çiçek resimleri ile süslü. Bu odaların birkaç yerinde, iki kanatlı kapısı olan boşluklar var. Dolap vazifesini görüyorlar. Sanırım ki bunlar bizde olanlardan daha kullanışlı. Pencere aralarında üzeri kemerli küçük raflar var. Buralara güzel koku şişeleri veya çiçek sepetleri konuyor. Fakat en hoşuma giden şey, odanın ortasına konan mermer fıskiye modası. Bu fıskiyelerin suları odaya ferahlatıcı bir serinlik vererek ve hoş bir su sesi çıkartarak, aynı zamanda havuzun bir bölümünden öbürüne atlayarak şırıl şırıl akıyorlar. Bunların bazıları son derece güzel. Her evin genellikle iki veya üç küçük bölmeli bir hamamı var. Bunun tavanı kurşunla, duvarları da mermerle kaplı. Bu bölmelerde içine sıcak ve soğuk su akan musluklu kurnalar var.*[4]

Lady Montagu, harem ve selamlığın eşit bir alana yayıldığına işaret eder. Lucy Garnett da onunla aynı düşüncededir. Oysa, bu her örnek için geçerli değildi. 19. yüzyılda Köprülü ailesinin Divanyolu üzerindeki konağında, harem, bütün yapının yaklaşık üçte birini kaplıyordu.[5] Bazen harem ve selamlık, Refia Sultan'ın Boğaz'da, İstinye'de hâlâ ayakta duran 19. yüzyıl yalısındaki gibi, tamamen ayrı yapılardı. Bu yalıda harem aşağıda, su kenarında, selamlık ise ondan biraz uzakta, tepede yer alır.[6]

Osmanlı ailesi ataerkil olduğu için aynı çatı altında birkaç aile üyesinin hanehalkları barınıyordu. 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarında dört kez sadrazamlık yapmış olan Kâmil Paşa'nın Beylerbeyi'ndeki yalısı buna bir örnektir.[7] 50 odadan oluşan üç bölüme ayrılmış bir yapıydı bu; biri, Kâmil Paşa'yla karısı ve ailesine, diğeri, en büyük kızı ve onun ailesine, üçüncüsü de kardeşi Şakir Paşa ve iki karısıyla çocuklarına ayrılmıştı.

III. Selim'in 1790'da Rusya savaşının giderlerini karşılamaya katkıda bulunmak üzere Hazine'ye devredilen ev eşyalarının dökümünden, üst zümre Osmanlı ailesinin daha ufak tefek eşyaları hakkında fikir edinilebilir. Bizzat Sultan, valide, kadın sultanlar, şehzadeler, kadın efendiler, kalfalar ve hatta en sıradan cariyele-

rin verdiği eşyalar arasında şunlar bulunuyordu: bir ibrik, bir kupa, bir çiçek vazosu, bir sabunluk, bir tütsülük, bir kepçe, bir şamdan, bir hamam tası, uzun saplı bir su kabı, bir kahve tepsisi, bir mürekkep hokkası ve kutu, bir mangal, bir sürahi, suyu karla soğutma kabı ve fenerler. Bunların hepsi gümüştü. Ayrıca bir şekerleme tabağı ve kâse, bir su bardağı, bir kâse, altınla örülmüş bir tören sepeti, bir dondurma takımı, sedef kakmalı bir şamdan, bir tepsi ve bir nargile. Bunlar da altındı.[8] Hiç kuşkusuz bu eşyaların çoğu, bugün Topkapı Sarayı'nda sergilenen benzerleri gibi zengin kakmalı veya bezemeliydi.

Tüm bunlara genelde üst zümre Osmanlı evinde bulunan şu eşyalar da eklenebilir: duvara asılan ve çoğu boyalı veya sedefli olan birkaç kavuk askısı, yani *kavukluk*; bir kahve takımı; süslü hoşaf kaşıkları. Hoşaf Osmanlıda çokça sevilen ve konuklara ikram edilen bir meyve şerbetiydi; yemek sonrasında el yıkamak için ibrik ve leğen gezdiren halayık veya hizmetkârların kolundaki çeşitli renklerde işlemeli peşkirler; madeni veya porselen yemek tabakları; ve tabii ki yemek servisinde kullanılan madeni tepsiler. Bir de, içine kahve fincanı oturtulan telkâri zarflar ve porselen kahve fincanları vardı. Sarayda bu eşyalar bazen altın, varlıklı evlerde gümüş, başka yerlerde ise bakırdı. Bir haremde ise gümüş sırlı aynalar, kasnak, iğnelik, zarif bir beşik ve doğum iskemlesi gibi eşyaların olduğu görülüyor.

Osmanlı kadınının tüm zamanını geçirdiği odalar az sayıda eşyayla döşenmişti. Aslında divanlar, yastıklar, mangal ve halılar dışında boş sayılırdı. Ama döşemedeki bu yalınlık, zengin bir mimari süslemeyle gideriliyordu. Tavan, çoğunlukla canlı renklerde ve altınla bezenmişti. Çiçek desenleri ve çiniyle süslenmiş duvarlarda aralıklı olarak zarif nişler sıralanıyor ve her birine, içinde gül suyu bulunan bir *gülâbdan* yerleştiriliyordu.

II. Mahmud dönemiyle birlikte seçkin evlerde yavaş yavaş Batı'ya özgü eşyalar görülmeye başlandı. Tanzimat'ın ilk yıllarında Esma Sultan'ı ziyaret eden Melek Hanım, Esma'nın konuk odalarını şöyle anlatıyordu:[9]

> *Saraya gittim ve bahçe girişinde arabamın iki yanına dizilerek, hareme çıkan gösterişli bir mermer merdivene götüren yolda kordon oluşturan yüzü aşkın köle tarafından karşılandım. Birçoğu kollarımdan tutarak merdivenden çıkarken yardım etmek istediler. Hazinedar usta merdivenin başında bekliyordu beni ve daireme götürdü. Üç odadan oluşuyordu daire: Bir salon, bir yatak odası ve bir yemek odası. Duvarlar kırmızı ve beyaz güllerle süslenmişti; perdeler şahane çizgili kaşmir kumaştandı; yere çok değerli halılar serilmişti; belli yerlere çok güzel aynalar asılmıştı; içinde serinletici şekerlerin bulunduğu değerli taşlarla süslenmiş altın kupalar*

konmuştu çeşitli yerlere. Salonda rahat divanlar, Avrupa'dan gelmiş koltuklar vardı. Şark üslubunda masif gümüşten büyük şamdanlara mumlar konmuştu. Bu şamdanlar Fransa'daki kiliselerde mumların konduğu şamdanlara benziyordu. Bütün öbür odalar da aynı biçimde döşenmiş ve dekore edilmişti.[10]

Perde, koltuk ve lamba gibi Batı'ya özgü bazı eşyaların kullanılmaya başlandığı görülüyor: Yine de, sobadan hiç söz edilmez. Bu dönemde insanlar *tandır* denilen bir aygıt sayesinde ısınıyordu. Melek Hanım bunu şöyle anlatır:

Ağaçtan değirmi biçimli, sacla kaplanmış yaklaşık 1.5 ayak yüksekliğinde düz ve yassı masa gibi bir şeyin altına konmuş, büyük bir demir tandır düşünün. Ayaklarını aşağı uzatabilmeleri için masada belli aralıklarla oldukça büyük delikler açılmış. Masanın üstü ev sahibinin zenginliğine göre az ya da çok zengin kumaşlarla kaplıdır: Ortada ipek veya kaşmirden bir örtü ya da yuvarlak halı bulunur. Herkesin önünde, içine meyve, şeker, yelpaze vb koyabileceği bir bölme vardır.

Yalnızca başları açıkta kalır. Beden omuzlara kadar kumaşlarla sarılır. Masanın çevresinde genç kızlar olduğunda çok eğlenilir, herkes birbirini kızdırır, birbirlerine çeşitli meyveler, cevizler atarlar, masanın çevresinde dönerler. Bazen tandır devrilir ve evde yangın çıkar.[11]

Lady Montagu tandırı biraz daha farklı anlatıyor. İşte, onun yazdıkları:

Bu tandır iki ayak yüksekliğinde, görünüşü masa biçiminde bir şey. Üstü güzel seccadeler yahut işlemeli örtülerle örtülü. Tamamen tahtadan yapılmış. Bunun altına bir kapta az miktarda sıcak kül koyuyorlar. Bacaklarını bu seccadelerin altına uzatarak oturuyorlar. Bu masanın üstünde iş işliyorlar, kitap okuyorlar ve çoğunlukla başlarını koyup uyuyorlar. Şayet uyuya kalırlarsa, ayakları ile tandırı deviriyorlar. Sıcak küller de evi tutuşturuyor. Onbeş gün önce, bu şekilde çıkan bir yangında, 500 ev yandı.[12]

Melek Hanım Esma Sultan'ı Tanzimat'ın ilk yıllarında, 1848 dolayında ziyaret etmişti. Avrupa tarzı iskemleler yeni yeni kullanılıyor olmakla birlikte eskinin divanı sonralan bir kenara atılacaktı.[13] Uzun ayaklı mangal da Tanzimat döneminde moda olmuştu. İnsanlar alçak divanlarda veya yerde minderler üzerinde oturmayı bırakıp sandalyeye geçtiğinde, mangalda da kısa ayaklısından uzununa geçilmişti.[14]

19. yüzyıl sonlarında Batı'ya özgü eşyalar çoğaldı. 1875 dolayında yazan Théophile Gautier, bir Türk haremini ziyaret eden tanıdığı bir Avrupalı hanımın anlattıklarını aktarır. Evin hanımı saraylı bir paşa kansıydı. Dolayısıyla, bütçesi son moda ne varsa almasına elveriyordu. Misafir odası, bildik divan ve güzel bir halıyla döşenmişti. Odanın tavanı, renkli ve altın yaldızlı bir arabesk süslemeyle zarif bir biçimde bezenmişti. Zümrüt renkli Bohemya camından bir ibrik ve maun bir konsol da vardı. Konsolun üstü mermerdi ve bunun üzerinde bir fanus içinde yaldızlı pirinçten bir saat, yapma çiçekli iki vazo arasında duruyordu. Vazolar da birer fanus içindeydi. Demek ki, Viktorya tarzı İstanbul'a ulaşmıştı.[15]

1860'lı yıllarda Mısırlı İbrahim Paşa'nın hizmetinde çalışan mürebbiye Emmeline Lott, Boğaz'da, Bebek yakınlannda eski bir sarayda bulunmuştu. Saray, Hıdiv ailesinin bazı üyelerince yazlık olarak kullanılmaktaydı. Bu zamana gelinceye dek eski görkemini epeyce yitirmişse de, Lott'un sözlerinden de anlaşılabileceği gibi, hâlâ soylu bir havası vardı.

> *İskeleye çıktıktan sonra kocaman bir kapıya veya geçite girdik... sonra zemini mermerle döşenmiş ve iki yanında odaların sıralandığı görkemli bir salona geçtik...*
>
> *Bütün mobilya bir divan ve büyük bir masadan ibaretti. Diğer odalardaki gibi burada da yer hasır örtüyle kaplıydı ve kapılarla birlikte pencerelere (iskeleye ve onun hapishane benzeri kapılarına bakan) koyu kahverengi perdeler asılmıştı...*
>
> *Büyük girişin tam karşısında, yine bir hasır örtüyle kaplanmış olan bir kat merdiven vardı ve duvarlar daha yeni boyanmıştı. Merdivenlerden çıktığımızda büyük bir kapıya yöneldik... bu kapı bizi Haremin soylu mermer salonunun ana girişine götürdü. Bir koridor biçiminde uzanan bu giriş boydan boya Boğaz manzaralıydı.*
>
> *Hepsi de safir renkli deniz manzarasına bakan, beş ferah pencereyle aydınlanmıştı... Ortada büyük bir mermer çeşme bulunuyordu; her uçta odalar sağ ve solda ikiye ayrılıyordu.*[16]

Sarayı şık bir tarzda süsleme çabası gösterilmemişti. Lott, halı olmayışına ve bazı kumaşların yıpranmışlığına yazıklanmıştı. Mobilyalar ise kabul odaları dışında yalınlığın ta kendisiydi. Örneğin, bakımından sorumlu olduğu çocuğun annesinin yatak odası:

> *Sade bir demir karyola, koyu kırmızı bir cibinlik, büyük bir ayna ve koyu kahverengi basmadan divan örtüsüyle döşenmişti. Divan örtüsüyle aynı*

kumaştan kapı ve pencere örtülerinin yanı sıra beyaz muslin perdeler vardı; başkaca bir eşya da yoktu...

Salonun bir ucunda hanımefendinin giyinme odası olarak kullandığı büyük bir daire vardı. Kaftancı Usta burada yatıyordu. Boydan boya Küçük Bey'in ceket ve giysilerinin asıldığı birkaç ip gerilmişti.[17]

Sarayın başka bir köşesinde, "soylu görünüşlü" ikinci bir kabul odası olduğunu görmüştü. Burası, şamdanların dizildiği konsollarla döşeliydi.

Vitraylı ufak bir kubbenin iyice aydınlattığı gösterişli merdiven tam ortadaydı; birkaç mermer çeşmenin çevrelediği koridorda pencereler koyu kahverengi kumaşlarla döşenmişti.[18]

Buradan anlaşıldığına göre, özel odalar sade, ortak mekânlarsa gösterişliydi. Hizmetkârlar bölümü, belli bir rahatlıktan bile yoksundu. Kuşkusuz bu sarayda çok oturulmadığından, çoğu saraya göre daha basit döşenmişti. Bununla birlikte, Batı'da evleri tıka basa eşyayla doldurma modası, henüz İstanbullu seçkinlerin evlerine gelmemişti demek.

Turkey of the Ottomans adlı kitabında Garnett, Jön Türkler döneminden bir taşra konağını anlatır. Taşra, yeni modaların benimsenmesinde hep İstanbul'un gerisinden geliyordu. Demek ki, 1911 yılının bir taşra konağı, büyük olasılıkla İstanbul ve çevresindeki konakların 19. yüzyılın ikinci yarısındaki haline benziyordu:

Kentte olsun kırsal kesimde olsun bir Türk evi, genellikle kiremit çatılı, dağınık görünümlü, düzensizce inşa edilmiş iki katlı bir yapıdır. Duvar çekilmiş bahçeler ve avlularla çevrelenir ve iç kısımda haremlik ve selamlık olarak iki bölüme ayrılır. Eski evlerin çoğu ahşaptır. Çıkmalı ikinci katları, girintileri çıkıntıları, renkli boyaları ve yeşil dekoruyla bu evlerin pitoresk bir görünümü vardır. Osmanlıların aydınlığa ve havadarlığa olan merakı, konutlarında, Avrupalıların gözüne çok gelen sayıda pencere yapmasına neden olmuştur. Bir konak veya yalının üst katındaki pencereler arasında çoğunlukla çok az ara vardır. İşçiliği kötü ve boyasız olan pencere çerçeveleri, güneşin ve rüzgârın etkisiyle eğrilmiştir ve evin her tarafına hava geçirir.[19]

Bu hava akımları, kış aylarında giyilen ceketlerin kürk astarlı ve dolgulu olmasının ve tandır çevresinde toplanma geleneğinin bir nedeniydi. Lucy Garnett sözlerini şöyle sürdürür:

Haremliğin alt katındaki pencereler, illa ki boyasız ahşap kafeslerle örtülüdür. Bir Müslüman evi, bununla ayırt edilebilir.[20]

Evin harem bölümüyle ilgili olarak anlattıkları, şimdiye dek rastladığımız en ayrıntılı anlatıdır:

Evin daha büyük olan bölümü, ayrı bir girişi, avlusu ve bahçesi olan ve ailenin özel odalarının bulunduğu haremliktir. Doğu evlerinde genellikle görüldüğü gibi, ön kapı, büyük bir salona açılır ve karşı ucunda birkaç pencere vardır. Bu salonun her iki tarafından odalara geçilir. Bu odalardan biri kahve ocağıdır ve burada her zaman kömür mangalının başında, her an gelebilecek haber üzerine kahve pişirmeye hazır yaşlı bir kadın bulunur; diğerleri sandık odaları ve ikinci derecedeki halayıkların yatak odalarıdır. Mutfak genellikle evin dışında yer alır ve son derece geniş bir yapıdır. Bir köşesini büyük kemerli bir ocak kaplar. Kalaylanmış bakır tavalardaki yemekler, sayısız ızgaranın üzerinde, ağır ağır kömür ateşinde piştiği sırada bir zenci ahçı da bunu hindi kanadıyla yelpazeler. Geniş bir merdiven giriş katından üst kata çıkarır. Üst katın ortasında genellikle, diğer dairelerin açıldığı ferah bir oturma mekânı yer alır. Bazı eski evlerde, divanhane denilen büyük misafir odasında, zemini, dairenin geri kalanından 30 cm kadar yüksek olan bir çıkıntı bulunur. Misafir odasının üç kenarı alçak bir sedirle döşelidir ve evin hanımı bu sedirin en rahat köşesinde oturur. Divanhanede böyle bir girinti yoksa, odanın bir ucu ve bitişik iki kanadının yarısı genellikle tek parça bir sedirle kaplıdır. Dördüncü kenarda, üzerinde bir ayna ve şamdanın bulunduğu üstü mermer bir konsol vardır. Bu konsolun her iki yanında, nişler içindeki raflarda gülâbdanlar, şerbet kadehleri ve diğer süs eşyaları bulunur. Boş kalan her yerde duvarın önüne Avrupai sandalyeler dizilmiştir. Sigara, kül tablası, kibrit, kahve fincanı ve başka ufak tefek şeyleri koymak için sedef kakmalı birkaç ceviz sehpa divanın yanına yerleştirilmiştir. Duvarlarda Kuran'dan ayetlerin yazılı olduğu birkaç çerçeveli yafta görülebilir ama genellikle hiç resim bulunmayışı dikkat çeker...

Eskiye bağlı kalan Türkler karyola kullanmaz. Her odada duvarda bir yüklük bulunur ve yatak takımları gün içinde buraya kaldırılır; akşamları halayıklar gelip yer yataklarını hazırlar. Lavabo, tuvalet masası ve gardırop gibi diğer yatak odası mobilyaları gereksiz görüldüğü için olmasa da olur. Günlük temizlik için, suyun aktığı küçük bir deliği bulunan küçük bir banyo bulunur. Yalnızca el yüz yıkamak istenildiğinde, bir halayık leğen

ve ibrikle gelerek su döker; tam bir yıkanma için özel hamama veya halk hamamına gidilir. Evin hanımı 'saçlarını yapar' veya yaptırır ve divandaki köşesinde bağdaş kurup oturur; hazine odasında tüllerini, brokarlarını, ipeklerini ve işlemelerini koymak için ceviz ağacından yeterince tuhaf oymalı ve boyalı sandık ve kutular bulunur...

Yukarıda anlatıldığı gibi bir konak her taşra kentinde görülebilir... bununla birlikte, özellikle başkentte ve dışmahallelerinde sağlam ve güzelce inşa edilmiş çok sayıda yeni ev olduğu görülüyor. Dıştan bakıldığında, ahşap pencere kafesleri sayılmazsa, Avrupa'daki konutlardan farksızlar. Odalar haliyle Osmanlı göreneklerine uygun biçimde düzenlenmişse de, mobilyalar şarktan çok Avrupa işidir.[21]

Yüzyıl dönümünde Osmanlılar Batı tarzı mobilyaya çoktan alışmış, bazı eşyalar evladiyelik bile olmuştu. Emine Foat Tugay'ın anlattığına göre, 1897 yılında annesiyle babası, sonraki yaşamlarının büyük bölümünü geçirecekleri Moda'daki Mermer Konak'a taşınırken, annesi "zarif oyma çerçevesi yaldızlı olan iki boy aynası ve bunlarla uyumlu üstü mermer komodinler ve büyükbabası İbrahim Paşa'nın çalışma odasında duran oyma maundan masif bir oturma odası takımını" götürmüştü. Mermer Konak'ı, bütçesi ancak konağın bodrum katında yaşamasına yeten bir Rum bakkal yaptırmıştı. Büyük bir mermer yapıydı ve Bayan Tugay'ın ailesi burayı satın alıp döşendiğinde gösterişli bir ev haline gelmişti. 1907 veya 1908 yılında Bayan Tugay'ın babası Muhtar Paşa, ev ve arsasına elektrik bağlamak üzere ahırlara bir makine ve dinamo yerleştirinceye değin gazla aydınlatılmıştı. Bu zamanda ve tamamen Avrupa tarzı mobilyalarla döşenmiş bir evde bile Türk konukseverliği, ailenin eski usule dönmesine neden olabiliyor ve dolaplardan indirilen yatak takımları yere yayılarak çok sayıda misafir ağırlanıyordu.[22]

Batılılaşmış bir dekorasyonda aşırılığın doruğuna Dolmabahçe ve Beylerbeyi saraylarında çıkıldı. Bu saraylarda, bir başına zarif olan kakmalı, yaldızlı pirinç, altın yaldız, kristal, gümüş ve altın eşyaların yığın halindeki etkisi öylesine ezicidir ki, tek bir parça bu yarış içinde tüm etkisini yitirir. Artık Amuca Hüseyin Paşa Yalısı gibi bir yapının güzel yalınlığı yitip gitmişti. Bu yalıda, incelikli bir süsleme, açık ve ferah bir ortamla pekiştirilmişti. Batılılaşma, Osmanlı kadınının evini modern yaşam için daha rahat bir hale getirdiyse de, daha güzelleşmesine pek katkıda bulunmadı.

Bu büyük evlerde, yardıma duyulan gereksinim de büyüktü. 19. yüzyılın 20. yüzyıla dönmesi ve halayıkların yerini hizmetkârların almasıyla birlikte seçkin ailelerin evlerinde çok sayıda hizmetkâr çalışmaya başladı. Seniha Moralı'nın Boğaz'ın Asya yakasında, Kanlıca'daki baba evi buna bir örnektir. Şunları anımsar:

Haremde dört beş Türk ve Rum hizmetkâr vardı ve zaman zaman bunlardan birinin küçük çocuğu da evde kalırdı. Ayda bir Dudu (daha sonra yalnızca Ermeni kadınlara verilen eski bir Türk unvanı) adlı bir Ermeni çamaşırcı kadın geliyor ve Lübnanlı bir Hıristiyan olan Feride, ütü ve kolalama işini yapıyordu. Selamlıkta, aslında kayıkçı olan ama artık kürek çekemeyecek kadar yaşlı bir zenci hizmetkârla birlikte marangozluk ve tesisat işleriyle uğraşan ve babamın [Sami Bey] *zamanının büyük bölümünü geçirdiği atölyesini kullanan bir usta bulunuyordu ve elinden her iş geliyordu. Bir de Bolulu ahçılar ve yamakları, bir bulaşıkçı ve yedi Arnavut bahçıvan vardı. Babamın orkideler ve başka egzotik bitkilerle dolu olağanüstü güzel bir limonluğu vardı. Ayrıca beş kayıkçı, iki arabacı ve ahırda görevli çocuklar vardı. Asya yakasının arnavut kaldırımı dar sokaklarında arabayla dolaşmak neredeyse imkânsız olduğundan, araba ve atlar, şehirdeki evde veya Avrupa yakasında tutuluyordu. Bugün için bu hanehalkı çok kalabalık görünebilir ama o günlerde büyük bir ev için bu normaldi.*[23]

Notlar

1 Bildiğim kadarıyla, çok zengin ve ilginç bir konu olduğu halde Osmanlı mobilyaları üzerine yapılmış bir çalışma yoktur.

2 Mabeyn, evin erkekler ve kadınlar bölümleri, yani harem ve selamlık arasındaki geçiş kısmıydı. Buna ek olarak, bu iki bölüm birbirine bir döner dolapla bağlıydı.

3 Kıbrıslı'nın Kandilli'deki yalısının, ilginç ve zarif bir biçimde yalın resimlenmiş ahşap tavanı ortaya çıkarılmıştır. Nesteren Dirvana ile özel görüşme ve yerinde gözlem, Ağustos, 1966.

4 Lady Montagu, *Türkiye'den Mektuplar,* Çev. Bedriye Şanda, s. 81-82, İstanbul Kitaplığı, 1973.

5 Orhan Köprülü'yle görüşme, Ağustos 1966.

6 O sırada yalının sahibi olan kişiyle özel görüşme ve yerinde gözlem, yaz, 1957; ayrıca, Suphiye Gürün'ün verdiği bilgiler.

7 Kâmil Paşa'nın torunu Perihan Arıburun ile özel görüşme, Kasım 1967.

8 İsmail Baykal, "Selim III Devrinde 'İmdad-ı Sefer' İçin Para Basılmak Üzere Saraydan Verilen Altın ve Gümüş Evani Hakkında", *Tarih Vesikaları,* 3 (Ağustos, 1944), s. 26-50.

9 Bu eşyaların bir bölümünün resmi için bkz. Musahipzade Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı,* çeşitli yerlerde. Ayrıntılı bir anlatım ve bazı eşyaların fotoğrafları için bkz. Katherine McClinton, "Influences in Turkish Silver Design," *The Connoisseur* (Mart, 1973), s. 201-207.

10 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar,* Çev. İsmail Yerguz, s. 88-89, Oğlak, İstanbul, 1999. Melling'in yeniden tasarladığı en güzel saraydır bu (bkz. Üçüncü Bölüm). Melling, su üzerindeki odalardan birinde, zeminin bir bölümünün kaldırılabildiğini ve böylece, Esma Sultan ve maiyetindekilerin kimse tarafından görülmeden balık avlayabildiğini söylemiştir (Antoine-Ignace Melling, *Voyage pittoresque de Constanti-*

nople et des rives du Bosphore d'auprès les dessins de M. Melling). 1860'lı yıllarda bir ara, Mısırlı Küçük İbrahim Paşa'nın mürebbiye olarak tuttuğu Emmeline Lott belki de bu odada bulunmuştu. Bakımından sorumlu olduğu çocukla birlikte Bebek'ten biraz uzaktaki bir yalıya yerleştirilmişti. Bu yalı Beşiktaş'ta olabilirdi. Lott, sulu odayla ilgili olarak "döşemedeki mermer dilimlerin istenildiğinde yerinden çıkarılabildiğini" söyler. Bir yaya basılınca kilit açılıyor ve "mermer dilimlerden biri dibe çöküyordu. Batan dilim üzerinde duranlar kendilerini birdenbire kocaman bir mermer odaya indirilmiş buluyordu. Bu oda, Boğaz suyuyla doldurulmuş bir yüzme havuzu gibiydi. Su, dışardaki beş demir ızgaradan doluyordu." (Emmeline Lott, *Harem Life in Egypt and Constantinople,* s. 297-298).

11 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar,* Çev. İsmail Yerguz, s.10-11, Oğlak, İstanbul, 1999.

12 Montagu, *Mektuplar,* s.113-114. Melek Hanım ve Lady Montagu'nün tandırı farklı anlatmaları, Melek Hanım'ın Levanten ailesinin evindeki nesneyi anlatmasından kaynaklanıyor olabilir. Türk evlerindekinden biraz daha farklı düzenlenmiş olabilirdi. Bu kitabın yazarının elinde, Mehmed Tevfik'in *Tandırbaşı* adlı öyküsünün bir nüshası bulunur. Bu kitapta yer alan tandır resminde, insanların belden aşağısının tandır kumaşıyla örtülü olduğu görülüyor. Charles White (*Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844,* III, s. 139) tandırı anlatırken, haremlik selamlık anlayışı olmayan Rumlarda, her türlü rezalete fırsat verildiğini ileri sürer. Lucy M. J. Garnett (*Turkey of the Ottomans,* s. 205), tandırla ilgili olarak şunları söyler: "Türkiye'de her kesimden insanın kullandığı bu ısınma aygıtı, içinde ağaç külüne gömülmüş kömür bulunan pirinç veya bakır bir kap biçimindedir. Bu, ya dövme madenden zarif bir hazne üzerine ya da bir kenarı altmış ila doksan santim ve yüksekliği yaklaşık yirmi santim olan cilalanmış ahşaptan kare biçimli ağır bir ayaklık üzerine yerleştirilmiştir. Odanın ortasında yer alır ve bir tür yuvarlak masa olan *tandour* 'un bir parçasını oluşturur. Kadınlar ağır yünlü örtüsünü dizlerine çekerek bunun çevresinde oturur. Bununla birlikte, Amerikan sobaları her geçen yıl daha çok kullanılıyor." (Kitabın yayımlandığı 1911 yılından hemen önce yazmış olmalıdır.)

13 Samuel S. Cox, *Diversions of a Diplomat in Turkey,* s. 515.

14 Fazile Keçeci ile özel görüşme, Ağustos 1966.

15 Théophile Gautier, *İstanbul,* Çev. Nurullah Berk, İstanbul Kitaplığı, s. 180-181, İstanbul.

16 Lott, *Harem Life,* s. 293-295.

17 A.g.e., s. 295-296.

18 A.g.e., s. 297.

19 Garnett, *Turkey of the Ottomans,* s. 202-203.

20 A.g.e., s. 203.

21 A.g.e., s. 203-205.

22 Emine Foat Tugay, *Three Centuries, Family Chronicle of Turkey and Egypt,* s. 55, 215-216, 249-250; yine özel görüşme, Ağustos 1966.

23 Seniha Moralı'yla özel yazışma.

13
MİMARLIK VE GÜZEL SANATLAR

Mimarlık

Türklerde topluma bir yapı armağan etmek gelenekleşmişti. Daha Anadolu Selçukluları döneminde bile bazı yapıların, yönetici sınıf kadınlarının teşvikiyle veya onların anısına inşa edildiğini görüyoruz. Bunun en ünlü örneklerinden biri, Selçuklu sultanının kızı Şah Cihan Hatun'un Kayseri'de yaptırdığı Döner Kümbet'tir. Aynı kentte Selçuklu sultanının karısı Mahperi Hatun'un himayesinde inşa edilmiş olan bir külliye bulunur. Bu külliyenin bünyesinde bir cami, bir medrese ve bir türbe vardır. Mahperi, en ünlü Anadolu Selçuklu sultanlarından I. Alaeddin Keykubad'ın (hük. 1219-1236) karısıydı.[1]

Selçuklu kadınlarıyla bağlantılı az sayıdaki yapı, Osmanlı döneminde inşa edilecek olanların habercisiydi. İstanbul kenti ve çevresi, Osmanlı kadınlarının mimariye duyduğu ilgi açısından çok daha güzeldir. *Hayrat* olarak yaptırdıkları bu yapıların üzerinde, çoğunlukla oradan geçmekte olan kimseden yapıyı bağışlayanın ruhuna bir fatiha okumasının istendiği bir yazıt bulunuyordu. Camiler ve eklentileri, mescitler ve çeşmeler en yaygın hayrat biçimi olmakla birlikte başkaları vardı: Medreseler ve diğer okullar, saraylar, yalılar, sukemerleri, eski bir caminin yenilenen minberi ve hatta bu çalışmada inceleme konusu olan döneme giren bir namazgâh.

Hammer, 18. yüzyıldan Ayvansaraylı Hafız Hüseyin bin İsmail'in *Hadikatü'l-cevamî* adlı yapıtından yaptığı çeviriyle kadınların buyruğu üzerine veya onların anısına inşa edilmiş ve o sırada ayakta olan 67 caminin dökümünü yapar. Hammer çoğu örnek için tarih vermezken Tahsin Öz, İstanbul camileri üzerine yaptığı çalışmada tarih belirtir. Dolayısıyla, 18. yüzyıl başlarından İmparatorluğun sonuna değin kadınların yaptırdığı veya yenilediği 33 cami ve mescit bulunduğu bili-

niyor.[2] Çeşmelere gelince; Hilmi Tanışık'ın bunlar üzerine bir çalışma yaptığı 1930'lu yıllarda, İstanbul ve çevresinde ayakta duran 491 çeşmenin 128'i veya yüzde 28'i kadınlar tarafından yaptırılmıştı. Bu kadınların yaklaşık yüzde 6'sı hanedan mensubu ve yüzde 29'u valide konumundaydı.[3]

Burada önce cami ve çeşmeler ele alınacaktır.[4] İnceleme konusu olan dönemin ilk hayırseveri, IV. Mehmed'in kadınlarından ve II. Mustafa'yla III. Ahmed'in annesi Rabia Gülnuş veya Gülnuş Emetullah'tı. Galata'da artık ayakta olmayan ahşap Valide Camisi'nin ve buna bağlı medresenin yapımından sorumluydu. Bu yapıları 1697 yılında II. Mustafa tahttayken inşa ettirmişti. 1708'de, III. Ahmed'in sultanlığı sırasında, Üsküdar'da halen ana cadde üzerindeki alçak bir duvarın ardından görülebilen Yeni Valide Camisi'ni yaptırdı. Klasik dönem camilerinin son örneklerinden biri olup dört yarı kubbenin desteklediği merkezi kubbesiyle zarif bir yapıdır. Mihrap ve minberi mermerdir. İnşa edildiğinde, aralarında bir imaret ve bir mektebin de bulunduğu birkaç ek yapısı vardı. Sonraları, Sabiha Valide Sultan, caminin bir köşesine bir çeşme ekletti. Caminin inşa edildiği dönemde İstanbul'da taş işçisi açığı olduğundan, 1708 yılında Edirne *bostancıbaşısı*na bir hüküm gönderilmiş ve validenin Üsküdar'daki kethüdasına, Edirne çevresinden 40 taş işçisi göndermesi istenmişti. Bu işçiler Marmara Adası'ndaki ocaktan cami için mermer çıkaracaktı.[5] Rabia Gülnuş bu camideki türbesinde yatar.

Yaygın bir inanışa göre, Rabia Gülnuş, İstanbul Esir Pazarı'nda bugün artık çoktan tarihe karışmış olan mescidin inşasını, köle olarak burada bulunduğu sırada ahdettiği için üstlenmişti. Bu öykü romantik olmakla birlikte gerçek değildir. Tahsin Öz bir vakıf defterinden bu mescidin bir erkek tarafından yaptırıldığını ortaya çıkarmıştır.[6]

Sonraki valide, I. Mahmud'un annesi Saliha, Azapkapı'da Sokollu Camisi'ne bağlı bir çeşme ve mektep bağışlamıştı. Bir başka camiyi yeniletti ve bir üçüncüsüne minber yaptırdı.

III. Mustafa'nın kadını ve III. Selim'in annesi Mihrişah, önemli bir mimarlık hamisiydi. İstanbul'un Avrupa yakasında, Halıcıoğlu humbaracılar kışlasındaki camiyi inşa ettirmişti. *Hadikatü'l-cevami*'ye göre, bu caminin bir bölümü *humbaracılar*a, bir bölümü de *lağımcılar*a ayrılmıştı ve bir hünkâr mahfili bulunuyordu. Böylece Mihrişah, oğlunun, İmparatorluğun askeri kuvvetlerini geliştirme çabasına destek vermişti. Boğaz'ın Asya yakasında, Anadolu Hisarı'nda bağımsız bir yapı olan güzel çeşmesinin yanına Küçüksu Mescidi'ni de yaptırmıştı. Bir tıp okulu, bir okul daha, İstanbul'da iki, Beyoğlu'nda yedi ve Üsküdar'da iki çeşme de ona atfedilir. Birçok valide sultan gibi kendi türbesini yaptırmıştı; bu türbe Eyüp'teydi.

II. Mahmud'un kadınlarından biri olan ve Abdülmecid'i dünyaya getiren Bezmiâlem, Boğaz kıyısında, Dolmabahçe Sarayı'nın yanındaki aynı adlı camiyi yaptırmakla anılır. İnşasına 1853 yılında başlanmış ama aynı yıl içinde Bezmiâlem ölmüştü. Caminin yapımı, oğlunun isteği üzerine ertesi yıl tamamlandı.[7] Mimarı Sarkis Balyan, sultanlar adına birçok eser vermiş olan bir Ermeni aileden geliyordu. Cami, mimarın aldığı Batı eğitiminin etkisini yansıtır.[8] Burada, klasik Osmanlı camisine özgü bir biçimde, bütün yapıyı dalga halinde yükselen bir örtü şeklinde kaplayan birçok yarım kubbeyle desteklenmiş büyük bir kubbe yerine, kuleli köşeleriyle kare biçimli bir yapının üzerindeki alçak bir timpana sağlamca oturan bir kubbe görülür. Bu kare yapı, taçkapıyla iki minarenin yükseldiği ayrı bir dikdörtgen bölüme eklenmişti. Cumhuriyet döneminde bu yapı bir süre Denizcilik Müzesi olarak kullanıldı. Caminin büyük saat kulesi, başlangıçta bulunduğu yerin biraz uzağına taşınmıştır.

Dolmabahçe, "doldurulmuş bahçe" anlamındadır. Saray ve caminin üzerinde bulunduğu düzlük insan eseridir. Tarihte anlatıldığına göre, İstanbul'un fethi sırasında II. Mehmed'in donanması, tekerlekli platformlar üzerinde Haliç'e yapacağı kara yolculuğuna buradan başlamış ve Bizanslıların Türk gemilerinin girmesini önlemek için Haliç'in ağzına gerdiği zinciri böylece etkisiz hale getirmişti. Sonraki sultanlar döneminde bu bölge, bahçelerle çevrili küçük bir körfez görünümündeydi. Bahçelerini genişletmek isteyen I. Ahmed (1603-1617) ve II. Osman (1618-1622) bu alanı taşla doldurdular.[9]

Bezmiâlem'in mimari katkılarının dökümüne, bugün hâlâ hizmet vermekte olan tarihi yarımadadaki Gureba Hastanesi[10] ve bu hastanenin camisi ve hatta Mekke'de yaptırdığı bir hastane de eklenebilir. Yaptırdığı çeşmelerin sayısı, dördü tarihi yarımadada, dördü Beyoğlu'nda olmak üzere sekizdir.

II. Mahmud'un kadınlarından bir diğeri, Abdülaziz'in annesi Pertevniyal, Aksaray'daki gotik Valide Camisi'yle anılır. Bu cami, Türk işi ince minaresi dışında, geleneksel Osmanlı mimari özelliklerinden yoksundur. Bu da tek kubbeli bir camidir ve kubbesi, Dolmabahçe Camisi'ndeki gibi dörtgen bir yapı üzerine oturmakla birlikte, yapının bir bütün olarak etkisi daha hoştur. Kemerli gotik pencereleri, tıpkı iki minaresi gibi yukarıyı işaret eder. Öyle ki, bu cami insana, gözü basık kubbesiyle buluşuncaya değin yükselme duygusu verir. Timpandaki pencereler bu basık etkiyi bir nebze hafifletir. Dolmabahçe Camisi'nin yoksun olduğu mimari bütünlüğe sahip olan bu yapı, İtalyan mimar Pietro Montani tarafından tasarlanmış ve 1871 dolayında inşa edilmiştir.

Pertevniyal'ın kethüdası Hüseyin Ağa, bu caminin inşası öncesinde arsayı kamulaştırmış, harap haldeki bir camiyi yıktırmış ve bu alanı temizlemek üzere

valide adına kahveci, çörekçi, tütüncü, fırıncı, ayakkabıcı ve manava ait dükkânları satın almıştı. Camiye yer açmak için bazı konak ve ev arsalarını da almıştı. İnşaat ilerlerlediği sırada Valideye caminin ferahlığını vurgulayan bir yazı göndermişti: "Camii şerifin resmini dahi yaptırıp hâkipayi seniyelerine takdim eyledim, Ortaköy camii şerifi büyüklüğündedir. Fakat avlusu ziyade geniş olacak velinimeti Âlem efendimizin teşrifi şahanelerinde asakiri şahane ve selamlığa memur olanlar duracak, oranın sokakları da açılmış yeni usul üzere genişçedir. Efendimiz kerametten hali değilsiniz, orasını irade buyurdunuz, vâkıa çeşme de orada ve cemaati dahi çok. Rabbim muvaffakiyet ihsan ve inayet buyursun."[11]

Hüseyin Ağa'nın tüm gayretine karşın Aksaray Valide Camisi, orta büyüklükte hoş bir cami olmakla birlikte klasik Osmanlı camilerinin görkemiyle yarışamaz.

Pertevniyal, 1868 yılındaki temel atma törenini, kılık değiştirip, arabayla bir kâtibin cami yakınındaki evine giderek izlemişti. Müneccimbaşının belirlediği saatte, ikindi namazıyla çakışan 4:15'te, kurbanlar kesilmiş, davetli hoca ve şeyhler dua okumuş ve bu arada kazmalar toprağı yarmaya başlamıştı. Hüseyin Ağa, Valide adına her birine 3,000 ila 4,000 lira değerinde birer saat hediye etmişti.[12]

Son olarak sırada, Abdülmecid'in kadınlarından Perestu var. II. Abdülhamid'in süt annesiydi ve resmen valide olmuştu. İstanbul Silivrikapı'da 15. yüzyılda inşa edilmiş olan Bâlâ Camisi'ne eklediği sebil ve muvakkithane[13] dışındaki hayır işleri hakkında fazla bir şey bilinmiyor.

Yapı etkinliğinde hem ikballerin hem de kadınların payı vardı. 1707'de III. Ahmed'in baş kadını Emetullah tarafından Beyazıt, Simkeşhane'de[14] inşa edilen Simkeşhane Mescidi, belki de onların en kayda değer hayır işlerindendir. Kısa süre sonra yanan Simkeşhane, aynı kadın tarafından Topkapı Sarayı sınırları içinde yeniden inşa ettirildi. Buna simkeşler için bir okul da eklendi. 1956 yılına dek ayakta kalan mescit, bu tarihte Beyazıt Meydanı'nın genişletilmesi sırasında yer kazanmak için yıkıldı.[15]

III. Mustafa'nın kadınlarından Âdilşah, Tekfur Sarayı'nda bulunan Hatice Sultan Camisi'ni yaptırdı.[16] Daha sonra değinilecek olan Hatice Sultan'ın annesiydi. Zenci haremağası Küçük Beşir Ağa'nın kölesi olan Hatice Usta, 1752 yılında Beyazıt yakınlarında Yahnikapanı Sokağı Camisi adıyla bilinen bir camiyi bağışladı.[17]

Kadın sultanlar da cami ve diğer dini yapıların inşasına katkıda bulundu. III. Ahmed'in kızı ve sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın karısı Fatma, 1727 yılında İstanbul Vilayeti'nin karşısındaki camiyi inşa ettirdi. Bu cami, 1957 yılında bir bayındırlık projesi için gözden çıkarılıncaya değin ayakta kaldı.[18] Kardeşi

Zeynep Sultan, 1765'te Topkapı Sarayı yakınlarında, Gülhane Parkı'nın karşısında bulunan camiyi yaptırdı. Bunu, ölen kız kardeşinin isteği üzerine inşa ettirmiş ve birkaç yıl sonra da kendisi ölmüştü. Başlangıçta caminin yanında bir okul ve Zeynep'in yattığı bir türbe bulunuyordu. II. Mahmud, 16 Haziran 1826 tarihinde, yeniçeriliği kaldırdıktan sonra bu camide toplanılmıştı. Okul ve türbe sonunda harap oldu ve Zeynep Sultan'ın naaşı, kendi yaptırdığı caminin bodrum katına taşındı.[19]

Çok önemli bir *hayrat* da sukemerleriydi. İki valide, Saliha ve Mihrişah sukemerleri de yaptırdılar. 1732 yılında Saliha Valide Sultan, Boğaz'ın Avrupa yakasında, Bahçeköy'de bir sukemeri inşası başlattı. Sultan, şeyhülislam, sadrazam ve diğer vezirler taş döşeme töreninde hazır bulundular.[20] Mihrişah Tophane, Galata ve Beşiktaş'a hizmet verecek olan bir sukemerinin inşasına parasal destek sağladı;[21] Bu sukemerinin açılışı, kethüdası Yusuf Ağa'nın düzenlediği bir törenle 23 Temmuz 1798 tarihinde yapılmıştı.

Bazı medreseler kadınlar tarafından yaptırıldı. III. Ahmed'in kızı Fatma, Eyüp'te bir medrese yaptırmıştı.[22] Valide Rabia Gülnuş'un, Galata ve Üsküdar'daki camileri için yaptırdığı iki medrese vardı. Bir tane de, Ayşe adlı bir kadın tarafından 1712'de yaptırılmıştı. 19. yüzyıl ortalarında, II. Mahmud'un kadınlarından Huşyar, kızları Mihrimah ve Zeynep'in anısına bir medrese yaptırdı. Huşyar kendi yapılarını desteklemek için bir vakıf kurdu.[23]

19. yüzyılda Batı tarzında bir eğitim modeli benimsendiğinde, bazı kadınlar Avrupai okulların inşasını üstlendiler. Bu okullardan birkaçı hâlâ ayaktadır; Aksaray'daki Pertevniyal Lisesi ve Bezmiâlem'in Çemberlitaş'ta önce de sözü edilen rüştiyesi bunlar arasındadır.[24]

Camiler dışında en zarif ve etkileyici yapılar, kadın sultanlar için veya onlar tarafından yaptırılan saraylardı. Ne yazık ki, 18. yüzyılda inşa edilenlerden hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Ahşap olduklan için ya yandılar ya da zamana yenik düştüler. Bununla birlikte, bazıları hakkında bilgi sahibiyiz. İnceleme konusu olan dönemin en erken tarihli sarayında, burada oturması beklenen sultan hiç oturmamıştı. Bu, Ali Paşa'nın[25] Fatma Sultan'la beş yaşında bir kız çocuğuyken nişanlanması üzerine hazırlattığı saraydı. Başlangıçta sabık bir sadrazama ait olduğu ve Ali Paşa tarafından restore ettirildiği anlaşılıyor.[26] Fatma Sultan'ın babası III. Ahmed'in saraylarından biri olan Neşatabad'a yer açmak için birkaç yıl sonra yıkıldı. Bununla birlikte günümüze, bu sarayı gören Lady Montagu'nün anlattıkları kalmıştır. Saray Osmanlı mimarisinde Fransız etkisinin görülmesinden önce inşa ve restore edilmiş olduğu için söyledikleri özellikle yararlıdır.

Bu saray, denizin en güzel bir kıyısına yapılmış. Arka tarafında, tepeye kadar uzanan bir koruluk var. Böylece saray, geniş bir yeri kaplıyor. Bekçi, burasının sekiz yüz odalı olduğunu söyledi. Saymadığım için bu rakamın pek de doğru olduğuna emin değilim. Fakat çok büyük olduğu bir gerçek. Her yanı, pek çok mermerle kaplı. Duvarları yaldızlı, meyve ve çiçek resimleriyle süslü. Pencerelerine de, İngiltere'den getirilen kristal camlar geçirilmiş. Gösterişi seven, debdebeye düşkün, koskoca bir imparatorluğun bütün varlığını elinde tutan genç bir adamın yaptırdığı bu saraydaki ihtişamı gözünüzün önüne getirebilirsiniz... Fakat hiçbir yer hamam daireleri kadar hoşuma gitmedi. Aynı biçimde yapılmış, birbirine uygun iki hamamı var. Kurnalar, çeşmeler ve yerler hep mermer döşeli. Tavanlar yaldızlı. Duvarlar da Japon çinisi ile kaplı. Bunlara bitişik iki oda var. Üsttekinin kenarları, bir set halinde yüksek. Bu odanın tavanından gelen ve dört beyaz mermer duvarında akan sular, odanın daha alçak bölümüne iniyor. Burada, içi boru döşeli bir havuza akıyor. Sular, fiskiyelerle tavana kadar fışkırıyor.

Saray odalarının duvarlarına, yapılan parmaklıklarla bir kafes biçimi verilmiş. Kökleri dışarıda olan asmalar ve hanımelleri bu duvarları sarmış ve bu iç açıcı odalara hoş bir loşluk vermiş.

Fakat Türk sarayları çok düzensiz kuruldukları için, buraları anlatmak, başka sarayları anlatmaktan daha zor. Bu sarayların hiçbir bölümü yok ki, tam olarak önü veya yanı denilebilsin... Padişah, kızını ziyarete gittiği zaman, kalacağı odanın duvarları hep sedef kaplı. Sedefler duvarlara çivi yerine hep zümrütlerle çakılmış. Bu sarayda duvarları sedefle zeytin ağacından yapılan tahtalarla ve Japon çinisi ile kaplı başka odalar da var. Pek çok sayıda olan sofaların duvarları, alçı ile sıvanmış. Fakat bu duvarlar da, çiçek saksıları, porselen tabaklar içinde meyve resimleriyle süslenmiş. Bunlar o kadar ustalıkla yapılmış ve öylesine canlı renklerle meydana getirilmiş ki, insan bunları seyretmekten kendini alamıyor. Bahçe de saraya uygun. Ağaçlarla dolu. Bunların arasında gezinti yerleri var. Burası da ayrıca insanın gözünü okşuyor.[27]

Bilindiği gibi, Ali Paşa, Fatma Sultan'la evlenemeden Petervaradin'de ölmüştü. Fatma ertesi yıl, 1717'de 13 yaşındayken, o sıra 50'lerinde olan Nevşehirli İbrahim Paşa'yla evlendirildi. Evliliği süresince Topkapı'nın karşısında, günümüzde Cağaloğlu denilen cadde üzerindeki bir sarayda oturdu. Burası, sadrazam olduğu sırada Nevşehirli'nin dairesi olduğu için, Paşakapısı[28] diye geçiyor ama eski sad-

razamların sarayından ayırt etmek için Yeni Paşakapısı deniliyordu.[29] Nevşehirli'nin ölümü üzerine Fatma'nın sarayı Paşakapısı olmaktan çıktıysa da, 1739 yılında yeniden bu adı alarak yangın sonucu yıkılıncaya değin sadaret dairesi oldu. İstanbul'da yangınların yaygın olması, sadrazamın yerinin zaman zaman değişmesine yol açıyordu. Önde gelen kişilerin konakları her zaman büyük ve görkemliydi. Bunlardan ikisi Paşakapısı olarak seçilmişti: 1754 yangınından sonra Esma Sultan'ın Kadırga'daki yalısı ve 1838 yangınından sonra Zeynep Hanım'ınki.[30]

Nevşehirli İbrahim Paşa 1718 yılında sadrazam olmuştu. Osmanlı mimarisi uzun süren savaş döneminde ihmal edildiği için derhal bunu gidermeye yönelik bir yapılaşma programı başlattı. 1719 ilkbaharında Fatma Sultan'ın sarayında değişikliklere başladı. Aynı yıl içinde, validenin Eyüp'teki sarayını, sultan burayı sık sık ziyaret ettiği için, onarttı. Kansıyla birlikte oturacağı ve ünlü ışıklı eğlencelerin düzenleneceği Beşiktaş'taki sahil sarayının inşası ertesi ilkbahar tamamlanmıştı.[31] Aynı yıl, eski Kâğıthane mesiresinde bayındırlık çalışmalarına başlandığı görüldü. 1721'de, Yirmisekiz Mehmed Çelebi, Fransa'dan Versailles, Fontainebleau ve başka sarayların resim ve planlarıyla döndü. Yapılaşma çalışmaları iyice hız kazandı. Geçmiş dönemlerdeki ihmali giderme amacından sapılarak zevk için saraylar inşa edildi. Bu saraylar, artık Lady Montagu'nün sözünü ettiği "hoş bir karışıklık içinde" değil, en son Fransız modasına uygun olarak havuzlarla süslenmiş düzenli bahçeler içinde tasarlanıyordu.[32] Bunlar kadınlar düşünülerek değil, III. Ahmed'le yakın dostları için inşa ediliyordu. Yine de, saray ve başka üst zümre kadınlarının ara sıra da olsa buralara tadını çıkarabildiği kesindir.

Bu sırada halkın tutucu kesiminde, böylesi bir gösterişe tepki oluşmuş ve bu düşmanlık büyük ölçüde Nevşehirli İbrahim'e odaklanmıştı. 1722 yılında, Kâğıthane'de Sadabad Sarayı'nın bahçe düzenlemesi yapıldığı sırada, Şemdanizade Süleyman Efendi adlı biri Nevşehirli hakkında şunları yazmıştı:

> *"...Bu vezir miras-yedi meşrebdir gice ve gündüz zevk u sürûr îcad eder ve kendünün müteallikatının sefasına kanaat etmeyüp halkı aldatacak şey lâzımdır ve deyü iydlerde At-Meydanı ve Sultan Mehmed ve Bayezid avlularında ve Yeni-bağçe ve Yedi-kule ve Bayram-Paşa ve Eyüb ve Kasım-Paşa ve Tophâne ve Sa'd-âbâd ve Dolma-bağçe ve Bebek ve Göksu ve Çubuklu ve Beykoz ve Üsküdar'da Harmanlık nâm mahallerde dolaplar ve beşikler ve atlı-karıncalar ve salıncaklar kurdurup ricâl ü nisâ mahlût ve kadıncıklar salıncağa binüp inerken hubbaz yiğidler kadınları kucağına alup salıncağa koyup çıkarup kadınların salıncakda uçkurları meydanda hoş sadâ ile*

şarkılar çağırttığında nakısatü'l-akl nisvan tâifesi mâil olup kimi zevcinden izin, kimi izinsiz, izn-i âmdır diyerek seyrâna gidüp ve cebren seyr akçesi alup olmaz ise talâk taleb eder...tatlik avratların ye'dinde gibi olup ehl-i ırz diyecek her mahallede beş hatun kalmadı...halkın nizamında olan ezvacını ve ta'am ve libaslarını baştan çıkardı..."[33]

Sadabad'ın inşasıyla ilgili olarak da şöyle diyordu: "...Sa'd-âbâd'ı âbâdan etmekle bina olunan köşklerde...fisk u fücûra ruhsat verdi hatta Sa'd-âbâd'ı bina ederken kereste ve ahcar nakline meşgul olan payzenleri yahudi avratlarına havale ve icrây-ı mel'anet ettiklerini temâşa ettiği içün çok zaman yehûd karılarına 'yalı mı yaparsın, kazık mı kakarsın payzen çelebi' deyü takılırlardı."[34]

Yine de, inşaat devam etti. 1725 yılında III. Ahmed, borç batağındaki Osman Bey'in Tophane'yle Salı Pazarı arasındaki sahilsarayına el koydu. Hüseyin Paşa adlı bir gümrükçünün benzer nedenlerle el konulmuş yalısını da buna ekleyerek kıyı boyunca denizi doldurttu. Ortaya çıkan alana büyük ve güzel bir sahil sarayı inşa ettirdi ve bu saraya Eminabad denildi.[35]

Nevşehirli'nin idamından ve III. Ahmed'in tahttan indirilmesinden sonra yeni yapıların inşasına ara verildiyse de bu uzun sürmedi. 1735 dolayında I. Mahmud'un validesinin Çengelköy yakınlarında ve Alibeyköy'de su üzerinde birer köşk yaptırdığı görülüyor.[36]

III. Selim döneminde bir yapılaşma hamlesi daha oldu. Katalizör işlevi gören başlıca kişi bizzat Selim olmakla birlikte, kendini bu işe adamış mimarlık hamilerinin başında sultanın annesi Mihrişah ve kız kardeşi Hatice geliyordu. Önce de belirtildiği gibi, Hatice'nin Danimarkalı büyükelçi Baron de Hübsch'ün Boğaz'daki villasıyla bahçesini ziyaret etme olanağı olmuş ve burada kuşkusuz ünlü ev sahibesi Bayan Hübsch tarafından ağırlanmıştı. Baron'un konutuyla özel arazisinden etkilenen Hatice ondan kendisine bir Avrupalı mimar tavsiye etmesini istemiş, Baron da Antoine-Ignace Melling'i önermişti.

III. Ahmed'in Şehit Ali Paşa sarayının yerine yaptırdığı Neşatabad Sarayı Hatice'ye verilmişti. Hatice bunun yeniden inşası için Melling'den fikir aldı; Melling onun için Batılı anlayışta bir dizi plan çizdi. Bu planları beğenen Hatice onu, bunları uygulamaya geçirmekle görevlendirdi. Melling, türlü entrika ve kıskançlıklara rağmen, Beşiktaş'ta, Defterdar Burnu kıyısı boyunca uzanan iki katlı güzel bir yapı ortaya çıkardı. Evin kara tarafına labirentimsi patikaları olan zarif bahçelerle sınır çekmişti. Söylenildiğine göre Selim, kız kardeşinin kadın kölelerini bir gün burada saklambaç oynarken görmüş ve bunu keyifle izlemişti.[37] Sarayın ana bölümünde Selim'e bir daire ayrılmıştı.[38]

Melling bize bu sarayın deniz tarafında dıştan iki ve resepsiyon salonunun bir görünümünü bırakmıştır. Yüksek tavanlı büyük resepsiyon salonunun her iki yanı pencereliydi; üçüncü kenarda duvarın üst kısmına, çiçek vazolu panolar yerleştirilmişti, dördüncü kenar ise bir koridora açılıyordu. Odanın üç tarafını çevreleyen divanın bir köşesinde oturan figür, hanım sultan olabilir. Önünde ve çevresinde bazı kadınlar yer alıyor. Bunların bir bölümü saygılı bir biçimde duran köleleridir. Diğerleriyse, ziyaretine gelmiş olan kız kardeşi ve maiyetindekilerdir.[39] Bu, su üzerindeki gizli kapağıyla sultana kimse tarafından görülmeden balık avlama olanağı veren saraydır.[40] *Gâvur* erkekleri cezbederek sarayına çeken hanım sultanın, bir defasında, yeniçeriler tarafından yakalanmak üzereyken Boğaz'a açılan gizli bir kapıdan kaçmalarını sağladığı yolundaki hikâyelere belki de bu kapak esin kaynağı olmuştu.

Selim'in özkardeşi Beyhan Sultan'a, Lale Devri'nin eğlence mekânlarından eski Çırağan Sarayı verilmişti.[41] Beyhan Sultan burayı restore ettirdi ve belki de bu yüzden paraya fena halde ihtiyacı vardı.[42]

Kadın sultanlar için inşa edilen daha geç tarihli bazı saraylar bugün hâlâ ayaktadır. Kandilli Kız Lisesi binası bunlardan biridir; diğeri, yüksek tavanlı büyük odaları olan İstinye'deki saraydır.

Hanedan üyelerinin saraylarındaki incelik, seçkin ailelerin konaklarında da, sahiplerinin olanakları bu tür bir aşırılığa elverdiği ölçüde taklit ediliyordu. Subhi Paşa'nın Fatih'te hâlâ ayakta duran konağı, geç dönem konaklarına iyi bir örnektir. Yüksek tavanları yaldız ve renkli silmeyle bezenmiş, zemine seramik döşenmiştir. Geniş giriş merdiveni, arabaların yolcu bırakmak için girdiği kapalı bir girişe açılır. 1854 yılında inşa edilen konakta başlangıçta harem bölümü ayrıydı. Bu bina yanınca konağın üst katı hareme dönüştürülmüş ve ayrı bir selamlık çıkılmıştı.[43] Oda sayısı 60 ila 100'e varan daha büyük konaklar da vardı.[44]

III. Selim Sarayburnu'nda Valide Yeri, Serdab Köşkü veya Şevkiye Köşkü diye anılan güzel bir köşk yaptırmıştı.[45] Barnette Miller'a göre:

> *Duvarlarda aynalı pano ve nişlerin dönüşümlü olarak sıralandığı söylenir. Bu nişlere 15. ve 16. Louis dönemlerine özgü çiçek vazoları, meyve kâseleri ve her yerde görülen türden kaplar konuluyordu. Bu köşk öylesine güzeldi ki köşkün yaşlı hizmetlisi, Sarayburnu'nu çevreleyen demiryolu inşası sırasında yıkılışının öyküsünü Abdurrahman Efendi'ye anlatırken gözyaşlarına boğulmuştu.*[46]

Kadınlar tarafından kurulmuş hastaneler de vardı. Birçok hayırişi yapan Valide Bezmiâlem'in, Aksaray'la Topkapı arasında bulunan Yenibahçe Valide veya Gu-

reba Hastanesi'ni kurduğundan söz edilmişti. Vakıf tapusunda, kış aylarında et kıtlığı olduğunda, hastaneye avcılar tarafından et temin edilmesi karar alınmıştı.[47] Zeynep Hanım kocasıyla birlikte Üsküdar'da Zeynep Kâmil Hastanesi'ni kurdu.[48] Beyazıt'taki konağının hastane olarak kullanıldığına değinilmişti.[49]

Bezmiâlem'in hayırişleri arasında Eminönü'nde, II. Mahmud'un yaptırdığı ilk köprünün yerini alan Galata Köprüsü de bulunuyordu.[50]

Hat Sanatı

Bilindiği kadarıyla kadınlar, hat sanatı ve nakış dışında, Türklerin son derece yetkin olduğu süsleme sanatlarıyla uğraşmamıştı. Hat sanatını icra eden kadınlar arasında 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl başlarında yaşamış olan ve Şeyhülislam Hoca Sadeddin Efendi ailesinden gelen Ani Hatun vardı. Yaşadığı dönemde *hace-i zenan* (kadınların hocası) olarak ünlenmişti ve hem şair hem de hattattı.[51]

Diğer kadın hattatlar arasında bir *hilye-i şerif* yazmış olan Esma İbret vardı. Bu kitap, III. Selim ve annesine gösterilmiş, valide sultan ona Gümrük gelirinden günde 500 kuruş ve 40 akçe verilmesi için karar aldırtmıştı.[52]

Esma, kocası Mahmud'dan eğitim almıştı. Günün birinde bu kitap kocasının eline geçmiş ve çok başarılı bulduğu bu çalışmanın kadın işi olduğuna ihtimal vermediği için gerçekten karısının elinden çıktığına inanamamıştı. Ne var ki, tüm incelemeler bunu Esma'nın yazdığını kanıtlamış ve Mahmud kitabın saraya sunulmasına karar vermişti. Böylesine güzel bir hat örneğinin bir kadına ait olduğundan kuşku duyacak başka kişilerin de çıkabileceğini düşünerek bu çalışmaya açıklayıcı bir yazılı ifadesini eklemişti. Yazısını şöyle noktalıyordu: "Bir vakt gelüb de Hilye, Esma İbred'in yazısı olduğunu inkâr eden zuhur ederse def-i şüphe için bu mahalle şerh konuldu." Bugün bu kitap Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir. Bir bölümü *sülüs,* bir bölümü *nesih* tarzında yazılmıştır. Esma'nın yazılarını imzalamaya (*ketebe koymaya*) hak kazanmış olması, hattatlık icazeti aldığını gösteriyordu; imzasına, çalışmasının kayda değer olduğunu belirtmek için *ibret* sözcüğünü eklemişti.[53]

Bir diğer kadın hattat, Kastamonu ulemasından bir şairin kızı olan Feride Hanım'dı. Babası ona öğretmenlik yapmıştı. Yedi yaşındayken Kuran'ı hatmetmiş, şiire heves duymuş ve babasının dizelerini taklit etmeye başlamıştı. Sonunda, hattatlık icazetini aldı. 1852 yılında evlendi ve kocasıyla birlikte İstanbul'a gitti. Kocası, Feride daha 21 yaşındayken bu kentte öldü. Kederli dul onun için ağıtlar kaleme aldı ve sonrasında kendisini edebi ve dini etkinliklere adadı. Bu uğraşlar arasında *Kuran* ve başka dini kitapları kopya etmek de vardı.[54]

Yine 19. yüzyıl ortalarında yaşamış bir hattat olan Zahide Selma Hanım, Ali Paşa adlı birinin kızıydı. Hattatlık yeteneğini, ailesinin Bebek'teki evine komşu olan Kazasker Mustafa Efendi'yle *talik* yazısı çalışarak geliştirmişti. Hat çalışmaları takdir görmüş ve eski Mercan Camisi'nin minberi ve Şeyh Vefa Türbesi'nin penceresi onun yazılarıyla bezenmişti.[55]

19. yüzyıl sonlarındaysa, Tâif'te Midhat Paşa'yla birlikte hapse atılan ve burada ölen Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin kızı Emine Servet görülüyor. *Sülüs, nesih* ve *celî* tarzında çalışmış ve 1872'de hattatlık icazetini almıştı.[56]

Emine Servet'in mutsuz bir evlilik hayatı olmuştu. Çokeşli hanehalkının yol açtığı gerginliklere katlanamayarak baba evine döndü. Zamanının çoğunu, Arpacılar Camisi'nin imamı olan anne tarafından büyükbabasıyla geçirdi. Yazdığı dokuz *hilye-i şerif*'ten biri bu camidedir. Emine Servet, çocuk sahibi olmasa da Allah'ın lütfu sayesinde dokuz çocuğu olduğunu söylüyordu.[57]

Trabzonlu Fıtnat Hanım,[58] Şerife Ayşe (*Hırkaişerif şeyhi*'nin kızıydı ve 19. yüzyıl sonlarında *talik* tarzında yazdı) ve Cilve Naz Hanım (bir *hilye-i şerif*[59] kaleme almıştı. Sarayda veya seçkin bir hanehalkında cariyelik yaptığı sanılmakla birlikte kimliği hakkında bilgi sahibi değiliz.) diğer kadın hattatlardı.

Kadın hattatlar, yeteneklerini 20. yüzyıla dek sergilediler. Bu geç dönem hattatlarından biri de hem babası hem de kocası tüccar olan Müşerref Hanım'dır. Küçük yaşta *Kuran*'ı hatmetmiş ama hat sanatıyla ilgilenmeye ileri yaşlarda başlamış ve *sülüs* dersleri almıştı. Bu iş üzerinde ciddiyetle çalışmış ve kusursuz bir hattat olmuştu. Kızına da bu sanatı öğretti.[60]

Bu kızların hepsinin genelde hat sanatının iyi örneklerini görerek büyüdükleri aydın ailelerden geldiği ve bir yakınlarından eğitim aldığı dikkate alınmalıdır.

Nakış

Hemen her Türk kızı nakış sanatını öğreniyordu. Maurice Moyal'ın Türk işlemeleri konulu makalesinde de işaret ettiği gibi, "Türklerin beslediği güzellik aşkına tanıklık eden birçok işaretin farkına varırsınız...sokaklar boyunca sıralanan zarif oymalı ahşap evler, ayakkabı boyacısının sedef kakmalı kutusu, capcanlı boyanmış panolarıyla at arabaları... Bu içgüdüsel güzellik arayışı en yüce anlatımını gerçek bir halk sanatı olan nakışta bulmuştur."[61]

Moyal, köylü kızların elinden çıkma bir işlemeden söz etse de bu sanat onlarla sınırlı değildi. Osmanlıda tüm Türk kadınları nakış işlemeyi biliyordu. Bu her kesimden kızın aldığı eğitimin bir parçasıydı. Seçkin bir ailenin *büyük hanımı* ar-

tık bu sanatı icra etmese de, gereken beceriyi kazanmış ve bunu kızlarıyla kölelerine öğretmiş oluyordu. Onlar da *ev hanımı* olduklarında bunu kendi gözetimlerindeki kızlara öğretiyorlardı.

Bu sanatın Türklerin tarihinde uzun bir geçmişi vardır. Moyal'ın da işaret ettiği gibi, bir göçebe sanatıydı bu. "Zira modeller kolaylıkla sarılabiliyor ve çobanlar bir otlaktan diğerine giderken taşınabiliyordu." Selçuklular da bu sanatı uygulamıştı. Selçuklu sultanı Alp Arslan'ın kızı bir gün bir adamın elindeki işle ilgili sorusuna şu yanıtı vermişti: "Evet, elişiyle meşgul olduğumu görmek İranlıları şaşırtır. Ama ben de ailemdeki tüm kadınlar gibi elişi yapıyorum. Boşa zaman geçirmek soyumuza yakışmaz."[62]

Kızlar hem örnekli hem de örneksiz çalışıyordu. Bazen bir kız, çalıştığı malzeme üzerinde bir desen çıkarıyor, bazen de elinde hiç model olmuyor, ilmik sayarak bir desen oluşturuyordu. Buna *hesap işi* deniliyordu.[63]

Bu iş için büyük bir sabır ve Moyal'ın işaret ettiği gibi akan zamanı umursamayan bir tutum gerekiyordu. Kimi zaman renkler, bir ton diğerine karışacak şekilde yavaş yavaş değişiyordu. Değişen her renkle birlikte farklı bir iplik kullanılmalıydı. Ne bir düğüm ne bir ek yeri görülebiliyor ve arka yüzün ön yüzden farksız olması gerekiyordu. En âlâsı, milimetrede üç veya dört iğne atkısı bulunan ince bir işti.[64]

Nuri H. Arlasez'in İstanbul ve Kenan Kent'in New York koleksiyonlarında Türk işleme sanatının birçok güzel örneği yer alır. Burada ancak birkaçından söz edilebilir. Arlasez koleksiyonunda çok renkli bir peşkir vardır. Burada her renk tonu bir diğerine karışmış ama küçük bir bölümde siyah iplikle çalışılmıştır (bu, nakışçının Allah'a özgü bir kusursuzluğa erişmeyi amaçlamadığını göstermek içindi). Yeri çok güzel bir diğer peşkirde, çok soluk renkler kullanılmış olmakla birlikte göz alıcı bir desen işlenmiştir. Koleksiyondaki en iyi parça, 18. yüzyıl başlarından bir İstanbul işidir; çok renkli bir çiçek deseninde, milimetrede beş iğne atkısı vardır. Arlasez koleksiyonundaki peşkirlerin hepsi yıkanmış ama renkler ne akmış ne de solmuştur.

Peşkirlerin yanı sıra başka birçok şey işlemeliydi: yorgan yüzleri; baş örtüleri; mendiller; kemer ve kuşaklar; köşeleri genellikle işlemeli ve kenarları oya denilen çiçek motifiyle süslü olan ve yaygın olarak kullanılan bohçalar; yastık, beşik, sarık ve yemek tepsisi örtüleri; kaftanlar; gelinlikler; seccadeler; nihaleler.[65] Özellikle 19. yüzyılda saray çevresinde, yastık ve beşik örtüleri örneğinde görüldüğü gibi, bir bölümü, bükülgenliğini yitirecek kadar ağır bir altın iplik ve değerli taş tabakasıyla kaplanmış oluyordu. Bu yüzyılda mercan ve inci işi pek beğeniliyordu. Bu göz kamaştırıcı olmakla birlikte zarif işlemelerin an güzelliğiyle karşılaştırılamaz.[66]

Önceleri tek bir parça üzerinde az sayıda renk kullanılıyordu. En güzel işler Türk sanatının doruk noktasında olduğu 16. yüzyıldandır. 19. yüzyıla gelindiğinde, nakış ustası bir parçada birkaç renk birden kullanmaya başlamıştı; tıpkı yazarın elindeki peşkir örneğindeki gibi. Peşkirin her iki ucunda da sekiz renk çalışılmıştır: iki yeşil tonu; pembe; iki mavi tonu; gri; sarı; ve dış hatlarda siyah. Yaprak ve çiçeklerden oluşan bir çark motifi vardır. Daha çok, her atkıda üç ipin kullanıldığı Türk iğne atkısı uygulanmıştır. İğne atkısı, motif için ayrılan alanı dolduracak şekilde verev ve bitişiktir. Peşkirin arka yüzü de önü kadar kusursuzdur. Her iki kenarında hesap işi yalın bir bordürün olduğu bu peşkir son derece güzeldir.

Bununla birlikte, Macide Gönül'ün koleksiyonunda yer alan 19. yüzyıldan başka bir peşkir örneği, yalın bir işçiliğin albenisinden yoksundur. Peşkir uçlarına selvi ağaçları, yapraklar, bahar dalları, hatta bir yapıyı da içeren birçok motif işlenmiş ve sonuçta ortaya bütünlükten yoksun kalabalık bir karışık desen çıkmıştır. İğne atkısı *muşabak* tarzındadır.[67]

Türk işlemelerindeki motifler büyük ölçüde doğadan alınmıştır. Laleler, sümbüller, karanfiller, güller, menekşeler, selviler, çınarlar, asmalar, üzümler, narlar, armutlar görülür. 18. ve 19. yüzyıl işlemelerinde ay, güneş, bulutlar, köşkler, saraylar, çadırlar, gemiler, kemerler ve kesik çizgiler de resmedilmiştir.

Gelinliklerin ağır bir işlemesi vardı. 19 yüzyıldan kalma, gül ve bahar dalı deseni altınla işlenmiş, koyu kırmızı kadife bir gelinlik yazar tarafından incelenmiştir. Bu büyük olasılıkla gelinin doğduğu kentteki ustaların bir çalışmasıydı. Nakışları *dival* işidir; bu, yorgan yüzlerinde, kitap ve Kuran örtülerinde kullanılan çok eski bir tekniktir. Bu gelinlik örneğinde, *dival* işi, yalın bir altın iğne atkısı olan açık kare motifiyle ve kırmızı iplikle dağınık bir biçimde dikilmiş altın pullarla desteklenmiştir. Ağır ve kaskatı bir kıyafet olsa da görkemlidir.

İlginç Türk nakışlarına bir diğer örnek de, Melek Celâl'in *Türk İşlemeleri* adlı kitabında yer alır.[68] Bu, Çin ve barok etkisinin bir arada görüldüğü 18. yüzyıl sonlarından kalma bir yağlıktır. Celâl'in kitabında yer alan daha erken tarihli örneklerde açık renkler kullanılmış ve kökeni olasılıkla Orta Asya sanatındaki hayvan betimlemelerine dayanan biçimlendirilmiş çiçek motifleri işlenmiştir. 19. yüzyılda Fransız etkisinin görülmesiyle birlikte işlemeler ağırlaşmış, yine de, bahar dalları hiçbir zaman gözden düşmemiştir.

Kadınlara özgü bir hüner olan nakış sanatına öylesine önem veriliyordu ki bir eve kız bakmaya giden bir görücü, ustalığını tartmak için genç kızın işlemelerini inceliyordu. Söylendiğine göre bu, kızın kişiliği hakkında fikir veriyordu.[69]

Edebiyat[70]

Kadınlar, gerek halk şiiri, gerek divan şiiri olsun, Türk yazın dünyasında her zaman etkin olmuştur. Nihat Sami Banarlı, "Türk halk kültürleri arasında, zengin ve tarihi şiir geleneğinin ve halk kültürünün tabii bir neticesi olarak; iş ve eğlence hayatlarında çeşitli maniler terennüm eden, sevdiklerine türkü, yavrularına ninni, çocuklarına masal, askerlerine destan ve şehitlerine ağıt söyleyen" kadın şairlerden söz eder.[71] Bu kadınlar dizelerini, ilk elden bildikleri konularda, samimi duygularla yazdılar.

Oysa kadınlar arasında da divan şairi denilen bir yazar türü daha vardı. Erkek *divan* şairinin veznini ve üslubunu kullanıyor, hatta onun sözcük dağarını ve şiir konularını benimsiyordu. Dış dünyadan soyutlanmış bir harem yaşantısı sürdürdüğü halde mey, meyhane gençlik ve aşk ve hatta erkek eşcinsel aşkı gibi erkek şairlerce kutsanan konular hakkında yazdığı için yapıtı bir anlamda yapaydı.[72] Onunkisi yaşamdan kopuk bir iş veya meşgaleydi ve böyleyken, sanattan çok sanatkâranelik gerektiriyordu.

İnceleme konusu olan döneme giren bu kadın divan şairlerinin ilki Fıtnat Hanım'dı. Asıl adı Zübeyde olup Fıtnat takma adıydı. Bir ulema ailesinden geliyordu ve babası, erkek kardeşi, büyükbabası ve amcası şeyhülislamdı. Babası Esad Efendi aynı zamanda şair, Arapça-Farsça-Türkçe sözlük derlemecisi ve müzik tarihçisiydi. Böyle bir erkeğin hâkim olduğu bir evde yetişen parlak bir genç kızın şiire ilgi duyması şaşırtıcı değil. Hayranlık duyduğu bir dünyanın parçası olmak istemiş olmalı. Şiir onun için tek açık kapıydı. Bu dönemde, Osmanlı kadınının düzyazı yazdığı görülmese de, şiirde ona yol açılmıştı. İlk çabalarının ürünlerini babasına ve hocalarına göstermiş ve onların övgüsü teşvik edici olmuştu.[73]

Ulemadan olan babası yüksek makamlarda bulunduğu için saray ortamında büyüdü. Ne var ki, asıl ününü I. Mahmud döneminin son günlerinde sadrazam olan ve III. Mustafa döneminde altı yıl bu görevde kalan Koca Ragıb Paşa'nın (1756-1763) sadaret günlerinde kazandı. Ragıb Paşa'ya bir kaside ve onun bazı şiirlerine nazireler yazdı ve onunla nükteli bir şiir atışmasına girdi.[74]

Fıtnat, oldukça yüksek ulema makamlarına gelse de kendisi kadar büyük başarılar göstermemiş olan Derviş Mehmed Efendi adlı bir adamla evlendirildi. Genelde mutlu olmadığı düşünülür. Kıvrak bir zekâya sahip hazırcevap bir kadın olduğu söylenir. Geleneksel temaların işlendiği bir klasik şiir *divanı* yayımlamıştı. Belki de en ünlü şiiri, ilkbahar konulu bir *müseddes'* tir (altı dizeli kıtalardan oluşan divan edebiyatı nazım biçimi). Şiirin her kıtası şu dizeyle sonlanır: "Açıldı laleler, güller, yine fasl-ı bahar oldu!"[75] Hukuktan da anladığı ve çalışmalarında

babasına yardımcı olduğu söylenir.[76] Kuşkusuz güçlü bir kişiliği olan bu kadın, ailesinin geldiği Bulgaristan'ın Şumnu kentinde, babasının anısına bir cami ve ek yapılar yaptırmıştı.[77] Yaşadığı dönemde ün kazanmıştı. Birçoklarınca en iyi kadın divan şairi olduğu düşünülür. 1780 yılında ölmüştür.[78]

Diğeri kadar önemli olmasa da divan şairi olan bir Fıtnat Hanım daha vardı. Babası Haznedar Ahmed Paşa'nın valilik yaptığı Trabzon'da dünyaya gelmişti. Trabzonlu Fıtnat, 1842 yılında doğmuş ve 1909 veya 1911 yılında ölmüştü. Erken yaşta çok kıskanç bir adamla evlendi. Kocası güzel giyinmeyi, şiir yazmayı ve hatta okumayı ona yasaklamıştı. Kocasından ayrılarak çalışmalarına dönmüş olması şaşırtıcı değildir. İkinci kez evlendi. Bu Fıtnat, şiir yeteneğinin yanı sıra, görüldüğü gibi, hat sanatında da güzel ürünler vermişti.[79]

Divan şiiri öylesine sevilen bir sanat dalıydı ki bazı kadınlar haliyle bu alanda kalem oynatmayı denediler. Bunlardan biri de Şeref Hanım'dı (1809-1858). Özgün olmasa da usta bir nâzımdı. Biraz şiirle de uğraşmış olan Farsça öğretmeni Nebil Bey'in kızıydı. Başka bazı kadın şairler gibi onun da bir akrabası şeyhülislamdı. Kadirî ve Mevlevî tarikatlarının üyesi olarak birtakım tasavvufi şiirler de yazmıştı ama çalışmaları çeşitlilik içeriyordu.[80]

Diyarbakırlı Sırrı Hanım da divan okulundandı. Bir kaside ve Midhat Paşa'ya Bağdat valiliği sırasında bir takdim mektubu yazmıştı. Üretken bir şairdi ve ünlü bir mersiye yazdı. 1814-1877 yılları arasında yaşamıştır.[81]

Nakiye, Seniye, Mahşah ve Leylâ geleneksel tarzda yazmış kayda değer diğer Osmanlı kadın şairlerindendi. Nakiye (1848-1898) bir müneccimbaşının kızı ve Şeref Hanım'ın yeğeniydi. Çok küçük yaşta Kuran okumayı öğrenmiş ve eğitimini Darülmuallimat'ta tamamladıktan sonra burada öğretmenlik yapmıştı. Şiirlerini biraz mistik bir havada eski tarzda yazıyordu.[82] Trabzonlu Seniye (1836-1905) okuma yazmayı babasından öğrenmişti. Erkeklerle birlikte şiir yarışmalarına katıldı ve hem hece hem de aruz vezninde yazdı.[83] Mahşah (1864-1902), Trabzon'da doğmuş ama İstanbul da içinde olmak üzere çeşitli yerlerde yaşamıştı. Birtakım dini tarikatlara girdi ve mistik nitelikli bir şiir yazdı.[84] Doğum tarihi bilinmeyen Leylâ, bir ulema ailesinden geliyordu ve kazasker Moralızade Hamit Efendi'nin kızıydı. Şiir sanatını, Tanzimat döneminin devlet adamı Keçecizade Fuat'ın babası olan amcası Keçecizade İzzet Molla'dan öğrenmişti. O da gönülsüzce evlenmiş ve düğün töreninden hemen sonra kocasından ayrılmıştı. Leylâ'nın şiiri üzerine çalışma yapan kişiler, bu şiirin duyarlı, zeki, lirik ve basit bir tarzda yazılmış olduğunu düşünürler. Dizelerindeki uyumdan dolayı Bülbül diye anılır. O da hayattayken ünlü olmuş ve üç ciltlik bir divan yayımlamıştı. Belki de, Mevlevî olan İzzet Molla'nın etkisiyle Mevlevî tarikatına girmişti. Leylâ Hanım 1824 yı-

lında öldü. Fatma Aliye'nin *Namdaran-ı Zenan-ı İslâmiye* adlı çalışmasında anlattığına göre, Leylâ evlendiği gece, daha gelinlikli ve peçeliyken, kocası ona, kolunda bir nohut tanesiyle açık tuttuğu bir yarayı göstererek bunu temizlemesini istemişti. Dehşete kapılan Leylâ odadan kaçmış ve bir daha da geri dönmemişti.[85]

Geleneksel tarzda şiir yazmayı deneyen bazı kadın sultanlar da oldu. II. Mahmud'la Zernigâr Kadın'ın kızı Âdile Sultan (1826-1899) hakkında daha çok bilgimiz var. Divan geleneğine bağlı kalmış ve Fuzulî, Muhibbî ve Şeyh Galip'e nazireler yazmış olmakla birlikte ne duygu ne de teknik olarak sivrilmişti. Modern şiir yazacak kadar uzun yaşamış, ama özellikle sarayda hâlâ baskın olan klasik geleneğe bağlı kalmıştı. Üstelik, Nakşibendi tarikatının bir üyesiydi.[86]

Kendi duygusal dünyası hakkında yazan ilk Osmanlı kadın şairi Nigâr Hanım'dı (1856-1918). Fuat Köprülü, onu ilk samimi kadın şair olarak niteler ve gelmiş geçmiş en büyük kadın şair olduğunu düşünür. Başkaları eski vezin kuralları ve Osmanlıcanın nüanslarıyla meşgulken, Nigâr duygusal gerçeklikten dem çekecek kadar bunları aşmıştı.[87]

Kırım Savaşı sırasında Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın yaverliğini yapan Macar asıllı Osman Nihalî'yle Keçecizade Fuat Paşa'nın mühürdarının kızı Emine Hanım'ın kızıydı. Daha çok Macarlı Osman Paşa diye tanınan babası, Harbiye'de Almanca dersleri veriyordu ve bir musikişinastı; annesiyse şiire tutkundu. Bu etkiler Nigâr Hanım'da harmanlandı.[88]

Dönemin çoğu üst zümre kızının gördüğü eğitimden daha kapsamlı bir eğitim aldı. Hem evde hem de Kadıköy'deki Fransız okulunda okudu. Farsça, Arapça, Fransızca ve Almanca gibi çeşitli diller öğrendi. Maarif Meclisi'nin bir üyesiyle Türkçe çalıştı. Hem Fransız hem de Osmanlı yazarlarının kitaplarını devirdi. Fransızlardan en çok Musset'yi, Osmanlılardan da Fuzulî'yi sevdiği söylenir. İlkin, belki de kendi duygularının yanı sıra Musset'nin de etkisi altında, ölen erkek kardeşine adadığı "Efsûs" başlıklı bir mersiye yazdı. Bu, 14 yaşındayken yayımlanmıştı. Yapıtlarında Tanzimat şairlerinin, özellikle de Abdülhak Hamit ve Recaizade'nin etkileri görülür. "Efsûs"u, bir bölümü Fransızcadan çevrilmiş olan *Nîran* ve *Aks-i Seda* başlıklı iki düzyazı ve şiir derlemesi izledi. Aşk mektuplarından oluşan *Safahat-ı Kalb* adlı bir kitap da yayımlamış ve Köprülü, bu çalışmasına dayanarak iyi bir düzyazı yazarı olduğunu söylemişti. *Hanımlara Mahsus Gazete*'ye çeşitli makalaler yazdı.[89] Kadınlara yönelik bu derginin ilk sayısında, II. Abdülhamid'i tahta çıkışının yıldönümünde kutlayan ve görünüşte, kişisel olmayan az sayıdaki şiirinden biri yer almıştı.[90]

Nigâr Hanım da evliliğinde mutlu olamamış, belki de şiirine onca duyguyu bu yüzden akıtmıştı. Ferace ve yaşmaktan vazgeçmediği giyimi dışında son de-

rece moderndi ve *Servet-i Fünun*'a katılmıştı. Jön Türk Devrimi öncesinde bile yabancı yazın ve sanat insanlarını konağında ağırlamıştı ve yaz akşamlarında Boğaz'da düzenlenen mehtapların sevilen simalarından biriydi. Boğaz'daki yalısı ve Nişantaşı'ndaki konağı, edebiyat dünyasının ve önde gelen kişilerin buluşma noktasıydı. Şiirlerinin çokça okunduğunu duyduğu Göksu, sık sık gitmeyi sevdiği bir yerdi.[91] Yazdığı son şiir, genç yaşta ölen bir edebiyatçıya, Rauf Bey'e ithaf edilmişti.[92]

Yapıtlarını Nigâr bint-i Osman (Osman'ın kızı) veya Nigâr bint-i Osman Paşa diye imzalıyordu ve başlangıçta bunun bir erkeğin takma adı olduğu sanılmıştı.[93]

1865 yılında doğan ve 1898 yılında ölen Makbule Leman, Nigâr kadar ünlü değilse de, hayli tanınıyordu. V. Murad'ın kahvecibaşısının[94] kızı ve kendisi gibi şair olan bir Şûray-ı Devlet üyesinin karısıydı. Önce rüştiyede okumuş, sonra üst zümrelerde âdet olduğu gibi özel öğretmenlerden ders almıştı. Yaşamının son 14 yılını yatalak geçirdi; genelde şiirindeki hüzün, sağlık durumundaki belirsizliğe bağlanır. Şiiri ahenkli, düşüncesi duyarlıdır. *Solgun şükûfem* ve *Ah sıhhat* başlıklı iki şiir kitabı ve *Hanımlara Mahsus Gazete*'de makaleleri yayımlanmış, yazıları nedeniyle kadınlara verilen Şefkat Nişanı'nı almıştı. Yaşamı kısa sürdü; öldüğünde yalnızca 33 yaşındaydı. Tevfik Fikret onun için bir mersiye yazdı.[95]

Osmanlının son yıllarında önde gelen üçüncü kadın şair ise, 1897 yılında Beyrut'ta doğan ve on yıl sonra İstanbul'a gelen İhsan Raif'ti. Babası Raif Paşa son Osmanlı vezirlerinden biriydi. 1912 yılında *hece*yle, belki de hece ölçüsü bu dönemde zarif bulunmadığı için, kıyasıya eleştirilen bir şiir kitabı yayımladı. Her halukârda, sonraki yapıtı daha çok beğeni topladı. Bazı şiirleri yurtseverdi, bazılarıysa kır yaşamına dairdi. Yapıtları arasında en ünlüsü *Göz Yaşları* adlı kitabıdır. 1926 yılında Paris'te öldü.[96]

1880 yılından 1934 veya 1935 yılında dek yaşamış olan Yaşar Nezihe'den de söz etmeden olmaz. Okumamış bir aileden geliyordu ve babasının cahilliği yüzünden pek eğitim alamamıştı. Yine de, kendi kendisini yetiştirmiş ve sonunda 50 kadar şiiri *Kadınlar Dünyası*'nda yayımlanmıştı.[97]

Edebiyat dünyasında, özellikle düzyazı alanında sivrilen başka kadınlar da vardı. Devlet adamı ve tarihçi Ahmed Cevdet Paşa'nın kızları Fatma Aliye (1864-1924)[98] ve Emine Semiye (1868-1944) bunlardan ikisiydi. Ağırlıklı olarak babalarının valiliği nedeniyle Halep'te bulundukları sırada aile konağında özel öğretmenlerden ve babalarından ders almışlardı. Edebiyat tarihçisi Nihat Sami Banarlı'nın da işaret ettiği gibi bu ikisi, kadınları düşüncelerini dile getirmek ve kendileri hakkında yazmak hususunda cesaretlendirerek tarihi bir rol oynamıştı. Her ikisi de çok yönlüydü ve daha çok düzyazı olmak üzere birçok alanda yazmıştı.

Fatma Aliye on yaşındayken Fransızca öğrenmek istedi. Babası önce bunun için çok küçük olduğunu düşünmüş ama çok geçmeden ona bir Fransız öğretmen tutmaya ikna olmuştu. İlk işi, Georges Ohnet'nin *Volonté* adlı Fransızca romanını, *Meram* başlığı altında çevirmek oldu. Bunu "Bir hanım" diye imzalamakla yetinmişti. Sonralan imzasını "Mütercim-i Meram" diye atar oldu. Bu eserin bir erkeğe ait olduğu düşünülmüştü; ta ki öğretmenlerinden Ahmed Midhat, onun hakkında bir yazı yazıp, yazann Fatma Aliye olduğunun bilinmesini sağlayıncaya dek. Sonunda Osmanlı edebiyat dünyasında saygın yerini aldı ve yapıtlarını kendi adıyla imzaladı. *Hanımlara Mahsus Gazete*'de birçok makalesi yayımlandı. Bunlar arasında eğitim konusundaki makaleleri de vardı ve son kitaplanndan *Nisvan-ı İslâm,* bu gazetede dizi halinde yayımlandı.[99]

Bir Türk kadını tarafından yazılmış ilk roman olan *Muhadderat* onun eseridir. İlk aşkını içine gömmeye varan bir aşk öyküsüydü. Bu, kendi adıyla imzaladığı ilk kitaptı.[100] Bu ve *Udî* adlı sonraki romanı, köklü ailelerin kadınlan tarafından yaygın olarak okundu ve çoğu okuyucusunu gözyaşına boğdu.

Fatma Aliye'nin diğer çalışmalan arasında bir Osmanlı tarihçesi ve babasıyla ilgili bir yazı bulunur. Ülkesi dışında ilgi uyandıran ilk Türk kadın yazardı. Yapıtlan 1893 yılında Chicago sergisinde sergilenmiş ve zamanın Chicago gazetelerinde değerlendirilmişti.[101] Kadın meselelerinde de etkindi ve Cemiyet-i İmdadiye'nin (Balkan Savaşlan sırasında mülteciler için kurulmuştu) ilk başkanı oldu.[102]

Kız kardeşi Emine Semiye, romanlar ve kısa öyküler yazmış olmakla birlikte öğretici yazılara daha yatkındı. 20. yüzyılın ilk yıllarında Türkiye'de bulunmuş olan Z. Duckett Ferriman adlı bir İngiliz, Emine Semiye'nin yapıtlarının, güçlü ve büyüleyici kişiliğini yansıttığını ve yurttaşlannda düşünsel ve ahlaki gelişime büyük katkıda bulunduğunu söyler. Yolu ona bir şekilde ablası açmıştı. Paris'te okumak gibi o dönem için olağanüstü sayılan bir adım atabilmiş ve bunu İsveç'te psikoloji ve sosyoloji alanlanndaki çalışması izlemişti. Diğer yazılarının yanı sıra yurtdışından yazdığı mektuplar da *Hanımlara Mahsus Gazete*'de yayınlandı. Tinsel güzellik (*Cemal-i manevî*), sağlık (*Sıhhat*) ve giyim kuşam (*Moda ve korse*) gibi çeşitli konularda yazdı. Ne var ki, yaşamının ana uğraşı eğitmenlik oldu ve 1944 yılında ölmesine yakın bir zamana dek İstanbul ve Edirne'de öğretmenlik yapmayı sürdürdü. Yapıtlan arasında çocuklar için yazdığı roman ve öyküler de vardır. Evlenmiş ama mutlu olamamıştı.[103]

Abdülhak Hamit'in kız kardeşi Abdülhak Mihrünnisa (1864-1943), yazın dünyasında çok önemli bir yeri olmasa da göz ardı edilmemesi gereken bir kişidir. Tanzimat dönemi çocuğuydu ve hem erkek kardeşinin hem de Namık Kemal'in etkisi altında kalmıştı. Yazılarını dönemin modern diliyle kaleme aldı. Özel eğitim

almıştı ve yazın dünyasındaki birçok hemcinsi gibi evliliğinde mutsuz olmuş ve henüz gençken kocasından ayrılmıştı. Yapıtlarından örnekler dağınık bir şekilde günümüze kalmıştır.[104]

Nigâr Hanım'ın başı çektiği bu kadınlar, batılılaşma tohumlarının kadınlarda alınan ilk ürünleri olarak nitelenebilir. Meşrutiyet dönemindeyse başka bir grup öne çıktı. 1850 yılında doğan ve 1936 yılında ölen Leylâ Saz, bu dönemin hemen öncesinde, eskiyle yeni arasında köprü kurmuştu. Aslen Sakızlı bir Rum olan ve II. Mahmud'un saray cerrahı ve Abdülmecid'le Abdülaziz'in doktoru olan Hekimbaşı İsmail Paşa'nın kızıydı. Babasının konumundan dolayı çocukken saraya girip çıkabilmiş ve burada müzik öğrenmişti. Yaşamı boyunca gerek alaturka, gerek alafranga olsun, müzikle ilgilendi. Piyano çalıyordu ve çoğunlukla şarkı ve marşlar olmak üzere birçok müzik besteledi. Müziğe ilgisinden dolayı saz soyadını aldı. Babası Girit valisi olduğunda, burada Fransızca ve Yunanca öğrendi. Çeşitli vilayetlerde valilik görevinde bulunan Giritli Sırrı Paşa'yla evlendi.[105]

Leylâ Saz hem divan hem de Tanzimat tarzında şiirler yazmış ve Fahir İz'in en önemli katkısı olarak gördüğü anılarını kaleme almıştı. Anılarında saray haremindeki günlük yaşamı anlatır. Bunlar *Vakıt* ve *İleri* gibi İstanbul gazetelerinde kısmen yayımlanmıştı. Oğlu, anılarının sarayla ilgili bölümünü Fransızcaya çevirdi.[106] 86 yaşında ölünceye değin dolu dolu yaşadı. Onun da yaşamı Nigâr Hanım'ınki gibi Boğaz'dan ayrı düşünülemezdi. O da burada düzenlenen mehtap gecelerine katılıyordu.[107]

Türkiye'nin 20. yüzyıldaki en önemli, belki de bugüne kadar gelmiş geçmiş en önemli kadın yazarı Halide Edip'ti (Adıvar). Yapıtlarının çoğunu Cumhuriyet döneminde vermişse de, İmparatorluk döneminde yazmaya başladığı için inceleme konusu olan dönem içinde değerlendirilebilir. Halide Edip'in nasıl bir çevreden geldiğine ve eğitimine zaten değinildi. Türk edebiyatı üzerine çalışan Alman Otto von Spiess onun hakkında şöyle der: "O gerçek bir sanatçı. Hem Amerikan hem de İngiliz eğitiminden etkilenmiş kendine özgü bir üsluba sahip. Büyüleyici ve renkli bir anlatımı var."[108] Spiess'in sözünü ettiği çalışmaların çoğu, yazarlığının son dönemine tarihlenir; bununla birlikte, Osmanlının son yıllarında yazma uğraşı, özellikle siyaset alanında çoktan meyvelerini vermişti. Köprülü, onun milli edebiyatın düzyazıdaki en büyük temsilcisi olduğunu söyler.[109] Ulusal bilincin gelişmesine katkıda bulunmak ve yeni ve daha liberal bir bakış açısına duyulan gereksinimi duyurmak için yazıyordu.

Halide Edip'in ilk yazı macerası, 1860'lı yıllarda Jacob Abbott adlı bir eğitimcinin yazdığı *Mother in the Home* başlıklı, pek bilinmeyen bir Amerikan kitabını çevirmek oldu. Bu, babasını o kadar sevindirmişti ki kitaptan bin adet bastırarak

asker eşlerine dağıttı. II. Abdülhamid'e bile göstermiş, bunun üzerine sultan Halide'ye bir nişan vermişti.[110]

Tam anlamıyla ona ait olan yayınlanmış ilk eseri, ilk Osmanlı sultanı Osman Gazi ağzından bir söylev biçiminde yazılmış olan bir yurtseverlik şiiriydi. Dördüncü Orduyu 1908 Jön Türk Devrimi'ni desteklemeye teşvik ediyordu.[111]

Jön Türk Devrimi, yorum ağırlıklı birkaç gazeteyi hayata geçirerek toplumsal ve siyasal konularla ilgilenen yazarlar için bir kürsü sağlamıştı. Halide Edip bu fırsattan yararlanmayı bildi. Sık sık *Tanin* gazetesine yazıyor ve makaleleri ateşli tartışmalara yol açıyordu. Yazılarını yayımlamaktan vazgeçmesi için bir tehdit mektubu bile almıştı.[112] İlk kocası Salih Zeki Bey'in mükemmel kütüphanesindeki kitapları (Fransızca kitaplar da vardı) yutarcasına okuyarak kendisini yazma uğraşısına hazırlamıştı. Dönemin siyasal ve yazın hareketlerini biliyor ve kıvrak zekâsı, siyasal konulara ilgisi ve yeteneğiyle düşüncelerini yetkinlikle dile getiriyordu.

Siyasal etkinliklerinden dolayı 1909 Karşı Devrimi sırasında ülkeyi terk etmek zorunda kaldı ve önce Üsküdar'a giderek buradan Mısır'a yola çıktı. Mısır'dayken davet edildiği İngiltere'ye gitti ve bu ülkede *Yeni Turan*'ı yazdı. Bu roman, Türklerde uyanmakta olan ulusalcı özlemlere örnek oluşturduğu için başarı kazanmakta gecikmedi. Sonrasında, Halide Edip sürekli makale ve romanlar yazdı ve aranan bir halk hatibiydi. Eğitim konusunda bir dizi makale yazması üzerine Maarif Nezaretinden öğretmenlik teklifi aldı. Böylece yoğun yaşamında başka bir pencere daha açılmış oldu. Halide Edip, 1911 yılında ilk kocasından boşanmasından sonra hem duygusal hem de fiziksel bir rahatsızlık yaşadığı en kötü döneminde bile yazmayı sürdürdü.

Okuyucu ve dinleyici kitlesi zaman içinde büyüdü. Türk-İtalyan Savaşı sırasında Trablusgarp'taki altı subaydan bir mektup aldı; *Yeni Turan* adlı romanından çok etkilenmişlerdi. Bunu daha sonra bir öyküsünde kullandı. I. Dünya Savaşı öncesinde Türk Ocağı için bir çocuk oyunu yazdı ve sahnelenmesine destek oldu. *Kenan Çobanları*, Hazreti Yusuf'la erkek kardeşleri hakkındaydı. Bu eser hiçbir zaman özgün haliyle yayımlanmadıysa da, sonralan Suriyeli müzisyen Vedi Sabra'nın bestelediği bir operanın librettosunu oluşturdu.

Halide Edip yazmakla sınırlı kalmamış, 1908 veya 1909 yılında, önce de değinilen Teali-i Nisvan Cemiyeti'nin kurulmasına katkıda bulunmuştu. Türkiye'nin Bağımsızlık Savaşı başladığında siyaset, yazın ve eğitim dünyasında ünlü bir kişiydi.[113]

Meşrutiyet döneminden sözü edilmeye değer başka kadın yazarlar da vardır: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden mezun olan ve öğretmenlik yapan

şair ve romancı Şükûfe Nihal Başar (doğ. 1896);[114] şiirler, romanlar ve gazete makaleleri yazmış ve İngilizce öğretmenliği yapmış olan Halide Nusret Zorlutuna (doğ. 1901);[115] yabancı okullarda okuyan genç kızlar hakkındaki *Pervaneler* adlı romanı büyük ilgi gören Müfide Ferit;[116] popüler bir yazar olan Güzide Sabri Aygün (doğ. 1883);[117] hem çocuklar hem de yetişkinler için yazmış olan ve kocasıyla birlikte Cumhuriyet döneminede *Tan* gazetesine yazan Sabiha Zekeriya Sertel (doğ. 1897). Sabiha Sertel New York'ta Columbia Üniversitesi'nde okumuştu.[118]

Bu kadınların hemen hepsinin eğitimli kesimden, birçoğunun ulema ailesinden geldiğini görmemek olanaksız. Okumuş kadınlar, çocuklarına özel eğitim verme geleneğini sürdüren ailelerden çıkmıştı.

19. yüzyılın son yıllarında, doğrudan kadın okuyucuları hedefleyen birtakım yayınlar çıktı. (başlıbaşına bu bile kadınlarda okuryazarlığın arttığının işaretidir). Bunlardan kayıtlara geçmiş olan ilki, 1868 yılında çıkmaya başlayan *Terakki* adlı yayının haftalık kadın ekiydi.[119] Eylül 1908'den Mayıs 1923'e dek varlığını sürdüren aylık (kimi zaman iki ayda bir) *Resimli Kitap* da bu yayınlardan biriydi. Fatma Aliye, Emine Semiye, Nigâr Hanım ve Halide Salih adıyla romantik makaleler kaleme alan Halide Edip *Resimli Kitap*'ın yazarları arasındaydı.[120] Ayrıca *Mehasin* ve *Süs* adlı dergiler de vardı. 1911 yılına gelindiğinde, sahibi erkek ama yazarları kadın olan yedi kadın dergisi çıkmaktaydı. Yine 1911'de, kadınların yayınladığı ilk dergi olan *Kadınlar Dünyası* çıktı. Editörleri Türk kadınlarıydı ve dergiyi, önce de sözü edilen Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin resmi yayın organı haline getirdiler.[121]

Bu yayının editör ve yazarlarından biri de, Osmanlı İmparatorluğu'nda uçağa ilk binen kadındı. 1913 yılında *Osmanlı* 'yla uçan Belkıs Şevket, Türk kadınlarını, *Kadınlar Dünyası* adıyla anılacak olan yeni bir uçağın alımı için Türk ordusuna parasal destekte bulunmaya çağıran kartları İstanbul semalarından atmıştı. Osmanlı uçağının pilotu Balkan Savaşı kahramanı Fethi Bey'di.[122]

Kadınlara yönelik yayınların en ünlüsü, Mehmed Tahir'in çıkardığı *Hanımlara Mahsus Gazete*'ydi. İlk sayısı, 19 Ağustos 1311 (1893) tarihliydi. II. Abdülhamid'in tahta geçişinin yıldönümünü kutlayan bir başmakaleyle açılıyor ve Nigâr bint-i Osman'ın, önce de değinildiği gibi, bu vesileyle yazdığı bir şiiri içeriyordu. Dergide, birtakım gereklilikler yerine getirildikten sonra, özellikle kadınları ilgilendiren günün konuları değerlendiriliyordu. Derginin hem kadın hem de erkek yazarları vardı. Fatma Aliye, Emine Semiye ve Nigâr Hanım'ın makalelerinden söz etmiştik. Bu hanımlar ve diğer yazarlar kadınların peçe takmasının uygun olup olmadığı, çocuk yetiştirme ve eğitimi, giyim kuşam, Avrupalı kadınlar gibi konu-

larda yazıyorlardı. Dergide, Fransızcadan çevrilmiş roman ve öykülerin yanı sıra şiirler; terzilik ve elişiyle ilgili haberler; yemek tarifleri; yabancı ülkelerden fotoğraflar; Singer dikiş makinesinden piyanolara ve müzik öğretmenlerine dek ilanlar yer alıyordu. Genelde, Osmanlı kadınının Batılı yaşam tarzına göre eğitilmesi yönünde bir eğilim vardı.[123]

Dergi birkaç yıl daha yayımlanmış ve zaman içinde iyice batılılaşmıştı. 15 Ekim 1901 tarihli sayısından itibaren Osmanlıca başlığın altında Fransızcası da yer aldı; *Journal des dames, illustration hebdomadaire littéraire et scientifique paraissant les jeudis.*[124]

Bir kadının hem düşünsel hem de özel yaşamını besleyen birkaç dergi daha vardı.[125]

Bu dönemde bazı kadın örgütleri kuruldu. Cemiyet-i İmdadiye ve Teali-i Nisvan Cemiyeti'nden (1912'de kurulmuştu) söz edilmişti. Kadınları ev dışında çalışmaya özendirmek için yoksul kadınlar yararına üst kesimden kadınlar tarafından Kadınları Çalıştırma Cemiyeti kurulmuştu. Hilal-i Ahmer'le (bugün Kızılay) bağlantılıydı.

Türkiye'de kadın hareketi mayasının tutmaya başladığı bir dönemdi ve bu hiçbir alanda edebiyattaki kadar verimli olmadı. Kazanımlar yurtdışında bile fark edilmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında kadın yazarlar artık erkeklere öykünme yeteneğiyle ölçülmüyordu. Kendilerini etkileyen bir duygu veya düşünce ya da kadın okuyucuları uğruna geleneksel yazın dünyasından vazgeçmişlerdi. Böylece, öykünmeciden sanatçı ve düşünüre dönüştüler.

Notlar

1 Ülkü Ü. Bates, "Women as Patrons of Architecture in Turkey", *Women in the Muslim World,* s. 245-260; Tamara Talbott Rice, *The Seljuks* (New York, 1961), kadınlar tarafından veya kadınlar için inşa edilen Selçuklu yapıları için bkz. resim 34 ve metin, s. 263 ve resim 35, 36 ve metin, s. 261, 263.

2 Tahsin Öz, *İstanbul Camileri,* I ve II, çeşitli yerlerde.

3 İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I ve II, çeşitli yerlerde.

4 Camiler, mescitler ve medreseler hakkında bilginin edinildiği kaynaklar: Joseph de Hammer-Purgstall'dan (*Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours,* XVIII, s. 1-138) ve Öz, *İstanbul Camileri,* I ve II, çeşitli yerlerde. Yazar yapıları kendi gözlemine dayanarak betimlemiştir.

5 Ahmet Refik [Altınay], *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (110-1200),* No. 63, s. 42.

6 Öz, *İstanbul Camileri,* I, s. 52, no. 109.

7 Öz, *İstanbul Camileri,* II, s. 20.

8 Reşat Ekrem Koçu, "Bezmiâlem Valide Sultan", *İstanbul Ansiklopedisi,* V, s. 2733.

9 Hilary Sumner-Boyd ve John Freely, *Strolling Through Istanbul* (İstanbul, 1972), s. 471-472.
10 Tezer Taşkıran, *Women in Turkey,* s. 25.
11 Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul,* s. 155.
12 A.g.e. Türkiye'de ne zaman yeni bir yapı inşa edilse, bir hayvan kurban edilerek kutsanıyordu (Sir William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey,* s. 298).
13 Öz, *İstanbul Camileri,* I, s. 31. Muvakkithane, hem saatlerin hem de yıldızları gözlem araçlarının bulunduğu odaydı. Saatleri tanzim eden, ayarlayan ve onaran görevlilere muvakkit deniliyordu (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* II, s. 587).
14 Simkeşhane, altın ve gümüş ipliğin yapıldığı yerdi.
15 Bu bilgi, İstanbul Belediyesi Eski Eserler bölümünde çalışmış olan Yılmaz Güngör'den alınmıştır. Ayrıca Öz, *İstanbul Camileri,* I, s. 122, No. 289 ve Barnette Miller, *Beyond the Sublime Porte,* s. 161.
16 Öz, *İstanbul Camileri,* I, s. 68 ve 69, n. 137. Bir Bizans sarayı olan Tekfur Sarayı'nın kalıntıları bugün hâlâ Theodosius Surları'nın doğu ucunda görülebilir.
17 Öz, *İstanbul Camileri,* I, s. 151, N. 341.
18 A.g.e., s. 59, N. 113.
19 A.g.e., s. 158; Şehsuvaroğlu, *Asırlar,* s. 224.
20 P. G. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul,* s. 84, 97.
21 Tüm bu bölgeler kentin yeni bölümündedir.
22 Öz, "Selim III'ün Sırkâtibi Tarafından Tutulan Ruzname," *Tarih Vesikaları* (*Mayıs* 1949), s. 197; İnciciyan, *İstanbul,* s. 94, 156. Bu medresenin yeri saptanamamıştır.
23 M. Çağatay Uluçay, *Haremden Mektuplar,* s. 176-177.
24 Bezmiâlem Rüştiyesi'nin yeriyle ilgili bilgi Yılmaz Güngör'den alınmıştır.
25 Sonraları Şehit Ali Paşa adıyla tanınır oldu.
26 Hammer (*HEO,* XIII, s. 195), Ali Paşa'nın, sadrazam Bıyıklı Mustafa'nın sarayını Fatma için restore ettirdiğini yazar.
27 Lady Montagu, *Türkiye'den Mektuplar,* Çev. Bedriye Şanda, s.143-144, İstanbul Kitaplığı, 1973. Bu yapıyla ilgili olarak anlatılan çiçek bezemeleri ve sedef kakmalar, Anadoluhisarı'nda Amucazade Hüseyin Paşa yalısıyla olan benzerliği gösterir. Amucazade yalısı biraz daha erken tarihli olmakla birlikte her ikisi de aşağı yukarı aynı dönemde inşa edilmiş olabilir. Duvarlardaki çiçek ve meyve resimleri, III. Ahmed'in Topkapı Sarayı'ndaki odasını çağrıştırır (bkz. Fanny Davis, *The Palace of Topkapı in İstanbul,* s. 243-244). Şehit Ali Paşa öldükten sonra sarayı devletin eline geçti. Günün birinde Boğaz'da, Beşiktaş burnundaki bu alanı gören III. Ahmed hayran kalmıştı. Burada bir saltanat sarayının inşası için gerek duyulan tek şey bu yerdi. Sözü edilen yeni saray Neşatabad idi (*Patrona İsyanı (1730),* M. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 808, s. 44-45, İstanbul, 1958.
28 Kapı sözcüğü, Osmanlı İmparatorluğu'nda sadrazamın konutu veya hükümet dairesini belirtmekte kullanılıyordu (Pakalın, *Deyimler ve Terimler,* II, s. 166).
29 Paşakapısı, I. Abdülhamid döneminde Babıâli denilinceye değin sadrazamın dairesine verilen addı (Mithat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi,* s. 263).
30 Bu, III. Ahmed'in kızı Esma Sultan olabilir. Zeynep Hanım, Mısırlı Mehmed Ali'nin en

küçük kızıydı. Konağı, I. Dünya Savaşı sırasında askeri hastane oldu (bkz. Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi: Son Hatıralar,* III, s. 101). Günümüzde İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nin bulunduğu yerdeydi.

31 Altınay (*İstanbul Hayatı 1100-1200,* No. 89, s. 64-69), Nevşehirli İbrahim'in Beşiktaş'taki yalısına havuz yaptırmak için verilen mermer siparişinin metnini verir.

32 *Patrona İsyanı (1730),* M. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 808, s. 44-45, İstanbul, 1958.

33 A.g.e., s. 44.

34 A.g.e., s. 45.

35 A.g.e., s. 51, 55.

36 Hammer, *HEO,* XIV, s. 307.

37 Antoine-Ignace Melling, *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore d'auprès les dessins de M. Melling,* II, resimler.

38 24 Mart 1794 tarihinde, modern bir kışlanın, sultanın Neşatabad'a gelişi şerefine süslenmesiyle ilgili bir ferman çıkarılmıştı (Öz, "Ruzname," No. 69, s. 195-196).

39 Melling, *Voyage pittoresque,* II, resimler. İstanbul Belediye Müzesi'nde bu odanın bir maketi bulunur.

40 A.g.e., I.

41 Bu Çırağan, kalıntıları bugün hâlâ Boğaz'da, Yıldız'ın karşısında bulunan saray değildir; ikincisi Abdülaziz tarafından inşa ettirilmiş ve 1910 yılında yanmıştı.*

42 Öz, "Ruzname", No. 69, s. 196 ve s. 196, N. 2.

43 Subhi Paşa'nın torunu Demir Tannöver ile görüşme, Ağustos 1966.

44 Nesteren Dirvana ile görüşme. İmparatorluğun son döneminde 60 odalı bir aile konağı vardı.

45 İnciciyan, *İstanbul,* s. 22.

46 Miller, *Beyond Sublime Porte,* s. 129.

47 Bu bilgi Yılmaz Güngör'den alınmıştır.

48 Emine Foat Tugay, *Three Centuries, Family Chronicle of Turkey and Egypt,* s. 122.

49 Tugay'a göre (*Three Centuries,* s. 127), Zeynep Hanım öldükten sonra konağı İstanbul Üniversitesi'nin bünyesine alınmış, sonrasındaysa yanmıştı. Bayan Tugay ayrıca bu hanımın arazisinin beşte birinin hayır işleri için devredildiğini söyler.

50 J. H. Mordtmann, "Constantinople", *Encyclopaedia of Islam,* birinci baskı, s. 867-876. Kadınların mimari etkinlik üzerindeki etkisiyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için, ayrıca bkz. Bates, "Women as Patrons of Architecture in Turkey," s. 245-260.

51 Reşat Ekrem Koçu, "Ani Hatun", *İstanbul Ansiklopedisi,* I, s. 522-523.

52 Mahmut Kemal İnal, *Son Hattatlar,* s. 85-87.

53 A.g.e.,

54 A.g.e., s. 775-776; ayrıca İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi,* s. 135. Gövsa, onbeş yaşında evlendiğini, üç yıl sonra da dul kaldığını söyler.

55 İnal, *Son Hattatlar,* s. 616-617.

56 A.g.e., s. 825.

57 A.g.e.

58 Gövsa, *Türk Meşhurları,* s. 143.

59 İnal, *Son Hattatlar,* s. 621.

* 1990'larda restore edildi. (Ed.)

60 A.g.e., s. 95.
61 Maurice Moyal, "The Art of Turkish Embroidery", *The Islamic Quarterly,* (January 1958), s. 162-167.
62 Faruk Sümer, "Eski Türk Kadınları", *Türk Yurdu,* 3 (*Eylül,* 1954), s. 191-194.
63 Nuri H. Arlasez'le Temmuz 1967, Beraet Bolayır'la Ağustos 1967 ve Kenan Kent'le Nisan 1971'de yapılan görüşmeler.
64 Türk işlemeleriyle ilgili genel bir değerlendirme için, bkz. *Sanat Ansiklopedisi,* II, s. 849-851, resim, s. 846, 848, 850 ve resim CXXXV.
65 Topkapı Sarayı Müzesi ve İstanbul Belediye Müzesi koleksiyonları; Tahsin Öz, *Güzel Sanatlar,* çeşitli yerlerde; ayrıca, Fazile Keçeci'yle görüşme, İstanbul, 1966.
66 Bkz. Topkapı Sarayı Müzesi.
67 Macide Gönül, "Some Turkish Embroideries in the Collections of the Topkapı Sarayı Museum in Istanbul", *Kunst des Orients,* 6 (1969), s. 43-76; elişiyle ilgili bilgi ayrıca Beraet Bolayır ve Fazile Keçeci ile 1966 yılında İstanbul'da yapılan görüşmelerden edinilmiştir.
68 Melek Celâl, *Türk İşlemeleri,* resimler.
69 Nuri Arlasez ile özel görüşme, İstanbul, 1966.
70 Yazar buradaki bilgilerin çoğunu ve konuyu daha iyi anlamasını Fevziye Abdullah Tansel'e borçludur.
71 Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi,* s. 289.
72 Banarlı, *Türk Edebiyatı,* s. 289.
73 İsmail Hikmet, *Koca Ragıp Paşa ve Fıtnat,* s. 26-27; Gövsa, *Türk Meşhurları,* s. 142-143; E. J. W. Gibb, *Ottoman Poems,* s. 217 ve *History of Ottoman Poetry,* IV, s. 150-159; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* IV, s. 395, 478-479. Fahir İz ("Fıtnat", *Encyclopaedia of Islam,* ikinci baskı, II, s. 931), bir şeyhülislamın kızı olduğunu ve hem Nabi hem de Nedim'den esinlendiğini söyler.
74 Hikmet, *Koca Ragıp,* s. 26-27; Gövsa, *Türk Meşhurları,* s. 142-143; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* IV, s. 395, 478-479; Murat Uraz, "Fıtnat", *Resimli Kadın Şair ve Muharrirlerimiz,* s. 32 vd.
75 Hikmet, *Koca Ragıp,* s. 31.
76 Charles White, *Three Years in Constantinople,* II, s. 174.
77 Herbert W. Duda, *Balkantürkische Studien,* s. 74-75.
78 Gövsa, *Türk Meşhurları,* s. 142-143; Banarlı, *Türk edebiyatı,* s. 214-215.
79 Gövsa, *Türk Meşhurları,* s. 143; Uraz, "Fıtnat", s. 84 vd.
80 Banarlı, *Türk Edebiyatı,* s. 236; E. J. W. Gibb, *Ottoman Poetry,* IV, s. 349-350; Gövsa, *Türk Meşhurları,* s. 368-369; Uraz, "Şeref", *Muharrirlerimiz,* s. 48 vd.
81 Uraz, "Sırrı", *Muharrirlerimiz,* s. 55.
82 Uraz, "Nakiye", *Muharrirlerimiz,* s. 69 vd. Ayrıca bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekilleri* I, s. 301 ve K. L. Basmadjian, *Essai sur l'histoire de la littérature ottomane,* s. 217.
83 Uraz, "Seniye", *Muharrirlerimiz,* s. 82 vd.
84 Uraz, "Mahşah", *Muharrirlerimiz,* s.95 vd.
85 Uraz, "Leylâ," *Muharrirlerimiz,* s. 41. Ayrıca bkz. Banarlı, *Türk Edebiyatı* s. 236; Gibb, *Ottoman Poetry,* IV, s. 342-349; İz, *Encyclopaedia of Islam* 2, V, s. 710. Gibb (*Poems*), onu duygusal bulur ve belli bir kalıba bağlı kaldığını düşünür. Ayrıca bkz. Gövsa, *Türk Meşhurları,* s. 229.

86 Uraz, "Adile", *Muharrirlerimiz,* s. 68; Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi,* I, s. 142-143. Lucy M. Garnett, (*Home Life in Turkey,* s. 175), Hibetullah Sultan'dan II. Mahmud'un kız kardeşi ve şair olarak söz eder.
87 Fuat Köprülü, "Nigâr Hanım", *Bugünkü Edebiyat,* s. 297-313.
88 Banarlı, *Türk Edebiyatı,* s. 289-290; Gövsa, *Türk Meşhurları,* s. 285; Uraz, "Nigâr", *Muharrirlerimiz,* s. 98 vd.
89 İsmail Habip, *Yeni "Edebî Yeniliğimiz": Tanzimattan Beri,* II, s. 343-344.
90 Abdülhamid'e yazılan şiir için bkz. *Hanımlara Mahsus Gazete,* 19 Ağustos 1893 tarihli sayı ve Nigâr Hanım'la ilgili genel olarak 1311 ve 1312 sayıları (1893-1895).
91 Uraz, "Nigâr", s. 98 vd.
92 Rauf Bey'in kızı Nesrin Moralı'yla görüşme, Temmuz 1966.
93 Köprülü, "Nigâr Hanım", s. 297-313.
94 Osmanlıda sultanın özel hizmetinde olmak bir onurdu.
95 Uraz, "Makbule Leman", *Muharrirlerimiz,* s. 108 vd.; Gövsa, *Türk Meşhurları,* s. 238.
96 Banarlı, *Türk Edebiyatı,* s. 403-404; Gövsa, *Türk Meşhurları,* s. 187; Uraz, "İhsan Raif", *Muharrirlerimiz,* s. 126 vd.
97 Uraz, "Yaşar Nezihe," *Muharrirlerimiz,* s. 142 vd.
98 Banarlı, *Türk Edebiyatı,* s. 131-132; Habip, *Tanzimattan Beri,* I, s. 356; M. Şakir Ülkütaşır, *Cevdet Paşa-Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri (1822-1898),* s. 60; Uraz, "Fatma Aliye", *Muharrirlerimiz,* s. 209 vd.
99 Gövsa, *Türk Meşhurları,* s. 131-132.
100 Uraz, "Fatma Aliye", *Muharrirlerimiz,* s. 209 vd.
101 Habip, *Tanzimattan Beri,* I, s. 356.
102 Uraz, "Fatma Aliye", *Muharrirlerimiz,* s. 209 vd.
103 Banarlı, *Türk Edebiyatı",* s. 290; Gövsa, *Türk Meşhurları,* s. 114; Z. Duckett Ferriman, *Turkey and the Turks,* s. 322.
104 Banarlı, *Türk Edebiyatı",* s. 290; Gövsa, *Türk Meşhurları,* s. 9; Uraz, "Abdülhak Mihrünnisa", *Muharrirlerimiz,* s. 136 vd.
105 Gövsa, *Türk Meşhurları,* s. 229; İz, *Encyclopaedia of Islam 2,* V, s. 710-711. Tugay, *Three Centuries,* s. 309-310; Uraz, "Leylâ", *Muharrirlerimiz,* s. 92 vd.; ayrıca Emine Foat Tugay ve Belkıs Erad ile görüşmeler, Ağustos, 1966.
106 Ne yazık ki, bu kitabın yazarı çok nadir olan bu kitabın bir baskısını elde edememiştir. Ne var ki, Emine Foat Tugay'ın (*Three Centuries, s.* 309-310) ve Pakalın'ın ("Esir Tüccarı", *Deyimler ve Terimler,* I, s. 554-555) sözünü ettiği kadın köleyle ilgili bölümleri edinebilmiştir.
107 Gövsa, *Türk Meşhurları,* s. 229; Uraz, "Leylâ", s. 92 vd.; İz, "Layla Khanum", *EI²*, V, s. 710-711.
108 Otto von Spiess, *Die türkische Prosliteratur der gegenwart,* s. 40.
109 Köprülü, "Ottoman Turkish Literature", *EI¹*, IV, s. 956.
110 Gertrude Emerson, "Halideh Haoum", *Asia* (Ocak 1920), s. 80-89.
111 A.g.e.
112 Halide Edip'le ilgili bilgi *Memoirs* adlı kitabından (s. 261-264, 270, 270-284, 292, 295, 310-311, 331, 338-339, 369;) alınmıştır. Banarlı, *Türk Edebiyatı,* s. 404-406; Gövsa, *Türk Meşhurları,* s. 15-16; Fahir İz, "Khalide Edib," *EI²*, IV, s. 933-936; Uraz, "Halide Edip", *Muharrirlerimiz,* s. 241vd.
113 Seniha Moralı aracılığıyla Tezer Taşkıran'la yazışma, 1978.

114 Banarlı, *Türk Edebiyatı,* s. 403; Gövsa, *Türk Meşhurları,* s. 63.
115 Banarlı, *Türk Edebiyatı*; Gövsa, *Türk Meşhurları,* s. 415.
116 Banarlı, *Türk Edebiyatı*, s. 404; Fahir İz ile özel görüşme, 1966.
117 Banarlı, *Türk Edebiyatı*, s. 402.
118 Gövsa, *Türk Meşhurları,* s. 350; Uraz, "Sabiha Zekeriya Sertel", *Muharrirlerimiz,* s. 482 vd.
119 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Zia Gökalp, sa vie et sa sociologie,* fotostat s. 164. Ayrıca Vedad Günyol ve Andrew Mango, "Djarida", *Encyclopaedia of Islam* 2, II, s. 474. Bunun dışında *Terakki'* nin kadın ekinden bir tek İffet Halim Oruz'un, Uluslararası Kadın Kurulu'nun *Quarterly Review* dergisinde çıkan "The Turkish Press and Women," başlıklı makalesinde söz edilir. (1960 yılının ilk üç aylık sayısında) Bu makalede, *The Ladies' Journal* olarak geçer.
120 Seniha Moralı'yla yazışma, 1978. Salih, Halide Edip'in ilk kocasının adıydı; ikincisi Dr. Adnan Adıvar'dır.
121 Bu bilgi Fevziye Abdullah Tansel'den alınmıştır.
122 Halide Edip, *Conflict of East and West,* s. 262; Koçu, "Belkıs Şevket Hanım", *İstanbul Ansiklopedisi,* V, s. 2483-2484.
123 *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin 1311-1312 ve 1319-1320 yılları sayıları yazarda mevcuttur.
124 A.g.e.
125 A. Afet İnan'ın, "*Tarih Boyunca Türk Kadınlarının Hak ve Görevleri*", adlı makalesinde Osmanlı kadın dergileri ve gazetelerinin, ilk yayımlandıkları yılın belirtildiği bir listesi verilir: *Kadın,* 1908; *Kadın bahçesi,* 1912; *Kadınlar Dünyası,* 1912; *Kadın Hayatı,* 1912; *Kadın Duygusu,* 1913; *Kadınlar Âlemi,* 1913; *Kadın Kalbi,* 1919.

14
DİN

Önceki bölümlerde, üst zümre Osmanlı kadınının tamamen İslamiyet kuralları çerçevesi içinde yaşadığını gördük. Ulema mensupları arasında yer alamadığı ve yaşamından hoşnut olmadığı takdirde bir tekkeye çekilemediği halde din öğretmeni olarak kabul görebiliyordu. Bazı dindar kadınlar, I. Süleyman'ı müzik zevkinden vazgeçiren kişi örneğindeki gibi, bu sayede büyük nüfuz kazanmıştı.[1]

Dinin Osmanlı kadını açısından önemini azımsamak zordur. En büyük dayanağıydı. Harem dışındaki dünya onun için genelde erişilmez olsa da; kocasını çoğu zaman paylaşmak zorunda kaldığı gibi yaşamının büyük bölümüne katılma hakkından genelde yoksun bırakılsa da; toplumsal ilişkileri kadınlarla sınırlı olsa da, geriye bu alan kalıyordu. Din, kendini alabildiğine verebileceği bir alandı. İslamiyetin gereklerini büyük bir inançla yerine getirmesi şaşırtıcı değildir.

Din, illaki eğitimini aldığı tek konuydu. Kız çocuklarına İslamiyetin ilke ve göreneklerini öğretmek üzere haremlere giden *hoca hanım*lardan zaten söz edildi.[2] Bir kız çocuğunun din eğitimi, Arapça Kuran okumayı ve dua etmeyi öğrenmekle başlıyordu. Eğitim düzeyi yüksek bir aileden geliyorsa, Arap dilini de öğreniyor, böylece zamanla okuduğu şeyi anlayabilir duruma geliyordu.[3]

Namaz kılmak bir kız çocuğuna ilk kez sekiz yaşlarındayken öğretiliyordu.[4] Yetişkin bir kadın olduğunda camiye gitmiyor, evinde dua ediyordu (Ramazan dışında). Önce, Kuran'da belirtilen usule göre aptes alıyordu: "Namaza kalktığınızda, yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi, –başlarınızı meshedip– topuk kemiklerine kadar ayaklarınızı yıkayın."[5] Sonra, Julia Pardoe'ya göre, beyaz bir tülbentle örtünüyordu; beyaz bir başörtüsünü kastediyor olabilir.[6] *Salat* veya *namaz* denilen ibadeti erkeklerinkinden farklı değildi. Bir üst zümre hareminde yere, büyük olasılıkla güzel bir Gördes veya başka bir zarif seccade seriliyor ve üzerinde her biri belli sayıda *rekat*tan oluşan namaz kılınıyordu.

Julia Pardoe'yla Osmanlı kadınının ibadetine bir göz atabiliriz:

> *Türk kadınları içgüdüsel olarak dindarlar; ibadetleri varoluş tarzlarına çok iyi uyuyor. Haremin kapalı kapıları ardında, namaz saati herkesin asla azalmayan bir ilgiyle beklediği bir vakit. Yaradanlarının huzuruna çıkmadan önce başlarına beyaz bir tülbent örtüp seccadelerini yaydıkları sırada gösterdikleri tevazuda dokunaklı ve güzel bir yan var.*[7]

Osmanlı kadınının dindarlığında görülere de yer vardı. Emine Foat Tugay, annesinin bir dini görüsünü anlatmıştır. Bu sırada kendisi daha 12'sine basmamıştı.[8]

Osmanlı kadını, ya bir *hoca hanım*dan ya da yaşlıca bir Türk erkeğinden İslam öğretisi ve ödevlerini ve biraz da İslamiyet tarihini öğreniyordu. Hazreti Muhammed'in müminlere Allah'ın kelamını bildirmek üzere dünyaya geldiğini ve Allah kelamını yayan ve Âdem ile başlayan Peygamberler sıralamasında Muhammed'in sonuncu, yani peygamberlerin mührü olduğunu öğreniyordu. Dininin altı ilkesini öğreniyordu: Allah'a, meleklerine, Kuran'a, Peygamberlerine, Kıyamet Günü'ne ve Kader'e inanmayı. Alın yazısının Allah katında çoktan levhalara yazılmış olduğunu da öğreniyordu. Böylesi, yazgıyı kabullenmeyi kolaylaştırıyordu. Ona İslamiyetin beş şartı da öğretiliyordu: Allah'tan başka Tanrı olmadığına ve Muhammed'in onun Peygamberi olduğuna inanmak; günde beş vakit namaz kılmak; zekât vermek; mübarek Ramazan ayında oruç tutmak; olanakları elveriyorsa hacca gitmek.[9]

Bu şartlardan, Allah'tan başka Tanrı olmadığına şahadet etmek olan ilkini her namazda yerine getiriyordu. Bir kadın, yaşlı değilse camide dua etmesi adaba uygun görülmediği için, evinde ibadet ediyordu. Camide dua ettiğinde bile bu amaçla ayrılmış bir bölümün dışına çıkamıyor, erkeklerle saf tutamıyordu.[10] Namaz sırasında bir kadın ellerini omza kadar kaldırabiliyorken, bir erkek kulak hizasına dek kaldırabiliyordu. Kadınlar topluca namaza durduğunda, namazı bir erkeğin kıldırması daha iyiydi. Bu kişinin kadın olması durumunda, bir erkek imam gibi grubun başında değil, alçakgönüllü bir biçimde ortada durması öğütleniyordu.[11] Bir kadının âdet döneminde ibadet etmesi caiz değildi. Bunun için üç ile on gün arasında bir süre belirlenmişti. Hastalık veya hamilelikte de ibadet edemiyorsa da bu yasaklamalar daha gevşekti.[12]

Evde ibadet, İslamiyette kadınlara getirilen diğer kısıtlamalar gibi, zamanla buyruk halini aldı. İlk Müslümanlarda, kadınları camide dua etmekten alıkoyan bir kanun veya düzenleme olmadığı anlaşılıyor. Ne var ki, Muhammed'in ölümünden bir süre sonra bu bir sorun haline gelmiş ve Araplar, başka birçok konu-

daki gibi, bunu da geleneğe başvurarak karara bağlamaya çalışmıştı. İki karşıt görüş olduğundan, birbiriyle çelişen iki gelenek oluşmuştu.[13] Buhari'nin anlattığı ilk geleneğe göre Muhammed'in şöyle dediği öne sürülür: "İçinizden birinin kadını mescide gitmek için izin isterse, onu bundan yoksun bırakmayın"; oysa, diğer gelenekte öğütlenen şudur: "Kadınların evin avlusundansa içinde dua etmesi daha iyidir; en âlâsı, odalarında dua etmeleridir."[14]

Kadınlara ilk olarak Ömer zamanında kısıtlama getirildiği düşünülür. Şöyle dediği rivayet edilir: "Kadınları kayıt altında tutun... ev dışına çıkmakta özgür olduklarında, hoşlarına giden şeyi görmekten mahrum olmazlar; isterse kocaları daha yakışıklı ve hoşnut edici olsun. İsterse onları hoşnut edenler kocaları kadar soylu olmasın."[15]

Kadınların bu dönemden itibaren Ramazan ayı dışında camide görüldüğüne kaynaklarda pek rastlanmıyor. Ne var ki, Orta Asya buna bir istisnaydı. Semerkantlı kadınlar, H. 1222 (1807-1808) kadar geç bir tarihte bile ezan sesiyle birlikte camiye gidiyordu.[16]

Osmanlı İmparatorluğu'nda bir kadın, toplumsal konumunun yüksek olması oranında sıkı bir gözetim altında tutulduğu için çoğu gözlemci camide kadınlara pek rastlamamıştır.[17] De Tott, bu sayede düzen ve sessizlik sağlandığından, bunun iyi bir fikir olduğu kanısındaydı.[18] Ne var ki selatin camilerinde, saltanat kadınlarının kimse tarafından görülmeden ibadet edebileceği kafes bölmeli bir oda bulunuyordu;[19] bazı açılardan ne denli ayrıcalıklı olduklarının bir göstergesi daha.

Kadınlar Hazreti Muhammed döneminde camide ibadetten yoksun bırakılmamışsa da, İslamiyet, başından itibaren erkek egemen bir din oldu. Kuran'da, kadının erkeğin denetiminde olduğu çünkü Allah'ın birini diğerinden üstün kıldığı söyleniyordu.[20] Hazreti Muhammed'in pagan Araplarda eleştirdiği noktalardan biri de kadın putlara tapmalarıydı.[21] Aslında, bir kadının ruhu olup olmadığı çokça tartışılan bir konuydu. Kuran'da, kadının ruhu olduğu ve bunun bedeninden uzun ömürlü olup Cennete gittiğine dair inanç yeterince açık olmakla birlikte[22] tersi bir görüş de vardı. Sir Edwin Pears, ruhları olmadığını kabul eden kadınlara örnekler bulunduğunu ve Anadolu'da böyle bir grubun bir imamın yönetiminde "Biz eşeğiz. Biz hayvanız" diye zikrettiklerini yazıyordu. Diğer yandan Pears, birçok Osmanlı Türkünün, kadınların ruhu olduğuna inandığını ileri sürer.[23]

Her durumda, İstanbullu üst zümre kadınlarının genelde ruhun varlığını teslim ettiği anlaşılıyor. Mezar taşlarında, sebillerde ve kadınlar tarafından yaptırılan diğer anıtlarda, oradan geçmekte olan kişiden ölenin ruhuna bir fatiha okumasının istendiği yazıtlar bunun kanıtıdır.[24] Pears, Hasköy'de bir kadına ait mezar taşındaki yazıtı aktarır: "Ruhumdan mübarek duanızı esirgemeyin."[25] Kadınların

kamu yararına birtakım yapılar yaptırarak hayırişinde bulunmaları, ruhları olduğuna inançlarının ve bunun iyiliğini gözettiklerinin kanıtıdır.

Hayırseverlik her Müslüman, belki de özellikle kadınlar için bir ödevdi. Zira, bir hadiste, kıyamet gününde çoğunluğun cehennemlik olduğu söylenir. Bu nedenle aynı hadiste kadınlar, altın ve gümüş ziynet eşyasını bile zekât olarak vermeye teşvik edilir.[26] Büyük bir bağlılıkla yerine getirilen bir öğüttü bu. Örneğin, yoksullara ve yolculara[27] yardım öğüdü sayesinde İstanbul birçok sebile[28] kavuşmuştu. Kadınların parasal desteğiyle inşa ve restore edilen camilerden önce de söz edilmiştir.

Vakıf geleneği, zekât verme göreviyle ilintiliydi. Türkler Anadolu'ya girdiğinde, kuşkusuz bunun İslami biçimiyle zaten tanışıktılar.[29] Köprülü, 13. yüzyılda Anadolu Selçuklularının bu kurumdan yaygın olarak yararlandığına ve Selçuklu hükümdarları, kadınıyla erkeğiyle toplumun önde gelenleri ve tüccarlar tarafından hastaneler, imaretler, medreseler, okullar ve tekkeler için vakıflar kurulduğuna işaret etmiştir.[30]

Osmanlı döneminde kadınlar sayısız vakıf kurdu. Bunların çoğu, devletin servete el koyması durumunda vârisleri koruma amacıyla kurulmuşsa da, türlü hayırsever amaçlarla kurulmuş vakıflar da vardı. İkinci grupta sağlık yurtları, akıl hastaneleri, genel hastaneler, tıp okulları, medreseler, aşevleri, barınaklar bulunuyordu; yoksul kızların çeyiz, yoksul çocuklarınsa kitap ve seyahat giderleri karşılanıyordu.[31]

İnceleme konusu olan dönemle ilgili olarak Kunter, Ümmehani Hatun'un, İstanbullu yoksullara, vergilerini ödemekte destek olmak üzere 1707-8 yıllarında ve Züleyha Hanım'ın yoksul çocuklar, dullar ve yaşlılara giysi ve erzak temin etmek üzere 1856-57 yıllarında vakıf kurduklarını kaydetmiştir.[32] III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'la kocası Nevşehirli İbrahim Paşa, Şehzade Camisi yakınlarındaki bir kütüphane ve okul için vakıf kurmuşlar ve iki Rum zimmînin işlettiği üzüm bağının geliriyle burayı idame ettirmişlerdi.[33] 20. yüzyıl başlarında, Hıdiv İsmail'in kızı Fatma Hanım, Gizeh'deki sarayı Bulak-Takrur'u Kahire Üniversitesi yararına vakfetmiş ve 400 feddan* verimli toprağın geliriyle burayı idame ettirmişti. Vasiyetinde İstanbul Üniversitesi'ne 30.000 pound bağışladığı halde Mısır hükümeti Üniversitenin bu parayı almasına engel oldu.[34]

En önemli dini görenek, Osmanlı hanehalkının Ramazanda büyük bir bağlılıkla yerine getirdiği bir görev olan oruçtu. Gün içindeki sıkılık, akşamları telafi ediliyor ve günbatımında özellikle zengin bir iftar yemeği yeniliyordu. Böyle bir ziyafete davet edilen Julia Pardoe bunu şöyle anlatır:

* 1 feddan=4200m²

Bu şekilde, saat altı buçuğa kadar, yani minarelerin çoğu bu amaçla çalıştırılan gözcülerden birinin Ay'ı görmüş olduğunu bildiren müezzin haykırışları duyulana kadar, biz de oruç tutmuş olduk. Anında herkes hareket geçti; ön hazırlıklar öylesine özenli ve dikkatli yapılmıştı ki bir saniye bile kaybedilmedi. Bir halayık yemeğin hazır olduğunu söyledi ve onun peşinden, deyiş yerindeyse masanın çoktan kurulmuş olduğu daha küçük bir daireye geçtik. Kare biçimindeki oda, tam ortadaki bir halının üstünde yaklaşık 60 santim yüksekte, kenarları hafifçe kalkık kocaman bir siniyi tutan ahşap bir destek dışında tamamen boştu. Sininin ortasına konmuş çukur ve yayvan bir beyaz kap bir tür soğuk ekmek çorbasıyla doluydu; etrafında dilimlenmiş peynir, ançüez, havyar ve her türden tatlının konduğu küçük porselen kaplar daire biçiminde dizilmişti. Bunların aralarına şimşir kaşıklar ve gül kokuları odayı dolduran pembe ve beyaz şerbet dolu kadehler serpiştirilmişti. Tepsinin dış kenarında parçalanmış mayasız ekmek ile kuru, berbat görünümlü, üstü yumurta akıyla parlatılmış ve çörekotu serpilmiş Ramazan pidesi duruyordu.[35]

Evde birçok kişi bulunuyordu: orta yaşlı bir çiftle oğullar, gelinler, kızlar, damatlar ve bir erkek evlatlıktan oluşan ailenin yanı sıra ailenin yaşlı sütninesi, bir yetim torun ve kendi meseleleriyle ilgili olarak akıl danışıp duran yeni dul kalmış bir kadının da aralarında bulunduğu birkaç komşu ve ahbap. Herkes karnını doyurduktan sonra ilk oturdukları odaya dönmüşler ve bir masalcıdan masal dinleyerek hoşça zaman geçirmişlerdi. Kahve hazırlanmış, *büyük hanım* çubuğunu alıp sedire kurulmuştu. Bu sırada halayıklardan biri, beyefendinin gelmekte olduğunu duyurmuş, bunun üzerine konuklar odadan kaçışmış, masalcı da örtünmüş ve...

Iuno'ya benzeyen ve şimdiye kadar gördüğüm kadınların en uzunu olmasa da, en heybetlilerinden biri olan kız başına bir eşarp örttü ve çenesinin altından bağladı bu arada oğlunun karısı bir ferace, yani bir pelerin kaptı ve katlanmış üst tarafının arasına başını sokarak kendi dairesine çekildi. Oradakiler arasında bu haberden hiç etkilenmeyen tek kişi yaşlı hanımdı: Gözlerini halıdan kaldırmadan, uzun çubuğunu ciddiyetle tutarak "kokulu ot"un aromasını içine çekmeyi sürdürdü. Dudaklarını kehribar ağızlığa sıkıca bastırmıştı; parlak yüzükleri ve elmas taşlı bilezikleri ışıkta parıldıyordu.[36]

Ailenin reisi oğullarıyla birlikte atıştırılacak güzel şeyler getirmişti. Orta yaşlı kadın kocasının çubuğunu doldurup yakmıştı; bir hizmetçi bunu, oğlu da çubuğun

konduğu ufak pirinç çanağı tutmaktaydı. Ezan sesiyle birlikte yaşlı adam çubuğunu çanağa bırakarak seccadesini açıp namazını kılmış, bu sırada diğerleri sohbete ve çubuk tüttürmeye devam etmişlerdi.[37]

Pardoe, kadının daha sonra yatmaya gittiğini, diğerlerinin ise sabah ikiyle üç arasında bir öğün daha yediklerini ve gün ağarıncaya dek oturup kahve içtiklerini, masal dinlediklerini ve haber alışverişinde bulunduklarını yazıyordu. Ertesi günün orucunu tutmaya başlamadan hemen önce, hepsi bir, iki veya üç kat yaldızlı yaprağa sarılmış afyon hapı almıştı. Bu yaprakların belli aralıklarla çözüldüğü ve hapların gün boyu tutulan oruç sırasında duyulan açlık sancılarını bastırdığı varsayılıyordu.[38]

Ramazan sözcüğü, "yanmak" anlamındaki Arapça *ramaza* kökünden gelir.[39] Ramazan, tüm günahların oruç ıstırabıyla yanıp kül olduğu aydır. Bu ay boyunca her gün yerine getirilmesi gereken üç görev vardır: oruç tutmak, Ramazan ayına özgü olan *teravih* namazını kılmak ve zekât vermek.[40]

Julia Pardoe'nun konuk olduğu evde bu üçünün de yerine getirildiğini görüyoruz. Aile ve konukları oruç tutmuşlardı. Yaşlı adam, anlaşıldığı kadarıyla, tüm aile adına teravih namazını kılmıştı. İftar vakti geldiğinde, hanehalkı yalnızca komşuları değil, bir dul kadını da ağırlamıştı. Seçkin ailelerin evleri herkese açıktı. Hanehalkı üyeleri daha batılı bir sofra takımını benimsediğinde bile, Ramazan geleneği büyük ölçüde değişmeden sürdürüldü.[41]

Oruç saatlerinde yasaklanan yalnızca yeme içme değildi; her türlü cinsel ilişki ve hatta birisini sevip okşamak bile tabuydu. Yalnızca hastalar, gezginler, hamileler, sütnineler, âdet gören veya doğum yapalı 40 gün olmamış kadınlar, akıl hastaları, küçük çocuklar ve yaşlılar oruçtan muaftılar.[42]

Kadınların yaşamındaki soyutlanmışlık Ramazan ayında bir nebze olsun gideriliyordu. 19. yüzyılda gün batımından sonra şehirde arabayla gezintiye çıktıkları görülüyor. Lady Blunt, Süleymaniye meydanında onları gördüğünü yazıyor.[43] Görünüşe bakılırsa, Divanyolu'nda da bir aşağı bir yukarı arabayla geziniyorlardı. Zira, White sultanın buradaki bir konuttan, büyük olasılıkla Alay Köşkü'nden bunu izlediğini ve peçelerinin fazla ince olması veya yeterince örtünmemeleri durumunda hoşnutsuzluğunu bildirmek ve uyarıda bulunmak üzere buradan bir görevli gönderdiğini söyler.[44]

Yaramazları asla gözünden kaçırmayan Adolphus Slade, Ramazan ayında "haremlerin çengiler, gezici hanendeler ve falcılarla şenlendiğini" yazar. Çiftlerin yaşlı Yahudi kadınların evinde gizlice buluştuğu ve yasak oynaşmaların bir ölçüde yaşandığı düşüncesindeydi. Hiç kuşkusuz bu tür hikâyeler kulaktan kulağa yayılıyordu. Yine de, bunlara ne derece güvenilebilir ki?[45]

Ramazanın sondan üçüncü gecesi *kadir gecesi*ydi. Kuran'ın ilk suresinin Muhammed'e bu gece indiğine inanılıyordu. Bu gece ibadet etmek bin ay ibadete bedeldi ve bir müminin günahlarının affedilmesini sağlıyordu.[46]

Emine Foat Tugay'ın anlattığına göre, imparatorluk döneminde tüm aile kadir gecesinde camiye gidiyordu. Onun ailesi, kandille aydınlatılan büyük, yuvarlak avizelerin Kuran dinleyen yüzlerce müminin üzerine yumuşak bir ışık düşürdüğü Ayasofya'ya gidiyordu. Bazı müminler, İlahi Lütfun bir işareti olarak bu gece ineceğine inanılan nuru görme umuduyla gün ağarıncaya dek namaz kılıyorlardı.[47]

İd-i fıtr denilen Ramazan bayramı, Ramazanı izleyen şevval ayının ilk üç gününe denk geliyordu. Lucy Garnette şöyle yazmıştı: "Bayramın ilk gününde, hali vakti yerinde olan herkes, yoksullara cömertlik gösterdiği gibi çocuklarına, kölelerine ve emrindekilere de hediye veriyor. Bayram sabahında sokaklar, bayramlıklarını giyerek ev ev dolaşan ve bayram ziyaretinde bulunan kalabalıklarla dolup taşıyor."[48]

Çok dindar kadınlar diğer dini günlerin de gereklerini yerine getiriyordu; bu günler arasında Peygamberin dünyaya gelişinin kutlandığı *mevlit kandili*;[49] günahların bağışlandığına inanılan *berat gecesi*;[50] Hazreti İbrahim'in oğlunu kurban etmeyi önerdiği ama Allah'ın bunun yerine bir koyunu kurban olarak kabul etmesinin kutlandığı kurban bayramı[51] vardı.

Kurban bayramında, bütçesi elveren her Müslüman bir koyun kurban eder. Üçe bölünen bu koyunun bir bölümü yoksullar, bir bölümü akrabalar, bir bölümü de hanehalkı içindir. İnsanlar yine yeni giysiler giyer, çocuklara özellikle oyuncak olmak üzere hediyeler verilir ve kadınlar birbirini ziyaret eder.[52]

İslamiyetin beşinci görevi, Kâbe'ye yapılan hac yolculuğudur. Erkeklerin yanı sıra kadınlar da bununla yükümlü olduğu halde bunu yerine getiren kadın sayısı azdır. Bunun başlıca nedeni, kadının, Osmanlı döneminde ve birçok İslam ülkesinde bugün bile türlü kısıtlamalarla kuşatılmış olmasıdır. Hac yolculuğunda ona ya kocası ya da ergin aklı başında ve güvenilir bir erkek akrabası eşlik etmelidir. Hac yolculuğu için gerekli paraya sahip olmalı ve dini esaslar uyarınca temiz olmalıdır. Hac, dul kadınlar için uygun değildir. Bunun bir sonucu olarak geçmişte pek çok dul kadın, hacca gidebilmek için sözde kocalar almıştı.[53] Bir adamın koruyuculuğu karşılığında kadın da yol boyunca onun iaşesini sağlıyordu. Bir dul kadının hacca hak kazanmasının bir diğer yolu da, Mekke'de bir Arapla evlenmekti. Geçici olarak evlenmek âdeti, bazı sıkıntılı durumlara yol açabiliyordu. Zira, bu şekilde edinilen bir kocanın baştan atılması her zaman kolay olmayabiliyordu. Şehsuvaroğlu'nun rast geldiği yaşlıca bir Türk kadınının Arap kocası onunla birlikte İstanbul'a dönmek istiyordu ve kadın haklı olarak çocuklarıyla to-

runlarının bu yeni akrabayı nasıl karşılayacağı konusunda endişeliydi. Şehsuvaroğlu, İstanbul'a dönerken gemide, yolda evlenmiş ve artık boşanmış olan ve nazikçe birbirini görmezden gelen genç bir kadın hacıyla yaşlı bir hukuk âlimine rastlamıştı.[54]

Bir kadının kocasının izni olmaksızın hacca gitmesi, hac İslamiyetin dayanaklarından biri olduğu için, caizdi. Osmanlı döneminde belli ki bu, ancak varlıklı bir kadının yararlanabileceği bir kayıttı.[55] Bir erkeğin boşadığı bir kadın, iddet süresince (boşanma sonrasında olası bir hamileliğin kendini göstermesi için beklenen üç aylık dönem) hacca gidemiyordu. Bir hür kadının hacca gitmek için izne ihtiyacı olmamasına karşın bir köle kadın, ancak efendisinin onayıyla ve ergin olmayan bir kız, ailesinin eşliğinde hacca gidebiliyordu; yine de, her ikisi de gerçek hacı sayılmıyordu.[56]

Hac geleneksel olarak kurban bayramından 14 gün önce başlar. Osmanlı döneminde İstanbul'dan yola çıkılıyor ve hacılar eski kentin bir meydanında toplanarak alayla yürüyordu. Lucy Garnett, II. Abdülhamid döneminden böyle bir alayı renkli bir üslupla betimler:

> *Bu kervan, göz kamaştırıcı işlemeli semerleriyle birçok deveden oluşur. Sultanın Haremeyn'e gönderdiği hediye sandıkları, tebaasından varlıklı kimselerin Mekke ve Medine şehirlerindeki dini vekillerine gönderdikleri armağanlar bu semerlere yüklenmiştir. Diğer develerde pahalı ipek kumaşlarla kaplı bir tür tahtırevan taşınır ve kadın hacılar yolculuğun bir bölümünü bununla yapar. Kervana rehberlik eden güzel giysiler içindeki bir grup Arap, her mola yerinde, hac alayını ve muhafız takımını çevreleyen ve peşi sıra giden izleyici kalabalığına davullar eşliğinde kılıç kullanmaktaki ustalığını sergiler. Alay halinde sokaklar boyunca yürünür ve Altın Boynuz üzerindeki uzun köprüden geçilerek Yıldız Köşkü'ne gelinir. Hacılar gemiye binmeden önce Sultanı selamlar. Bu alışılmadık alayı, Yıldız Köşkü'ne çıkan ve şimdi saray muhafızlarının yol boyu dizildiği yokuşu tırmanırken görmek en güzelidir. Yolun her iki yanında yükselen zemin, halktan binlerce Türk kadınının renk renk çarşafları ve beyaz başörtüleriyle kaplandığı için bir çiçek tarhı görünümünü verir. Sultanın kendisi görülmese de, yola çıkan hacıların selamını almak üzere Yıldız Köşkü'nün bir penceresi önünde durduğuna inanılır. Hacılar hep birlikte bu işin hayırlı sonuçlanması için dua eder ve Asya yakasına geçmek üzere iskeleye dönüp buradan gemiye biner. Hac kervanı, mevcut demiryolu yapılmadan önce, Boğaz'ı geçtikten sonra uzun Arabistan yolculuğunu kara yoluyla*

yapıyordu; onlara Şam'da, Afrika, Küçük Asya ve Suriye'nin çeşitli yerlerinden gelen binlerce hacı katılıyor ve buradan surre emini[57] *denilen bir görevlinin denetiminde ve muhafızların eşliğinde kutsal kentlere yapılacak olan uzun yolculuk başlıyordu.*[58]

Osmanlı kadını, hac yolculuğuna çıkmadan önce bazı hazırlıklar yapıyordu: günahlarından pişmanlık duyuyor, borçlarını ödüyor, zekât veriyor ve Kuran okuyup dua ederek maneviyata dalmaya çalışıyordu.[59]

İki tür hac yolculuğu yapılabilirdi: umre[60] denilen kısa hac ve uzun hac. İlki, gerekli dini törenlerin yerine getirildiği bir Mekke ziyaretinden oluşuyordu; ikincisinde, bu ziyaretlere ek olarak yakındaki kutsal yerlere gidilerek bunların gerektirdiği dini törenler yapılıyordu.[61] Bir kadının, erkeğin tersine, bu yolculuğu yineleme olasılığı az olduğu için, Osmanlı kadını uzun hac yolculuğuna çıkma eğilimindeydi. 18. yüzyılda Üsküdar'dan Mekke'ye hareket eden kervana katılıyorlardı; 19. yüzyılda ise vapurla Cidde'ye gitme seçeneği vardı.

Kutsal Mekke toprakları dışında, birbirine eklenmiş iki beyaz çarşaftan oluşan ihramı giyerek örtünüyor. Hac sırasında bir kadının yüzünün açık olması usule uygundur. Oysa kadınlar, cilde tam temas etmeyen bir maskeyle bunu geçiştiriyordu.[62] Sadece avuç içleri görülebiliyordu. Bu hareketiyle *muhrim*, yani hac durumunda olduğunu gösteriyordu; bu onun cinsel ilişkiye girmemesi, eşine fazla yaklaşmaktan veya öpmekten kaçınması ve hatta cinsel anlam çıkarılabilecek sözler söylememesi demekti. Ne tırnaklarını ne de saçlarını kesmeli; ne koku sürmeli ne de hazır giysi veya ev terliği giymeliydi. (Avlanma yasağı gibi kadınlar için geçerli olmayan başka koşullar da vardır.)[63]

Kutsal alana (Harem-i Şerif) girer girmez buyruğunu yerine getirmeye hazırlanm anlamındaki *telbiye*yi[64] söylemekle yükümlüydü. Siyah taşı (Hacerülesved'i) hep sağına alıp sola yönelmeye dikkat ederek *tavaf*ta bulunuyor, yani yedi kez Kâbe'nin çevresinde dönüyordu. (Arapça *haja* kökü, başlangıçta, "etrafını dolaşmak", "çepeçevre dolaşmak" anlamındaydı.) Makam-ı İbrahim ve Kâbe'ye dönük olarak iki rekat namaz kılıyor ve Safa ve Merve şehirleri arasında gidip gelerek yedi *şavt* yapıyordu.[65] Daha sonra isterse, dini esaslar gereğince saçından bir parça kesip ihramdan çıkabilir ve bir süre normal bir yaşantı sürdürebilirdi. Ne var ki, *ifaze tavaf*ına değin cinsel edimde bulunamazdı (bkz. aşağıda). Bu ibadet etmeme durumuna, "zevk, haz" anlamında *temettu*[66] deniliyordu ve karşılığında, kimileyin hac sırasında, özel bir kurban sunması gerekiyordu.[67]

Umrenin kapsamında o günden bugüne değişiklik olmamıştır. Ramazan ayı tercih edilmekle birlikte başka zamanlarda da yerine getirilebilir. Osmanlı kadını,

bu kutsal ayda Mekke'de bulunmak ve büyük hac ziyaretini yapmak istediği takdirde, üç ay sonrasında da, zilhiccenin sekizinci günü başlayan ödevleri yerine getirmeye hazır olmalıydı. *Yevmü't-terviye*[68] denilen bu gün, su temin etme günüydü; bunun eskil yağmur duasından geldiğine inananlar vardır. Her halükârda, Osmanlı kadınının hizmetindekiler, sözü edilen günde, çölde geçireceği sonraki birkaç gün için su temin etmeliydi. Aynı günün akşamında, *akkâm*ı[69] tarafından çadırının kurulacağı 15 mil[70] doğudaki engin Arafat Vadisi'ne gitmek üzere yürüyerek veya deve sırtında Mekke'den ayrılıyordu. Ertesi gün vadide *Cebelü'r-Rahmet*'in karşısında duruyor, yani *vukuf*u[71] yerine getiriyordu. Öğle saatlerinden itibaren çevresindeki binlerce hacıyla birlikte öğle ve ikindi namazını bir arada kılıyordu. Kızgın çöl güneşinden korunduğu çadırında, Peygamber'in okuduğu hutbenin anısına okunan hutbeyi dinliyordu. Sözleri seçemeyecek kadar uzakta da olsa, müminlerden oluşan bir kalabalığın parçası olmaktan gurur ve mutluluk duyuyordu.[72]

Aynı akşam, gün batımından sonra *ifaze*yi yerine getiriyor, Mekke yönünde hızlı hızlı yürüyerek veya koşarak gidip geliyordu. Arafat'la Mekke arasında kutsal bir yer olan Müzdelife'de, bu kez akşam ve yatsı namazını kılıyordu. Ardından, diğer kadınlarla birlikte Mina'ya gidiyor, erkekler ise geceyi Müzdelife'de geçiriyordu.[73]

Sonraki üç günü, uyumak için Arafat'taki çadırına gitse de, çoğunlukla Mina'da geçiriyordu. *Yevmü'n-nahr,* "kurban günü" (bu, Türklerde kurban bayramıdır)[74] denilen onuncu güne *salât-ı fecr*[75] (sabah namazı) ile başlıyor ve şeytan taşlama ayiniyle devam ediyordu. Bu, *cemre-i akabe* 'de 77 [tane] küçük taş atmayı gerektiriyordu.[76] Bunun ardından kurban kesiliyordu. Eğer daha önce kesmemişse, *temettusu* için de ayrı bir kurban sunuyordu.[77] Bu zaten yerine getirilmişse, dini esaslar uyarınca saçını kesiyordu. Sonra Mekke'ye dönüyor ve İslam ülkelerinden gönderilmiş olan yeni kumaşlarla iyice göz kamaştıran Kâbe'yi *tavaf* ediyordu. Bu *ifaze tavafı*ydı.[78] Artık ihramından ve mukaddes durumundan çıkıyordu; bu aşamadan sonra gündelik giysilerini giyiyordu.

Üç gün, ayın 11, 12 ve 13'ü, *eyyamü't-teşrik*[79] denilen ve kesilen hayvanın etinin güneşte kurumaya bırakıldığı sosyal günlerdi. Osmanlı kadını bu ziyafet günlerinde maiyetindekilerle birlikte kurban etinin bir bölümünü yiyor, kalanını yoksullara dağıtıyordu. Sünnet gereği her gün öğleyle günbatımı arasında sırayla her *cemre*de[80] yedi taş atmak üzere Mina'ya gidiyordu: önce *el-cemretü'l-ûlâ*'ya, sonra *cemretü'l-vustâ* 'ya gidiyordu; her ikisi de Mina'da ana cadde üzerindeydi. Daha sonra üçüncü ve sonuncu cemre olan tepedeki *cemre-i akabe* 'ye gidiyordu. Osmanlı kadını, bir duvar ve sütunlarla çevrili olan her cemreyi taşladığı sırada

şeytana sesleniyordu.[81] Bu yerler İslamiyet öncesi dönemden beri kutsaldır.[82] Şeytan, bir geleneğe göre Adem tarafından, bir diğerine göreyse İbrahim, Hacer ve İsmail tarafından burada taşlanmıştı.[83]

Son olarak, Kâbe'yi son kez tavaf ediyor ve buna *sadır* veya *veda* tavafı deniliyordu. Belki, gerekli olmasa da, bölgedeki diğer kutsal yerleri de ziyaret ediyor ve Peygamber'in mezarı başında ibadet etmek üzere Medine'ye gidiyordu.[84]

1849 yılında İngiliz seyyah Albert Richard Smith, İstanbul'dan hacı taşıyan bir gemide bulunmuş ve hacılar arasında altı veya yedi kadın olduğunu kaydetmişti. Geminin kıç tarafındaki güvertenin yarısı, hacılar için parmaklıkla çevrilmişti, burada yemek yapıyor, yiyor, uyuyor ve ibadet ediyorlardı. Yağmur yağdığında tek örtüleri bir çadır beziydi. Sarayın haremağası da bu topluluk içindeydi. Avrupai çizmelerle tamamlanan sarı ve al renkli ipek entarisi ve mavi pantolonuyla göz alıcı bir tipti.[85]

Varlıklı bir kadın, hacca vekil de gönderilebildiği için, ölümünden sonra giderleri mal varlığından karşılanmak üzere birinin onun adına hacca gitmesini vasiyet edebiliyordu. Tepedelenli Ali Paşa'nın annesi Hanko, böyle bir dilekte bulunmuştu. Ne var ki, bu amaçla ayrılan paranın yasal yollardan kazanılmış olması gerekiyordu. Bu hanımın, Hıristiyan toprak sahiplerini dolandırarak servet edindiği ortaya çıktığında, kimse onun adına hacca gidememişti.[86]

Hac zamanlarında çok sayıda kişinin Mekke ve çevresinde toplanmasıyla birlikte bulaşıcı hastalıklar da hızla yayılıyordu. B. N. Şehsuvaroğlu, Hicaz'da 20. yüzyılda bile dizanteri ve trahomun hâlâ yaygın ve veremin yayılmakta olduğunu yazar. Babıâli, Hicaz, İmparatorluğun bir parçası iken sağlık koşullarını iyileştirme girişiminde bulunmuştu. Abdülaziz'in annesi Pertevniyal, Harem-i Şerif'te hastaneler açmış ve genç Türk doktorlar İstanbul'dan buralara gitmişti. Yine de, hasta yoğunluğu tesis sayısını kat kat aşıyordu. Hacıların kaldığı yurtlardan her gün ölen ve ölmek üzere olan insanları almak saatler süren bir işti.[87]

19. yüzyılın belirli bir dönemine dek temiz su bulunmaması, sağlık açısından ciddi bir tehlike oluşturmuş ve bu durum tifoyla sonuçlanmıştı. Babıâli, bu sorunla mücadele etmek için Cidde'de sarnıçlar açtırdı, su boruları döşetti ve Mekke ve Medine yakınlarındaki liman kentleri Cidde ve Yenbu'da su depolama tesisleri kurdu.[88]

Kara güzergâhında ise eşkiyalar tehlike oluşturmaktaydı. Babıâli, bu tehlikeyi savuşturmak için, hacıların geçtiği bölgelerde yaşayan bazı Bedevi aşiretlerine hacıları koruma karşılığında rüşvet verdi.[89] Yine de, erkekler kadar kadınlar da, kazanılacak lütfun, girilecek riskten daha büyük olduğuna inandıkları için, hacca gittiler.

Bir kadın evine sağ salim dönebildiyse, adının başına hacı unvanını ekleyebiliyor ve böylece *hacı kadın* oluyordu. Hacca gitmiş olduğunun bir kanıtı olarak bir koluna ve bir elinin işaret parmağıyla baş parmağı arasına bir dövme yaptırıyordu. Artık çevresinde önemli sayılan bir kişiydi.[90] Bir kadının toplumsal konumu, hac sayesinde bir erkeğinkiyle neredeyse eşitleniyordu.

Osmanlı kadınları açısından hac, erkeklerle örtünmeksizin bir arada hareket edebildikleri bir zamandı. Yoksa, üst zümre Osmanlı kadınının bağlı olduğu klasik İslamiyete göre, bir kadının yüzünü ancak kadın için *mahrem* sayılan, yani evlenemeyeceği kadar yakın akraba olan erkekler görebiliyordu.[91]

Halkın benimsediği İslamiyetin, Türklerde kadının konumu bağlamında, kimi zaman klasik İslamiyetle çatıştığı anlaşılıyor. Klasik İslamiyette, kadın ve erkek birbirinden yalıtılmış ve kadına daha düşük bir yer biçilmişken, halkın benimsediği İslamiyette kadın evliyalar vardı ve asıl önemlisi, Muhammed'in kızı Fatma, dinsel hiyerarşide üstte yer alıyordu. Aynı zamanda, bir yandan, Allah'ın birliği vurgulanırken, diğer yandan, kadınlar Fatma'ya ibadete teşvik ediliyordu; tıpkı Hıristiyan kadınların Meryem'e dua etmesi gibi.[92]

Fatma, inanç aygıtının bir parçası haline gelmişti. Yine de, dindarlıkta aşırıya kaçılması, sofulukla sonuçlanıyordu ve İstanbul, kadın sofulardan payına düşeni almıştı. Smith, Boğaz'ın Asya yakasında, Dev'in Mezarı denilen kutsal bir yerde, bir grup peçeli kadının ellerinde taş toprakla üzerine saldırdığını yazmıştı.[93] Robert Kolej ilk kez Rumeli Hisarı'nda açıldığında, mahalle imamının karısı, bu gâvur kurumuna saldırılmasında cemaate önayak olmuştu. Ne var ki, daha sonra düşüncesini değiştirerek özür dilemişti: "Kötü insanlar olduğunuzu ve köyümüzü bozacağınızı sanıyorduk. Sizi buradan kovmaya kararlıydık ama bizden daha iyi olduğunuzu gördük ve bu yaptığımız için özür dileriz."[94]

*Gâvurlar*a duyulan bu nefret büyük ölçüde özellikle Rus korkusundan kaynaklanıyordu. Batılı gözlemciler, bunun işaretleri hakkında birbiri ardına yazıyordu. 1828 yılında MacFarlane, "Müslüman ana babalar ve kadınlar, Moskofların korku tanımazlığı ve vahşiliğine ilişkin abartılı bir düşüncenin etkisi altında titriyorlardı." diye yazmıştı. İstanbul çarşısında bir çubuk satıcısının, karısıyla çocuklarını, gâvur eli değmesindense bıçaklayacağını söylediğini duymuştu.[95] Slade ise, İstanbul'da Mısır Çarşısı civarında bir kadının çocuğuna şöyle dediğini duymuştu: "Koş yavrum, gâvurun kem gözü üzerinde!" Slade, Edirne'de muzaffer Ruslarla fazla samimi olduğu için dindaşları tarafından dışlanan bir kadına rastlamıştı. Yine de, bizleri "kibirli bir biçimde kabul etti ve bir sultan edasıyla divanda biraz uzağına oturmamızı işaret etti. Cemaatinin gözünden düşmüşse de, Müslüman gururu, kendisini Hıristiyanlardan üstün görmesini sağlıyordu."[96]

Melek Hanım'la Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın kızı Ayşe'nin *gâvur* korkusu öylesine büyüktü ki kocasıyla babasının öfkesinden kaçtığı sırada bile bir Hıristiyan ülkesine gitmekte duraksamıştı. Annesiyle birlikte Fransa'ya kaçmaya ancak hapse düşme tehlikesi karşısında ikna olmuştu.[97] Morgenthau, I. Dünya Savaşı'nda, Gelibolu seferi sırasında, "Türk halkının, İngiliz ve Fransızların buraya ulaşmayı, Türk kadınlarına saldırarak kutlayacağı korkusuyla yanıp tutuştuğunu" görmüştü.[98] Gâvurların vahşi ve tehlikeli olduğu düşüncesi güçlüydü. Bir Hıristiyan kadını dost olarak kabul eden bir Türk kadınının yapabileceği en büyük iltifat şuydu: "Böyle hoş bir kadın gerçek Allah dinine bağlı kalmalıdır."[99]

Gâvur korkusu, kısmen kem gözlü oldukları inancından kaynaklanıyordu. Batıl inanç, Ortadoğu kadınlarının din anlayışında önemli bir yer tutuyordu. Ülkede, Pears'a anlatılan türden bir yığın yaşlı kadın, "kafatası, yılan, akrep, türlü karışımlar için kap kacak, tuhaf figürler ve bir siyah kedi" bulunan odalarda gençleştirici haplar satıyordu. Kadın ve erkek müneccimler ve diğer falcılar gelecekten haber veriyordu. II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde bile, sultan yetilerine güvendiği için değil, gelenek gereği sarayda bulunsa da, resmi bir müneccimbaşı vardı.[100]

Çocuk ve hayvanları kem gözlerden korumak için mavi boncuk takılıyordu. Kızıl saçlı bir kimsenin özellikle nazar değdirdiğine inanılıyordu; mavi ve yeşil gözler de tehlikeliydi. Evlere, refah getiren ve *ev sahibi* denilen iyi cinler yerleşmişti. Giysilerindeki küçük çanların çınlamasından yürüdükleri anlaşılıyordu. Onlarla yarışan kötü cinler ise geceleri tuhaf sesler çıkarıyordu. Eğer bir kadın elbiselerden birini kırışmış olarak bulursa, bunun, gece âlem yapan kötü cinler tarafından giyilmiş olduğunu biliyor ve hemen bir imam, *baba* veya şeyhe götürerek okutup üfletiyordu. Bu mübarek kişiler, ellerini giysinin üzerine koyarak ve Allah'ın adını okuyup üfleyerek nazarı ortadan kaldırma gücüne sahipti.[101] Bu tür anlayışlar, İslam dinine aykırı bir kaynaktan gelse de birçok üst zümre kadını bunlara inanıyordu.

Klasik İslamiyette, kadının ikincil bir konumda bulunduğuna değinilmişti. Türkler göçebelik geleneğine bağlı kalarak klasik İslamiyetten uzak durduğu ölçüde kadınların somut bir özgürlükten yararlandığı ileri sürülebilir. Bu yüzden, köylü kadının yaşamı, kentlininki gibi dış dünyadan soyutlanmış değildi. Kentli toplumun üst kesimi görünürde tamamen İslam ve Acem kültürünü benimsemişti. Yine de, kentlerde Bektaşi tekkelerinin kapalı kapıları ardında, kadın ve erkeklerin dini törenlere bir arada katılabildiği belli bir özgürlük alanı kalmıştı.

John Kingsley Birge'ye göre "Hacı Bektaş adlı birisinin 13. yüzyılda Küçük Asya'ya geldiğine ve Kırşehir yakınlarında, sonradan kendi adını alan köye yer-

leştiğine" ilişkin tarihsel bulgular mevcuttur. Eski Türk hayatının toplumsal ve dini göreneklerini ve Orta Asyalı sufî Ahmed Yesevî'nin tasavvuf inancını İslami bir kılık altında sürdüren Türkmen *baba*larının yürüttüğü hareketin bir parçası olmuştu. Aşiretler arasında bir evliya olarak kabul görmüş ve müritler edinmişti; mum, törensel bir yemek ve danstan oluşan yalın bir ayin öğretisi vardı. Müritleriyle birlikte ayırt edici külahlar takıyor ve çeşitli yerlere müritlerini gönderiyordu.[102]

Hacı Bektaş kadınlarla yakından ilişkilidir. Halk arasında rivayet edildiğine göre, "bir çeşme başında çamaşır yıkamakta olan Kadıncık adlı bir kadına yaklaşmış ve aç olduğunu söylemişti. Kadın evinden ekmek ve yağ getirmiş, ertesi gün zeytinyağı kavanozunu dolu olarak bulmuştu. Sonraları, Hacı Bektaş'ın aptes aldığı suyla burnundan gelen kanın karışımını içerek iki çocuk sahibi olmuştu."[103] Kadınları dini törenlerine kattığına, öğreti ve ayinlerini Ana Hatun adlı bir kadına öğrettiğine ve onun da aktarıcılık yaptığına inanılıyordu.[104]

Kadınların geleneksel dokuda yer alma biçimi ve törenlere katılımı, Köprülü'nün düşündüğü gibi, cinsiyetler arasında tam bir ayrımın güdülmediği ve şaman kadının aslında her zaman önemli bir figür olduğu Orta Asya geleneğinin varlığını sürdürmesiyle açıklanabilir. Köprülü'ye göre, göçebe Türkmenler İslamiyete geçmelerinde etkili olan sufileri şaman olarak görüyordu. Bu yüzden kadın ve erkekler dini toplantılarda bir arada bulunabiliyor, şaman büyüleri yerine anadillerinde söylenen ilahileri dinliyordu.[105]

Hacı Bektaş'ın, bir kadının bir parça tahılla gebe kalmasını sağlama yetisine sahip olduğuna ve bunu müritlerine aktardığına inanılıyordu. Birge'nin rastladığı iyi eğitimli bir Arnavut, annesinin bu tür yardımlar sayesinde birkaç kız çocuğu dünyaya getirdiğini söylemişti.[106]

Bektaşiler, Sünni İslamiyetin Osmanlıda üstünlük kazanmasından sonra bile, kadınları dini ayinlerine erkeklerle eşit koşullarda kabul etmeyi sürdürdülerse de, bu ayinleri kapalı kapılar ardında yaptılar.[107] Başka tarikatlar, kadınları kabul etse de, ayrı bir bölümde kafesli bölmeler ardında tutuyordu.[108] Sonunda Bektaşi âdetlerinin, dedikodulara yol açması kaçınılmazdı.[109]

Lady Blunt, Bektaşi karılarının diğer kadınlara göre genelde daha özgür oldukları ve erkek aile dostlarının karşısında peçe takmaları gerekmediği kanısındaydı. Kocası, Bektaşilerin güçlü olduğu Arnavutluk'ta görevli olarak bulunduğu sırada onları gözlemlemiş ve bir Bektaşi erkeğinin, ancak karısında "bir kusur veya sakatlık olması durumunda" çokeşliliği seçtiği sonucuna varmıştı.[110]

Yeniçeriliğin hamisi olan Bektaşiler, yeniçerilik kaldırıldıktan sonra zaman zaman baskı altında tutulmuşlarsa da, kimi zaman üst kademelerde bile etkili ol-

mayı sürdürdüler. Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem'in Bektaşi olduğu ve 1871'de *Vilayetname* ve 1876'da *Aşkname* adlı iki Bektaşi kitabının yayımlanmasını sağladığı varsayılır.[111] Sonunda tüm tekkeler Türkiye Cumhuriyeti tarafından kapatıldığında, Ziya Bey adlı bir Bektaşi, tarikatları amacına ulaştığı için, Bektaşilerin bu yeni durumu benimsemeye hazır olduğunu yazmıştı. Kadınlar peçeden ve toplumsal baskıdan kurtarılmıştı.

Notlar

1 Ogier Ghiselin de Busbecq, *Imperial Ambassador at Constantinople, 1554-1562, The Turkish Letters of,* s. 180.
2 Yazarın söyleştiği yaşlı bir Türk hanım, yedi sekiz yaşlarındayken, özel hocadan Kuran dersi almak üzere Boğaz'ın üst kısımlarındaki Büyükdere'den İstanbul'a getirildiğini söylemiştir. Bu eğitim annesi Batılı olduğu için gerekli görülmüştü. On yaşında Fransız okuluna başlayıncaya dek derslere devam etmişti (Leylâ Cebesoy ile özel görüşme, Ağustos 1966).
3 Sami Bey'in, ondokuzuncu yüzyıl sonlarında Boğaziçi'nde mehter konserleri veren kızları da Emine Foat Tugay gibi Arapça dersi almıştı (Sami Bey'in kızı Seniha Moralı'yla özel görüşme, Ağustos-Eylül, 1966; Emine Foat Tugay, *Three Centuries, Family Chronicle of Turkey and Egypt,* s. 240).
4 Seniha Moralı'yla özel görüşmeler, Ağustos-Eylül, 1966.
5 Mohammed Marmaduke Pickthall, *The Meaning of the Glorious Koran,* V:6, s. 97.
6 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı,* Çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.
7 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi.*
8 Tugay, *Three Centuries,* s. 198-199.
9 Arthur Jefferey, *Islam, Muhammad and His Religion,* s. 85-147; 155-211.
10 Ignatius Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman,* II, s. 121-122.
11 A.g.e.
12 A. Hamdi Akseki, *İslâm Dini, İtikat, İbadet, ve Ahlâk,* s. 176-187. Akseki, bir kadının, 9 ile 55 yaşları arasında *hayız* gördüğünü söyler. Bu, kadınların âdet gördüğü yaş aralığıdır.
13 V. R. ve L. Bevan Jones, *Women in Islam,* s. 259-260.
14 A.g.e.
15 Mansour Fahmy, *La Condition de la femme dans la tradition et l'évolution de l'Islamisme,* s. 78, 108.
16 Vasilii Vladimirovich Bart'old, *Turkestan Down to the Mongol Invasion,* s. 451. Kaynaklarda, Osmanlı kadınlarının bazen camide dua ettiği geçse de bu kadınların hangi sınıftan geldiği konusunda bilgimiz yok. Lajos İrta Fekete (*Budapest a törökkorban,* s. 273), onyedinci yüzyılda Macaristan'da kadınların irili ufaklı tüm camilere gidebildiğini ve arkada veya galeride durma koşuluyla erkeklerle bir arada dua edebildiğini söyler. Ne var ki, bazı yaşlı kadınların, ilahi birliğe ulaşmak için başka yerlerde gayri resmi dini toplantılar yaptıklarını söyler. Genellikle perşembe akşamları dua etmek üzere bir evliyanın mezarına gidiyorlardı. Mübarek kişinin mezarı başında yaktıkları

mumlar ellerinde, toplu olarak gidiyor ve burada fatiha okuyorlardı. Bu, sonraki yaşama hazırlıktı. Grup liderleri çoğunlukla bu tür duaları okumayı meslek edinmişti ve hizmetlerinin karşılığı ödeniyordu. 1628 yılında Buda'da dua okuyan böyle bir kadına aylık bağlanmış ve aynı hizmet için kızına da ücret verilmişti. Kadının kocası şeyh, oğlu da Mevlevîydi. Bu göreneğin Buda'yla sınırlı kalmadığından emin olabiliriz. Zira, buradaki Türkler Osmanlı göreneklerine bağlıydı.

17 Lady Fanny Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 280; Aaron Hill, *A Full and Just Account of the Present State of the Ottoman Empire,* s. 41-42; James E. P. Boulden, *An American Among the Orientals,* s. 128.

18 Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar,* Çev. Mehmet R. Uzmen, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser 89.

19 Barnette Miller, *Beyond the Sublime Porte,* s. 97.

20 Kuran, IV: 34. Karş. Pavlos'un Efeslilere Mektubu, v:23: "Çünkü Mesih nasıl kilise topluluğunun başı ise, erkek de kadının başıdır." (İncil'in Kral James uyarlaması).

21 Kuran, IV:117.

22 A.g.e., IX: 72.

23 Sir Edwin Pears, *Turkey and Its People,* s. 329. Lucy M. J. Garnett'a göre (*Home Life in Turkey,* s. 126-127), Montesquieu, İslamiyette ruhun kadınlardan esirgendiği görüşündedir. Garnette, onun savını çürütmek için Kuran'dan bölümler aktarsa da, yanlış göndermelerde bulunur.

24 İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* çeşitli yerlerde. İstanbul'daki birçok sebilde görülen yazıtlar, hayrat olarak inşa edildiklerini gösterir.

25 Pears, *Turkey and Its People,* s. 329.

26 Stanley Lane-Poole, *The Speeches and Table-Talk of the Prophet Mohammedi* s. 163.

27 Kuran II: 215.

28 Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* çeşitli yerlerde.

29 Köprülü, İslamiyetteki vakıf geleneğinin, Halifeliğin fethettiği Orta Asya ülkelerindeki benzer kurumlardan bir şekilde etkilendiğini ve Bizans kaynaklı olabileceğini düşünür. Bkz. Fuat Köprülü, "L'Institution du Vakouf, sa nature juridique et son évolution historique", *Vakıflar Dergisi,* 2, (1942), s. 3-44.

30 Köprülü, *Les Origines de l'Empire ottoman,* s. 74.

31 Hayır amaçlı diğer vakıflar, bir namazgâh veya bir darülkurra kurulması ya da çoğunlukla ölen hayır sahibi kişinin ruhuna Kuran okunması için gereken parasal desteği sağlıyordu. Sir Hamilton A. R. Gibb ve Harold Bowen'da (*Islamic Society and the West,* I, 2, s. 168), onaltıncı yüzyılda İstanbul'da bu son türde bir vakıf kurmuş olan Zeynep Hatun'un adı geçer. Halim Baki Kunter ("Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi,* 1, 1938, s. 118-120), bu vakıf senedi metnini verir. Ondokuzuncu yüzyılda yaşamış Rikne adlı bir kadının Yenikapı Mevlevîhanesi için zeytinyağı sağlayan vakfiyesinin de metni burada yer alır. (A.g.e., s. 121-122).

32 Kunter, "Türk Vakıfları", s. 123.

33 Ahmet Refik [Altınay], *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200),* s. 72-73.

34 Tugay, *Three Centuries,* s. 168; İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi,* s. 132.

35 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi.*

36 A.g.e.
37 A.g.e.
38 A.g.e.
39 J. G. Hava, *Arabic-English Dictionary* (Beyrut, 1951), s. 270. Ne var ki, Kâmil Miras (*Ramazan Musahabeleri,* s. 9), "Güneş sıcağında yalınayak yürüyüp yanmağa denir" der.
40 Miras, *Ramazan Musahabeleri,* s. 9.
41 Tugay, *Three Centuries,* s. 252-253.
42 D'Ohsson, *Tableau général,* III, s. 15-19.
43 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 283.
44 Charles White, *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844,* III, s. 118-119.
45 Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece, etc.,* II, s. 202.
46 Miras, *Ramazan Musahabeleri,* s. 54-55.
47 Tugay, *Three Centuries,* s. 263.
48 Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 146-147.
49 Miras, *Ramazan Musahabeleri,* çeşitli yerlerde.
50 Hony, *TED*, s. 240.
51 A.g.e., s. 38.
52 Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 147-148; Edward William Lane, *The Manners and Customs of the Modern Egyptians,* s. 493.
53 Bunun sözde olmadığı anlaşılıyor. Şehsuvaroğlu'na göre, dini dediği nikâhta, yüce dini zevklerin yanı sıra küçük dünyevi zevkleri de tatmak mümkündür (Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Hac Yolu,* s. 42-43).
54 A.g.e.
55 Hıdiv İsmail'in kızı Fatma Hanım, yaşlılığında hacca gitmişti (Tugay, *Three Centuries,* s. 168).
56 D'Ohsson, *Tableau général,* III, s. 59-60. Bir kadın kölenin gerçekten hacı sayılması için on kez hacca gitmesi gerekiyordu ve erişkin olmayan hür doğmuş bir kız çocuğu, yetişkinliğinde yeniden hacca gitmeliydi (a.g.e.).
57 *Emir-ül-hac.*
58 Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 152-155.
59 Arthur, T. Jeffery, konferans notları.
60 Umre: Mekke'ye yapılan kısa hac (yılın herhangi bir zamanında) (Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon,* Konstantinopolis, 1921, s. 1, 321).
61 "Hac aslında umredir. Yani, Kâbe ziyaretinin, Mekke çevresindeki kutsal yerlere yapılan ziyaretlerle tamamlandığı bir dinsel tören" (A. J. Wensick ve J. Jomier, "The Islamic Hadjdj", *EI²*, III, s. 33-37).
62 G. E. von Grunebaum, *Muhammedan Festivals,* s. 27.
63 A.g.e., İsa Ruhi Bolay, *Hac Rehberi,* s. 17; B. N. Şehsuvaroğlu, *Hac Yolu,* s. 14-15.
64 Bkz. Redhouse, *TED,* s. 578.
65 Bolay, *Hac Rehberi,* s. 17; F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary* (Londra, 1957), s. 766.
66 Steingass, *PED*, s. 323.
67 Wensinck ve Jomier, "The Islamic Hadjdj".
68 Redhouse, *TEL,* s. 539.

69 *Akkam* (A. Vahid Moran, *Türkçe-İngilizce Sözlük,* İstanbul, 1945, s. 26): "(esk.) bir hac görevlisi (Arapça); çadır kuran kimse." Akkam'la ilgili açıklama için, bkz. Musahipzade Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı,* s. 104.
70 A. J. Wensinck ve H. A. R. Gibb'e göre onüç mil, "Arafa," *EI²,* I, s. 604.
71 Redhouse, *TEL,* s. 2146: "Arafat ovasında 'durmak' " Von Grunebaum'a göre (*Muhammedan Festivals,* s. 32), Arafat'ta *vukuf,* "olmazsa olmaz bir dini törendir ve bunu yerine getirmeyen kişi hac görevini yerine getirmiş sayılmaz."
72 Wensick ve Jomier, "The Islamic Hadjdj".
73 A.g.e.
74 Redhouse, *TEL, s.* 2073.
75 A.g.e., s. 1366.
76 Wensick ve Jomier, "The Islamic Hadjdj"; R. Buhl ve J. Jomier, "al Djamra", *EI²,* II, s. 438. Wensick ve Jomier, yedi taş atıldığını söylerler; Buhl ve Jomier, 77 olarak belirtirler. *Cemre:* Mekke yakınlarında, Mina'da çakıl taşlarından oluşan tepelerden her biri (Redhouse, *TEL,* s. 675); *akabe:* dik dağ yolu, geçit (A.g.e., s. 1310).
77 Wensinck ve Jomier, "The Islamic Hadjdj".
78 A.g.e.
79 Redhouse, *TEL,* s. 550. Onuncu günle birlikte hepsi Kurban Bayramı'nı oluşturur (A.g.e.).
80 Wensinck ve Jomier, "The Islamic Hadjdj".
81 R. Buhl ve J. Jomier, "al Djamra".
82 A. J. Wensinck, "The pre-Islamic Hadjdj", *EI²,* III, s. 31-33.
83 R. Buhl ve J. Jomier, "al Djamra".
84 Wensinck ve Jomier, "The Islamic Hadjdj"; Bolay, *Hac Rehberi,* s. 17.
85 Albert Richard Smith, *A Month in Constantinople,* s. 157.
86 Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 158.
87 B. N. Şehsuvaroğlu, *Hac Yolu,* s. 18-19; günümüzde hacılar için ciddi sağlık önlemleri alınmaktadır (Wensinck ve Jomier, "The Islamic Hadjdj").
88 B. N. Şehsuvaroğlu, *Hac Yolu,* s. 170.
89 Stanford J. Shaw, *The Budget of Ottoman Egypt 1005-1006/1596-1597,* s. 158 ve N. 134, s. 160 ve N. 140; s. 164, 166.
90 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 285.
91 Reuben Levy, *The Social Structure of Islam,* s. 104; Kuran, Iv: 23.
92 Fatma'nın yantanrılaştırılması, belki de Türklerin Küçük Asya'da Meryem Ana'ya ibadet biçiminde buldukları Ana Tanrıça Kibele kültünün etkisiyle açıklanabilir. Ya da, bir sırdaş olarak kadına, bu örnekte, güç ve iyilik kaynağına yakın birine duyulan gereksinimden ibarettir. Ancak, Türklerin özellikle Fatma'yı ululaması, hiç değilse kısmen, geçmişte Orta Asya tanrıçası Umay'a tapmaktan kaynaklanmış olabilir. Orhun Yazıtları'nda Bilge Kağan, annesini bu tanrıçaya benzetir (Vilhelm Thomsen, "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrés", *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne,* V, Helsinfors, 1896, s. 108). Ayrıca, kötü ruhlardan kurtulmak için de sık sık Fatma'ya dua ediliyordu. Orta Asya'da bu amaçla şamanlardan bile yararlanılıyordu.
93 Smith, *A Month in Constantinople,* s. 107-108.
94 George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College,* s. 72.
95 Charles MacFarlane, *Constantinople in 1829,* II, s. 27, 36.

96 Slade, *Records of Travels,* I, s. 371; II, s. 152-153.
97 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.*
98 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story,* s. 194.
99 Halil Halid [Khalil Khalid], *The Diary of a Turk,* s. 47. Halil Halid'in annesi bir İngiliz elçisinin karısına bu yorumu yapmıştı.
100 Pears, *Turkey and Its People,* s. 81, 113.
101 Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 131-137.
102 John Kingsley Birge, *The Bektashi Order of Dervishes,* s. 50.
103 A..g.e., s. 38.
104 A.g.e., s. 46.
105 Fuat Köprülü, *Influence du chamanisme turco-mongol sur les ordres mystiques musulmans,* s. 8. Altın Orda'da kadın şamanlar cenaze törenlerine katılıyor, dualar mırıldanıyor ve su serpiyorlardı (Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç-Asya,* s. 105).
106 Birge, *The Bektashi Order of Dervishes,* s. 39.
107 Raphaela Lewis, *Everyday Life in Ottoman Turkey,* s. 49.
108 Çeşitli tarikatlar için bkz. Gibb ve Bowen, *Islamic Society and the West,* 1, 2, s. 179-206. Mevlevîler için bkz. Théophile Gautier, *Constantinople,* s. 127-137; Semazenler için bkz. Edward David Clarke, *Travels in the Various Countries of Europe, Asia and Africa,* III, s. 54 vd.
109 Ernest Edmondson Ramsaur, Jr., *The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908,* s. 111.
110 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 275-279.
111 Birge, *The Bektashi Order of Dervishes,* s. 80-81.

15
HASTALIK, YAŞLILIK VE ÖLÜM

Eski Türkler, sağlıkla ilgili konularda, dünyanın geri kalanı gibi büyük ölçüde batıl inançlara güveniyordu. Yine de, genelde erkeklerden daha batıl inançlı olan kadınlar bile her zaman tıbba ilgi ve saygı göstermişti. Küçük Asya'da Osmanlı öncesi dönemde Türk kadınları tarafından birkaç hastane kurulmuştu.[1]

İstanbul'da her zaman yerli ve yabancı hekimler bulunmuştu. III. Ahmed döneminde (hük. 1703-1730), bilhassa sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa, hem karısı Fatma Sultan hem de Sultan birtakım hastalıklara maruz kaldığından, tıbba özellikle değer vermişti.[2] Bununla birlikte, 18. yüzyıl başlarında yazan İngiliz Aaron Hill, yerli hekimlerin işlerinin ehli olmadığını düşünüyordu ve görünüşe bakılırsa, onunla aynı kanıda olan Türkler de Hıristiyan şarlatan hekimlere bile güvenebiliyordu.[3] Lady Craven, Türklerin her Avrupalıya, "hekimlik ilmi" konusunda sezgisel bir bilgiye sahip olduğu inancıyla bir tedavi yöntemi sorduğunu görmüştü.[4] Bununla birlikte, Türk hekimlerinin her zaman iyi bir statüsü oldu. Daha Süleyman zamanında bile, hastalarını muayene etme olanağı olmasa da, hareme girebiliyorlardı.[5] 19. yüzyıl başlarında İngiliz doktor Madden, hasta bir kadını tedavi etmek üzere çağrılmasını ve bu hastayla, yaşlı ve çirkin de olsa, ancak kapı aralığından konuşabildiğini ve daha genç bir kadının, bileğine ancak bir tül parçası üzerinden dokunmasına izin verdiğini anlatmıştır.[6] Madden'a, tombulluğa güzellik atfedildiği için, genellikle kilo aldıran ilaçlar ve doğurganlık iksirleri soruluyordu.[7]

Doktor unvanına sahip kadınların bulunduğu da görülüyordu. Bunun kanıtları ta I. Süleyman dönemine dek gider. Bir 16. yüzyıl fetvasına göre, yaşlı olanların erkekleri bile tedavi etmesi mümkündü.[8]

Öyle anlaşılıyor ki, ilaçların yararına hep inanılmıştı. 1835 yılında Maltepe Asker Hastanesi eczanesinde, kırkdokuz çeşit ilaç hazır bulundurulmaktaydı.[9] Bazı konakların kendi eczaneleri vardı ve bazı kimseler ilaç düşkünüydü. 18.

yüzyıl sonlarında, şeyhülislamın asitler, yağlar, merhemler, tozlar, haplar ve bitki tertiplerinden oluşan 38 çeşit ilaç kullandığı söylenir. Topkapı Sarayı'nın Hekimbaşı Odası denilen kendi eczanesi vardı ve her yıl Nevruz'da sultana buradan hediye olarak bir afrodizyak macun gönderilirdi.[10] Bununla birlikte, ilaç dağıtanlar doktorlardan ibaret değildi. Abdülmecid'in[11] kızı Behice'nin kölesi Feleksu sıtmaya yakalandığı için saray dışında oturuyordu. Bir doktorun tedavisi altında olmakla birlikte "birçok ilaç bilen" Pertev Kalfa adlı birisinden yardım istemişti.[12] Sarayda *hanım anne* denilen ve saraydaki genç erkeklere bile bakan kadın hemşireler bulunuyordu. Bu kadınlar yaşlıcaydı kuşkusuz.[13]

Osmanlı İmparatorluğu sağlık ve sıhhî şartlar bakımından genelde Batı'nın gerisinde olmakla birlikte, tıbbın bir alanında, çiçek hastalığına karşı aşılama konusunda hayli ilerideydi. Çiçek aşısının Kafkasya'da geliştirildiği anlaşılıyor. 18. yüzyıl başlarında Çerkezistan'ı gezen De la Motraye, bir Çerkez köyünde tanık olduğu bu işlemin her aşamasını ayrıntılı olarak anlatmıştı.[14] Lady Mary Wortley Montagu da, aynı dönemlerde İstanbul'da çiçek aşısı yapıldığını görmüştü. Aşı için en uygun ay, yaz sıcağının sona erdiği eylüldü. Bu aşı, bir damarın büyükçe bir iğneyle çizilmesiyle yapılıyordu. Lady Montagu oğlunu bu şekilde aşılatmıştı.[15]

Bunun ötesinde, 19. yüzyılda bile sıradan bir Türk kadını, tıbbın hâlâ Kalinos ve İbni Sina'nın eski ilkelerine göre öğretildiği medrese eğitiminden geçmiş bir hekime güvenmek zorundaydı. 1827 yılında kurulan ve 1838'de Galatasaray'a nakledilen modern tıp okulunda yalnızca askeri hekim yetişiyordu. Bununla birlikte, tıp okulunun açılmasından sonra öğrenciler, zaman zaman eğitim için yurtdışına gönderildi.[16] II. Abdülhamid, saray hekimi İsmail Paşa'yı Roma'ya göndermişti.[17]

19. yüzyıl sonlarında tıp okulu daha iyi bir düzeye getirilerek genişletildi ve Türkiye'de tıbbın görüntüsü bütünüyle değişmeye başladı. 20. yüzyıl başlarında, modern tıbbın daha yaygın uygulanmasıyla birlikte haremdeki bazı kısıtlamalar kaldırılmaya başlandı.[18] İmparatorluğun son yıllarında, İstanbul'da Konstantinopolis Kız Koleji bir tıp bölümü ve bir Amerikan Hastanesi açtı. Böylece kolejde tıp dersleri verilirken hastanede de hemşireler yetiştirildi.[19] Bu arada, girişimci genç bir kolej mezunu tıp okumak üzere Almanya'ya gitmişti. Bu kişi, 1916 mezunu Safiye Ali'ydi ve ilk Türk kadın doktoru oldu.[20] Ebelerin eğitimi daha önce değerlendirilmiştir.[21]

Tüm bunlara karşın batıl inançlar, hastalıkların tedavisinde 20. yüzyıla dek önemli bir rol oynamaya devam etti. İstanbul halk kültürü üzerine bir çalışma yapmış olan Mehmet Halit Bayrı, halk arasında yaygın ve hepsi de tamamen batıl inanç ürünü olan 12 çeşit tedavi biçimini şu sırayla verir: kurşun dökmek, ateş

söndürmek, şerbet dökmek, dalak kesmek, sanlık kesmek, korku basmak, alazlamak, tütsülemek, sıtma bağlamak, kırklamak, okutmak ve çivilemek. Bunların yanı sıra sülük yapıştırmak veya hacamatlamak da geleneksel çarelerdi.

Bu tedavilerin çoğu, *ocaklı* ve *izinli*, yani kuşaklardır bu tür bir tedavi uygulayan bir aileden gelen ve bu yöntemin uygulanmasında ailesinden eğitim almış olan kişi tarafından yapılmalıydı. Tedavi sırasında genellikle bazı dualar okunuyor veya besmele çekiliyordu. Bazı tedavilerde hocaya gereksinim duyuluyor, bazıları yaşlı kadınlarca yapılıyor, az sayıda tedavi de bizzat hasta kişi de içinde olmak üzere herhangi biri tarafından yapılıyordu.

Bu tür halk yöntemleriyle tedavi olduğuna inanılan hastalıkların uzun bir listesi vardı. Örneğin, romatizma, baş, göz ve kulak ağrıları, yılancık, uykusuzluk, iştahsızlık, nefes almada güçlük ve ishal gibi hastalıklarda hocanın okuyup üflediği bir hastanın iyileştiği varsayılıyordu. Bayrı, bu tür hocaların bir din adamı veya derviş kılığında dolaştığını ve "kendilerini irfan, itibar, mevki ve nüfuz sahibi gösterecek tarzda" hareket ettiklerini söyler. Bunların bir bölümü, zar zor okuyup yazabildiği halde, bu onları okuyarak tedavi etmekten alıkoymuyordu (anlaşılan okuma becerisi büyülü bir nitelikti). Bir genç kızın kısmetini açmak, sürgüne gönderilmiş birisinin geri dönmesini sağlamak, çiftleri barıştırmak, insanları nazardan veya büyüden korumak için muska yazıyorlardı. Rüya yorumluyor ve hatta ilaç hazırlıyorlardı. Ocaklı ve izinli oldukları varsayılsa da anlaşılan kimse, bu hocaların ne kökenini, ne okuduğu şeyi, ne ilaçları nasıl hazırladığını ne de yazdıkları büyünün nelerden oluştuğunu biliyordu. Bu hocalar özellikle kadınlar üzerinde etkiliydi ve onlardan para sızdırmak için çoğu zaman bu etkiyi korumaya çalıştıkları düşünülür.[22]

Halk arasında uygulanan tedavi yöntemlerinden en yaygını, kurşun dökmekti. Bayrı, bunun dimağ, sinir ve "ruh" hastalıkları için öngörüldüğünü söyler. Bunun ardındaki görüş, hastalığa, cin ve perilere karşı işlenen bir suçun neden olduğuydu; dolayısıyla yatıştırılmalıydılar. *Kurşuncu kadın,* hem ocaklı hem de izinli olmalıydı. Başka birisinin hastayı iyi etmesi mümkün değildi. Bu kadın, 250 ila 300 gram kurşunu madeni bir kepçeye koyup ateş üzerinde eritiyordu. Hasta kişinin başı ve vücudu bir havluyla örtülüyor ve madeni bir kaba su konuluyordu. Kurşuncu kadın, sol eliyle bu kabı hastanın başı üzerinde tutuyor, sağ eliyle de kurşun eriyiğini kepçeyle suya döküyordu. Bu işlemi yaptığı sırada ise şöyle diyordu: "Benim elim değil, Ayşe Fatma anamızın eli." Bu, kurşun dökme tedavisinde sevilen bir deyişti. Bu işlem, hastanın karnı ve ayakları üzerinde ve bir kez de odanın veya evin eşiğinde yineleniyordu. Ardından, hasta kişi birkaç yudum su içiyor ve alnı, bilekleri, avuç içi ve ayakları biraz suyla ovuşturuluyordu. Su-

yun içine ekmek doğranıyor ve sokak köpeklerine atılıyordu. Sonunda, kurşuncu kadın odanın bir köşesine cin ve periler için biraz su serpiyordu. Eğer kepçedeki kurşun eriyiği çok kirliyse, bu, kötü büyü etkisinin güçlü olduğu anlamına geliyordu; ama kurşunda bir pırıltı görülüyorsa, bu, hastanın kalbinin temiz olduğuna ve yakında iyileşeceğine işaret ediyordu. Kurşuncu kadına hizmetinin karşılığı ödeniyor ve aynı kişinin tedavisi için birkaç kez çağrılabiliyordu.[23]

Büyülere, ister iyi, ister kötü olsun, yaygın olarak inanılıyordu. Lady Blunt'a göre, "Her Türk hanımı, toplum içindeki yeri ne kadar iyi olursa olsun, kocasından gördüğü ihmali her zaman büyülerin etkisine veya kocasının diğer karılarına tanıdığı ayrıcalığa bağlıyor. Tanıdığım her hanım, düzenli olarak çamaşırhaneye iniyor ve kocasının yıkanan çamaşırlarını kendi elleriyle duruluyor. Bu işi kölelerinden birinin yapması durumunda, onu kocasının gözünden düşürüp yerine geçmesinden korkuyor." Bu büyüler genellikle bir *büyü bohçası* aracılığıyla yapılıyordu. Lady Blunt bu bohçayı şöyle açıklıyordu: "Büyü kurbanının giysisinden bir parçayla birlikte insan kemikleri, saç, kömür, toprak gibi birtakım uyumsuz nesnelerden oluşmuş ve bunlar bir paçavraya sarılmıştır." Abdülmecid'in ölümünden sonra böyle 50 bohça sedirine sıkıştırılmış olarak bulunmuştu. O sıradaki gözdeleri bu bohçaları buraya onun üzerindeki etkilerini yitirmeme umuduyla saklamıştı. Saray kadınları, Abdülaziz'in tuhaflıklarının, entrikacıların ona yaptırdığı büyülere bağlanabileceğini düşünüyordu. Yerdeki hasırların altında büyü bohçaları bulunmuştu.[24]

Saltanat kadınları belki de nazar kadar başka hiçbir şeyden korkmuyordu. Batıl inançlara olan merakı nedeniyle bu konuda bir hayli bilgi toplamış olan Lady Blunt şöyle diyordu:

> *Kıskanç veya kötü niyetli bir kişinin nazar değdirdiğine inanılıyor. Hastalık, ölüm ve güzellik, sevgi ve servetin yitirilmesi buna bağlanıyor. Başsağlığı ziyaretinde bulunduğum Türk haremlerinde, çok defa kaybedilen kişiye nazar değdiğinin söylendiğini duydum. Çiçek hastalığı yüzünden görme yetisini tamamen yitiren ve biçimsizleşen güzel bir kız çocuğu tanıyordum. Bu talihsizliğini, ona, Türk kadınlarının adamakıllı korktuğu bir fena gözle bakan ve kendisinde olmayıp onda bulunan güzelliği kıskanan rakiplerinden birine bağlıyordu... Bursa'da tanıdığım bir hanımın gözünden o kadar korkuluyordu ki arkadaşları onun ziyaretinden sonra evlerini tütsülüyordu.*[25]

Nazarın etkilerini gidermenin sayısız yöntemi vardı; tütsülemeler, okuyup üflemeler ve muskalar gibi uzayıp giden bir seriydi bu. Sarmısak, yabani kekik, yaba-

ni domuz dişleri, yabani tavşan başı, şap, firuze ve başka taşlar, yumurtalar ve yazılı muskalar gibi envai çeşit nesnenin sonuç verdiği düşünülüyordu.[26]

Bayrı'nın bir tedavi yöntemi olarak sözünü ettiği düğüm atma, Lucy Garnett'ın da verdiği bir örnektir. Garnett, bir dervişi, genç bir kadının kadın hastalıklarından korunması için, bir ipe düğümler atarken görmüştü. "O ve kocasının birinci dereceden her akrabası için" bir düğüm atılmıştı.[27] Diğer yandan Bayrı, iplerin genellikle çok işlevli olduğunu ve öncelikle ateş düşürmek için kullanıldığını görmüştü. Bunun aslında bir İstanbul göreneği olmadığı ve İstanbul'a yerleşmiş bir taşralı tarafından getirildiği kanısındaydı.[28]

Zamanla, halk arasında yaygın olan tedavi yöntemlerine toplumun üst kesiminde inanmayı sürdürenler, çoğunlukla yaşlı kadınlardan ibaret kaldı. Halide Edip, haminnesinin Arziye Hanım adlı büyüde usta bir kadına güvenini anlatır. Ruhunu perilerin tutsak aldığı düşünülüyordu. Hastalıkta, doğumda veya insanların büyü veya kemgözün etkisi altında kaldığı bir felaket durumunda bilici olarak yoksulların yanı sıra tüm kibar evlerine gidiyordu. Yabancı hekimlerin hizmetinden yararlanan Edip Bey, Halide'nin büyükannesinin, onu bu kadına götürdüğünü ve okuyup üflettiğini bilmiyordu kuşkusuz.[29]

Yaşlıların tek dayanağı batıl inançlar değildi. Yaşlanmakta olan bir Osmanlı kadını için uygun görülen, Azrail'in, herkes için takdiri ilahi olan ecel vaktini bildirmek üzere gelişine hazırlanmak için, kendisini ibadete ve dindarca işlere vermesiydi. Ölüm kaçınılması gereken bir sözcüktü ve bunun yerine "Avdet" ve "Saki-i ecel" gibi birtakım hüsnütabirler kullanılıyordu.[30]

Yaklaşmakta olan ölüm giderek kaygılandırsa da, çoğu yaşlı Osmanlı kadını, renkli ve zengin bir yaşantı sürdürüyordu. Halide Edip, *Sinekli Bakkal* adlı romanında, yaşlıca bir üst zümre Türk kadınının kusursuz bir portresini çizmiştir. Sabiha Hanım adındaki bu kadın paşa hanımıdır. Sabiha Hanım ölümden çok yaşamla ilgilenmiş ve yaşlılığında tüm zamanını ve şefkatini, mahalle imamının torunu ve romanın kahramanı olan güzel sesli, yoksul Rabia'ya vermişti. Halide Edip, yaşlı hanımı şöyle anlatır:

> *Yaşını, başını almıştı, kocası başta herkes ona, artık vaktini ibadete hasretmek zamanı geldiğini, daha doğrusu ahreti düşünmek saati çaldığını ima ediyordu. Halbuki o, buruşuk yüzünü daha buruşturuyor, ahret düşüncesini hiç sevmiyordu. Solucanı, akrebi bol, rutubetli, kara ve soğuk topraklar... Şayet ruhu oradan cennete giderse? O da pek keyifli bir yer değil. Her halde saz, söz, şaka, alay orada memnu...*[31]

Müziksever Sabiha Hanım, tesadüfen Rabia'yı şarkı söylerken duymuş ve kocasına şöyle demişti: "Bugün Valde camiinde imamın torununu dinledim. Otuz senedir böyle mukabele işitmemiştim. İmama haber yolla, akşamları kız gelsin, bana bir şeyler okusun." Paşa denileni yapmış ve Rabia konağa çağrılmıştı.

> *Müteredditve utangaç gözlerle minderde uzanan ihtiyar kadına baktı. O da dizlerinde yumuşak bir battaniye, arkasında yastıklar, olduğu yerden kendini süzüyordu. Yakından hiç de kibirli ve korkunç değil. Çene çene üstünde, deriler sarkık, yüz buruşuk, buruşukların arasına allık, düzgün yer yer toplanmış. Çocuk bu nevi tuvaleti biraz garip buldu. Fakat bu acayip yüzün ona emniyet veren mütebessim, dost gözleri vardı. Zümrüt yüzüklü beyaz bir el öpülmek için Rabia'ya uzandı.*[32]

Yaşlı kadın Rabia'nın kendisini rahat hissetmesini sağlamakta gecikmemiş ve ona bir orta oyuncu olan ve büyükbabasının hanehalkında adının ağza alınmasının yasaklandığı babasını anlatmıştı. Çocuk, Sabiha Hanım'dan aldığı cesaretle babasına olan aşkını kabul etmişti. Sonra:

> *Kâhya kadın içeri girince Sabiha hanım biraz evvel o kadar meşgul olduğu imamın torununu hemen unutuvermişti; o erkânıharbiyesinden rapor bekleyen kumandan gibi her akşam kâhya kadının getireceği malûmata dayanarak konağını idare ederdi. Müzmin bir romatizma onu hemen hemen odasına zincirlemiş gibiydi. Mütehakkim, mütecessis, emri altında olan her ferdin ne yaptığını, ne düşündüğünü öğrenmezse içi rahat etmezdi. Kâhya kadına Rabianın o akşam anlayamadığı birtakım sualler soruyor, ve kadının cevapları da Rabiaya bilmece gibi geliyordu.*
>
> *"Bu akşam sakallı ne yapıyor?"*
>
> *"Gene tahta oyuyor, sofada testere sesi duydum..."*
>
> *Sakallı, Selim paşadır. Zalim bir hükümdarın Zaptiye Nazırı sıfatiyle vazifesi hem müşkül hem de naziktir. Boş zamanında sigara iskemlesi, köşelik, sandal ağacından arka kaşağısı yapar, kaşağılar bilhassa zariftir. Bunun haricinde hususî bir iptilâsı yoktur. Resmî Selim paşadan nefret eden halk onun hususî hayatı hakkında söyliyecek bir şey bulamazlar.*
>
> *O iyi bir aile babası ve bilhassa karısına merbuttur. Otuz yılı aşan müşterek hayatlarından karısının unutamıyacağı bir tek acı vak'a vardır. O da hayli makul bir sebebe atfedilebilir. Paşa her kendi büyüklüğüne inanan erkek gibi kendisine benzer bir erkek evlât istemişti.*[33]

Sabiha Hanım'ın biricik oğlu çelimsiz bir çocuk olup çıkmıştı. Bunun üzerine paşa, ikinci bir eş alarak onu konaktan uzak bir eve yerleştirdi.

Halide Edip, yaşlıca bir Osmanlı kadınının tüm yaşamını, topu topu bir bölümde gözler önüne serer; zamanını nasıl geçirdiğini, onu üzen ve mutlu eden şeyleri anlatır. Hanehalkını ve ailesini sıkı bir şekilde yöneten anaerkil bir karakter betimler.

Saltanat döneminin Sabiha Hanımları, yaşamlarının son günlerine ulaştıklarında, Müslümanlığın dini törenleriyle avutuluyorlardı. "Biz eşeğiz, biz hayvanız" diye zikretmiş olanlar bile, büyük olasılıkla artık, merhametli Allah'ın, kıldan ince kılıçtan keskin Sırat Köprüsü'den geçmelerine yardımcı olmasını umut ediyordu.[34] Ve geri dönüp yaşam boyu kesmiş oldukları kurbanları düşünüyorlardı; yeterli miktardaysa, bir koyunun onları bu köprüden sağsalim geçireceğini biliyorlardı.[35]

Halide Edip, ölmekte olan büyükannesi için bir doktor çağırdığı gibi bir de ona usulca Kuran okuyacak ve iyileştirici etkilerini üfleyecek olan bir hoca çağırmıştı. Bu onu yatıştıracak ve Cennete giden yolda kendisini güvende hissetmesini sağlayacaktı.

Ölüm döşeğindeki yaşlı hanım, hâlâ törelerin derdindeydi. Doktoru Adnan (sonraları Adıvar) Bey odaya girdiğinde, Halide Edip haminnesinin suratında sevinç beklerken dehşet ifadesi görmüştü. Ama doktor yanına gidip, başına buz koymak için çıkarılmış olan beyaz başörtüsünü alıp başını örtmüştü. Bu hareket, onun olağan bakışını derhal geri getirmişti.[36]

Azrail'in ziyaretini bekleyen hasta, yüzü kıbleye dönük yatırılıyordu.[37] O ve ailesi, birbirlerine karşı ne hata yapmışlarsa, karşılıklı helalleşiyorlardı.[38] Ölüm döşeğindeki kişi çoğunlukla son bir dilekte bulunuyordu. Kölelerin azat edilmesi, en sevilen dileklerdendi.[39] İmam, Kuran'dan Yasin başlıklı 36. sureyi, yas suresini okuyordu.[40] Ölüm döşeğindeki *hanım efendi,* Arapça sözleri anlamıyorsa da, bunların kutsallığına olan inancıyla teselli buluyordu. Daha sonra *hoca* veya *imam* şahadet getiriyor ve mümkünse kadın da ona katılıyordu. Ve mümkünse, son sözleri şu oluyordu: "la ilahe illallah" Bu sırada, aileden bir kişi odaya güzel bir koku yayıyordu.

Soluk alıp vermesi kesildiğinde, çevresindeki kadınlar keder içinde ağlayıp feryat ederken en yakın akrabası usulca gözlerini kapatıyor, kol ve bacaklarını uzatıyor, alnıyla çenesini bağlıyor ve onu *rahat yatağı*na yatırıyordu. İmam, ölümüne ilişkin ayrıntıları kayıtlara geçilmesi için emniyete gönderiyor ve işi, ölüleri defin için hazırlamak olan yaşlı bir mahalleli kadını çağırtıyordu.

Sonrası bu yaşlı kadının işiydi. Ölüyü *teneşire,* yani camiden bu amaçla getirtilmiş olan alçak masaya yatırıyordu.[41] Ölünün vücudunu temiz suyla yıkıyor ve

dizlerini, ellerini, ayaklarını, burnunu ve alnını, yani namaz sırasında yere değen bu sekiz yerini kâfur tozuyla ovuşturuyordu. Ölüye bir gömlek giydiriyor ve kefen denilen tek parça beyaz bir örtüyle sarıyordu. Ölü kadının saçlarını iki sıra halinde göğsünün üzerine yerleştiriyordu. Yüzü Mekke'ye dönük olacak şekilde ıtırlı bir tabuta yerleştiriyordu. Ölen, varlıklı bir kadın idiyse, tabut bilhassa onun adına, belki de isteği üzerine önceden hazırlanmış oluyordu. Yoksul kadınlar için mahalle camisinden temin edilen bir tabut kullanılıyordu.

Ölen kadın seçkin bir aileden geliyorsa, müezzin mahalle camisinden ölüm haberini duyuruyor[42] ve yakın arkadaşlarıyla akrabaları burada toplanıyordu. İmam veya ölenin bir yakın akrabası *meyyit namazı* denilen kısa bir dua okuyordu.[43] Ardından imam cemaate merhume hakkındaki görüşlerini soruyordu. *Tezkiye* denilen bir törendi bu. Onların her zaman olumlu olan yanıtını aldığında, haklarını helal etmelerini, merhumeyi Allah'a teslim etmelerini istiyordu.

Varlıklılar dışındaki kişiler yalnızca bir süre için tabuta konuluyor ve tabutun üzerine şallar ve zengin kumaşlar atılıyordu. Tabutun ön tarafına bir *çember* konuluyordu. (Bir erkeğin tabutunun baş tarafına bir fes veya sarık yerleştiriliyordu.) Merhumenin cansız bedeni bir süre, ölümün gerçekleşmiş olduğundan emin olmak için, rahat yatağında yatırılıyor ve ardından törenle mezarlığa gidiliyordu. Defin, görece çabuk gerçekleştiriliyordu. Mezarlık ne kadar uzak olursa olsun, tabut dört kişinin omzunda, yürüyerek taşınıyor ve bu kişiler sık sık değişiyordu. Bu, insanlığın onur ve değerini gösteren bir davranış olduğu için, birçok kişi tabutu taşımak için sıra bekliyordu.[44]

Mezarlıkta ölü, yüzü Mekke'ye dönük olacak şekilde huşuyla mezara indiriliyordu. Kadınların yüzü örtülü, erkeklerinkiyse açık bırakılıyordu.[45] Ölü her zaman, büyük bir mezar yaptırılmış olsa bile, toprağın altına defnediliyordu. İnce, dikey bir taş alışılmış bir mezar işaretiydi. Bu taşın üst kısmına ayçiçeği veya nilüfer çiçeği yaprağı oyuluyor (erkek için fes veya sarık) ve Allah'tan rahmet dileyen bir ayet yazılıyordu.[46]

Mezarlıkta imam, ölen kişi için *telkin* denilen etkileyici bir dua okuyor ve bunu *fatiha* izliyordu.[47] Tabutun peşi sıra mezarlığa gelmiş olan yoksullara sadaka veriliyordu. Daha sonra yas içindeki kimseler mezarlıktan ayrılıyor ama imam, *münker* ve *nekir*[48] adlı iki sorgucu meleğin sorularına doğru yanıtları vermesinde ölüye yardımcı olmak için, burada kalıyordu. İyi bir Müslüman yanıtları biliyor, ilgisiz bir Müslüman ise bunları unutmuş oluyordu. Doğru yanıtlar, *hanım efendinin* ruhunun Cennet yolunda ilk adımı atmasını sağlıyordu. Varlıklı bir aile, gece boyu mezar başında Kuran okumaları için din öğrencileri de tutabiliyordu.

Ölümün üçüncü gününde *lokma* pişiriliyor ve ölüye ettiği dualar karşılığında eşe dosta gönderiliyordu. Bazı aileler, Süleyman Çelebi'nin Peygamber'in doğumu üzerine yazdığı bir manzume olan mevlidi, ölümün 40. gününde okutuyorlardı. Çok arzu edilirse, her yıl bir kez okutuluyordu. Bir cenaze töreni, masraflı bir olay haline gelebiliyordu; tıpkı Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Hayattan Sahifeler* adlı yapıtında, bir paşa karısının cenaze töreni öyküsünde gözler önüne serdiği gibi.[49] *Hanım efendinin* ölüm haberi mahalle sokaklarına yayıldığında:

> *Hepsi cenazeye gitmek için iktisası icap eden dilenci formasını giyinmeye koştular. Kocakarılar yeşil örtündüler. Değneklerini, su testilerini aldılar. Dilenci erkekler de toplandılar.*
>
> *Hacer, sokağın bir tarafında gavgayı seyrederken uyuya kalmış olan kocası dilenci Abdullahı bir iki muşta ile uyandırdı. İmamesini sardı. Mektep çocuğu gibi boynuna bir cüz kesesi astı. Eline asasını verdi:*
>
> *– Kabir başında aşır[50] okurken şaşırma, vallahi bu gece seni aç bırakırım...*
>
> *Tehdidile yola salıverdi. Kadınların çoğu her yeni başka kumaştan dikilmiş cenaze üniformalarını hemen arkalarına geçirdiler. Her kolun başka parçadan yapılması, cenazede para dağıtılırken bir elini önünden diğerini de iki kişi aşırı taraftan uzatarak güya her kolu ayrı ayrı kimselere ait imiş gibi tek şahsın ikileşerek bir kaç defa fazla para alabilmesi içindi...*
>
> *Kiminin elinde testi, kiminde teneke, maşrapa, sopa, değnek. Kadın, erkek, ihtiyar, genç çoluk çocuk akın akın yola döküldüler.*
>
> *"Üçler, yediler, kırklar, bülega, füseha, ülema, şüheda, eimmei dini müctehidîn..." diye haykırırken ağzından salyalarını elindeki bakır tasa akıtan çizmeli, kisvetli, arakiyeli sulu sebilci...Eyüpde kebabçılar köşesinde sakat bir kedi gibi, etrafı koklayarak oturan şiş bacak dilenci...Sürücü beygirlerinin kuyruklarından oltalık kıl çeken hırpani külâhlı veledizina..."Dolap niçin inlersin?" ilâhisile Unkapanı köprüsünden tamam üç saatte geçen ağır aksak Ruhi dede...Kadir geceleri cami papuçluğunda "kaçan ki Hazreti Yunus aleyhisselâm balığın karnında ikamet buyururken..." cümlei iftitahiyesile etrafına bakınan cemaatsiz vâiz Molla Üryani...Baharlarda sarığını koltuğuna sıkıştırarak Silahdarağa meyhanesinde "Ceyhun arayan didei giryanımı görsün." gazeliyle meclisi ayşi cezbelendiren hoş neva Zâkir Rıza..*
>
> *Bu alay medfene yaklaştı. Henüz cenaze gelmemişti. Fakat ihzar edilmekte bulunan lâhdin başında küçük bir cemaat vardı. Bir tarafa taş,*

öbür yana harç yığmışlar, bir kaç kişi çukurun içinde ve etrafında çalışıyorlardı. Ağabani sarıklı, kürklü bir zatla şişman karnı üzerinde kalın bir altın kordon sallanan sivil bir efendi arasında bir mücadele vardı:

Sarıklı – Ben buranın mütevellisiyim, yirmi beş lira almadan cenazeyi gömdürtmem..

Sivil zat – Ben de paşanın kethüdasıyım...Bir para vermeden cenazeyi buraya gömeceğim...

Sarıklı – Yapamazsınız. Bu dünya işi gibi değil, veballidir. Burası türbei şerifeye kurbiyeti hasebile şerefli yerdir. İsterseniz şu öteki tarlaya beş liraya gömdürtürüm..

Burada mücadele böyle devam ederken duagû ve dilenci sürüsü sel akar gibi mezarlığa doldu. Körler treni öndeki tek gözün irşadile selviler arasından yalpa vurarak geliyordu. Ön sırayı kapmak için birbirini dirsekleyerek, kakıştırarak büyük bir maide varmış gibi çukurun etrafını çepeçevre sardılar. Bu maidenin de birinci, ikinci, üçüncü mevkileri vardı. Değnekçi maiyeti efradından her birini bilistihkak işgal etmeleri lâzım gelen yerlere geçirmek istiyor, fakat herkes istihkakının fevkine çıkmaya uğraşdığından pek gürültü oluyordu...

Dedelerin zikri, buhurdanlardan tüten ödağacı kokularıyla beraber semaya yüksele yüksele kol değiştikçe sağa sola baş döndüren tabut kırmızı feslerin, beyaz yeşil sarıkların, sikkelerin fevkinde, her dakikada bir, o cemmi gafirden birinin duşu ihtiramına yüklenerek ağır ağır geliyordu. Cemaat akın akın kabristana doldu.

İçinden çıkan kara toprağını etrafına saçmış mezarın açık ağzı, yutacağı vücudu bekliyordu. Tabutu indirdiler. Dedeler uzunca birer hû çektiler...Zikir durdu.

Merhumenin zevci iri yarı bir paşa, mükedder ve dalgın görünüyordu. Arabadan indirdikleri on beş on altı yaşında zayıf, solgun bir çocuğu nerede durduracaklarını bilemiyorlardı...Validesini pek severdi. Fakat onunla beraber bu çukura cezbolunmamak için hemen geri çekildi...

Tilâvetler bitti. Dualar oldu. Her türlü âyin hitam buldu. Şimdi fikaraya para dağıtılacaktı. Üç uşak, kâhya efendi, imam, bekçi bu işe memur idiler. Değnekçi Ömer ağa ırgatbaşı gibi elinde sopasile amelesini intizam üzere dizmeğe uğraşıyordu.

Bozuk paralar büyük çantadan avuçla hesapsız şakır şakır mendillere boşaltıldı. Gûya havadan para yağacakmış gibi dilencilerin tekmilinde birden kollar uzandı, avuçlar açıldı.

Tevzi mahalline on beşi yirmisi birden hücum ediyor, avuçlara konan paralar birer hokkabaz maharetile derhal eriyor, boş eller, yine uzatılıyor, ne kadar sadaka dağıtılsa dilencinin adedini eksiltmek kabil olmıyordu. Tevziat yarım saat kadar devam etti. Kendilerinden sorulursa henüz hiç bir dilenci on para almamıştı...

Yalnızca çantada para değil, artık bunu dağıtanların sabırları da tükendi...

Başında yeşil örtüsü, elinde testisi, asasiyle Hacer yetişir...

– A nurlar içinde yatsın..Koskoca hanımefendi hiç iki kuruşluk su ile gömülür mü? Sağlığında hamama gittiği vakit su hakkı ne verirdi?

Uşak – O çarşı hamamına gitmezdiki konakta hamam vardır...Karılar aşır okudu mu?

– İzin verseler okuyacağız amma bırakmıyorlar..O hafiz kadar Tebareke'yi ben de bilirim.

– Peki aşır okumadan nasıl para istiyorsun?

– İki gözümün elifi; ben okumadım. Kocam okudu. İşte şurada oturuyor. Nur gibi hafızı kelam. Eline parayı verirsen alır, vermezsen istemez. Ahret adamı... Kocam ölürse üzerine türbe yapılacak... O çoktan erdi.

Hacer, para için yalvarıp yakarmaya ve yoksul da olsalar dindar bir karı koca olduklarını söylemeye devam etmişti. Sonunda, paşadan daha fazlasını koparamayacağını anlayınca, ölü kadının oğlu için ağlamaya başladı.

– Ah yavrum bin yaşa, cömertliği tıpkı anasına çekmiş...Ah ben nasıl ağlamıyayım o hanımefendiye? Gördün mü (soy zade)liği gördün mü (kişi zade)liği, gördün mü terbiyeyi..veren ellerin dert görmesin, ver velinimetzadem ver...Ver tonţonum ver...ver tosunum ver...

Hacerin bu sühuleti muvaffakıyetini gören dilenciler hep birden atıldılar. Hepsi su getirmiş; hepsi kur'an okumuş; hepsi bir türlü iddiada idi...

Dilencilerin kısmı küllisî, cenazeden avdet eden zevatın peşini Eyüp iskelesine kadar bırakmadılar.

Bazı Batılı gözlemciler, Türklerde cenaze törenlerinin yalın ve kasvetsiz olduğu yorumunda bulunarak bu ortamlara sessiz bir vakarın egemen olduğuna işaret etmişlerdi. Ama bu gözlemler özneldir ve birtakım basmakalıp kültürel yargılara dayanır. Ölülerinin ardından "histerik ve çoğu zaman mekanik haykırışlarla kendini kaybetmişçesine"[51] yas tutan Yunanlılara alışkın kimseler, Türklerin tavrını kuş-

kusuz bir özdenetim örneği olarak görebilirler. Bununla birlikte Melek Hanım, ilk oğlunun ölümü üzerine Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın başını duvarlara vurmasını anlatmıştı.[52] Yas duygusunun ifade edilmesi gibi insani bir gereksinim bir yana, Türkler gibi yol yordam düşkünü bir halk, ölünün bir çeşit sosyal bir tören yapılmaksızın uğurlanmasına izin veremez. Akraba ve arkadaşların sayısız başsağlığı ziyareti, bu töreninin olmazsa olmaz bir parçasıdır.[53]

Hüseyin Rahmi Gürpınar "Ecir ve Sabır" başlıklı kısa öyküsünde bu göreneği hicvetmiştir.[54] Küçük oğlunu yitiren bir annenin ölüm acısının, kadınların bitmez tükenmez ziyaretiyle katmerleşmesini anlatır. Biri, ona ağlamanın iyi olduğunu söylerken, diğeri, imamın bunu günah olduğunu buyurduğunu söyler. Başlangıçta, yalnızca komşu kadınlar, sonra ahbaplar ve kentin başka mahallelerinde oturan akrabalar gelmiş, sonunda ise iyice uzakta oturanlar bile gelmiştir. Ağlayıp sızlamalar haftalar boyu sürer. Kadının annesi, ziyaretçilerden ölen çocuk hakkında konuşmamaları için söz alırsa da ne yapıp edip bu konuyu açarlar. Çaresizlik içinde hizmetçilerden kapıyı ziyaretçilere açmamasını ister ama hizmetçiler bunu unutur. Sonunda, acının yiyip bitirdiği genç anne, oğlunun ölümünden bir ay sonra ölür.

Bu kez de ziyaretçiler, büyükanne Şekûre'yi teselli etmek için akın akın gelirler. Daha fazlasına dayanamayacak bir noktaya gelen Şekûre, elinde sopayla ziyaretçileri evden uzak tutar. Bunun üzerine komşular aklını kaçırdığını düşünerek onu bir akıl hastanesine kapattırırlar. Bu da başsağlığı akınının sonunu getirmez, yeni bir yere yönlendirir. İnsanlar artık hastaneye uğramaktadır. Şekûre, sonsuz gevezeliklerinden kurtulmak için, sonunda aklını kaçırır.

Batılıların, Türklerin ailede bir ölüm olduğunda duygularını gizlediğine ilişkin görüşü, belki de kısmen, Müslümanların Hıristiyan geleneğindeki gibi yas kıyafeti giymeyip bir süre inzivaya çekilmemesinden; kısmen de, ölümün takdiri ilahi olduğuna inancın, günü geldiğinde acıyı hafifletebildiği anlayışından kaynaklanır. Lady Blunt şu satırları yazarken işte bu yanlışa düşmüştü: "Ölüm yaklaştığında (Türkün) arkadaşları yaklaşan son düşüncesiyle barışıktır. Ne bir imam, ne de bir Allah'ın kulu, göçmekte olan ruhu yatıştırmak üzere çağrılır... Arkadaş ve akrabaları sessizce ağlar."[55] Görüldüğü gibi, Lady Blunt bundan daha fazla yanılamazdı.

İnceleme konusu olan dönemde, Osmanlı kadınının ölüm ve cenazesine ilişkin göreneklerde, değişime yol açan bir hareketlenme görülmüyor. Feministler, Osmanlı kadınının ölümüyle değil, yaşamıyla ilgiliydi. Üzerinde durdukları konular, eğitim ve evlilik ve boşanma kanunlarındaki değişikliklerdi. Onların tutumu, çok geçmeden tüm kentli kadınların yaşamını değiştirecekti; küçük bir kesiminkini ise zaten değiştirmişti.[56]

19. yüzyıl başlarında yazan Enderunlu Fazıl Bey, bir kadında en önemli meziyetin iffet olduğu görüşündeydi.[57] Yüzyıl sonuna gelindiğinde, kadınlar daha geniş kapsamlı bir ilginin konusu haline gelmişti ve Tevfik Fikret onlar hakkında şöyle yazmaktaydı: "Tekâmül-i ma'nây-i insanniyyette onların büyük bir hakk-ı mesâileri, bir hisse-i müdahaleleri bulunduğu itiraf olunuyor. Artık hep teslim ediyoruz ki, hayatımızı onlar temin etmeseler bile tezyin ediyorlar."[58]

Notlar

1 1205 yılında Kayseri'de muhtemelen Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın kızı olan Gevher Nesibe tarafından bir hastane kurulmuştu. Bu, kardeşi I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in kurduğu tıp okuluyla birlikte Anadolu'da Türklere ait en eski tıp kurumudur. Divriği'de 1225 yılında Mengücek Beyi Ahmed Şah'ın karısı, Turan Melik Şifaiyesi'ni yaptırdı. Amasya'da, İlhanlı hükümdarı Olcaytu Hüdabende'nin karısı İldus (Yıldız) Hatun'un, her ne kadar kölesi Anber bin Abdullah tarafından yaptırılmışsa da, yapımına önayak olduğu bir darüşşifa vardı. Ayrıca, Kütahya'da, Ramazan'ın kızı Gülsüm'ün 1233 yılında inşa ettirdiği Yoncalı Ilıca adında bir tedavi merkezi bulunuyordu. Türklerin egemenliğindeki başka topraklarda da, kadınlar tarafından veya onlar adına hastaneler inşa edilmekteydi. Karahıtay devletinden Kutluk Türkân Hatun, 1271-1281 yılları arasında Isfahan yakınlarında bir hastane inşa ettirmişti. Musul'da Erbil Atabeyi, dul ve yetimler için bir bakımevi ve sokak çocukları için bir yuva açmıştı. Hatta çocukların sütanne gereksinimini bile karşılamıştı. Bkz. Afet İnan, *Herkesin Bir Dünyası Var,* s. 129-137 ve A. Süheyl Ünver, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında Vakıf hastanelerinin bir kısmına dair", *Vakıflar Dergisi,* I (1938), s. 17-24.

2 Ahmet Refik [Altınay], *Lâle Devri,* s. 96.

3 Aaron Hill, *A Full and Just Account of the Present State of the Ottoman Empire,* s. 74.

4 Lady Elizabeth Craven, *A Journey Through the Crimea to Constantinople (1786),* s. 230-231.

5 Albert Howe Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificient,* s. 121-122. Ayrıca bkz. Baron de Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares,* I, s. 80.

6 R. Robert Madden, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine in 1824, 1825, 1826 and 1827,* I, s. 45.

7 A.g.e., s. 32-33.

8 Bkz. Tezer Taşkıran, *Women in Turkey,* s. 22.

9 A. Süheyl Ünver, *Osmanlı Türklerinde Hekimlik ve Eczacılık Tarihi Hakkında,* s. 17-18.

10 A.g.e., s. 12.

11 A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty,* Tablo XLVII.

12 M. Çağatay Uluçay, *Haremden Mektuplar,* s. 204.

13 Taşkıran, *Women in Turkey,* s. 22.

14 İlk önce, dört beş yaşlarındaki bir kız çocuğu, kurutulmuş meyve, yaprak ve kökleri kaynatarak elde edilen bir karışımla arınmış ve çiçek çıkarmaya başlamış dokuz yaşındaki bir erkek çocuğunun yanına getirilmişti. Yaşlı bir kadın, birbirine bağlanmış

üç iğneyi kızın göbek deliğine, kalbi üzerinde bir noktaya, karnına, sağ bileğine ve sol ayak bileğine kan gelinceye kadar batırmış ve ardından bu noktalara oğlanın çiçek irinini zerk etmişti. Daha sonra bu noktaları melekotu yaprağı ve kuzu derisiyle sarmıştı. Bunun ardından anne, kızını deriyle sarıp sarmalayıp eve götürmüştü. Evde sıcak tutulan kız, dört beş gün kadar, muhtemelen çiçek kendini düşük bir düzeyde gösterinceye değin hafif bir beslenmeye tabi tutulmuştu. Bunun yaygın olarak uygulandığını gören De la Motraye'a göre kimse bu göreneğin ne kadar eski olduğunu bilmiyordu. Güzel bir kız çocuğu olan aileler, çiçek hastalığına yakalanmış bir çocuk bulmak için bir günlük yol katediyordu. Böylece, kızları bu hastalığa karşı aşılanabiliyordu. (Bkz. Aubrey de la Motraye, *Travels Through Europe, Asia and into Parts of Africa,* II, s. 75).

15 Lady Montagu, *Türkiye'den Mektuplar,* Çev. Bedriye Şanda, İstanbul Kitaplığı, 1973. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Amerika'nın Türkiye büyükelçisi olan Samuel Cox, 150 saraylı kadının bir İtalyan cerrah tarafından aşılandığı yolunda tuhaf bir öykü anlatmıştı. Cerrah, kadınlara bir bölme üzerindeki delikten aşı yapmış ve bu işlem tamamlanır tamamlanmaz başı bir şalla sarılmıştı. Cox, büyük olasılıkla söylenti olan bu öyküyü doğrulamaz; saray kadınları, çocukken aşılanmış olmalıydı.

16 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey,* s. 82-83.

17 Kadri Cenani'yle görüşme, Ağustos, 1966.

18 Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople,* s. 320-321 ve *Turkey and Its People,* s. 62-63.

19 İstanbul Üniversitesi I. Dünya Savaşı sırasında üst kesimlerden gelen kadınlara hemşirelik eğitimi vermişti. Kâmil Paşa'nın kızı Makbule Eldeniz de bunlar arasındaydı. Çanakkale Savaşı sırasında yaralılara baktı.

20 Mary Mills Patrick, *Under Five Sultans,* s. 331-333.

21 Günümüzde Türkiye'nin kırsal kesiminde ebelik eğitimi alıp resmi olarak atanmış ebeler hizmet verir (kişisel gözlem).

22 Mehmet Halit Bayrı, *İstanbul Folkloru,* s. 91-99.

23 A.g.e.,

24 Lady Fanny Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 237-239.

25 A.g.e., s. 241-242.

26 A.g.e.

27 Lucy M. J. Garnett, *Home Life in Turkey*, s. 138.

28 Bayrı, *İstanbul Folkloru,* s. 96.

29 Halide Edip [Adıvar], *Memoirs of Halide Edip,* s. 42-44.

30 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 134-135; Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 249; Kuran xxxii: 11.

31 Halide Edip Adıvar, *Sinekli Bakkal,* Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1941-1942, s. 17-23.

32 A.g.e.

33 A.g.e.

34 A. Vahid Moran, *Türkçe-İngilizce Sözlük, A Turkish-English Dictionary,* 1945, s. 1115.

35 A. Ahmet Gürün'ün halk inançları konusunda verdiği bilgiler.

36 Edip, *Memoires,* s. 355-356. Bu olay, Halide Edip'in Adnan Adıvar'la evlenmesinden önce olmuştu.

37 Ölünün defin için hazırlanması ve cenaze töreni hazırlıkları konusunda anlatılanlar büyük ölçüde Ignatius Mouradgea d'Ohsson'dan (*Tableau général de l'Empire othoman,* II, s. 299-306) ve Charles White'dan (*Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844,* III, s. 328-336) alınmıştır. Diğer kaynaklarda bazı ayrıntılarda farklılıklar görülse de, bu ikisinde titiz bir araştırma yapılmışa benziyor. Yeri geldikçe diğer kaynaklar da belirtilecektir.

38 Z. Duckett Ferriman, *Turkey and the Turks,* s. 231-237.

39 Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 251.

40 *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meâl),* Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986.

12. Şüphesiz ölüleri dirilten, işlediklerini ve eserlerini yazan Biziz; her şeyi apaçık bir kitabda saymışızdır.

77-78. İnsan kendisini bir nutfeden yarattığımızı görmez mi ki hemen apaçık bir hasım kesilir ve kendi yaratılışını unutur da: "Çürümüş kemikleri kim diriltecek" diyerek, Bize misal vermeye kalkar?

79. Ey Muhammed! De ki: "Onları ilk defa yaratan diriltecektir. O her türlü yaratmayı bilendir."

80. Yaş ağaçtan size ateş çıkarandır. Ondan ateş yakarsınız.

81. Gökleri ve yeri yaratan, kendilerinin benzerini yaratmaya Kâdir olmaz mı? Elbette olur; çünkü O, yaratan ve bilendir.

82. Bir şeyi dilediği zaman, O'nun buyruğu sadece, o şeye "Ol" demektir hemen olur.

83. Her şeyin hükümranlığı elinde olan ve sizin de kendisine döneceğiniz Allah münezzehtir.

41 Sonraki yıllarda ölünün defin için hazırlanması ve yıkanması işleminin camide yapıldığı da oluyordu. (Şehbal Teilmann'ın verdiği bilgi).

42 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 136.

43 A.g.e.

44 White, tüm cenaze törenlerinin yürüyerek yapıldığını söylerse de, sonraki yazarlar arabalardan söz eder (*Three Years in Constantinople,* III, s. 336)

45 White, *Three Years in Constantinople,* III, s. 335.

46 Garnett, *Home Life in Turkey,* s. 255 ve Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece, etc.,* II, s. 274.

47 Telkin: Definden sonra ölünün yüzüne karşı ayakta durarak, kabir sorgusunun kolay geçmesi niyetiyle okunan dua.

48 Ferriman, *Turkey and the Turks,* s. 231-237.

49 Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Hayattan Sahifeler,* Fevziye Abdullah Tansel'in yayınlanmamış antolojisi.

50 *Aşır*: Kuran'da on ayet toplamı.

51 White, *Three Years in Constantinople,* III, s. 332.

52 Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar.*

53 Blunt'a göre (*The People of Turkey,* II, s. 142), geleneksel başsağlığı dileği: *Siz sağ olun evlatlarımız sağ olsun.*

54 Hüseyin Rahmi Gürpınar, "Ecir ve Sabır," Yaşar Nabi'nin *Türk edebiyatının en güzel hikâyeleri antolojisi*'nden, s. 10-21.

55 Blunt, *The People of Turkey,* II, s. 140.

56 Memduh Şevket Esendal'ın "Feminist" adlı eğlenceli öyküsünde (Yaşar Nabi'nin *Türk*

edebiyatının en güzel hikâyeleri'nden s. 52-57) bir adam feministin ne olduğunu anlamaya çalışır. Kimse ona bunu anlatamaz. Ama o bu soruyu sormaktan vazgeçmez, sonunda adı feministe çıkar ve konunun uzmanı olarak birtakım toplantılara çağrılır.

57 Fazıl Bey [Fazıl Hüseyin Enderunlu], *Le Livre de femmes* (Zenan-name), s. 20: "Kanının sahte-vakarı beddir- Anlara şive henüz labüddir- Ola bir bakire-i nevreste- Mihr-i kudret ola anda beste- Bakire olmaz ise nafiledir- Cenge revnak belî kan iledir"

58 Kenan Akyüz, *Tevfik Fikret,* s. 285. Akyüz, bu paragrafı, Servet-i Fünun'da yayınlanan "Nevha-ı bi-sûd," başlıklı yazıdan almıştır (İstanbul, 1314/1891), s. 400.

KAYNAKÇA

Kısaltmalar

EI¹ *Encyclopaedia of Islam*, birinci baskı
EI² *Encyclopaedia of Islam*, ikinci baskı
HEO Joseph de Hammer-Purgstall'ın *Histoire de l'Empire ottoman*
İA *İslam Ansiklopedisi*
SA Celâl Esat Arseven'in *Sanat Ansiklopedisi*

İngilizce Kaynaklar

Afetinan, A., *The Emancipation of the Turkish Woman,* The Hague, 1962.

Alderson, A. D., *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford, 1956.

Amicis, Edmondo de, *Constantinople,* İtalyancadan çeviren: Caroline Tilton, New York, 1896.

"The Awakening of the Turkish Woman", *The American Review of Reviews,* 49 (June 1914), s. 743-745.

Bart'old, Vasilii Vladimirovich, *Turkestan Down to the Mongol Invasion,* Çeviren: H. A. R. Gibb. Londra, 1928.

Bates, Ülkü Ü, "Women as Patrons of Architecture in Turkey", *Women in the Muslim World,* Haz. Louis Beck ve Nikki Keddie, Cambridge, Mass., 1987.

Belgiojoso, Princess (Christina Trivolzio de), *Oriental Harems and Scenery,* Fransızcadan çevrilmiştir. New York, 1862.

Bevan Jones, V. R. ve Bevan Jones, L., *Women in Islam,* Lucknow, 1941.

Birge, John Kingsley, *The Bektashi Order of Dervishes,* Hartford ve Londra, 1937.

Blunt, Lady Fanny, *My Reminiscences,* Londra, 1918.

——. *The People of Turkey. By a Consul's Daughter and Wife,* Londra, 1878.

Boulden, James E. P., *An American Among the Orientals,* Philadelphia, 1855.

Bowen, Harold. Bkz. Gibb, Sir Hamilton, A. R.

Braudel, Fernand, *The Structure of Everyday Life, Civilization, and Capitalism, 15th-18th Century,* New York, 1981.

Brockelmann, Carl, *History of the Islamic People,* New York, 1960.

Brown, D. W., *Haremlik*, New York, 1909.

——. *The Unveiled Ladies of Stamboul,* New York, 1923.

Brunschvig, R., "'Abd", *EI²*, I, s. 24-40.

Buhl, R. ve Jomier, J., "al-Djamra", *EI²*, II, s. 438.

Busbecq, Ogier Ghiselin de, *The Turkish Letters of the Imperial Ambassador at Constantinople, 1554-1562,* Oxford, 1927, 1963 (yeni basım). Çeviren: Seymour Forster.

Cahen, Claude, *Pre-Ottoman Turkey,* New York, 1968.
Castellan, Antoine Laurent, *Turkey, Being a Description of the Manners, Customs, Dresses and Other Peculiarities Characteristic of the Inhabitants of the Turkish Empire,* Fransızcadan çeviren: Frederic Shoberl, Philadelphia, 1829.
Clarke, Edwark David, *Travels in the Various Contries of Europe, Asia and Africa,* Üç cilt, Londra, 1816-1824.
Clement, Clara Erskine, *Constantinople, the City of the Sultans,* Boston, 1895.
Covel, Dr. John, "Extracts from the Diaries of Dr. John Covel, 1670-1679", *Early Voyages and Travels in the Levant,* Hakluyt Society, New York (yeni basım), tarihsiz, s. 101-286.
Cox, Samuel S., *Diversions of a Diplomat in Turkey.* New York, 1887.
Craven, Lady Elizabeth, *A Journey Through the Crimea to Constantinople (1786).* Londra, 1789.
Creasy, Edward S. *History of the Ottoman, Turks,* Beyrut, 1961.
"Curbs Dress Reform o f Turkish Woman", *The New York Times,* (January 21, 1913), s. 5.
Czaplicka, M. A., *Aborginal Siberia,* Oxford, 1914.
——. *The Turks of Central Asia, in History and at the Present Day,* Oxford, 1918.
Davey, Richard, *The Sultan and His Subjects,* Londra, 1907.
Davis, Fanny, *The Palace of Topkapi in Istanbul,* New York, 1970.
Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1867,* Princeton, 1963.
Dengler, Ian C., "Turkish Women in the Ottoman Empire: The Classical Age", *Women in the Muslim World,* Lois Beck ve Nikki Keddie, Cambridge, Mass., 1978.
Deny, J., "Wālda Sultān", *EI*', IV, s. 1113-1118.
D'Ohsson, Mouradgea. Bkz. Ohsson, Mouradgea d'.
Edip, Halide [Adıvar], *Conflict of East and West in Turkey.* Lahore, 1935.
——. *Memoirs of Halide Edip,* New York, 1926.
——. *The Turkish Ordeal,* New York, 1928.
Ekrem, Selma, "Flutist of old Istanbul", *The Christian Science Monitor,* (November 26, 1966), Boston, Mass.
Ellis, Ellen Deborah ve Palmer, Florence. "The Feminist Movement in Turkey", *The Contemporary Review.* 105 (January-June, 1914), s. 857-867.
Ellison, Grace ve Melek Hanum, *Abdul Hamid's Daughter,* Londra, 1913.
Emerson, Gertrude, "Halideh Hanoum", *Asia,* (January, 1920), s. 80-89.
Encyclopedia of Islam, Birinci baskı, Leyden, 1913-1934. Dört cilt. *Encyclopedia of Islam,* Leyden, 1960–. İkinci baskı.
Esin, Emel, *Turkish Miniature Painting,* Tokyo ve Rutland, 1960.
Essad-Bey, *Twelve Secrets of the Caucasus.* New York, 1931, Almancadan çeviren: C. Chychele Waterston.
Evrenol, Hilmi Malik, *Revolutionary Turkey,* Ankara ve İstanbul, 1936.
Farmer, H. G., "Musiki", *EI*', III, s. 749-755.
Ferriman, Z. Duckett, *Turkey and the Turks*, London, 1911.
Freely, John, *Bkz.* Sumner-Boyd, Hilary.
Freygang, Wilhelm von, *Letters from the Caucasus and Georgia,* Londra, 1823, Fransızcadan çevrilmiştir.
Fyzee, Asaf A. A., *Outlines of Muhammadan Law,* Oxford, 1955.
Garnett, Lucy M. J., *Home Life in Turkey,* New York, 1909.
——. *Turkey of the Ottomans,* Londra, 1911.

——. *Turkish Life in Town and Country,* New York, 1904.
Gautier, Théophile, *Constantinople,* New York, 1875, Çeviren: Robert Howe Gould. [*İstanbul,* çeviren Nurullah Berk, İstanbul, 1972]
Gibb, Elias John Wilkinson, *History of Ottoman Poetry,* Londra, 1900. Beş cilt, Leyden (yeni basım), 1958.
——. *Ottoman Poems,* Londra, 1882.
Gibb, Sir Hamilton A. R., *Mohammedanism, an Historic Survey,* New York, 1955.
——. *The Travels of Ibn Baṭṭūṭa, A.D. 1325-1354,* Londra, 1958-1959, İki cilt, Çeviren: C. Defrémery ve B. R. Sanguinetti.
——, and Bowen, Harold, *Islamic Society and the West,* New York, 1957, Cilt I, Bölüm 1 ve 2.
Gökalp, Ziya, *Turkish Nationalities and Western Civilization,* New York, 1959, Çeviren: Niyazi Berkes.
Gönül, Macide, "Some Turkish Embroideries in the Collection of the Topkapı Sarayı Museum in Istanbul", *Kunst des Orients,* 6 (1969), s. 43-76.
Grigsby, W. E., çeviren, *The Medjelle or Ottoman Civil Law,* Londra, 1895.
"Growth of the Mohammedan Feminist Movement in Turkey", *Current Opinion.* 57 (August, 1914), s. 118-119.
Grunebaum, G. E. von, *Muhammedan Festivals,* New York, 1951.
Günyol, Vedad ve Mango, Andrew, "Djarīda", *EI²,* II, s. 475-476.
Habesci, Elias, *The Present State of the Ottoman Empire,* London, 1874, Fransızcadan çevrilmiştir.
Halid, Halil, Bkz. Khalid, Khalil.
Haslip, Joan, *The Sultan: The Life of Abdul Hamid,* Londra, 1958.
Hill, Aaron, *A Full and Just Account of the Present State of the Ottoman Empire,* Londra, 1709.
Hisar, Abdülhak Şinasi, "Moonlight on the Bosphorus", Kısaltılmış çeviri: Nesrin Moralı, tarihsiz. [*Boğaziçi Mehtapları,* YKY, İstanbul, 2006]
Huar, Clément, "'Adile Khātūn", *EI²,* I, s. 199.
Ibn Baṭṭūṭa, *The Travels of, Bkz.* Gibb, Sir Hamilton A. R.
İsmail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey,* Londra, [1920 ?], Yayımlayan Sommervile Storey.
İz, Fahir, "Fıtnat", *EI²,* II, s. 931.
——. "Khālide Edib", *EI²,* IV, s. 933-936.
——. "Laylā Khānim", *EI²,* s. 710.
——. "Laylā Khānim (Leylâ Saz)", *EI²,* V, s. 710-711.
Jeffery, Arthur, *Islam, Muhammed and His Religion,* New York, 1958.
——. *A Reader on Islam,* The Hague, 1962.
Jenkins, H., "A Word About Turkish Women", *Open Court,* 25 (May, 1911), s. 264-270.
Jomier, J. ve Buhl, R. *Bkz.* Buhl, R.
Kai Kā'üs ibn Iskandar, Prince of Gurgan, *A Mirror for princes, the Qābūs Nāma,* New York, 1951, Fransızcadan çeviren: Reuben Levy.
Khalid, Khalil, *The Diary of a Turk,* Londra, 1903.
Kohn, Hans, *A History of Nationalism in the Near East,* Londra, 1929.
Köprülü, Fuat, "Ottoman Turkish Literature", *EI¹,* IV, s. 938 vd.
Kramers, J. H., "Sulṭān", *EI¹,* IV, s. 543-545.
Lane, Edword William, *The Manners and Customs of the Modern Egyptians,* New York, 1923.
Lane-Poole, Stanley, *The Speeches and Table-Talk of the Prophes Mohammed,* Londra, 1882.
——. *Turkey,* New York, 1899.

Layard, Sir Austin Henry, *Autobiography and Letters,* İki cilt, Londra, 1903.
Levy, Reuben, *The Social Structure of Islam,* Cambridge, 1957.
Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey,* New York, 1961.
——. *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire,* Norman, 1963.
Lewis, Raphaela, *Everyday Life in Ottoman Turkey,* New York, 1971.
Longrigg, Stephen Hemsley, *Four Centuries of Modern Iraq,* Oxford, 1925.
Lott, Emmeline, *Harem Life in Egypt and Constantinople,* Londra, 1867.
Lybyer, Albert Howe, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman The Magnificent,* New York, 1966 (yeni basım).
MacFarlane, Charles, *Constantinople in 1829,* Londra, 1829, İki cilt.
Madden, R. Robert, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine in 1824, 1825, 1826 ve 1827,* Londra, 1833, İki cilt.
Mamboury, Ernest, *The Tourist's Istanbul,* İstanbul, 1953, Çeviren: Malcolm Burr.
Marghīānī, 'Ali ibn Abu Bakr, Burhan al-Din, *The Hedaya, or Guide; a Commentary on the Mussulman Laws,* Londra, 1870. Çeviren: Charles Hamilton.
Messé, Henri, *Persian Beliefs and Customs,* New Haven, 1954. Çeviren: Charles A. Messner.
Melek Hanum ve Ellison, Grace, *Abdul Hamid's Daughter,* Londra, [1913].
Melek Hanım [Melek-Hanum], *Thirty Years in the Harem; or the Autobiography of,* New York, 1872. [*Haremden Mahrem Hatıralar,* Çeviren: İsmail Yerguz, İstanbul, 1999]
Midhat [Mithat], Ali Haydar, *The Life of Midhat Pasha,* Londra, 1903.
Miller, Barnette, *Beyond the Sublime Porte,* New Haven, 1931.
——. *The Palace School of Muhammad the Conqueror,* Cambridge, Mass., 1941.
Montagu, Lady Mary Wortley, *Letters from the Right Honourable... 1709-1762,* New York, 1906. [*Türkiye'den Mektuplar,* Çeviren: Bedriye Şanda, İstanbul, 1973]
Mordtmann, J. H., "Constantinople", *EI*, I, s. 867-876.
——. "Dāmād", *EI*, III, s. 103.
Morgenthau, Henry, *Ambassador Morgenthau's Story,* Gorden City, 1918.
Motraye, Aubrey de la, *Travels Through Europe, Asia, and into Parts of Africa,* Londra, 1723, İki cilt.
Moyal, Maurice, "The Art of Turkish Embroidery", *The Islamic Quarterly,* 4, 3 ve 4 (Londra, Ocak, 1958), s. 162-167.
Müftizade K. Zia Bey, *Speaking of the Turks,* New York, 1922.
Neave, Lady Dorina, *Romance of the Bosphorus,* Londra, Tarihsiz.
Nerval, Gerard de, *The Women of Cairo (1842-1843),* New York, 1930, İki cilt.
Orga, İrfan, *Portrait of a Turkish Family,* New York, 1957.
Oruz, İffet Halim, "The Turkish Press and Women", *Quarterly Review of the International Council of Women,* (First quarter, 1960.)
Pardoe, Julia, *The City of the Sultans and Domestic Manners of the Turks in 1836,* Londra, 1837, İki cilt. [*Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı,* Çeviren: Banu Büyükkal, İstanbul, 2004]
Patrick, Mary Mills, *Under Five Sultans,* New York, 1929.
"The Patriotic Awakening of the Turkish Woman", *The Literary Digest,* 46 (January 1913-June1913), s. 563-564, New York.
Pears, Sir Edwin, *Forty Years in Constantinople,* Londra ve New York, 1916.
——. *Turkey and Its People,* New York, [1911].
Penzer, N. M., *The Harem, an Account of the Institution as it Existed in the Palace of the Tur-*

kish Sultans with a History of the Grand Seraglio from its Foundation to the Present Time, Philadelphia, 1936.

Pickthall, Mohammed Marmaduke, *The Meaning of the Glorious Koran,* New York, 1953.

——. *With the Turk in Wartime,* Londra ve Toronto, 1914.

Poynter, Mary A., *When Turkey Was Turkey, In and Around Constantinople,* New York ve Londra, 1921.

Ramsaur, Ernest Edmondson, Jr., *The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908,* Princeton, 1957.

Ramsay, Sir William M., *The Revolution in Constantinople and Turkey,* Londra, 1909.

Robson, James M. A., *Tracts on Listening to Music,* Londra, 1938, Çeviren: James M. A. Robson.

Rycaut, Sir Paul, *The History of the Present State of the Ottoman Empire,* Londra, 1670. Üç cilt.

Sanderson, John, "Sundrie the Personall Voyages performed by John Sanderson of London, Merchant, Begun in October 1584. Ended in October 1602. With an Historical Description of Constantinople", *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrims,* New York, 1905.

Schiltberger, Lohann, *The Bondage and Travels of——, a Native of Bavaria, in Europe, Asia and Africa, 1396-1427,* Londra, 1879.

Senior, Nassau W., *A Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the Beginning of 1858,* Londra, 1859.

Shaw, Stanford J., *Between Old and New, the Ottoman Empire Under Sultan Selim III, 1789-1807,* Cambridge, Mass., 1971.

——. *The Budget of Ottoman Egypt 1005-1006/1596-1597,* The Hague ve Paris, 1968.

——, and Shaw, Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* Cambridge, Mass, 1977, Cilt II. [*Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II,* çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, 1994]

Shay, Mary Lucille, *The Ottoman Empire from 1720 to 1734 as revealed in Dispatches of the Venetian Baili,* Urbana, 1944.

Siyavuşgil, Sabri Esat, *Karagöz, its History, its Characters, its Mystic and Satiric Spirit,* Ankara, 1955.

Slade, Adolphus, *Records of Travels in Turkey, Greece, etc., and of a Cruise in the Black Sea, with the Captain Pasha, in the Years 1829, 1830, and 1831,* Londra, 1832, İki cilt.

Smith, Albert Richard, *A Month in Constantinople,* Londra, 1851.

Sourdel-Thomine, J., "Hamam", *EP,* IV, s. 139-144.

Sönmez, Emel, *Turkish Women in Turkish Literature of the 19th Century,* Leiden, 1969.

Spencer, Edmund, *Travels in Circassia, Krim Tartary, etc., Including a Steam Voyage Down the Danuble, from Vienna to Constantinople and Round the Black Slea, in 1836,* Londra, 1838, İki cilt.

Stevens, E. S., "The Awakening of the Turkish Woman", *The Outlook,* 98 (August 5, 1911), s. 757-758.

——. "The Womankind of Young Turkey", *The Living Age, 270* (July, 1911), s. 137-146.

Sumner-Boyd, Hilary, *Strolling Through Istanbul,* İstanbul, 1973.

Szyliowicz, Joseph S., *Political Change in Rural Turkey: Erdemli,* The Hague, 1966.

Taşkıran, Tezer, *Women in Turkey,* İstanbul, 1976.

Tekin, Talat, *A Grammar of Orkhon Turkic,* Bloomington, 1968.

Tokarev, S. A., "The Caucasus", Rusçadan çeviren: Aert Kuipers, Columbia University, tarihsiz.

Toledano, Ehud R., *The Ottoman Slave Trade and Its Supervision: 1840-1890.* Princeton, 1982.

Tugay, Emine Foat, *Three Centuries, Family Chronicle of Turkey and Egypt,* Londra, 1963.
Turkish Music, Turkish Information Office, New York, tarihsiz.
Ubicini, M. Abdolonyme, *Letters on Turkey*, Londra, 1856, Fransızcadan çeviren: Lady Easthope. İki cilt.
Uluçay, M. Çağatay, "The Harem in the XVIIIth Century", *Akten des Vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten-Kongresses, München, 28 August Bis 4. September, 1957,* Wiesbaden, 1959.
Vaglieri, L. Veccia, "Hafşa", *EI²,* III, s. 63-64.
Walsh, Rev. R., *A Residence in Constantinople,* Londra, 1936. İki cilt.
Washburn, George, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College,* Boston ve New York, 1911.
Wensinck, A. J., "The pre-Islamic Hadjdj", *EI²*, III, s. 31-33.
——, and Gibb, H.A.R., "'Arafa", *EI²*, s. 604.
——, and Jomier, J., "The Islamic Hadjdj", *EI²*, III, s. 33-37.
White, Charles, *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844,* Londra, 1845, Üç cilt.
Winner, Thomas G., *The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia,* Durham, 1958.
Withers, Robert, *The Grand Signor's Seraglio*–yaklaşık 1620, Ottavio Bon; *Il Seraglio del Gransignore–1608*'in isim belirtilmeden yapılmış bir çevirisi. *Purchas His Pilgrims,* IX, s. 322-400, Hakluytus Posthumas. New York, 1905 içinde.
Woods, John E., *The Aqquyunlu, Clan, Confederation, Empire,* Minneapolis ve Chicago, 1976.

Türkçe Kaynaklar

Abdülhamit II, *Abdülhamit'in Hatıra Defteri,* İstanbul, 1960.
Adıvar, Halide Edip, *Sinekli Bakkal,* İstanbul, 1949.
Afetinan, *Bkz.* İnan, A. Afet.
Ahmed Midhat, "Bir Kına Gecesi", *Jön Türk* (İstanbul, 1908), *Metinlerle Edebiyat,* s. 136-138. Hazırlayan Vasfi Mahir Kocatürk, İstanbul, 1955 içinde.
Ahmet Refik, *Bkz.* [Altınay].
Akseki, Ahmet Hamdi, *İslâm Dini, İtikat, İbadet, ve Ahlâk,* Ankara, 1950.
——. *İslâm Fıtrî, Tabiî ve Umumî Bir Dindir,* İstanbul, 1966.
Aktepe, M. Münir, *Patrona İsyanı (1730),* İstanbul, 1958.
Akyüz, Kenan, *Tevfik Fikret,* Ankara, 1957.
"Alemdar'ın Evlât ve Torunları", *Tarih Dünyası,* No. 3 (İstanbul, 1950), s. 39.
[Altınay], Ahmet Refik, *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı* (1100-1200), İstanbul, 1930.
——. *Lâle Devri,* İstanbul, 1928.
Arpınar, Seval, "İlk Kadın Gazetesi (Kadınlara Mahsus Gazete)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* 16 (Ocak, 1969), s. 29-33.
Arseven, Celâl Esat, "Lâle", *Sanat Ansiklopedisi,* III, s. 1217-1218, İstanbul, 1950.
——. *Sanat Ansiklopedisi,* İstanbul, 1943, Dört cilt.
Ayapbek, Mecit M., "Kazak Kirgiz Folkloruna Dair Birkaç Söz", *Türk Yurdu,* (Ağustos 1954), s. 139-142.
Banarlı, Nihat Sami, *Resimli Türk Edebiyat Tarihi,* İstanbul, tarihsiz.
Baykal, İsmail, "Selim III Devrinde 'İmdad-ı Sefer' İçin Para Basılmak Üzere Saraydan Verilen Altın ve Gümüş, Evanî Hakkında", *Tarih Vesikaları,* 3, No. 13 (Ağustos 1944), s. 26-50.

——. "Silâhdar-ı Şehriyari ve Darüssaade Ağası Tâyinleri Hakkında Hattı Hümayunlar", *Tarih Vesikaları,* 2, No. 11 (Şubat 1943), s. 338-341.

Bayn, Mehmet Halit, *İstanbul Folkloru,* İstanbul, 1947.

Bolay, İsa Ruhi, *Hac Rehberi,* Konya, 1948.

Bulut, Rukiye, "İstanbul Kadınlarının Kıyafetleri ve II. Abdülhamid'in Çarşafı Yasaklaması", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* 8 (Mayıs 1968), s. 34-36.

——. "Lâle Devrinde Araba Saltanatı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* 16 (Aralık 1969), s. 34-38.

Celâl, Melek, *Türk İşlemeleri,* İstanbul, 1939.

Celâl, Musahipzade, *Bkz.* Musahipzade Celâl.

Celâl Nuri, *Bkz.* [İleri].

Cenkman, Emin, *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri,* İstanbul, 1948.

Emine Semiye, "Moda ve Korse", *Hanımlara Mahsus Gazete,* 59 (Nisan 11, 1312), s. 1-2.

Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi,* İstanbul, 1940, Üç cilt.

Erim, Necmeddin, "Yusuf İzzeddin'e Dair Yeni Vesikalar", *Tarih Dünyası,* 1, No. 15 (Haziran 15, 1950), s. 211-213.

[Ertaylan] İsmail Hikmet, *Koca Ragıp Paşa ve Fitnat,* İstanbul, 1933.

Esendal, Memduh Şevket, "Feminist", *Türk Edebiyatının En Güzel Hikâyeleri,* s. 52-57. Hazırlayan Yaşar Nabi, İstanbul, 1947.

Eyice, Semavi, "İstanbul (Tarihi Eserler), " *İA,* V/2, s. 1214/44-1214/144, İstanbul, 1967.

Fatma Aliye, "İzdivaca Dair", *Hanımlara Mahsus Gazete,* (Nisan, 24, 1319), s. 175-176.

Gökbilgin, M. Tayyip, "Başmaklık (Paşmaklık)", *İA,* II, s. 333-334.

Gövsa, İbrahim Alâettin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi,* İstanbul, 1946.

Günaydın, Nimet, "İlk Kadın Memurlan", *Hayat Tarih Mecmuası,* (Mayıs), s. 66-67.

Günyol, Vedat, "Mektep", *İA,* VII, s. 659.

[Gürpınar], Hüseyin Rahmi, "Ecir ve Sabır", *Türk Edebiyatının En Güzel Hikâyeleri Antolojisi,* İstanbul, 1947, Hazırlayan: Yaşar Nabi.

——. *Hayattan Sahifeler,* İstanbul, 1919.

——. *Mürebbiye,* İstanbul, 1927.

Hanımlara Mahsus Gazete, Bkz. İbnülhakkı Mehmed Tahir.

Hurşit Paşa, "Cariyeler Hakkında, Saray Hatıraları", *Hayat Tarih Mecmuası,* 5 (Haziran 1965), s. 60-64.

İbnülhakkı Mehmed Tahir, *Meşrutiyet Hanımları,* İstanbul, 1910.

——, editör. *Hanımlara Mahsus Gazete,* İstanbul, 1311/1312-?

[İleri], Celâl Nuri, *Kadınlarımız,* İstanbul, 1331.

İnal, Mahmut Kemal, *Son Hattatlar,* İstanbul, 1955.

İnan, Abdülkerim, "Türk Düğünlerinde Exogamie İzleri", *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar,* 1 (Ankara, 1934), s. 105-113.

İnan, A. Afet, *Herkesin Bir Dünyası Var,* Ankara, 1958.

——. *Tarih Boyunca Türk Kadınlarının Hak ve Görevleri,* İstanbul, 1968.

İnciciyan, P. G., *XVIII. Asırda İstanbul,* İstanbul, 1956, Çeviren ve notlayan: Hrand D. Andreasyan.

İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1950.

İsmail Mevlevî, *Mecmua-ı Esami-i Cariye,* yazma, Belediye Kütüphanesi, M. Cevdet Koleksiyonu. K. 63, İstanbul, tarihsiz.

İstanbul Ansiklopedisi, Bkz. Koçu, Reşat Ekrem.

Karal, Enver Ziya, *Bkz.* Uzunçarşılı, İsmail Hakkı.
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, "Baskın", *Bir Serencam,* İstanbul, 1943.
——. "Bir Kadın Meselesi", *Bir Serencam,* İstanbul, 1943.
——. *Hep O Şarkı,* İstanbul, 1956.
Kocatürk, Vasfi Mahir, *Metinlerle Edebiyat II,* İstanbul, 1955.
Koçu, Reşat Ekrem, "Ani Hatun", *İstanbul Ansiklopedisi,* I, s. 522-523.
——. "Belkis Şevket Hanım", *İstanbul Ansiklopedisi,* V, s. 2483-484.
——. "Benli Ayşe Hanım", *Türk Düşüncesi,* 2, No. 10 (Eylül 1, 1954), s. 254-256.
——. "Bezmiâlem Valide Sultan", *İstanbul Ansiklopedisi,* V, s. 2733.
——. "Çubuktar Mehmet Paşa", *Türk Düşüncesi,* 2, No. 11 (Ekim 1, 1954), s. 326-328.
——. *İstanbul Ansiklopedisi,* İstanbul, 1946-.
——. "Meddah Yusuf ve Ayşe Reis Hikâyesi", *Türk Düşüncesi,* 2, No. 9 (Ağustos 1954), s. 170-173.
——. *Tarihimizde Garip Vakalar,* İstanbul, 1952.
——. *Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü,* Ankara, 1969.
Konyalı, İbrahim Hakkı, "Cariyeler ve Esir Pazan", *Türk Dünyası,* (Mart 15, 1960), s. 72-74.
Koşay, Hâmit Zübeyr, *Türkiye Türk Düğünleri Üzerine Mukayeseli Malzeme,* Ankara, 1944.
Köprülü, Fuat, "Nigâr Hanım", *Bugünkü Edebiyat,* İstanbul, 1924.
Kunter, Halim Baki, "Türk Vakıflan ve Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi,* 1 (1938), s. 103-129.
Ligeti, Lajos. *Bilinmeyen İç-Asya,* Ankara, 1946. Çeviren: S. Karatay.
Mehmet Emin, "Mürebbiye", *Hayat,* 4, 89 (Ağustos 6, 1928), s. 1-2.
Miras, Kâmil, *Ramazan Musahabeleri,* İstanbul, 1949.
Mithat, Ali Haydar, *Hatırlarım 1872-1946,* İstanbul, 1946.
Moralı, Seniha Sami, "Arkeoloji Müzesi, Suriye ve Lübnan ile Kanlıca Körfezine Dair", *Hayat Tarih ve Edebiyat Mecmuası,* (*Nisan* 4, 1978), s. 56-61.
——. "Çarşaf Modası Bize Suriye'den Geldi", *Hayat,* (*Eylül* 30, 1960), s. 4-5.
——. "Çocuk Esirgeme Kurumu'nun Kuruculanndan Hamiyet Hanım", *Hayat Tarih Mecmuası,* 1 (*Şubat* 1969), s. 69-71.
Musahipzade Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı,* İstanbul, 1946.
Namık Kemal, "Aile", *İbret Gazetesi,* s. 199-211, İstanbul, 1938.
——. "Maarif", *İbret Gazetesi,* s. 86-90, İstanbul, 1938.
Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Abdülhamit,* İstanbul, 1960.
Öz, Tahsin, *Güzel Sanatlar,* İstanbul, 1929.
——. *İstanbul Camileri,* Ankara, 1962, 1965. İki cilt.
——. "Selim III, Mustafa IV ve Mahmud II Zamanlanna Ait Bir Kaç Vesika", *Tarih Vesikaları,* 1 (*Haziran* 1941), s. 20-29.
——. "Selim III.'ün Sırkâtibi Tarafından Tutulan Ruzname", *Tarih Vesikaları,* (*Ağustos* 1944), s. 26-43; (Ekim 1944), s. 102-116; (*Mayıs* 1949), s. 183-199.
Özön, Mustafa Nihat, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi,* İstanbul, 1938.
——. *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi,* İstanbul, 1945.
Öztuna, Yılmaz, "Büyük Bestekâr Hacı Ârif Bey", *Hayat Tarih Mecmuası,* 2 (*Temmuz* 1966), s. 20-26.
Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* İstanbul, 1946-1954, Üç cilt.
——. *Son Sadrazamlar ve Başvekiller,* İstanbul, 1940, Beş cilt.
Pedersen, Johannes, "Mescid: Talebeler", *İA,* VIII, s. 69.

Raşid Efendi, Mehmed, *Tarih-i Raşid,* İstanbul[?], 1282, Altı cilt.
Rifat Osman, *Edirne Sarayı,* Yayımlayan: S. Ünver, Ankara, 1957.
Ruska, J., "Kına", *İA*, VI, s. 708-709.
Safa, Peyami, *Türk İnkılâbına Bakışlar,* İstanbul, tarihsiz.
Sevük, İsmail Habip, Yeni "Edebî Yeniliğimiz" *Tanzimattan Beri,* İstanbul, 1940, 1943, İki cilt.
Sezai, Samipaşazade, *Sergüzeşt,* İstanbul, 1889.
Siyavuşgil, Sabri Esat, *Karagöz,* Ankara, 1955.
Seniha Sami, *Bkz.* Moralı, Seniha Sami.
Sertoğlu, Mithat, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi,* İstanbul, 1958.
Sümer, Faruk, "Eski Türk Kadınlan", *Türk Yurdu,* 3, (Eylül 1954), s. 191-194.
Sümer, Tülin, "Türkiye'de İlk Defa Kurulan Kadınlan Çalıştırma Derneği", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi,* 10 (Temmuz, 1968), s. 59-63.
Şakir, Ziya, "Enver Paşa ile Emine Naciye Nasıl Evlendiler?", *Resimli Tarih,* 10 (Ekim, 1950), s. 376-378.
Şapolyo, Enver Behnan, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi,* İstanbul, 1945.
Şehsuvaroğlu, Bedi N., *Hac Yolu,* İstanbul, 1948.
Şehsuvaroğlu, Halûk Y., *Asırlar Boyunca İstanbul,* İstanbul, tarihsiz.
——. *Sultan Aziz, Hususi, Siyasi, Hayatı, Devri ve Ölümü,* İstanbul, 1949.
Tahir, İbnülhakkı Mehmed, *Bkz.* İbnülhakkı Mehmed Tahir.
Tanışık, İbrahim Hilmi, *İstanbul Çeşmeleri,* İstanbul, 1945, İki cilt.
Tansel, Fevziye Abdullah, *Ziya Gökalp Külliyatı,* II, Ankara, 1965.
Tarama Sözlüğü, İstanbul, 1945, Beş cilt.
Taşkıran, Tezer, "Şemseddin Sami ve Kadınlar", *Türk Yurdu* (Haziran 1955), s. 946-950.
Tevfik, Mehmet, *İstanbul'da Bir Sene,* İstanbul, 1299. [İletişim Yayınlan, İstanbul, 1987]
Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Döneminde İstanbul Kadınları,* İstanbul, 1984.
Tunalı, Tahsin, "Türk Bestekârlarının Asıl Meslekleri", *Hayat Tarih Mecmuası,* 1 (1 Haziran, 1965), s. 27-33.
Türk Dil Kurumu, *Söz Derleme Dergisi - Folklor Sözleri,* VI, Ankara, 1952.
Türkay, Cevdet, "Esircilerle İlgili Bir Belge", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* 2 (Ağustos 1968), s. 60.
Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim,* Ankara, 1951.
Uluçay, M. Çağatay, *Haremden Mektuplar,* İstanbul, 1956.
——. *Padişahların Kadınları ve Kızları,* Ankara, 1980.
Uraz, Murat, *Resimli Kadın Şair ve Muharrirlerimiz,* İstanbul, 1940.
Uşaklıgil, Halit Ziya, *Aşk-ı Memnu,* İstanbul, 1963.
——. *Saray ve Ötesi, Son Hatıralar,* İstanbul, 1940-1942, Üç cilt.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları,* Ankara, 1950.
——. "Nizam-ı Cedit Ricalından Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazade Arif Efendi", *Belleten,* 20/79 (Temmuz 1965).
——. *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı,* Ankara, 1945.
——. ve Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi,* Ankara, 1951-1964. (Uzunçarşılı I-IV ciltleri; Karal V-VII ciltleri yazdı). Yedi cilt.
Üçok, Bahriye, *İslâm Devletlerinde Kadın Hükümdarlar,* Ankara, 1965.
Ülgen, Ali Saim, "Hamam", *İA*, V, s. 174-178.
Ülkütaşır, M. Şakir, *Cevdet Paşa, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri (1822-1898),* Ankara, 1945.
Ünver, A. Süheyl, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastahanelerinin Bir Kısmına Dair", *Vakıflar Dergisi,* 1 (Ankara, 1938), s. 17-24.

——. *Geçmiş Yüzyıllarda Kıyafet Resimlerimiz,* Ankara, 1958.
——. *Levnî,* İstanbul, 1951.
——. *Osmanlı Türklerinde Hekimlik ve Eczacılık Tarihi Hakkında,* İstanbul, 1952.
Wickerhauser, Moriz, *Eine Deutsch-Türkische Chrestomathie,* Vienna, 1853. Osmanlı Türkçesi, Almanca çevirisiyle.
Yalçın, Hüseyin Cahit, "Görücü", *Hayat-ı Muhayyel*'den (İstanbul, 1899), alıntılayan Mustafa Nihat Özön, *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi,* s. 249-253. İstanbul, 1945.
Yatman, Nurettin, *Türk Kumaşları,* Ankara, 1945.
Yener, Enise, "Eski Ankara Kadın Kıyafetleri ve Giyiniş Tarzları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 13, No. 3 (Eylül 1955), s. 21-37.
Zorlutuna, Halide Nusret. "Meslek Hatıraları, Musul'dan Sonra Kerkuk", *Türk Yurdu,* (Ocak, 1960).

Diğer Dillerdeki Kaynaklar

Aristarchi Bey, Grégoire, *Législation ottomane,* İstanbul, 1874, Yedi cilt.
Arseven, Celâl Esat, *L'Art turc depuis son origine jusqu'à nos jours,* İstanbul, 1939.
——. (Djelal Essad), *Constantinople de Byzance à Stamboul,* Paris, 1909.
Basmadjian, K. L., *Essai sur l'histoire de la littérature ottomane,* Paris ve İstanbul, 1910.
Bratianu, G. I., *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XVIIè siècle,* Paris, 1929.
Christensen, Arthur, *Iran sous les Sassandies,* Kopenhag, 1944.
Depping, Georges Bernard, *Histoire du commerce entre le Levant et l'Europe depuis les Croisades jusqu'à la fondation des colonies d'Amerique,* Paris, 1930, İki cilt.
Duda, Herbert W., *Balkantürkische Studien,* Viyana, 1949.
"L'Envolée des Belkis Hanoum", *The Levant Herald,* (December 2, 1913), s. 2.
Ethem, Halil, *Bkz.* Halil Ethem.
Fahmy, Mansour, *La Condition de la femme dans la tradition et l'évolution de l'Islamisme,* Pris, 1918.
Fazil Bey [Fazıl Hüseyin Enderunlu], *Le Livre des femmes (Zenan-name),* Paris, 1879. Türkçeden çeviren: J. A. Decourdemanche (Osman Bey).
Feckete, Lajos, *Budapest története III: Budapest a törökkorban,* Budapeşte, 1944.
Feldman, Wilhelm, "Die Türkischen Frauengesellschaften", *Die Welt des Islam,* (December 15, 1914), s. 20-21.
Fındıkoğlu, A. Ziyaeddin Fahri, *Essai sur la transformation du code familian en Turquie,* Paris, 1936.
——. *Ziya Gökalp, sa vie et sa sociologie,* Nancy, Paris, Strasbourg, 1935.
Flachat, Jean-Claude, *Observations sur le commerce et sur les arts,* Lyon, 1766.
Fonton, Félix de [Feliks Petrovich], *La Russie dans l'Asie Mineure, ou Compagnès du Maréchal Paskervitch en 1828 et 1829,* Paris, 1840.
Goldziher, Ingnácz, *Muhammedenische Studien,* Hildesheim, 1961, İki cilt.
Grelot, Guillaume-Joseph, *Relation nouvelle d'une voyage de Constantinople,* Paris, 1680.
Halil Ethem, *Nos mosquées à Stamboul,* Istanbul, 1934, Türkçeden çeviren: E. Mamboury.
Hammer-Purgstall, Joseph de, *Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours,* Paris, 1835-1843, Almancadan çeviren: J. J. Heliert, On sekiz cilt.
Hartmann, M., "Die Türkische Frau", *Die Welt des Islam,* (December 15, 1914), s. 15-20.
Heyd, Wilhelm, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge,* Amsterdam, 1959. Yazan tarafından Almancadan çevrilmiş ve genişletilmiştir. İki cilt.

Huart, Clément, *Histoire de Baghdad dans les temps modernes,* Paris, 1901.

——. "Midhat Pacha", *Revue du monde musulman,* 8 (1909), s. 419-430.

Koch, Karl, *Der Kaukasus,* Berlin, 1882.

Köprülü, Mehmet Fuat, *Influence du chamanisme Turco-Mongol sur les ordres mystiques musulmans,* Istanbul, 1929.

——. "L'Institution du Vakouf, sa nature juridique et son évolution historique", *Vakıflar Dergisi,* 2 (1942), s. 3-44.

——. *Les Origines de l'Empire ottoman,* Paris, 1935; Philadelphia, 1978. Hazırlayan: E. de Boccard.

Loti, Pierre, Bkz. Viaud, Julien.

Mantran, Robert, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIè siècle,* Paris, 1962.

Maury, Lucien, "P. S. à 'Faut-il tuer l'éditeur?'" *Revue bleue,* 5, No. 64 (March 6, 1926), s. 153-154.

Melling, Antoine-Ignace, *Voyage pittoresque du Constantinople et des rives du Bosphore d'Auprès les dessins de M. Melling,* Paris, 1819. İki cilt.

Midhat Bey, Ali Haydar, *Midhat-Pacha, sa vie-son oeuvre, par son fils,* Paris, 1908.

Millingen, Frederick (Osman Bey, Major Vladimir Andreevich), *Les femmes de Turquie,* Paris, 1883.

——. *Les Anglais en Orient, 1830-1878, vrai version du livre "Trente Ans au Harem",* Paris, 1877.

Mordtmann, J. H., "Die jüdischen Kira im Serai der Sultans", *Mitteilungen des Seminars für orientalische, Sprachen auf der K. Friedrich-Wilhelms Universität zu Berlin: West asiatiche Abteilung* (January 1955), s. 1-38.

Ohsson, Ignatius Mouradgea d'., *Tableau général de l'Empire othoman,* Paris, I-IV, 1791; V-VII, 1824.

Osman Bey, *Bkz.* Millingen, Frederick.

Rodinson, Maxime, "Sur l'Araba", *Journal asiatique,* 216 (1957), s. 273-280.

Saussey, Edmond, "Le Théatre populaire", *Études orientales,* 4 (Paris, 1936), s. 73-98.

Spiess, Otto von, *Die türkische Prosliteratur der gegenwart,* Leipsig, 1943.

Thomsen, Vilhelm, "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées", *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, V* (Helsinfors, 1896), s. 1-224.

[Timur], Mehmet Hıfzı, *Le Lien de mariage à travers l'histoire juridique turque,* Paris, 1936.

Toderini, Gian-Battista, *De la Littérature des Turcs,* Paris, 1789. Çeviren l'Abbé de Cournand. İki cilt.

Tott, Baron de, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares,* Amsterdam, 1784.

Ubicini, Abdolonyme, *La Turquie actuelle,* Paris, 1855.

Viaud, Julien (Loti, Pierre), *Aziyadé,* Paris, 1895.

——. *Les Désenchantées,* Paris, 1906.

Young, Sir George, *Corps de droit ottoman,* Oxford, 1905-1906. Yedi cilt.

DİZİN

A

Abbas Hilmi, Hıdiv 216
Abdülaziz 21, 22, 23, 26, 27, 63, 126, 167, 168, 179, 180, 192, 197, 198, 199, 200, 201, 239
Abdülhak Hamit 252, 254
Abdülhak Mihrünnisa 254
Abdülhamid I 31, 195, 196
Abdülhamid II 18, 19, 21, 22, 23, 26, 35, 63, 66, 67, 70, 103, 124, 126, 130, 139, 144, 155, 167, 179, 180, 199, 200, 201 202, 203, 218, 219, 240, 256, 257, 272, 277, 286
Abdullah Berri Efendi 30
Abdülmecid 15, 16, 17, 20, 22, 23, 26, 27, 33, 157, 179, 197, 216, 239, 240, 286
Abdurrahman Paşa 32
acemi 21
Adıvar, Adnan 291
Âdile Hanım 194, 195
Âdile Sultan 177, 252
Âdilşah 240
Aşkname 279
Ah sıhhat 253
Ahmed I 239
Ahmed II 23
Ahmed III 19, 24, 26, 32, 34, 37, 81, 166, 192, 194, 214, 217, 238, 240, 241, 244
Ahmed Cevdet Paşa 218, 253
Ahmed Fethi Paşa 35
Ahmed Midhat 87, 254
Ahmed Muhtar Paşa, Gazi 68, 125
Ahmed Nazif Efendi 195
Ahmed Paşa, Kalaylıkoz 193
Ahmed Paşa, Pabuççu 108
Ahmed Vefik 66
Ahmet Rıza 142
Ahretlik Hanım Bkz. Dürrüşehvar
Aile Kanunu 111, 144
Aks-i Seda 252
Alaeddin Keykubad I 237
Alemdar Mustafa Paşa 125
Ali Haydar Mithat 199, 202, 203
Âlî Paşa 124, 198, 201
Ali Paşa, Damat 32
Ali Paşa, Hekimoğlu 26
Ali Paşa, Sarhoş 32
Ali Paşa, Şehit 37, 241, 242, 244
Ali Paşa, Tepedelenli 275
Ali Suavi 26
Angelo Emo 194
Ani Hatun 246
araba 152, 153, 154, 155
Arif Efendi, Kethüdazade 154
Aygün, Güzide Sabri 257
Ayşe Sultan 180
Ayşe Sıdıka Hanım 65

B

Balyan, Sarkis 239
Başar, Şükûfe Nihal 257
batıl inançlar 286, 288, 289
beşik alayı 53
Beşir Ağa, Büyük 37
Beşir Ağa, Küçük 37, 240
Behice Sultan 33
Belkıs Şevket 257
Benli Ayşe 107

berberbaşı 19
Beyhan Sultan 30, 245
Bezmâra Kadın 17
Bezmiâlem Valide Sultan 27, 28, 239, 241, 245, 279
Bilge Kağan 11, 59
boşanma 137-145
büyük hanım 12, 105, 106, 108, 110, 185, 269

C
cariye 21
Cebesoy, Ali Fuat 202
Cebesoy, Leylâ 202
Celâl Nuri 63, 93, 95, 110, 130, 142, 143, 144
Cemal Bey 105
Cemile Sultan 124
Cemiyet-i İmdadiye 254, 258
Cenab Bey 131
Cevher Ağa 201
Cihangir 12
Cilve Naz Hanım 247

Ç
çaşnigirbaşı 19
çamaşırcı usta 19
Çeşmidilber 179
Çerkez Hasan 199
çeyiz alayı 81, 83
çokeşlilik 103, 104, 107, 110, 111

D
Darülmuallimat 65, 71
Dilfüruz 127
din 265, 279
doğum 47-55
Dürrüşehvar Sultan 195, 196

E
ebe 47, 53, 54
eğitim 59-72
el-Mere'tü'l-cedide 64
Emetullah Kadın 240
Emetullah Sultan 183
Emine Naciye 35
Emine Semiye 220, 253, 254, 257
Emine Servet 247
Emrullah Efendi 70
entrika 191
Enver Paşa 35, 93
Esir Pazan 119, 121
Esma Hanım 154
Esma Sultan, I. Abdülhamid'in kızı 17, 31, 165, 166, 178, 181, 229, 230
Esma Sultan, III. Ahmed'in kızı 26, 180, 196, 215, 243
Esma İbret 246
Ester Kira 163
evlilik 75-98

F
Fatma, Dede Efendi'nin kızı 177
Fatma Aliye 71, 93, 252, 253, 254, 257
Fatma Hanım 268
Fatma, Hz. Muhammed'in kızı 276
Fatma Naime 106, 198, 199, 200
Fatma Sultan 34, 81, 193, 194, 240, 241, 243, 285
Fatma Zekiye 66
Fazıl Bey, Enderunlu 141, 297
Feleksu Kalfa 33, 286
Ferid Paşa 33
Feride Hanım 246
Fıtnat Hanım 67, 250
Fıtnat Hanım, Trabzonlu 247, 251
Fuzulî 252

G
gedikli 18, 21
giyim kuşam 207-222
görücü 75
Göz Yaşları 253
gözde 19
Gülbeden 60
Gülistan İsmet 66
Gülüzar Hanım 179
Gürpınar, Hüseyin Rahmi 293, 296

H
hac 271, 272, 273, 276
Hacı Arif Bey 179

Hacı Bektaş 12, 277, 278
Hafise Kadınefendi, 20, 214
Hafise Valide Sultan 163
Hafsa 60
Hafız Mehmed 63
Halide Edip 62, 66, 70, 71, 76, 104, 108, 139, 168, 203, 255, 256, 257, 289, 291
Halil Halid 63
Halil Hamid Paşa 195, 196
Halil Paşa 35
halvet 18
hamam 149, 150, 151
Hamiyet Hanım 67
Hanende Hanım 180
Hanko 275
hanım sultan 31, 33, 34
Hanımlara Mahsus Gazete 252, 253, 254, 257
harem 15-38
haremeyn evkafı 22, 38
Hasan Hayrullah Efendi 110, 127, 247
Hasan Hüsnü Paşa 125
Hasan Paşa 192, 193
Hasan Rıza Paşa 17, 196
haseki 15
hat sanatı 246, 251
Hatice Sultan, IV. Mehmed'in kızı 192
Hatice Sultan, III. Mustafa'nın kızı 30, 32, 240, 244
Hatice Sultan, V. Murad'ın kızı 144, 180
Hatice Usta 240
Hayat 69
hayrat 237, 241
hazinedar usta 19
hıdrellez 164
Hibetullah Sultan 164
Hilal-i Ahmer 67, 258
Hilmi Paşa 162, 200
Hurşid Bey 126, 127
Huşyar Kadın 196, 197, 241
Hümayunname 60
hünkâra çatmak 16
Hürrem Sultan 116
Hüseyin Avni Paşa 198, 199, 200
Hüseyin Ağa 239, 240
Hüseyin Galib Paşa 105
Hüseyin Paşa, Küçük 31

İ

ibriktar usta 19
idadiye 70
İbn Battuta 11, 12, 60
İbrahim 15, 24
İbrahim Paşa, Kabakulak 37, 194
İbrahim Paşa, Mısırlı 178
İbrahim Şinasi 93
İhsan Raif 253
ikbal 16, 18, 20
İleri 255
İsmail Dede 177
İsmail Fazıl Bey 201
İsmail, Hıdiv 68, 108, 180, 216, 268
İsmail Kemal 202
İsmail Paşa 286

K

Kabakçı Mustafa 24
kabul günü 177
kadın 15, 18
Kadınlar 64
Kadınlar Dünyası 71, 253, 257
Kadınlar Saltanatı 13, 26, 191
kahveci usta 19
kâhya kadın 16, 18
Kâmil Bey 67
Kâmil Paşa 105, 124, 228
Kanarya 108, 126, 127, 128
Karagöz 177, 183
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 141, 182
Kasım Emin 64
kâtibe 19
kayık 156, 157
Kazasker Mustafa Efendi 247
Kâzım Bey 139
Kebek 60
Keçecizade İzzet Molla 251
Kenan Bey 107, 108
Kenan Çobanları 256
kınagecesi 85, 86
kırk hamamı 51, 52
kırklama 51
kız sanayi mektebi 66
Kızlarağası 16, 36, 37, 38
kilerci usta 19

koltuk merasimi 35, 57, 90, 92
köle (kadın) 115-131
Kösem Mahpeyker Valide Sultan 24
kurban bayramı 271, 274
kurşuncu kadın 51, 287
Kutluğ Terken 60
külhancı usta 19
kürtaj 54, 55

L
Lale Devri 166, 217
Lâyıka Hanım 124
Leylâ Hanım 251, 252
Leylâ Saz 255
Leylî Sanayi Mektebi 67
loğusa 48, 50, 52, 53
Loti, Pierre 94, 95
Lûtfiye Hanım 69, 139

M
Mahşah 251
Mahmud (Celaleddin) 246
Mahmud I 37, 194, 238, 250
Mahmud II 15, 20, 23, 26, 30, 31, 35, 38, 154, 160, 166, 178, 179, 215, 229, 239, 241, 246
Mahmud Muhtar Paşa 203, 234
Mahmud Nedim Paşa 26, 198
Mahperi Hatun 237
Makbule Leman 253
Makyaj 211
masalcı 177, 183, 184, 185
meddah 183
Mediha Sultan 26, 27, 33
Mehâsin 142, 257
Mehmed II 12, 16, 61, 216
Mehmed III 163
Mehmed IV 121, 192
Mehmed V 202
Mehmed Ali Paşa 23, 180, 196, 201
Mehmed Kemaleddin 144
Mehmed Paşa 33
Mehmed Paşa, Kıbrıslı 75, 81, 144, 157, 196, 197, 277, 296
Mehmed Paşa, Turşucu 195
Mehmed Paşa, Tursunlu 66
Mehmed Tevfik 184, 185
Mehmet Emin 69
mehtap geceleri 157, 167
Melek Hanım 30, 63, 75, 76, 81, 94, 106, 107, 120, 126, 138, 143, 144, 157, 166, 168, 169, 178, 184, 191, 196, 197, 229, 230, 277, 296
Melling, Antoin Ignace 30, 244, 245
Meram 254
Mesrure Hanım 202, 203
Midhat Paşa 66, 106, 123, 124, 130, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 247, 251
Mihrişah Valide Sultan 24, 238, 241, 244
Mihrimah Sultan 54, 81, 197, 241
moda 216
Montani, Pietro 239
Moralı, Seniha 68, 117, 140, 162, 192, 219, 220, 234
Muhadderat 254
Muhammed (Hz.) 104, 267
Muhammed Han 60
Muhibbî 252
Münir Bey 200
Murad III 19, 24
Murad IV 24, 158
Murad V 26, 126, 144, 180, 197, 199, 200, 201, 222
Murad Molla 109
Mustafa II 20, 26, 192, 238
Mustafa III 32, 33, 34, 35, 180, 195, 238, 240
Mustafa IV 24, 26, 31, 196
Mustafa Hayri Efendi 142
Mustafa Hoca 65
Mustafa Paşa, İşkodralı 105, 160
Mustafa Paşa, Kara 35
Mustafa Paşa, Sarı 32
Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti 257
Müfide Ferit 257
Müşerref Hanım 247
Müşfika Hanım 20, 21
müzik 177, 178, 179, 180, 183

N
Naime Sultan 144
Nakşidil Valide Sultan 23
Nakiye Hanım 251

nakış 247, 249
Namdaran-ı Zenan-ı İslâmiye 252
Namık Kemal 64, 93, 254
nazar takımı 47
Nazif Hanım 178, 215
Nazif Paşa 123
Nazime Sultan 177
Nazlı Halid 66
Necib Bey 26, 27, 33
Nem'i Kalfa 128
Nevşehirli İbrahim Paşa 34, 166, 193, 194, 240, 242, 243, 268, 285
nişan bohçası 80
nişan takımı 32, 80
Nigâr Hanım 61, 208, 252, 255, 257
nikâh 81
Nimetullah Sultan 68, 71, 164
Nîran 252
Nisvan-ı İslâm 254
Nizam-ı Cedit 25
nöbet gecesi 16
Nurbanu Valide Sultan 163

O
odalık 108, 109, 110, 116
Orhan 12
Osman II 15, 218, 239
Osman III 26
Osman Bey 109
Osman Paşa, Macarlı 252
Osmanlı Kadınlan Cemiyet-i Hayriyesi 71
Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti 71
Osmanoğlu, Ayşe 20, 23

Ö
ölüm 289-296
Ömer Paşa 195, 252

P
Patrona Halil 32, 152, 194
Perestu Kadın 26, 240
Pertev Kalfa 33, 286
Pertevniyal Valide Sultan 21, 26, 27, 179, 197, 198, 239, 240, 275
Pervaneler 257
Peykidil 196

R
Rabia Gülnuş Valide Sultan 26, 192, 194, 238, 241
Ragıb Paşa 32, 35, 195, 250
raks 180, 181, 182, 183
Ramazan 270, 271
Ramazan bayramı 271
Raziyye 60
Recaizade Ekrem 252
Reşid Paşa 109, 144, 196, 197
Resimli Kitap 257
rüştiye (kız) 64

S
Sabahaddin (Prens) 142
Sadeddin Paşa 180
Safahat-ı Kalb 252
Saffet Paşa 69
Safiye Valide Sultan 116, 163
Safiye Ali 286
Safvetüddin Padişah Hatun 60
Said Bey 70
Said Halim Paşa 167, 180
Said Paşa 35, 196, 197
Salih Zeki 256
Saliha Sultan, III. Ahmed'in kızı 32, 35, 195
Saliha Sultan, II. Mahmud'un kızı, 154, 165
Saliha Valide Sultan 194, 238, 241
Sami Bey 162, 167
Sami Paşa 105, 125, 220
Samipaşazade Sezai 128
Sâra Hatun 12
Selim III 24, 25, 26, 32, 34, 52, 122, 125, 177, 178, 196, 199, 218, 228, 238, 244, 245, 246
Selim Paşa Baban 195
Seniha Sultan 177
Seniye Hanım 251
Seniye Cenani 69, 220
Servet-i Fünun 253
Sertel, Sabiha Zekeriya 257
sıbyan mektebi 61
Sırrı Hanım 251
Sırrı Paşa 255
Sineperver Valide Sultan 26
Sitti Hatun 12

Solgun şükûfem 253
Subhi Paşa 64, 66, 67, 68, 109, 111, 125, 211, 219
sultan 15, 29, 52
Süleyman I 12, 15, 116, 217, 265
Süleyman II 22
Süleyman Paşa 194
Süleyman, Uzun 193
Süs 142, 257

Ş
şagird 21
Şah Cihan Hatun 237
Şah Sultan 34
Şakir Paşa 228
Şamanlık 59
Şehriban Hanım 106, 123, 124, 200, 202
Şehsüvar Valide Sultan 26
Şemseddin Sami 64
Şeref Hanım 251
Şerife Ayşe 247
Şevkefza Valide Sultan 26, 192, 199
Şeyh Galip 252
Şuhde binti el-İbari 60
Şükrü Bey 70

T
Tahrirü'l-mer'e 64
tahtırevan 157
Tan 257
Tanin 256
Teali-i Nisvan Cemiyeti 71, 256, 258
Terakki 257
Tevfik Fikret 253, 297
Tugay, Emine Foat 68, 125, 158, 162, 164, 182, 211, 216, 234
tütün 185, 186

U
Udî 254
usta 21
Uzun Hasan 12

Ü
Ümmehani Hatun 268
Ümmügülsüm Sultan 32
ümmülveled 124

V
Vahideddin 33
vakıf 268
Vakıt 255
valide alayı 24, 25
valide paşa 167
valide sultan 15-29
Verdicenan Kadın 27, 33
Vilayetname 279
Villeneuve, Marquis Louis Souveur de 193, 194

Y
Yaşar Nezihe 253
yenge kadın 34
Yeni Turan 256
Yirmisekiz Mehmed Çelebi 243
Yusuf Ağa 24, 30
Yusuf İzzeddin 63, 126, 199
yüz yazısı 89

Z
Zahide Selma Hanım 247
Zekiye 201, 202
Zenan-name 141
Zeynep Hanım 243, 246
Zeynep Sultan 183, 241
Ziya Gökalp 104
Ziya Paşa 180
Zorlutuna, Halide Nusret 257
Zühdü Paşa 69, 139
Züleyha Hanım 268
Zülfünigâr 179

Fanny Davis dikkat çekici bu çalışmasıyla az bilinen bir dünyaya, Osmanlı hanımının dünyasına eğiliyor. *Osmanlı Hanımı*, saray kadınlarından daha mütevazı hayatlara, köle kadınlara değin Osmanlı kadınının imparatorluğun son iki yüzyılındaki toplumsal yaşamının canlı bir anlatımı olduğu kadar Batı etkisinin geleneksel yapıları sarstığı bir tarihsel dönemde yaşadığı heyecan verici değişimin de hikâyesi. Bu arada bazı ilgi çekici kişiliklerle karşılaşıyoruz: Hatice Sultan, Esma Sultan, Bezmiâlem Sultan, Nigâr Hanım, Fatma Aliye, Halide Edip.

Araştırma Türkçe ve çeşitli Avrupa dillerinde çok sayıda kaynağın yanı sıra son Osmanlı ailelerinin hayatta kalan üyelerinin tanıklıklarına da dayanıyor.

Türk Kadını (Femme Turque qui fume sur le Sopha), Jean-Baptiste Van Mour, renklendirilmiş gravür, 17 x 23 cm, 1714 (Ferriol 1980: 45).

ISBN 975-08-1124-0
17 YTL
9 789750 811241